

АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ им. А. С. ПУШКИНА

Ф. А. АБДУЛЛАЕВ

ХОРЕЗМСКИЕ ГОВОРЫ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

I

СЛОВАРЬ

II

КЛАССИФИКАЦИЯ ХОРЕЗМСКИХ ГОВОРОВ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР
ТАШКЕНТ-1961

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАВИЁТ ИНСТИТУТИ

Ф. А. АБДУЛЛАЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИ

I

ЛУГАТ

II

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1961

I қисмнинг масъул муҳаррири
филология фанлари кандидати
Ш. Шоабдурраҳмонов

II қисмнинг масъул муҳаррири
филология фанлари кандидати
Т. Ҳ. Салимов

СҮЗ БОШИ

Жонли шевалар ёзма ёдгорликларда, шунингдек ҳозирги алабий тилда жам учрамайдиган айрим грамматики формалар, лексик элементларни сақлауб қолганларкин, уларни асосли равишда ўрганиш жуда мухим тарихий-лингвистик хулисаларни чиқаришга имкон туғдиради, катъин бир қонуннят асосида тиљнинг узоқ замонлардаги ҳолатинн апиқлашда текширувчига жуда қимматли материал беради. Шунинг билан бир каторда, бундан лексик-грамматик фактлар... қадимги ёдгорликларни тушуниш ва лингвистик анализ қилинганда ноёб қўлланма вазифасини ало этадилар¹.

Жонли шеваларимизнинг лексикасини ўрганиш ишига ҳозиргача етарли аҳамият бермай келдётганимиз. Сўнгги йилларда ёзилган оир Қатор қандидатларни диссертацияларда шея лексикаси иккичи даражали материал сифатида ишнинг охирига иловга қилинади, холос. Ваҳоланки, жонли шеваларнинг лексикасими тарихий-қиёсий ўрганиш лингвистик аҳамиятидан ташқари, өтнослетик проблемаларни ёритишда, шеваларимизнинг тарихии ташкил топиш процессини кўздан кечиришда энг ишончли манбалардан бирни бўлиб хизмат қилиншига хеч қандай шубҳа иўқдир. Бу жиҳатдан проф. А. К. Бореоковининг ишнимизга берган тақризида баён этилган фикрлар жуда асослидир: «Хоразм шеваларининг лугати тишлинуосларда ва тарихчиларда алоҳида қизиқиши туғдирмоги керак. Жанубии Хоразм шевалари ҳавдигати бузнинг маълумотимиз ҳозиргача фақат фонетика ва морфологияга ленор қисса фактлар билантина чекланни келмоқда. Ваҳоланки, макул шеваларнинг лексикасида кўпгинлар фактлар борки, улар Хоразм шеваларининг муракқаб ташкил топиш тарихини апиқлашда мадад беради»².

Сўнгги беш-олти йил ичida биз Хоразм шеваларини ўрганиш билан шугуllandик. Иш давомида ҳалқ оғзаки ижодидан анчагина материал туллиниди (уртақ, мақол, топишмоқ, турли жанрларга оид қўшиқлар, бевосита ҳалқ оғзидан ёзив олинган иччам иборалар, жумлалар ва бошқалар). Бу материалларда учраган, шунингдек, сўраш йўли билан тўпланган суз-терминларнинг сони кариб беш мингга етиб қолди. Биз Хоразм шевалари лексикасикнинг тарихий-лингвистик аҳамиятини назарда тутиб, лугат түшнинг қарор қылдик.

Бу ишнимиз диалектологик лугат тузишда биринчи тажриба бўлиб, ўзбек тили Хоразм шеваларининг баъзи бир лексик хусусиятларни акс ўтириш низифасини ўз олига кўяди. Бу соҳада ўзбек шевалари бунича билга қўлланма бўладиган бирор иш яратилмади. Бошқа туркий тиллар ғўйинча ҳам шеваларнинг лугатини ўрганишга бағишиланган бирор жiddий иш Нук эди. Фақат сўнгги икки-уч йил ичida айрим туркий тилларнинг

¹ Н. М. Меноровский. Араб-филолог о турецком языке, СПб., 1900, З-бсг.

шева лексикасига бағыланган баъзи ишлар эълон қилинди. Шулардан 1956 йилда проф. Жалай таҳрири остида чиқкан татар тилининг диалектологик лугати, Р. А. Рустамов таҳрири остида нашр этилган Муғон гондла шеваларининг лугати (Диалектологик түплама, Бакы, 1/1—220-беттар), каби ишларни, шунингдек, 1958 йилда „Козок тилининг тарни ва диалектологияси масалалари“ номли түпламда Ж. Досқараевининг балиқчиликка сид каттагина иши, мархум проф. С. Аманжоловнинг 1959 ийлда эълою қилинган (Асарлар, I бўлим, 353—439-бетлар) диалектологик лугатини қайд килиб ўтиш зарур.

Ўзбек тилшунослигига ҳали янги соҳа бўлган бу ишга ёлғиз автор-нинггина меҳнати сингмади. Бу лугатни тузишда, сўз туплатда, кургазали материял йиғиша, шеналараро сўзларнинг фонетик вариантиларини аниқлашда, сўз маъноларини белгилашда хоразмлик уртоқларнинг ердами жуд **кайта о’лад**.

Ишимизга яқиндан ёрдам берган Хоразм Давлат педагогика институтининг доценти, филология фанлари кандидати Отаназар Мадраҳимовга, ўқитувчилардан: Отажон Ёвбосаровга, Халиулло Сиддиқовга, Комилжон Абдуллаевга, шунингдек сабоби студентларимиздан Назира Муродовага, Зулайҳо Каримовага, А. Ишаевга, Ю. Жуманазаровага алоҳида миннатдорчиллик билдиришни ўзимизнинг бурчимиз деб биламиз.

ССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси профессор А. К. Боровков ишимизнинг кўлдёзмасини икки марта синчиклаб кўриб чиқди, ўзининг мулоҳазаларини баён қилиди ва қимматли маслаҳатлар берди. Биз мұхтарам Александр Константинович Боровковга самимий миннатдорчиллик билдирамиз.

Бу иш жуда мураккаб ва масъулиятли соҳага қўйилган биринти қадамдир. Лугатда айрим нуқсонлар ва камчиликларнинг булиши табиии, Лугатчилик соҳасининг мутахассислари, диалектологлар, аниқса хоразмлик ўртоқлар ўз мулоҳазалари билан бизга ёрдам курсатурлар, деб умид киласмиз.

Автор

· I

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ЛУГАТИ

ЛУГАТНИНГ ТҮЗИЛИШИ ҲАҚИДА

Хоразм шеваларининг лугатини тузишда қуйидаги асосий принципларга сурядик:

1. Лугатга одатта алабий тилимизда упрамайдиган сўзлар киритилди: арина (аюхор), аран (оғил), лабър (чашгак), элдъякчэ — (олдёқчи), қапъ (әшик), ла:р (сув юллб кетган ер), соқы (келин—үгир), саръникаң (ҳайюнчак), қаза (балық тутиш асбоби), дън (мисор), дөлә (кӯра), үчек (том) ва бошқа сўзлар;

2. Фонетик жиҳатдан озми-кўпми фарқланувчи сўзлар. Бунда қуйидагилар ҳисобга олинди:

а) фонетик жиҳатдан кучли ўзгаришларга учраган сўзлар: Йоръинжа (йўнғинч), дарлатмәк (қимирлатмоқ, тебратмоқ), өжак (бузек), чуваш (чилқои), чолпъ (човли) ва болиқалар;

б) система тусинга кирган фонетик айрималарга ишининг „Очерк“ кисмидаги изох бердик ва бундай ўзгаришга учраган сўзларин лугатга киритмадик, масалан: сўз бошида т ва к товушларининг жаранглилашуви, бироричи бўғинда е товушининг систематик равишда э товушига ўтиши ва бошқалар, аks ҳолда ўзгатилинг ҳажми ултайдиб кетган бўларди (солинтириш; гет, гер, дъл, дърсак, дал, дур, бэр, сәл, кәс, сән, мән, гүн каби.

Мазкур фарқлардан ташқари, яна бошқа фонетик ўзгаришга учраган сўзлар лугатга киритилди: дохсан, ди:з, ди:ш, әки:з, әйръ (әғиз, әгри) ва шушинг кабилалар.

и) бир группа сўзларининг ўзак-пегизидаги қ, ғ, ҳ, ҷ товушлари систематик раённада тушшиб қолади: до:ль, а:жъ, су:жъ, каттъ, ди:ръ, нутармак, куман, утъизмақ, өтърмак, съчан, тавшан каби. Бундай сўзларининг ўзиидаги қ, ҷ товушлари тушшиб қолгани, лекин ба ҳодиса болиқа хилдаги фонетик ўзгаришларни юзага келтирган: чўзиқ, улини хосил қилгани (су:жъ, а:жъ) ёки шу сўз составидаги ундошин иккилантиргани (каттъ, алъ, улъ каби). Шулинигдек, бундай сўзларда тонушнинг тушуни систематик эмас ва баъзан ундош товушиниг тушшиб-тушмаслигига қараб, сўзининг маъносидан ўзгариш хосил бўлгани: кутар — тамом қил, қутқар — оюд қилас. Куйъашын сўзида эса қ товушни сақланган (куйшоқ), қўйлў ва сўйуг сўзларни ҳам шундай (ғ товушни сақланган) ва бошқалар.

т) бошқа типдаги фонетик ўзгаришларга учраган сўзлар лугатга киритилди: энә (она), эрък (ўрик), съғыр (сигир), қуйъ қуудук), яедъ (сити), нида (энан), дөшък (тешик), сөл (сел, гўштининг сели); мәз (гўштинг бези), без (бўз), съл (шил), сақыз (сақич), сўмсызмәк (шумшаймоқ), тогалақ (юмалок) ва бошқалар.

Сингармонистик параллелизм деб аталган ҳодиса ҳам лугатда ўз акепини тоғди. Бундай ҳолларда биң фақат шевада юшшоқ, алабий тилда қаттиқ айттиладиган сўзларнингна лугатга киритдик: иёнисъиръ — қангшар, санъимак — санъимоқ каби (бу ҳодисанинг акси бўлгани тақдирда яна лугатнинг ҳажми ултайдиб кетади).

3. Милино жиҳатдан фарқланувчи сўзларни ҳам лугатга киритдик. Кўпина қуйидагилар эътиборга олинди:

а) адабий тилда бор, лекин бошқа маънода қўллашладиган сўзлар: шевалардаги сатоғ сўзи адабий тилдаги сатонг маъносига эмас, балки ишёймас, донгаса демакдир: дарс — гўпг, аржса — сандик, арығ — покиза, ака — ота, кўмара — мусича, қыдърмақ — томоша қиммоқ, ёра — устун кабина.

б) адабий тилдаги маъноси билан бирга қўшишча маънога эга бўлган сўзлар: ағ — 1) балиқ тутадиган тўр; 2) оғмоқ феълидан буирук; ақық — 1) склик, 2) яхшилик, 3) овқатга соладиган қатиқ ва бошқалар.

4. Тўрловчи аффикслар лугатда ўз аксини топмайди: улар ҳақида ишинг “Очкерк” қисмида маълумот берилди. Фақат кеч. доғ, дағ каби жуда характерли ва муҳим элементлар алфавит тартибида берилди ва мисоллар билан таъминланди (сенжак ўз баласинъ сөвадъ, гочдоқ отардом каби). Йосовчи аффикслар ҳақида ҳам шунгай сўтини көрсан. Бунда деб ишни учун характерларни ўзларни аффикслар сўзларига лугатга ҳариди бўлмас, будилми, ғизыни, омирнига қўюзтуб, “ағим” ва б. чиширга.

Б. Кўрининг эларининг биринчи компоненти алфавит тартибида жойлаштирилди, кейин ўз жуфтни билан қўшилган холда маъноси очилди (биринчи компонент маъноси аниқ бўлиши-бўлмаслигидан қатъни назар). Масалан. адақ: ~ арава — болаларни юришга ўргатадиган уч оёкли аравача.

Агар қўшима сўзини гашкил қиласиган компонентлар фонетик жиҳатдэни ўзгартсан (хираляшган) бўлса, бир бутун сўз сифатида берилди. масалан: қошибшаламақ қўши ҳовчуламоқ: қўшибшалаб жъинаганамъдъ челаклан төгасон каби. Жуфт сўзлар ҳам бир бутун сўз сифатида берилди: ақлъ-қаралъ, ағачъ-уғачъ, ишъиръ-қиъиръ, шайъ-шашмак каби.

6. Омоним сўзлар лугатда рим рақами орқали (I, II, III) кўрсатилди ва мустақили сўзлар сифатида жойлаштирилди. Куп маъноли сузлар араб бақами билан кўрсатилди (1, 2, 3). Бунда лесоний маъниони ифода этувчи сўза биринчи ўрипда берилниб, қолганлари учининг маъно тармоқлари сифатида (кўчма маъноли сўзлар ҳам) тартиб билан жойлаштирилди.

а:fa:

- 1) ака, оға;
- 2) амаки, тега (катта ёнидаги кишиларга мурожаат).
- 3) ён ба ~ оғи лір.

Хоразм обlastida тил жиҳатдан бир бирларидан анча фарқ қиласиган иккита группа шева вожиллари яшайди. Биз Хоразмининг жанубии қисмидай ўзбек шеваларини ўнгуз группа шевалари (асосан Урганч, Хива, Ҳонса, Ҳазорасп, Янгиарзиқ, Шивот, Қўшкўпир ва Боғот районларининг шевалари) деб агадик. Хоразмининг шимолий қисмидаги ўзбек шеваларини қипчоқ группа шевалари деб юритдик (Янгибозор, Гурлан, Мангит районларининг шевалари). Бундан ташкири, Туркманистон ССР Тошовуз обlastiniнг айрим районлари ва Коракелпонистон АССР нинг Қилчок, Берунии ва Тўрткўй районларида яшочли ўзбекларнинг шевалари юкоридаги иккита группа шеванини биригриб — ўғуз ёки қипчоқ группа шевасига тааллуқлидир.

Лугатга кирган сўзларининг олинган сри (район, шаҳар) мазкур сүздан кейин қисқартириб берилди, сунг шу сўзининг маъноси очилди, охирида мисол келтирилиб, шу мисолнинг қаердан олинганлиги яна шартли қисқарта биласи кўрсатилди. Масалан: андъмақ (поиламоқ) сўзи жанубий Хоразмининг ҳамма ерида қўллашвалади, шунга кура биз обlastning асосини районларидан Урганч, Хива, Ҳазорасп, Ҳонса районларининг курсатдик (шартли қисқарта Ург, Хив, Ҳнқ, Ҳ-асп), ундан кейин шу сўзининг адабий тилдаги эквиваленти келтирилди: поиламоқ, охирида мисол берилб, қавс ичиди шу мисолнинг олинган жойи (шахар, қишлоқ, район) шаотли белги орқали кўрсатилди. Масалан: Ҳ-асп, 2 (Ҳазорасп район. Конгли қишлоғи) ёки Ург. 13 (Урганч район, Фойву қишлоғи) ва бошқа-

лар. Намуна келтирамиз: андъмақ Ург, Хив, Хнқ, Ҳ-асп. пойламоқ: кәл аға йанташма ҳазаръс йа:на;

Йолыца мый чи: вън аңдъб йатыпты (Ҳ-асп, 6); шох хатъаладан бен-алтесь гыйәв-гәли:ниң аңдъмақа қағанадъэ (Ург, 1) ва ўзунинг кабилалар.

Агар бирор сўз Хоразмнинг ҳамма ерида ишлатилса, шу сўздан кейин қўшиш (плус) белгиси қўйилди, ундан сўнг сўзниң маъноси озилди, қисис ичидаги мисол олинганинг қисқартирилган адреси берилди. (Сер. 7)

далан + йўлакхона; узъйн-узъйн далаллада данъуштық... (Ург, 3) каби.

Борди-ю, сўздан кейин плус аломати ҳам, умумий адрес ҳам курсатилмаган бўлса, демак, миссаннинг охиридаги адресслагина шу сўз учраган. балчын гўзал, чиройли: уллъстъ тэлъхан, қиччясь балчын, сллэдэ ба:мә-кои муныцидлай: чын (Хнқ, 1).

Агар сўзга мисол келтирилмаган бўлса, мазкур сўзниң кетидаек адрес берилади:

арап Ург, 13. оғил, молхона каби (демак, шу сўз фақат бир қишлоқда, Урганчи районининг Гойву қишлоғида учраган) ва бошқалар.

Лугатнинг охирида яна илова тарзинда таҳар, район ва унинг қишлоқлари, ту шишлоқда, район марказида ёки шаҳарда яшовчи аҳборотчининг исми ва фамилияси, касби, ёши ҳақида маълумот берилди.

Шевалараро фарқ сезиларли бўлганлиги учун биз сўзларнинг фонетик айрималарига ҳам алоҳида ёътибор бердик. Бундай ҳолларда жанубий Хоразм шеваларин асос қилиб олинди, шимолий Хоразм шеваларидан келтирилган сўзлар кўп вақт жанубдан олинганинг фолетик варианти сифатиди берилди: жанубда — андъмақ, шимолда — анлъмақ; жанубда — лодъ, шимолда — тувдъ, съғыр — съйъ кабилар. Шимолдан олингани сўза кўннинча мисолсиз берилди ва жанубдаги сўзга мурожаат қилиш тапсия этилди:

андъмақ Гурл, Мнғ, Я— бэр. = андъмақ.

Сўзларнинг маъноларида айрима бўлган тақдирда иккиси ҳам мустақим сўз сифатидаги алфавит сираси бўйича жойлаштирилди.

Соҳдлар бўйича тўпланган лексик материалиниң ҳажми турличадир. Онгиз-онгиз, уй ва унинг қисмлари, уй жиҳозлари, ирригация-сугориш системаси, чигирик араписозлик, деҳқончилик, уй хайвонлари, ковун ва унинг нашлари, балиқ ва балиқчилик каби соҳалар буинча анча тулиқ материал берилгап, лекин ўсимлик, күшлар, тўқимачник, гиламчилик, заргарлик, ипакчилик каби соҳалар бўйича, маълум сабабларга кўра, анча ким материал киритилди. Материал етарлича бор, лекин дурустроқ тұранмай туриб, бу соҳаларга алоқадор бўлган суз-терминаларни лугатга киритишга жүръат кила олмадик. Оддий рўйхатни бериб, юзади изоҳлаш билан қаноатланаб бўлмайди, албатта, Тузукроқ ўргангани айрим соҳалар бўйича тўпланган лексик материалини илова тарзинда ишининг охирига тириклик (2-ИЛОВА) ва имконият чегарасида изоҳ бердик (қоюн ва унинг турларин, ирригация, ер тузилиши, иморат па унинг қисмлари, арава ва артипасозлик, балиқ ва балиқчилик, овқат ва унинг номлари, ҳашаротлар ибни).

Бундан ташқари, Хоразмда киши номлариниң қисқартириш усули кўнижихатдан марказий ўзбек шеваларидаги усулдан фарқланади. Шунга кура они батсан бир номларнинг қисқартирилган формаларини ҳам илова тарзидаги лугатга киритишни лозим кўрдик.

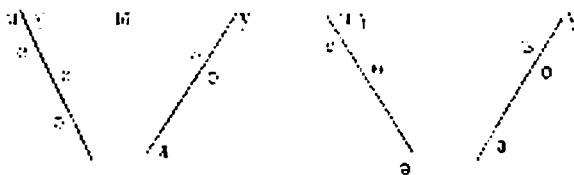
Лугатга киритилган сўзлар Хоразм шеваларининг лексик хусусиятларини тўллигига акс эттиради, деган фикрдан уззқдамиз. Бу лугат аста-

Секин түлдириб борилади ва яқин келажакда Хоразм шеваларининг түлиқ лугатини яратиш учун база вазифасини адо этади, деб ўйлаймиз.

Хоразм шеваларидан түпланиб, лугатга киритилган сўзлар ва иссоллар ямалдаги транскрипция эсесида берилди. Айрим белгиларнинг маъноси ўзгартириб олинидик Масалан, и/ь — тил олди унлисини, ё тил орка унлисипи ифодалайти.

Упли товушларни ифода этиш учун олинган белгилар шимолий Хоразм шевалари учун: и/ь, ё, у, ӯ, ө, о, е, а (тўйқиста), жанубий Хоразм шевалари учун: и/ь, ё, ӯ, у, ӯ, ө, о, е, а (ўнта).

Ўғуз группа шеваларидан Қипчоқ группа шепаларидан

Ўғуз группа шеваларига хос бўлган чўзиқ уплилар тегишли қисқа уплилардан кейин икки пукта (:) кўйини билан ифодаланди: ى:, ە:, ۈ: каби ва чўзиқ унлиси бор сўзлар (асосан биринчи бўгинда) лугатда қисқа унлиси бор сўзлардан кейин жойлаштирилди. Масалан: ба:вә, ба:зар, ба:лар сўзлари баши — сўзидан кейин берилди ёки а:ра, а:д сўзлари ашқар ашқынча сўзлардан кейин жойлаштирилди.

Ундошлар системасида унча катта фарқ бўлмаганлиги учун биз асосан алфавитимиздаги белгиларни олдик. Фақат бурун ундоши нг ўрнига ю шаклини ишлатдик, ёш шакли факат коришик товушни билдириди.

Маълум сабабларга кура, ямалдаги алфавитимизнинг сирасини ўзгартишга тўғри келди. Бунда биз асосан шаклош ҳарфларни ёима-ён кўйишни зарур деб тоғидик, а ҳарфидан кейин юмшок ә келади, и дан кейин ә, сўнгра ә ҳарфи келади, у дан кейин ү, о дан кейин ө ҳарфи келади. Ундошларда ҳам шу тартиб: к ҳарфидан кейин қ, г ҳарфидан кейин ғ, и дан кейин қ, ҳ дан кейин ҳ ҳарфи келади: а, ә, б, ө, т, ғ, ө, е, ж, з, и, ә, ү, ӣ, қ, ҳ, л, м, ң, қ, ө, ո, ր, с, т, ү, ү, ҳ, ҳ, ҹ, ҭ.

БАЪЗИ БИР ИЗОҲЛАР

1. Ўғуз ва қипчоқ шеваларининг уплилар состави бир-биридан анчагина фарқ қиласди. Бу фикр айниқса тор унлилардан и ва ә ҳамда ү ва у товушларига нисбатан тўғрилар (уплилар скемасига қаралсин).

2. Жанубий Хоразм шеваларининг тил орка кенг а товушининг поэзиони варианти сифатида эга мойил бир товуш бор, бу товуш лаб ундошлари билан қўшни бўлиб келганда айниқса аниқ сезилади.

3. Ўғуз группа шеваларидан тил олди кепт а унлисига яқин бир товуш бўлиб, куйй-ўрга кўтарилиш характеристига этадир (маълум дарражада маърashi эслатади). Лекин бу товуш мустақил фонема хисобланмай, э фонемасининг вариантидир.

4. Ўғуз группа шеваларидан қ, ғ, ҳ товушлари адабий талаффузидаги, шунингдек қипчоқ группа шеваларидаги чуқур тил орка қ, ғ, ҳ товушларига мос келмайди. Жанубий Хоразмда бу товушлар типик тил орка ундошларидир.

5. к товуши икки групта шевалда ҳам олд ва орқа вариантларига эга.

6. Унли ва унлош толушларининг редукцияси, сўз охирида келган тор *и* ва ё толушларининг талаффузидаги хусусиятлар, ургу, дифтонг каби ҳолислар транскрипцияла ўз аксиви топмади. Бундан ташқари иккита бўгинла у ва ў товушларининг талаффузини акс ёттириш ҳам қийин оулди. Шунга кура мавжуд имкониятларни ҳисобга олиб, биз транскрипцияни соддалаштиришга мажбур бўлдик.

ТРАНСКРИПЦИОН БЕЛГИЛАР

- а ўғуз лаҳжасида сўз бошида келади ла тил олди юқори кўтарилишдаги унлини ифода этади: *иц.*, *иц* каби.
- в бу белги ўғуз лаҳжасида и уилисингенг варианти бўлиб, юмшоқ ўзакларда сўзининг ичи ва охирида кела олади, қипчоқ лаҳжасида вса бу белги тил ўртарогига мойил и товушини билдириб, сўзининг истаган бўғинида кела олади: *ъш*, *ъл*, *вълкътър*, *бъльм*, *въльм* каби.
- г ўғуз лаҳжасида хос бўлиб, тил ўрта-орка қатордаги „каттиқ“ унлини ифода этади. Бу унли ёлғиз *к.*, *х*, *ғ* ва тил орка қ товушлари билан бўғин тузишда иштирок қиласдандагина келади: *қыл*, *қыр*, *ғылай*, *хыра*, *барыңла* каби. Қипчоқ лаҳжасида бу товуш фонема даражасига кўтарилимаган ва позицион вариант сифатидаги ёлғиз қ товуши билан қеландагина ш тарзида талафуз этилади.
- д ўғуз шеваларида ҳам, қипчоқ шеваларида ҳам и — в товушининг каттиқ варианти билдиради. Икки лаҳжада ҳам сўзининг истаган ўрнида кела олади. Ўғуз лаҳжасида *к*, *ғ*, *х* ви қ ундошлари билан бўғин тузишда иштирок қиласданда и уилиси қўлланилади. Қипчоқ лаҳжасида: *търнақ*, *ъбл*, *йълан*, *чек*, *қўрқ*, *мъхълем* (жуда) каби.
- е тил олди юқори-ўрта кўтарилишдаги унли товушни ифода этади. Икки лаҳжада ҳам, айрим позицион ҳолагларни хисобга олмагандан, факат сўзининг биринчи бўғинида кела олади.
- ж ўғуз лаҳжасида ўрта-куйи кўтарилишдаги тил олди уплисини билдиради (ж). Қипчоқ лаҳжасида тил олди қуийи кўтарилишдаги унли товушни ифода этади. Икки лаҳжада ҳам бу товуш сўзининг истаган бўғинида кела олади.
- з икки лаҳжада ҳам у товушининг юмшоқ вариантини билдиради. Факат ўғуз лаҳжасида тил олди уплисини, қинчоқ лаҳжасида тил ўртасига мойил унли товушни ифода этади. Икки лаҳжада ҳам бу товуш асосан сўзининг биринчи бўғинида келади, позицияга қараб, баъзан иккичи бўғинда ҳам келиши мумкин: *йўзък*, *узум* каби.
- и икки лаҳжада ҳам тил орка юқори кўтарилишдаги унлини ифода этади, иккисида ҳам асосан биринчи бўғинида келади.
- о тил олди ўрта кўтарилишдаги унли товушни ифода этади.
- о тил орка ўрта кўтарилишдаги унли товушни ифода этади. о ҳам, о ҳам асосан сўзининг биринчи бўғинида келади.
- о тил орка қуийи кўтарилишдаги унлини ифода этади. Икки лаҳжада ҳам сўзининг истаган бўғинида кела олади.
- ж икки лаҳжада ҳам позициясига кўра тил олди ва тил орка иғ ундошини ифодалайди, Хоразм шеваларида қ белгиси қоришиқ иғ товушини эмас, балки соғ ундошни ифода этади.
- жс икки лаҳжада ҳам ёлғиз қоришиқ ундошни ифодалайди,
- ж. *ғ*, *х* белгилари қипчоқ лаҳжасида адабий тилдагидек чуқур тил орка

ундошлапашини ифода этади, ўгуз лаъжасида эса оддий тил орқа ундошлиариши билдиради.

Қориган белгидар: б, д, г, ә, ә, ә, ә, к, л, м, н, п, р, с, т, х, ҳ, ҹ, ш — билимнига назифаларига кўра, адабий тилдаги ҳарфларга тенгдир.

Иккаки нуқта бирор унлидан кейин қўйилиб, шу унли товушнинг одатдаги ишларни көрганида чўзикроқ айтилганини билдиради: и:ш, ди:з каби. Бирор сўз ёки форманинг бир шеванинг ўзида иккаки хил варианитда қўлланипланниши билдиради.

Бирор сўз, форма ёки товушнинг этимологик йўналишни — утишинн билдиради.

Ҳарф устига қўйилган чизнқча (— белгиси) шу ҳарф ифода этган унли товушнинг бурунлашганини билдиради (назэлизация) а, ә каби.

(баробер аломати) „қара“ дегани маъноси англатади. Масалан: авъз, Ҳ, ағп, Й = овуз.

қўнимма сўз ёки бирикмада компонентлардан бирортасини такрорла-мислик учун исплатилган белги:

идақ; ўарка — ўш болаларни юришга ўргатадиган уч билдиракли арливача ёки:

адақ-булак; ўзатнишак — тай-тай қылмоқ ва бошқалар.

A

абзал + I. афзал; ортиқ: сәп на-
хуннан абзальсан? (Үрг, 1). 2. ас
боб, қурол, жабдуқ: йол абзаль ша-
востын, ертап азаңда кетәмис (Гурл, 1).

3. Penis.

ав *Миғ, Гурл, Я* — бэр. 1. ов; 2=аг

авъз *Х* — асп, 1=аузы.

авъзламақ *Миғ, Гурл, Я* — бэр. —

агызламақ.

авъл + *Миғ, Гурл, Я* — бэр. қиши-
лоқ, овул: белам, бәзәрдиң, авъль-
мәдзең нурмамбай деб айтари:дь
(Гурл, 3).

авъртмақ *Миғ, Гурл, Я* — бэр. =
агыртмақ.

авъч+ховуч.

авъчламақ ҳовучламоқ: авъчлаб
жүйиғаныңда чәләкләп тегесен
(Гурл, 4).

авъшмақ I. *Х* — асп, 2. 1. ачишмок;
рахм қылмоқ: йазған салам хатым
қавышқам боса, мәңциң үчүн ичел
авъшмадъма? (*Х* — асп, 4). 2. афус-
ланмоқ: ичтим ду:зәйип авъштъ
(*Х* — асп, 1).

авъшмақ II *Гурл, Я* — бэр. орт-
моқ, ортиб қолмоқ: тамақ не авъштъ?
(Гурл, 4); йұза манатты бариды: дык
манатъ авъшшы қалды (*Я* — бэр, 3).

авнамақ *Миғ, Гурл, Я* — бэр. = аң-
намақ.

авсар *Миғ, Гурл, Я* — бэр. 1. ту:
шүхтасига бояланган темир; 2. овсаг-
анков.

авсъл *Миғ, Гурл, Я* — бэр. мол-
ният оғзига чиқадын яра.

ағ 1. ов; балиқ ови; 2. балиқ тута-
лиған түр: бъзэр ағ сүзіп, бърәм-
балък тутқамъз йок (Үрг, 3).

аға *Хиқ, 1*. = аға.

ағайа *Үрг, Хиқ, Хиқ*. ақа-ука, оға-
ни: ата, бъзэр дөрт ағайамъс, қыйз-

ла:м дөрт апайа востын, дындыло
(Хиқ, 11).

агалламақ *Үрг, Хиқ, Хиқ*. жалб
қылмоқ, үзинге тортмоқ; эгалламоқ:
Жаббәргән да:йым сөзә чықып, ҳәм-
мәң ағаладъ (*Хиқ, 1*); бъзыңыкыла
голын хан жынәвьтн қовып, йүртпіш
ағаладъ (*Үрг, 1*); Сапа палван тойнъ
ағаладъ (*Хиқ, 1*).

ағач + дарахт; ероч: ағачлық да-
рахтазор.

ағач-үғач *Үрг, Хиқ, Хиқ*. дарахт-
лар; дарахт-парахт.

ағзалалық + келипомаслик (օғзи
бириликинг акси); ағзалалықпән пей-
дасъ йок (Хиқ, 11).

ағзалмақ *Хиқ, 11*. օғзи солмоқ,
қизин бирор кимсага хотинликка сү-
рамоқ, сочиликка бормоқ.

ағызламақ *Үрг, Хиқ, Хиқ*. бирор-
ни օғзиға олмоқ, үзи йүқ киши ҳақи-
да сүзламоқ: индь сәпъ ағызлаваңдаръ,
үзінәм гөләп қалдың (*Хиқ, 1*).

ағыйнъ *Үрг, 1. оға-ини.*

ағыртмақ *Үрг, Хиқ, Хиқ, Х* — асп.
баробарлик, мұвозанат (хайлоннинг
устига юкни тегп қилиб ортиш): ағырт-
мақ востын, ағмъйдъ (*Хиқ, 11*).

ағрам *Үрг, Хиқ, Хиқ, Х* — асп,
Егт. оғирлик: пахта қу:ръса ағрамъ
қақады (*Хиқ, 11*); гәрәк дашипъ ағрамъ
йок (*Егт, 1*).

адағламақ *Үрг, Хиқ, Хиқ, Х* — асп,
атамоқ, қизин бирор кимсага шишон-
лаб қүймоқ.

адағлъ *Үрг, Хиқ, Хиқ, Х* — асп,
Шәт. нишонли, бопи бөглиқ: ай-
қымда қара көвүш қадағлъ, деймә,
бала, мән бөрөвә ададғлъ. ге: же
баръиң дәсәм, айлар қарашыны, гүндүз
баръиң дәсәм, и:зым сорағлъ (*Шәт, 9*).

тейіндар а:ша бәкәвъл, адаглъ қыйза
эрсан (Үрг., 1).

адақ: Үрг., Ҳиб., Ҳиқ., Ҳ — асп., со
прағ — ғалтак арава (ёш болаларни
юришга ўргатадиган уң ғилдириқли
арапата).

адақ-будақ Үрг., Ҳиб., Ҳиқ., Ҳ — асп.,
тай-тай; со әтмәк — тай-тай қылмоқ;
кара, бала адак-будақ әтаятыр (Ҳиқ., 1).

адамақ Үрг., Ҳиб., Қ — кпр. 1. ата-
моқ: шу қойиң сана адап қойыпман (Қ-кпр. 1). 2. а: дамақ.

адыққан Үрг., Ҳиб., Ҳиқ., Ҳ-асп.
матхур, оти чиққан; шерынбай ге-
ршатә дым адыққан (Ҳиб., 1).

адъмламақ Үрг., Ҳиб., Ҳ-асп.,
1. юрмоқ; қадам ташламоқ; 2. имил-
лаб юрмоқ, секин қадам ташламоқ:
зұлымлаб йұрыймоммь бала вәлән,
оттырең өйдә, мән тез қайтаман
(Үрг., 1).

ажъмақ Үрг., Ҳиб., Ҳ-асп., Шат.
аҷимоқ: сүт ичанды ажъп қалъпты
(Үрг., 1); ажъатмақ — аҷитмоқ: пұтта
қара иан һөвәдым, шу ичмән ажътъб
дурупты (Ҳиб., 1).

азалмақ Үрг., Ҳиб., Ҳиқ., Ҳ-асп.,
Шат. озаймоқ: көпәл кемәкә Ыахшы,
азал бәрәкә Ыахш (Шат., 1).

аззана + озгина: пашанъ оғель
пазана ақылсұззәкән (Шат., 2).

азықмақ Ҳиб., 1 — азмак.
азмақ Гурл., Мнг., Я-бэр. 1. озмоқ,
ориқалимсек; 2. Гурл., Үрг., Ҳиб., адамо-
моқ, әгри ұлға кирмоқ. 3. зұраймоқ
(ири әкімдә): нарасъ азъпты (Гурл., 1).

азман Мнг., Гурл., Я-бэр. бичилған
(хайыны).

атуу:изик (тиш): азу: ди:ш, қазың
ди:ш (Ҳиб., 1).

айя Ғурл., Мнг., Я-бэр, = а:ай.

айлан + союқ. сол союқ: қар
лагыл, дон союымма, әйзазларъ боладъ,
хожа ғәлль дон союымма, нъязларт.
поладъ (Қ-кпр., 1).

айзазламақ + 1. союқтоғоқ. 2. ша-
молламоқ: пұтта айзазлап қалъпман
(Ҳ-асп., 4).

айак + оék; со ачмақ — йұлға кир-
моқ: юра бошламоқ; со басмақ — би-
рор парсанинг (кимсанынг) пайига
тушмоқ; со қалмақ — бехуда юрмоқ,
әгри юрмоқ; со чакмак — оék тортоғоқ;
шайқым чөкмъйн дуръпты (Ҳиб., 1).

айақлапмақ + 1. оékқа турмоқ,
иедиң күтәрмоқ; 2. үнғалмок, оékқа
босмоқ, тузалмок; и:шым айақланъб
геттъ (Ҳ-асп., 4).

айақлашмақ + 1. оék үзатмок,
оékни чүзиб ётмоқ; 2. икки кимса
бир-бираға оék үзатишиб ётмоқ;
3. бўлишмоқ, тақсим қилмоқ: бир
малий уч қылъ айақлашти (Ҳиб., 1).
айам Гурл. Я-бэр = айям.

айамөжъс + айём ожиз: айамөжъс
алтъ гүн, алтай қыштән қаттъ гүн
(Ҳ-асп., 6).

айдамақ ҳайдамоқ: антқандай, қа-
ләндәрәм кәлхләздын машънильб ай-
даб жүрүпты (Мнг., 2).

айдын + 1. оидин; 2. күлніг қамиш-
сиз пүкүр жойи: ғовық көлль айдънъ
бу йыл иккя а:дамнъ йүттү (Ҳиб., 1).

айық + уйғоқ; тетик, ҳұшёр: айық-
мысан, на месмисән өззег? (Гурл., 3);
ҳазър ву айък, барсаныз, өйыншој
тапасъс (Ҳиб., 1).

айъл Мнг., Гурл., Я-бэр. қорнибор:
аттын айълъ (Мнг., 1).

айълмақ Үрг., Ҳиб., Ҳиқ., Шат.
хуша келмоқ, ҳұшёр бұлмоқ (мас-
ликлат).

айърмақ - 1. айирмоқ, ажратмоқ;
2. ёрмоқ: одын айърган балта дешан-
да қаладъ (Ҳиб., 7).

айът Ҳиб., Ҳиқ., Шат. ҳайит:
қадъымла роза айъттың ылсаның чыка-
лтты эзъ, инде айъғынъ қадра:м
қамадъ (Ҳиқ., 11).

айқалъ-үйқаль Үрг., Ҳиб., Ҳ-асп.
айқаш = үйқаш, остин = устин: өйшь
иң айқалъ = үйқаль волъб ыатъпты
(Ҳиб., 1).

айланықық Шат., 11 = айланч.

айланма - 1. сувнинг, йўлнинг ай-
ланаплаган жойи; 2. мияси айланған
одам: ву лъм айланма а:дам, бый
пъкърдә дурмтыйдъ (Ҳиб., 1).

айланч 1. айланма, қийшик: ай-
ланч йўлдан геттък (Ҳиб., 1); 2. дои-
расимон, ҳалқасимон: башъмда ро-
малъы, айланч гулләръ башъм айлан-
ттардъ сү:жык дылларъ (Үрг., 1). сұва
қаран айланч = айланч ақадъ. я:ра
қаран, дәрүчәдән бләкадъ (Ҳиб., 1).

аймақ 1. тузатмоқ, тартибга солмоқ;
2. тартибга чакирмоқ, жазоламоқ: сән

иңәккү аңтың қойсан вомъимъ (Ург, I).

3. даволамоқ, күчирмок (ески).

айна + ойна: ♂ капы — кичик дераза. айнәшкү — катта дераза.

айралык + айрилиқ, дижрон.

айръ I. 1. паншаха, ёгоч аири; 2. дараңтинг катта, йүгөн шохи. ағачын айръсы шамалда съынъб геттъ (Шемт, I).

айръ II иккى уркачли туя.

айрът + 1. очиқ; дядил, кел, екимъз айрът сейләшәйк (Я-бэр, I).

2. ажрим: бу и: шын айрът этмәк үчүн қазынгельни ворышила, дәптиң (Я-ар, 2). 3. сув скі йүлнине иккиге ажралғап ери: су: айрътты (Х-асп, I). сув бүлингап ер.

айу: 1. айиқ; 2. бесүнақам, беукшо.

ак + 1. ок; 2. Шат, З. = оқлиқ II. ~ атақ — касофат; баҳтсизлик келтирувчи; ~ аши — бир тур ўсимлик; ~ дәрәк — гәк дәрәк бир хил болалар ўйни; ~ саюут — тол.

ақұны + сүннинг күчли, тең оқиб түргав жойи.

ақлав Хиб, I = оқалав.

акль-жаралъ Ург, Хиб, Хиқ. ола-була.

аклық I. Ург, Хиб, Хиқ, Х-асп. 1. яхшилик; 2. қизникида соғчиларга берилдиган тортиқ; 3. бирор кишининг ўлғанига юйл түлгач, кийиледигап оқлик; ақлықа чақнақ күзи еримоқ, омон-есен күтилмоқ; илана, ақлықа пыққылышан (Ург, I).

әқылъ I. 1. томизги, оқлиқ; 2. суюқ оқытатга солинадиган катык.

ақтүк Мир, I = ахтық.

ала + 1. ола; 2. Гурл, Я-бэр, = а:ла: ~ ачнақ — пес бўлмоқ; ~ по-та — ялпиз: бър этак ала пота чеплапкә, бърәк пышъръб бәрәмәк (Х-эр, I).

алагайъм ташвиш, безовталик: алагайъмға тушъб йуритти (Шат, З).

алада зам, нотин: Украйна иуртлар гулдан зыйада, йақынга боса барардым пъйада. хат йазасан, қыстамма, ләп йа:рына, дъым истадым, йүрәкләрим алада (Ташхэз, З).

алақчын I. ўтоз ўргасида турт бурчак қилиб ўрнатилган туртта еғоч (Ўргасига ўт ёқиб, атрофида утира-

дилар): айналайън асавъм, алақчын, касавъм (Берун, I). 2. ўйниг түри билан пойгоҳни ажратиб туралдиган узун ёроғ.

алантърмақ Ург, Хиб, Хиқ, Х-асп. олайтирмок: на: мана гөззыңын алан-търасан? (Ург, I).

алан I. бекор ётган ер, буз ер; 2. сув оқмайдиган ески ариқ; 3. ариқ, қашалдан қазыб олингап тупрок.

алартърмақ Гурл, Я-бэр, = алан-търмақ.

алача + юнг ёки пахта солиб тикилган түшак.

албърамақ Гурл, Я-бэр, = алвърамақ.

алвърамақ 1. валдирамоқ, алжир-рамоқ; 2. босиниқарамоқ, уйқуда гапирмоқ, алаҳламоқ: вимамбек ҳаръб гәльн, ухысънда алвъраб йатта (К-клир, I).

альштърық Ург, Хиқ Х-асп, тутантирик.

алма + олма: алмалық — олмазор; ~ баш — ўрдакнинг бир турн.

алмът Ург, 10. олмурут.

алчак Ург, Хиб, Хиқ, энчил, чақон, олғир: шерълбай алчақсан, әрмыйдән гәллп, ейларын дүзбайәрдь, съгыр — таналъ вояд (Хиқ, II).

аман + омон, соғ; амана гәлдым — улиб бўлмоқ: бърән эллынен амана гәлдым (Ург, I); хатълла эллынен амана гәлдък, сәм бълән нишатиб гәлшәмъз ахыр (Хиқ, II).

андъмақ Бет, З = андъмақ.

анду:чъ Я-бэр, — анду:чъ.

ен онг; ~ қачмақ — шошиб қолмоқ; эсапкирамоқ, ҳайроқ бўлмоқ.

анал Ург, Хиб, Хиқ. 1. ўроқнинг катта тури (тишсиз), 2. манқал (ут солиб кўйидиган идиш)

апар нари: анаррақ тур (Мир I).

ақармақ I Мир, Гурл, Я-бэр, 1. бошқармоқ: бър ожәккү ақаралмадыцав, сен не дегэн баласан! (Мир, 4). 2. кузатиб турмоқ: маллардъ ақарын тур (Кип, 2).

ақармак II. Ург, Хиб, Хиқ, дарров тушунмок, тез англамоқ: айтқаныцавъ ақаръб алдъм (Ург, I).

ақармак III. Ург, Хиб, Хиқ, алангламоқ, ақкаймоқ: на: ақарасан? (Хиб, I).

әндъмақ *Ург.*, *Хиа*, *Хиңк*, *Х-асп.* пойламок: көл а:га, йанташма, хазарыс ия:на, йолында мүц чи:вын аңдъб йатътп (Х-асп, б); шох хатълладан беш-алтъс гәли:м бывән гый-әвнә аңдъмақа қаган әдлә (Хиа, 1).

анду:чъ *Ург.*, *Хиа*, *Х-асп.* пойлокчи: жосус.

аныз *Ург.*, *Хиа*, *Хиңк*, *Х-асп.*, 1. әкин олиигандан кейик бүш қолган ер; 2. әкилмай қолган яроқли ер.

аныр нариги: қонунот аңырсынан ал (Бет, 1). 2. нариги томон: дәмър йолын анырсынан гәлдәм (Х-асп, 12).

аңырмақ ҳанғрамоқ: әшәк аңыртылатър (Хиңк, 11).

аңламақ + 1. тушунмоқ, англамоқ; анламақ II. *Х-асп.* 1 = аңырмак.

аңламақ III. *Ург.*, *Хиа*, *Хиңк*, *Х-асп.* ағапамоқ, су:дан етчәктә ду:з йүк-лашқен әшәк әилтыйдь, вунъ гөрәп, пахта нүкләүшән әшәкәм аилтыйдь (Х-асп, б); аңлатмақ — англатмоқ. 2. ағиатмак: күррән аңлатъб гә, аркаш гәжкыт (Хиңк, 4).

аңлұмак *Гурл.*, *Миғ.*, *Я-бэр.* = аңдымак. узақтагы дүшмашпап аңлъб иүрген дос һаман (*Гурл.*, 3).

аңсат осон: а:дам болмак аңсат, а:ламъттой полмақ қынзы (Х-асп, б).

аңшұрмақ *Гурл.*, *Я-бэр.*, *Х-асп.* 1. фикр қылмоқ, ўйлаб қарамоқ: аңшұръп қарасам, шу а:дамын сөзъ доппа - дөгр (Х-асп 10). 2. аңқламоқ, синчилаб текширимоқ, аңшұръп қара қанъ, кимакән у келәйттәргән? (*Я-бэр.*, 7).

ала *Гурл.*, *Хиа*, *Х-асп.* оли (үз түк-кап онаси); ә бийь — опогойи (әрнинг опаси кеплинга алаабий бүләди).

апайя *Хиа*, *Хиңк*. опа - сингил; апайалъ — опа - сингилли: со:чъла йүртта дөрт апайалъ өйтп қаръйдъла (Хиңк, 1).

аплармақ + 1. олиб бормоқ: қоң-шыла палава за:р салтлы кәмпирә аппарозыла (*Ург.*, 1). 2. бопламоқ, қойиң қылмоқ: сән аплардынав, тал-хан юеп, сәнъ сувә и:вәржәк экән (Хиңк, 11); иштә, апардыңав (*Гурл.*, 3).

аран *Ург.*, *Хиңк* молхона, отхона: опалыңи арана қаты көл (*Ург.*, 13).

ара+ора, ўрта; ачълмақ — орага

совуқлик түпмоқ; душманлик туғи-моқ: қоңғытмәз вәлән дәм йаҳшъ эдък, ҳазәр әрамәз ачълъп қалдъ (Х-асп, 10).

әраламақ + *Ург.*, *Хиа*, *Х-асп.* яраштирумок, орага түшмок, восита бўлимоқ: чәп қолыц уръсса, он қолын араласын (*Ург.*, 1).

арасаламақ пайт, он: шу арасаламақта (*Миғ.*, 1) шу пайтда.

әрачъламақ *Берун.*, I = араламақ. арба *Миғ.*, *Гурл.* = ариа.

арва арава; арвач: 1. арапакаш; 2. аравасоз.

арға *Ург.*, *Хиа*, *Хиңк*. арқоқ.

арғы + нариги: аргы но:қап өйъ-на:м сыйръп қой (Хиңк, 11).

ардаша: *Гурл.*, *Миғ.*, *Я-бэр.* ~ бол-мақ, савиң қолмоқ, мъндым шахасъна, тердым гулынъ, арачът башъна арда-на восын (*Гурл.*, 1); пынтын гүбисън, алдъм майынъ, айранъ, башъна арда-на восын (*Я-бэр.*, 3).

аржа + 1. арча; 2. қичик сандық: ин шу йыйт ға:рыңи волгый, аржан до:лл майын волгый (*Ург.*, 1) асмана қарасам, аржа булутла, аржанъ ичында бурма кылтлә (*Шат.* 5).

арзақламақ *Ург.*, *Хиа*, *Хиңк*, *Х-асп.* ардоқламоқ: энәссын арзақлаған ба-ласъ, от ичында йүрйән балам, амам бол (Хиңк, 11).

арза + I ариза; II *Хиа*, *Х-асп.* ар-занда; ~ қылмоқ — севмоқ, арзанда қылмоқ; баланъ, на вәла, мънча арза қыласын (*Х-асп.*, б).

аръ-бәръ *Ург.*, *Хиа*, *Хиңк*. нари-бери.

арығ *Ург.*, *Хиа*, *Хиңк*. I. тоза, пок; 2. түғри, ҳақ: арығ а:ламъ дәль узыйм болаёт (*Хиа*, 1).

аръламақ *Ург.*, *Хиа*, *Хиңк*, *Х-асп.* тозаламоқ, пок бўлмоқ; арълеб-арътнамақ — ўзига оро бермоқ, пар-доз қылмоқ: пазыз арълеб-арътнеп чықапъ вәлән ки:нага геттп (*Ург.*, 1).

арътмақ *Ург.*, *Хиа*, *Хиңк*, *Х-асп.* тозаламоқ; қошқам бывән худайни үзин қарыт ға:р-йар, көкъядай қайғыны үзин арът ға:р-йар (*Хиа*, 1).

аръш + арава шотиси: бый гүн ар-папъ аръш чушъб геттп, тас кәләм ғарълвәдъ (*Хиа*, 4).

арыақ Гурл, Мнг, Я-бэр. = арыан.
арыан Ург, Хив, Хнк, париги то-
мон, у ёк; арыан - бәрйан у ёк -
бу ёк.

арқа + 1. орқа; 2. шимол.

арқав Гурл, Мнг, Х-асп. = арга.
арқайын + бемалол, хотиржам; ар-
қайычълық бепарвоник; хотиржам-
лик, со болмак; 1. хотиржам бўлмоқ;
арқайын болаварын, хаузъ уръш йоқ,
оглыциз қайтъ келәдь, (Ург, 13).
2. суюномок, ишономок; маца арқайын
болъб отърълымъсан, бъльб и:шынны
этавэрмийсәнмим? (Ург, 1).

арқалъ Ург, Хив, Хнк, Гурл, Х-асп
1. күмакчиси бор (одам); 2. жин-
парилар билан алоқа қилювчи, аза-
йимхон; 3. асаби бузилган, ўзини ту-
толидиган (одам).

арқалық Ург, Хив, Хнк, К-кпр.
1. тиркиш (иккى учи ғраванинг иккى
шотисига боғланиб, өгар устига таш-
ланадиган қайши); йолда атъ арқалы-
қызы үзульб геттъ (К-кпр, 8). 2. сун-
яничик, тиргак; 3. ўлгандан кейин
сафар қилиш учун йигиб қойъланан
мол - дунё.

арқан + ип, чилвир.

арқанлық Гурл, Мнг, Я-бэр. = ар-
қалық 1.

армът Хнк, 11 = алмът.

арна - анхор, катла ариқ; арна
йақтан келәдь гулдын исъ, анат тур-
ган шу келхаздын рейсь (Я-бэр, 5);
арнамадым орамындан ақмақа, айна-
мадымай йизъиң бақманка... (Х-асп, 10).
аррақ нарироқ; мәнн арраққа отър-
берын, итъиң айақынан үзъбалма-
стын (Х-асп, 15).

аррық ориқ: ет аррықакен, бър
чышләм йа:ғы воса, өлтәймен (Шөт,
9).

арромал Ург, Хив, Хнк, қызил рӯ-
мол: арромалың ортасында а: йа: ва:,
қызыл жұван орап чықса, жа: йа: ва:
(Ург, 3).

артықмаң + ортиқ, ортиқча: көп
сөллийвармә, артықмаң башына
дейәдь (Хнк, 1).

ару: Гурл, Я-бэр. гүзәл, чироили:
вониң қызыл дәм ару: (Гурл, 3).

арча Мнг, Э. = аржа.

ас: э дәрмәк (Хнк, 11) — фойда
бермок,

асъл - асъл Хив, 1, ўзини осиб
үлдириш касали.

астан Гурл, Я-бэр: = астан.

астан охиста, секин: бедәла шуланъ
евнә чұшып, астан йұрыйвәрить
(Хив, 1).

атав + 1. 1. орол: ила шу деңізъы
ортасында бър атав бар, пәри: лә шу
ортада йашылдъла, дәптъ кәмпир
(Х-асп, 10). 2. дарә ўртасыда сув оқ-
май құйған ер парчаси; 3. түқай, чан-
галазор, чакалакзор.

атав + II, ўтов, қора уй: ақ атав-
ла күрьшы, ейваныңда йа: р-йа:р,
օғыл - қызызы ойнагый, дә:ранында
йа: р-йа:р (Ург, 1).

атавыз Гурл, б = атагыз.

атагыз Ург, Хив, Хнк, омбир (миз
сугурадиган омбирининг кичити)

атақ: Гурл, Я-бэр. = адақ.

атақламақ Гурл, Я-бэр. = адағла-
мәк.

атақль Гурл, Я-бэр. = адағль.

атанақ + I. ил йигирадиган урнуқ;

атанақ + II. қадрат чизикли (пред-
мет): атанақ дептәр; атанақ — чит.
2. гиштиң (карға ўйинида).

атъз + дала; экин майдони: атъзың
чельнда отъръпты йа: р, бълмәдъм,
башында нә хыйалъ ба: р (Х-асп, 8).
атъзларъмәз бәләнт боғланнан су:
чықаңвермыйль (Ург, 2).

атъықкан Мнг, Гурл, Я-бэр. — адық-
кан.

атъъл Хнк, Х-асп. атир, одеколон:
арқадан қу: лага бър бала бытъ, кол-
ында ши: шәсш, ҳавасым геттъ, атъъл
барәкән, а: йама дектә, атъъл йит-
тәкән а: йама бытъ (Х-асп, 10).

атламақ + ҳатламоқ, сакрамоқ:
Рейс бувам улъ йаптан атъълдъ,
атъъмай дәп қовурғасъ чатъъль (Хив,
1); қат - қатқына қатлама,
қатламадан атлама (Шөт, 6) (топиш-
моқ — китоб).

атлықмаң сапчимоқ, иргиб тушмоқ:
юрккәнъман атъъқип чұшыпмән;
йүрәгым атъъқтъ (Х-асп, 6).

актық Ург, Хив, Хнк, Х-асп, Я-ар.
набира: геззивъз айдын, шерпә мама,
ахтықызы волъпты (Я-ар, 1).

ахтъхана Ург, Хив, Хнк. молхона,
օғи.

ахшам + I. тун, кечаси: гүндүзь йүрйиль - йүрйиль, ахшам дык дурдадь (*Ург.*, 14) (топишмоқ - дасса). түндүз хызматта, ахшамъ раҳатта (*Хис.*, 1). 2. кече (вчера): ахшам мән дамыр Йолың дука; — иңна барвадым, вуал ильәкән (*Ург.*, 1).

аҳа Ург, Хиң, Ҳ-асп. ҳа: аҳа, жанына йакамъ? (*Ҳ-асп.*, 6).

аҳав + Ийе: аҳав сөнү нә и: ш эт-канын бу? (*Шат.*, 5).

ақар + I. қалит, очқиң: ешк қулуп, атъза варып, энамләен ачарын әпкәләмән (*Хиң.*, 4). 2. отвертка.

ачықлық + I. оралиқ, икки орадағы бүшлик; 2. гүристон: барсан, бар, бармасаң, ачықлық бар (*Хис.*, 1).

ачкыламақ + варақламоқ; қытапын-яң ачықлықтармә (*Ург.*, 1).

аччы Гурл, Мир, Я-бэр, = а: жъ.

ашақ + паст, қүйи: башшы ашак, дыль йумшак, өзү оқ, қаннұ док воссын (*Ҳ-асп.*, 6); оймақтың тәрәзәнән ашакының қойдым (*Ург.*, 1).

ашқын Ург, Хис, Хиң, Ҳ-асп. I. пайванд қилинмаган тут; 2. жиннисимон, мияси айниган (одам).

ашықтар Ург, Хис, Хиң, Қ-кпр. ошиққан, шошилган: ашықтарсан (*Қ-кпр.*, 1) отиқиң турибасан.

ашъръм + I. кичик тепа: 2. ~ қылдадь - ошири ташлади (кураш истилоҳи). 3. баҳони орттириш, бүрттириш.

ашқар Хис, Хиң, ишкор.

ашқынламақ Ург, Хис, Ҳ-асп. зүйимоқ (яра ҳақида); йаразы ашикын-лаб гетьтпел (*Ҳ-асп.*, 6).

а:гәрдан Хис, 7. = о: гәрдан.

а:ғ I. Хис, 1 = ағ.

а:ғ II. Ург, Хис, Хиң, Ҳ-асп. иштоннинг липаси билан почаси ўтрасидат кенг ери.

а:ға Ург, Хис, Хиң. 1. оға, ақа; 2. ёши катта кишига ҳұрмат билап мурожаат қилиш: амаки, тоға; 3. ёр, маҳбуб: қастының кым бъықты да:р атып, а:ғам нәйә сөлләшмийдь қа:р атып... (*Ург.*, 1).

а:ғабый Ург, Хис, Хиң, пошибов-вазир" ўйинининг бошлиғи, жүрабашы, зиёфат бошлиғи.

а:ғаламақ Ҳ-асп, 1 = ағаламақ.

а:д Ург, Хис, Хиң, Ҳ-асп. от, ном: а:шық волдым алъсағы а:дыңа, саласаммъ, салмъйсаммъ йә:дына (*Хис.*, 1); йаҳшъдан а:д, наманнан да:д (*Хиң.*, 1).

а:дамак Хис, 1. от қўймоқ, ном бермоқ.

а:дым Ург, Хис, Хиң, Ҳ-асп. қадам: а:доматмақ — қадам ташламоқ.

а:жъ Ург, Хис, Ҳ-асп, Хиң, аччиқ: а:жъ вълэн су: жъын даткам бълэль, альс вълэн йақыйнъ йүрйэм бълэль (*Хиң.*, 4). шорна дым а:жъ волъптъ (*Хис.*, 1).

а:жъмақ Хиң, 11 = ажъмақ.

а:змақ Ург, Хис, озмоқ, орнқла-моқ.

а:яна Ург, Хис, Хиң, Ҳ-асп, кафт: а:шадайн атъзиң суваръб бълмәсан, нышап су: чъ волъб йүръпсан үзтөң (*Хис.*, 1).

а:л Ург, Хис, Хиң, қизил, қирми-зи (райт): алма аттым, авам гөрдем, дал бойыншы раван гөрдем, даиъм-ланъ учакында а:л тайхалъ жа:нав гөрдем (*Ург.*, 3) а:л касад — хотин-қизлар касали.

а:ла Ург, Хис, Хиң, Ҳ-асп. 1. ола; 2. чала туюлган гуруч: соқынъ тейин-дә қойдым а:лан, жуваб берсән сей-рәтәмән даланъ (*Ҳ-асп.*, 4).

а:куйаш — чала соя (дарахт япроқлари орасидан құвш шури тушиб турған ер).

а:ра Хис, 1. оро; а:вәрмәк — оро бермоқ, зеб бермоқ.

а:сый: а:вәрмәк — фойда бермоқ, фойда келтиримоқ; пътпаманъм а:сый вәрмәдь (*Хис.*, 1);

а:шғын Хиң, Бғт. баландлик, те-нилик; чүккү. а:шғыннан ашъб гәл-дым (*Бғт.*, 1).

Ә

әбәшү Гурл, 1. хунук, балбуруш. әббән Гурл, Мир, Я-бэр=хәббән. әбдөш Гурл, 3.=әбжеш.

әбжеш Ург, Хис, Хиң, Шат. иш-кең қайнаган сувга ботириб олиб, куритилган маңиз, кишиши.

әвәләмән Ург, *Хиб*, *Х*-кпр. болалар ўйинида айтиладыган қүшік-нинг бошланиши: әвәләмән, дүвәләмән, қара қойнъ қатынъ вълән... (*Хиб*, 1).

әвәрәк Ург, *Хиб*, *Шет*. булоқи, бурун чүли: дергайакы ва: мунпъда әзәрәк (*Хиб*, 1). (топишмоқ: саидик, қулф).

әвәч Ург, *Хиб*, *Хиң*. 1. икки яшар қүй, ғуон; 2. ундов: ҳай әвәч! (*Хиб*, 1).

әвдек майда, ушоқ: бүрүнчын әвдькыны чъқар (*Х*-асп., 1). (гуруч-нинг майдасини ежрат).

әвърдәк *Х*-асп. *Я*-бэр. ўрдак: газ газ вълән, әвърдәк әвърдәк вълән учады (*Х*-асп., 10).

әвль эпли, үкувли; эп билан, үкув билан: әмәт, сән дамақнъ әвль пышварәвәрмыйсан (*Ург*, 1).

әвмәр Гурл, 3. аквон, каллаварам.

әврьнди Шет, 11.-әврьнди.

әвсәрән Ург, *Хиб*, *Шет*. сарсон, саргардон: сәнъ дәп гүни вълән әвс-раң волъб йұрлымен (*Хиб*, 1).

әгърмәк *Х*-асп., 1.=әйрмәк. чарх әгърә, чарх әгърә ҳараман (*Х*-асп., 6).

әгърт 1. Гурл, *Х*-асп. якаңсимон ўсимлик;

әгърт 2. етилмаган тухум: токук әгърт ташады (*Х*-асп., 6).

әгър-үгры Ург, 13=әйр-үйрь

әгләмәк Гурл, *Я*-бэр.=әйләмәк. әгләнмәк Гурл, *Я*-бэр.=әйлән-мәк.

әдән+пойгоҳ; дешанды дуръп өй мәнъкъ, әдәндә дуръп, төр мәнъкъ, дайсан сән (*Хиб*, 1). алтыннъ бошатъп, әдәннән төрә қараб декъпть, (*Ург*, 2).

әдък Ург, *Хиб*, *Хиң*, *Х*-асп. этик: әр башшына и:ш чүссә, әдък вълән су: гечәр (*Ург*, 1); әдъкының өкчесин-нән даңъйман, пърангтан гәйенниң сән сорыйман (*Ург*, 3).

әдълл тартибли, мунтазам: мунда әдълл бър и:ш йоқақан (*Х*-асп., 5).

әдра Ург, *Хиб*, *Шет*. паst-баланд-лии, үнқир-чүнқир ер; ~ қалгай—савил қолсин: капъ дәп урдым

башшының, әдрә қалгай, төр әкән, дәрдесәрнә вә башшына сатын алған-көрәкән (*Хиб*, 1).

әдәрәмкәш Ург, *Хиб*, *Шет*, 1. банди; парвой-палак; 2. катта жуволдиз (түким тикадигақ катта жуволдиз, учи илмоқли бұлади).

әдәрәсмән Гурл, *Миғ*, *Я*-бэр. исириқ.

әжап+лхши, хүп. әхашш-әжеп—хүп бұлади, жоним билан.

әзэль Ург, *Хиб*, *Х*-асп. азалий, бошдан: әзэль душман ел волмас, этак кәссәң йең волмас (*Х*-асп., 3).

әзә Ург, *Хиб*, *Хиң*, *Х*-асп. әга, сохиб: ит сәмърса, әйәссынъ қапар, әшәк сәмърса әйәссынъ дәпәр (*Ург*, 1).

әйәр *Хиб*, *Х*-асп.=әйәр.

әййз Ург, 16.=әкис:

әйәрләмәк *Хиң*, *Х*-асп. әгарла-мок. әшәкның әйәрлә, дал көсбә голәмьс (*Хиң*, 1.)

әййн Ург, *Хиб*, елка: ешык тән етәдь, әйнның кәтмән, соран, қань, мен балаға нә дәпән? (*Ург*, 1); донъмий әйнәмә салып, дешана чык-сам, қешкым йоқ (*Хиб*, 1).

әйрьмәк Ург, *Хиб*, *Хиң*, *Х*-асп. әйгирмок: чарх әйрә, чарх әйрә ҳараман, чарх әйрьп, әнәм йана ба-раман (*Хиң*, 4).

әйрьт Ург, *Хиң*=әгърт II.

әййт Ург, 10=айт.

әйнам+ аллақачон, қачонлар: қызлар әйнам мәктәпкә кеттъ (*Я*-бэр, 7).

әйнамәжъс Ург, 1.=айнамәжъс.

әйләмәк Ург, *Хиб*, *Хиң*, *Х*-асп. 1. кечга қолдирмок. Ылдан түхтат-мок; достынъ әйләмә нәптән қал-масынъ, душманиң әйләмә сырынг бұлмасын (*Ург*, 1); әйләмәдә қытапъм мәктәп бараман. Чықалла, әйламә, ге:ч қаламаң (*Х*-асп., 6); 2. кечік-мок; ойламъян сөлләйән әйләмъйн өлең (*Хиб*, 1).

әйрь-үйрь Ург, *Хиб*, *Хиң*, әгри-буғри; ағағланъ әйрь-үйрьссынъ альпсан, баалара боламъ ау? (*Ург*, 3).

әкә *Хиб*, Гурл, ота, дада (бола-нинг отаси ёш, бобоси тирик бўлса).

әкә-тоқа Ург, Хиа, Хиң, Ҳ—кпр. опок-чопок ~ болмақ ~ апоқ-чапок бүлмоқ, қалин дүст бүлмоқ; шу пахтачэлль болса эдь, сәм былән якетоқа болармәдә(Ҳ—кпр, 3).

әни: Ург, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. әгиз: дайымаңын съғырь әкис дөғиптіш, (Хиң, 11); икки ўрил түгилса, ҳасән-вессий; бирни ўғыл, бирни қыз бүлса, а:дам җәвәв; иккиси лам қыз бүлса, әшиш-патта; биринчиси қыз, иккинчиши ўғыл бүлса, зә:ра тайыр.

әккәнмәк олиб келмоқ; бир чәләк су: әккә дәвәдым, манглайъ қара, не:ра гетьте бу бала? (Бет, 1).

әксельмәк Ург, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. 1. ўксимоқ: керембайнъ анасъ ельб, йамам болды, әксельб йағельдә, ба-ла пахыр (Ҳ—асп, 6); 2. қийналмоқ, азоб чекмоқ; 3. ҳафа бүлмоқ, қай-ғурмоқ; әксельмәк ўксинтироқ; ҳафа қылмоқ; мән гәйинчә дәрман-жаннъ әксельтіп қоймаңда, дохтър қойса, беш-алтъ гүндә гәләмән (Ург, 1).

әл Ург, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. қүл; ~ бағ—қүлбоғ.

әләм+I. ғам, қайту;

әләм+II. байроқча. аламчы I. ғам чекувчи; аләмзада; 2. бакенчи (дарә коропули). мәнни дайын шаллавықта болады, пу әләмчә ахыр (Ҳ—асп, 12).

аламак Ург, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. I. әламоқ; 2. ғийбат қылмоқ: на:сан мәңци и:зыннән әлйәвәрасән! (Ҳ—асп, 6).

әләпә Ург, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. арафа; әләпә, әләпә, әнәсіп сат һедиң кәләпә (Хиа, 1).

әләсә Ург, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. бүл-маса, ундаң бүлса: әләсә, сәп мана шәттә болаулықысан, дәпть уста (Хиа, 1).

әләшмә айб, ёзиқ, гуноҳ. ~ әтмәң (Ург, 3).—айб қылмаң.

әләштәрмәк айбага қүшмоқ, айбламоқ, гуноҳкор қылмоқ: йашулда сел-ләйәнда, әләштәрмәйдәлә (Ҳ—кпр, 6). әләштәрмәйсөс (Ург, 1)—айбага қүшмәйсиз.

әлбәт: Гурл, Мнг, Я—бэр. әлбат-рак—яхширок, тузукрок.

әлвәнди I. ифлос, искирт (одам);

2. ейишга яроқсиз бўлиб қолган (ме-ва, сабзавот): қовун әлвәнди волъптъ. (Ург, 15).

әлд Ург, Хиа, Хиң, олд: ешкынны әлд бахсадъ, даидъ, пахсаға суйан-тәб дъкъып қалдъ (Ург, 1); әлдым-дә отър (Хиң, 1). әлдә—олдин, ав-вал: қорқдан әлдә йъирък күтәрәдь (Хиа, 1). әлдинда—олдинда, олдла-әлд таҳта араванинг олд қисмига қўйиладиган таҳта (аравакаш ўтира-диган таҳта).

әлдъячә Ург, Хиң, оләпқич, кўк-ракча.

әлль Ург, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. әл-лик: әлъянъ урмасан, әлль йъиль ду-радъ (Ург, 1).

әлләтәк Ург, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. әлләтәк—әлләтәк— меҳмондуст; ~ болмак—парояна бүлмоқ.

әмға Ург, Хиа, Хиң, меҳнат, ма-шакқат; ~ чекмәк—машаққат чекмоқ.

әндалль яхши, союз: оқыша гъръп, әмсалль әтыспан (Ург, 3).

әмдам Гурл, З. ғилдирак қосқоги-га биркитилган ёғоч.

әмжәк Ург, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. әмжак: йегламаган балага әмжәк йоқ (Хиа, 1); ~ дуймасъ—әмжак учি.

әнайт ақли паст, аҳмоқ; мән сана әнайъмәдым? (Ҳ—асп, 6);

әнә Ург, Хиа, Ҳ—асп. Хиң, она: әнәккы истасаң, халашын гөр, атанинъ истәсәң, дайыпнъ гөр (Хиң, 1).

әнәкә доя: әнәкәс гәләп, баласынъ бешшаке сальъ гетьте (Ург, 1); ~ дохтър—акушерка

әнәльк Ург, Хиа, Ҳ—асп. I. ўгай она, бу қыйзиң әнәлькъ өйәйлькәтъп, қыйзиң ўзъына қара сүріэдь (Ҳ—асп, 6). ~ тутмақ—ўз онаси булмаган хотинин она тутмоқ.

әнәдам Ург, Хиа, Хиң, пардоz, оро: ~ бермәк—оро бермоқ, пардоz бер-моқ.

әндык Ург, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. 1. ғаш, қитик; қыдықлама, әндыкъын гәләдъ (Ҳ—асп, 6); әндыкъын дейма (Ург, 1) ғашимга тегма. 2. халақит: аррак дурсапа, нә: мана әндык вәрә-сән? Хиң, 1).

әндырәтма Ҳиң, б. зинапоя.

әндырәтмак шошмармоқ: әндырәтъп а:дамнъ жылъ әтәсән да: (Хиң, 6).

әңзүрүт Ург, Хив, Ҳ—асп, Гурл. нодир, қидирганды топилавермайдиган; анқонинг уруғи: әңзүрүттола (Хив, 7).

әңнап: Ург, Хив, Ҳиқ, Ҳ—асп. ~иңдә—чилоң жийда.

әңнис Ҳиқ, 11. стилмаган тухум (=өгүр).

әңшырәк Ҳиқ. 11—кәншырәк.

әңәк Ург, Хив, Ҳиқ. 1. ияк. 2. ўжар, қансар; әңакълык ўжарлик: әңакълык этмә (Хив, 1);

әңел Ург, Ҳиқ, тегирмоп тоши чустига құмладиган оғир нараса (олатда катта тош).

әрдес бувам әңәлдей, топитларъ шәнделей (Ҳиқ, 4).

әңел елқат; әгин: қапын ағезін бағлап, әймәнә гөтерькайтавәрдь (Ҳ—асп, 3).

әңылмак Ург, Ҳив, Ҳ—асп, Ҳиқ. әғилмок: әңылмәнә аңыл башашың йерә дейиңчә (Хив, 1).

әңмәк әғмок: бойын әңмәйдь (Ҳиқ, 11).

әңса Ург, Хив, Ҳиқ, Ҳ—асп. орқа томондан бошинг бүйинги туташын сри: әңсәсис ур, йүлдең үзълъб гессү! (Ург, 1).

әп әп; әпчи—әпчиł, чаққол; әпчы қызызым—сәләп қызызым (Ҳ—асп, 6). адамның пытта әнлікрап ноганам Ыахшав (Ург, 1).

әпәшлемәк Ург, Хив, Ҳиқ, Ҳ—асп. 1. оро бермоқ, безамоқ. роза мудам үзъын әпәшләб йүрйидь (Хив, 1); 2. аныламоқ, әхтиётлик билан иш күрмок.

әпкын Ург, Хив, Ҳ—асп. шабада, ептил шамом.

әплемә Ург, Хив, Ҳиқ, Ҳ—асп. күл учуда иш қылувчи; амал-тақал:

әплемәнъ и:шынъ уръп сындыр ди:шынъ (Ург, 11).

әрәвәк Гурл, Ҳ—асп.=әвәрәк.

әргәнәк Ҳ—асп, 15. панжара, 10п.

әрък I. Ург, Хив, Ҳиқ, Ҳ—асп. ўрик, ейванында әрък волъб гүллимән шахастына баябыл полъп сейльймәк (Ург, 1).

әрък II. арк, хон саройи,

әрънжек Ург, Хив, Ҳиқ, Ҳ—асп. Шам. эриничоқ: әрънжекә иш буйърасы, эсесең қатады (Шам, 9).

әръян Ҳ—асп, 1.=аръян.

әръль—бериль Гурл, 3. нари-бери.

әрнапъ Гурл, Я—бэр.=әннап.

әсәг әс=әс; ~бъламәк=әс=әс билмок; әкәмни гетгәнның әсас бъләмән (Қ—кли, 6).

әс: Ург, Хив, Ҳиқ, Ҳ—асп=әтмәк=әтибоб этмоқ; диққат қиммоқ: ҳу адама мән кеп әс этиб отърадаты (Ург, 1); мунча сөллийсән, кешкү мен сән сөльңү әсәтсәм (Хив, 1).

әсвәк Ҳ—асп, 6=әспәк.

әсърмәк Ург, Хив, Ҳиқ, 1. маст бүләмок; қачан қарасан әсърб йүрьш (Ҳив, 1) 2. гердаймок: кеп әсърәвәрмәл (Ург, 1).

әспак Гурл, Я—бэр, маңы, катағон: сувъа әспәк етеп қойыптылар (Гурл, 2).

әшишәдәраәз Ург, Ҳив, Ҳиқ, 1. кү-ғирчоқ үйини: 2. ҳәддан ташқари новча.

әзк 1. Ург, Хив, Ҳиқ. охак.

әзк II. Ург, Ҳив, Ҳиқ. гилдирак қасқонини ташкил қылсан ёғоч парчалари: арвасын әжъ чүшьпть (Ург, 1). арва әзк ачтпть (ёғочи ажраб кетибди).

Б

бабан Ург, Хив, Ҳиқ, Ҳ—асп. йирик: ~адам—йирик гандали одам.

~хораз—йирик хүрөз (Ург, 1).

бабър Ург, Хив, Ҳиқ, Ҳ—асп. 1. бир түр ҳайвон; 2. йирик, семиз (одам, ҳайвон); бабърдыйн сәмърьпти (Ҳиқ, 11); ~ит—катта ит (Ҳ—асп, 15).

бавър Гурл, Мнг, Я—бэр. жигар, бағир.

бавърсақ Гурл, Мнг, Я—бэр.=бурсақ.

багала Шам, 2.=бағалар.

бағалар Гурл, Мнг, Я—бэр. боллашар.

багана I. *Гурл, Мнг, Я*—бэр. боя, дали: Эмэт багана қалаға кеткебидь (*Мнг, 5*);

багана II. қора күл терининг бир тури; ~папақ (*К-кпр, 2*)—шу теридан тикилган теллак.

багдаш *Ург, Хив, Хнк, Шат*, чордона; ~курмак. (*Шат, 5*)—чордона курмоқ.

багынымақ *Гурл, Мнг, Я*—бэр.=
бақынымқ.

бад I. бод касали, ревматизм;

бад II. ~вълан Ург, *Хив, Хнк*.—тез, тұхтосыз: өзарым құргый, айланадъ бад вълан, йағрым құргый, ашина волдың йат вълан (*Ург, 1*). **баддэ** тез, чаққон: баддэ һүйр, кепарәттәш бир туғе нах әпкә (*Ург, 10*). **бадамча** *Ург, Хив*, мис идишлар (масалан, мис құмғон) қорнида бүртиб турған жой.

бадай- сопол товоқ, катта шокоса: бир бадай бәрак, ортасында чөрәк (*Хнк, 11*) топишимок—осмон, ой юлдузлар); худа урган бадайға йеддъ палпашынә эль гүрьпте (*Хив, 4*).

бадлаймақ *Ург, Хив, Хнк, Х-асп.* құчаймоқ; піамал бадланың дуръытты, бир іессе—қарала йағмаса, йахаш әдь (*Ург, 1*).

бадран бодринг: сенің бадраншарын ғұлламый; бадраның тәртіп бир маңыт болғын (*Мнг, 6*).

бадри: *Хнк, 11*.—бадран.

байқыма *Ург, Хив, Хнк, Х-асп.* I. тұқай коропули; 2. бозор беги.

бажраймақ *Ург, Хив, Хнк, Я*—бэр. бақраймоқ, бақрабид қарамоқ; бажрайып қаған ғеэзың па: гет балаланың қорғызысаны! (*Я-асп, 2*).

байъз *Ург, Хив, Хнк, Х-асп.* бойис, сабаб: бир Ыаматының байъзынан мөж урган дерія құрьпты (*Х-асп, 15*).

байавль *Ург, Хив, Хнк*. бойүғели: хула йолда барайаттрыганды иккі байзаттың ғорәгілә (*Хнк, 3*).

байақ *Ург, Хив, Х-асп.* боя, җашыл: бирйәдән лекын байақрақ гервәдым (*Х-асп, 15*); ешкышшең оттым байақ, спиң учүн йедмә таңақ (*Хив, 1*); **байақтан** I. бол: байақтан сана айтгаман дәп һа:дымнаң пъзыпты (*Ург, 1*).

боядан бері: байақтан вунга қаралап отъртпман (*Хив, 4*).

байжа *Гурл.* I.=бајжа.

байқамақ *Гурл, 5*. пайқамоқ.

байламақ *Ург, Гурл, Я*—бэр, *Х-асп.* боғламоқ: ешәккын байла (*Х-асп, 15*), ғужумын теййид атты байланын (*Ург, 2*).

байрақ I. байроқ. 2. мукофог: баш байракшының кыйаттълаған аттыпты (*Хив, 1*).

бақай *Ург, Хив, Хнк, К-кпр,* поча, ҳайвон почаси. **баши-бақай** (*К-кпр, 2*)—калла-поча.

бақалац тегирмөн тошининг марказидаги бүгудай тушадиган тешик: ҳараза қараб дүр, бақалақы ачълып қалмасын (*Ург, 1*).

бақан *Гурл, Мнг, Я*—бэр. 1. устун; 2. тиргак, тирговчы: шапталыға бақан қойыбыдык; бақанъ мынән сынъп кеттү (*Я-бэр, 3*).

бақачанаң *Ург, Хив, Хнк, К-кпр.* чиганоқ; ғеэзыңгы бақача-нақынъ чъқарма (*К-кпр, 1*).

бақынымақ *Ург, Хив, Хнк, Х-асп.* бокип бұлмақ, қарам бұлмақ; бирюянинг құлита қарамоқ; бирәндә бақынма (*Х-асп, 15*).

бал *Ург, Хив, Хнк*. бол, асп; ~чынырк—ок жүхорининг бир тури (пояснини болалар шимидари).

бала; ~тапар (*Хив, 1*)—бачадон; **балахық**—болагина: балахықым—баңажықын (*Ург, 3*).

балар түсін жайа беш-алтын балар йетмийді дуръытты, колхас пул-сұда пәрсә. балар олжак әздым (*Хив, 5*).

балдақ I. соп: зәрйәрдән аған түнчә, балдақы қызылға ғунчы... (*Хив, 1*). 2. банд: қовуның балдақы; алманъ балдақы.

балдъз әрнинг киз укаси: әнәбйельни балдъзат ташкенә оқыла тетемш (*Ург, 2*).

балқы *Ург, Хив, Хнк*. балиқ (тут): әлъымны үзаттыч балқы тутлара, гетемә дәп йеғелдім алъс йүргілара (*Ург, 1*).

балчын ғүзәл, чиройли: улъысъ төлләхаш, кыччысъ балчын, еләлә бас: мәкән мұныңцей лачын. улъысъ әлъяннән гәльпімән даңда, кыччысъдей пәри: йохтъ дүпай:да (*Хнк, 1*).

баръшман Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп. 1. борди-келди қылмоқ; 2. ярашмоқ, ошти қылмоқ.

барламақ Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп. 1. ійүқламоқ, хабар олмоқ; хабардор бүлмөк: бар, ұкаңыз барлабғә (Ҳ—асп. 15); иессе—қараланың барлап қой (Хнқ, 11). 2. кидирмок: дайың сәнъ барлаб йұрвады (Ург, 2).

барль Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп. иккитисодий жиҳатдан бақувват одам: ~тарлы (Ҳ—асп. 15).—кути бор, бой.

бармақ 1. бормоқ; 2. бармоқ, баши бармоқ, бадам бармақ орта бармақ чүлдір-чүмәк көккүпә бевәк (Я—бэр, 3). баши бармақ, шағатат бармақ, орта бармақ, алдың йоқ бармақ, көчелә бармақ (Хив, 1). баши бармақ, бадам бармақ, орта бармақ, ханым мүжі, көчелә мүжі (Я—ар, 1). баш бармоқ, бара бармоқ, орта терек хәжъ мерек көккүпә бүвәк (Наманган).

бас Мнғ, 1.=бәс.

басърмақ Ург, Хив, Хнқ, бостири-моқ: балам, репәкіләк елқа. хами: кіріп үстіңе басърамыс (Хив, 7); жай де-янның салғандаң соң қурымайтынча басърьб болмыйды (Ург, 1).

басърығ Хнқ, 1.=бастырығ.

басърығ Ург, Хив. от спуги, ки-гизлан қылғанған ўртік (иессиқ, со-пукдан, пашшадан сақлаш учун от устига ёпилади).

бастырмақ Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп. 1. бостири-моқ; 2. бирор ишни орқага сурмоқ, пайдалаға солмоқ: бастыр ашқының, көл үстіңе дурасамын? (Хив, 1).

бат-бат Гурл, 4. калтакесакниң катта тури.

батъл Гурл, Ҳ—асп. ишлатылмай ётған ариқ, зовур; яроқсиз ҳолға ке-либ қолған сүфорин системаси, қу-рол. асбоб: йап батъл вон патъптыр (Гурл, 3).

батъл Ҳ—асп, 10.=бад.

батман Хив, Ҳ—асп. Гурл, 48 қа-доқ; ертәніңе бай ом батман пахта-мъезді алғып кетті, (Гурл, 1); Ург, Хнқ, 96 қадоқ.

бахмал барқут: ~ гул—гүлтожи-хүрозд.

бахчахана Я—бэр, 3. болалар бор-часи.

башармақ Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп. 1. бошқармоқ, раҳбарлик қылмок: рейсысмыс кәлхас ишыңы дым йаҳшы башарады (Ург, 1). 11. бажармоқ: сән порманың башаралының?—хад, башар-мәйи боламың шу йүллә! (Хнқ 1).

башқалашмақ Ург, Хив, Хнқ, бошқа-бошқа бүлмөк, ажралышмоқ: эндебій әрә вълән башқалашшылты (Ург, 3). иккя аға-инъ башқалашшылты (Хив, 4).

баш бош: башу:жы бош томониң ийыты башу:жысында ойланыжъ чыра-ны, айаку: жысында йеддәләнжъ чы-раны йақып қойады (Ург, 3).

ба: Ург, Хив, Хнқ, бор, мавжуд: ба:зарда ишың ба; сәпъ иш ишын наезды? (Ург, 1).

база Хнқ, 11. чол, қария. (Ҳ—асп, 15). 1.=бад. 2. бир тур яра.

базка Ург, Хив. божа: ахшам ба:жам хатынъ вълән менизам болъб гәйәнәдь (Ург, 9).

базар Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп. Я—ар, боюр; ба:зарлиқ-хар бозор күни пилириладиган овқат (одатда палов): ба:зарлық пышърәжәкмән ҳа-зыр (Я—ар, 3).

байлар Хнқ, 11.=балар.

базм Ург, Хив, Хнқ, бу ҳам: ба:м, ба:м қалмасын, дайыләспәнде (Ург, 3).

базна 1. Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп. Шот. баҳона: йаң йапар, пълк база (Ург, 8); каймақ эль ба:нам, йа:риъ төрмәкә гәлдым (Шот, 12).

базна 11. бу ёнга, бу ёкка: ба:на берып, қашып, жүмәгүлшін аяқыны бо-ламыт (Ург, 1); базна оттер (Хнқ, 4).

баша Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп. устуңнинг төпасиға ўрнатиладиган ёғоч, гүла (уннинг устига харп ўрнатилади).

бәгемәмк Швт, Т—хөбүз. севия-моқ, хурсанд бүлмөк: шериппай гәльп, беганың қалдырызмъ? (Т—хө-бүз, 1).

бадрән Гурл, 3.=бадраш.

бәдрой Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп. хүпүк; бадбуруш.

бәжек Ург, Хив, Ҳ—асп. қүзәчок (болалар тилида): атам маңа бәжек аптарәмән дәлдь (Ҳ—асп, 15).

бән Ург, Хив, Хнқ. маңкам, мус-тахкам: малыңа бәк вол, қоңыпшы аманда (Ург, 9). бәкль ёпик: бүр

ешък бәкль иоса, мын ешък ачык (*Хиа*, 3).

бәкъшмәк Ург, *Хиа*, ёпишмоқ, қопишмоқ; чатишмоқ.

бәкъламәк Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х-асп.* ёрмоқ, беркитмоқ: қапънъ бәкла (*Ург*, 1).

бәлль Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х-асп.* 1. белгили, маълум: қарънидашиньк қарацийда бәлль (*Ург*, 13). болажак бала буруннаш болль (*Х-асп.*, 15). 2. аниқ: бәлльсьць бымесәц, уяль шо:рдән нышетып тапасаш вүнч (*Ург*, 10).

бәндърий Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х-асп.*, *Я-ар.* ажралиш жони, айрилиш: бу йер дәрт йолшъ бәндъриясъ ёлъ (*Я-ар.*, 2).

бәрәк Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х-асп.* варқи сомса шаклида бўлиб, ичи а тухум (йимърта бәрәк), гўпти (ет борәк), қисвок (кадъ бәрәк) солиб сувда шиширилади: бъэин йа:р бәрәк бъёкор кичъ бармакы вулаш (*Ург*, 3).

бәргисъз Ург, *Хиа*. бермас: қидъръб гәсан, бъэин бағлара, сонаға бәргисъз ёрдекъымъза ва: (*Хиа*, 4).

бәтәл баттар: мәннәнәм бәтәлла барақоней! (*Хиң*, 12).

бәтән: Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х-асп.* бәтән гетърмәк: безор килмоқ, жондан тўйдирмоқ: бу бөрт дейлини гунда гәлиб бир геччиш агләтеб мәни бәтәнга гетърдъ (*Х-асп.*, 7). башшъминъ бәтәнга гетърдъ (*Хиң*, 11); ҳазърдан адамланған батәнга гетърасән (*Ург*, 10).

бәхәнә Гурл, 2.—ба:ша.

бәжъын *Хиң*, 11.—бәжък.

бәннәгә мабодо, борди-ю: бәннәгә сен кесән, мана, қаралтур, тез келами (*Гурл*, 3).

ба:с Ург, *Хиа*, *Хиң*. ба:с, муно-зара,

бевәрый Ург, *Хиа*, *Хиң*. мабодо, борди-ю: бевәрый, мон гәмасем, шиёкъял далага апплар (*Ург*, 8).

бедав аргумоқ: бедав атла чапъл-ти, дөрнаныца йа:р-йа:р (*Хиа*, 4).

бидаплат 1. камбогал, фәкир, бечори: бедавлотни дыйәнъ үстинда ит ташынгы (*Ург*, 12). 2. бефаҳм, фароғласи: 3. аравада араякаш ўтирадиги жони.

бешшарыксыз Ург, *Хиа*. лапашапт,

рудапо: сәнъигдыйн бәжәркесъ бояламъ? (*Ург*, 1).

бежын Ург, *Хиа*, *Хиң*. эски йил хисоби билан „маймуш“.

без Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х-асп.* буз: қырагынъ ғөр, беъзын ал, әнасынъ гар, қыйтынъ ал (*Ург*, 1).

бейдә бу ерда: бейдә нышетыб отъръспал, ба:ша йүрь, сала бый гәп ба: (*Хиң*, 11).

бейль беҳи: алма ақыб гөләдъ, бейль қалқыб гәләдъ (*Хиа*, 1).

беййк баланд: мунчам бейльк атъз воламъ, су: чықарынча бый ҳал волдымъ (*Хиң*, 4). ейваныныз еваптимман беййкдъ, ортасында ойнаб дүргантейкькдъ; кыз баланъ сөнгапына бәрмәс, та: өльянчә йүрәккыда гөйкьдъ (*Ург*, 3).

белбүв Гурл, 2.—бѣйлав.

бет Гурл, *Миғ*. томон, тараф: үй бетка барватърсама? (*Миғ*, 6). апаң тынү:гүнъ дайышлар беткә қъдъръп келди (*Миғ*, 7).

бетақсър Ург, *Хиа*. гина-кудратсиз, менишшат: жуват үчүн гәйен эзи:з меймалла, бегъыл, бетақсър, хош гөлдүңүзэлэ (*Хиа*, 1).

бачән *Хиң*, 11. пичан.

беш беш: ~ бармақ—бир ўсиялик; ~ гулль—рұмол: йа:р йүрүпте этъзънъ чельнда, бъээ дейән беш гүлләссе бельнда (*Хиң*, 1).

бъжәнә Гурл, *Миғ*, *Я-бэр*. 1. зашак: ерктын бъжәнәссы миңен йөвәрмә, тамагынгүй тешэдь (*Гурл*, 1); 2. даңак магизи.

бъжърдәмә Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х-асп.* сергап.

бъжърдәмәк 1. Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х-асп.* 1. шинирламоқ; 2. бижир-бижир қылмәк (ёш болага хос).

бъжърдәмәк II. жимирламоқ: гөззымъп еңшъ бъжърдәб гетть (*Хиа*, 1)

бый+ 1. хоплар замонида 32 амалдорниңг бири;

бый II. *Хиа*, *Хиң*, бир: тълкы иккя баласы въләп бый аз йол йүрьп, бай ба:га барадыла (*Хиң*, 4); пашашанъ улъ бый палванъ ба:әкән (*Хиа*, 7). ~пара—баъзи бир, кай бир: бый па:ра адамлара дөгръ гәпинъ айтсан, еңсесе қатадъ (*Хиа*, 1).

быйләмәк *Хиа*, 7, тарбия қилмоқ, ўстирмоқ.

быйль Ург, *Хиа*, *Хиң*, 1. буви: бир быйым ба; дохсана гырыоп, сәнү мөнвән эшль (Ург, 2). 2. опогойи ёши жатта хотинларга мурожаат қылганда күлланади)

быйлав *Гурл*, 1. белбоғ.

быйт *Гурл*, *Миғ*, *Я*-ар. бит: быйтынә өпкәлән, постышың йақма (*Миғ*, 1).

быйқ Ург, *Хиа*, *Хиң*. кеккайган, түрүр (хотинларга писбатан хиноя биләз күлланади) танноз, хоним; быйкем быйкәмнән мәңсүмйид, мән быйкәмнән дәңсүмйән (Ург, 3).

быймәк Ург, *Хиа*, бүкмөк, түгмөк: быйзын йар берәк быкәр кыччы бармакы выләэн (*Хиа*, 1).

быйль билим, иам: өрмә быйль волмаса, дықма быйльни пейдасъ йоқ (Ург, 1).

быйбыл Ург, *Хиа*, *Хиң*. булбул.

быйльд Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х*-асп. 1. ҳабар, маълумот: бу күшнән ҳеч быйль йоқ (Ург, 1). пәланкасын шутталтоң быйльдый бар (*Х*-асп, 15). 2. билгап; өз бүлдәйшон қама (*Хиа*, 1).

быйжырәмәк Ург, *Хиа*, *Хиң*. илварамоқ; йарасъ дым быйжыраб гетведь, йо:, да, ръ пейда еттэ (Ург, 3).

быйлүв *Хиң*, 11=быйль.

быйра Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х*-асп. бурға: быйрай қағр атып, көрпәнъ ота шәрмә (Ург, 8).

быйрән-съран *Гурл*, 3=бърап-съран.

быйрыйн Ург, *Хиа*, бирдай, ҳамма вакт. кәмпүр быйрыйн „хәр кым этсә өзүнә“ дәп айтавәрәдәкәп (Ург, 1).

быйрәмәк *Гурл*, *Миғ*. ягана.

быйрәмәк яганаламоқ, ягана қылмоқ, пахта көгарып чыкканнан кейин вонн: быйрәп чыгуру көрәк (*Миғ*, 1).

быйтләс Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х*-асп. биглики, биткүп.

быйтә *Х*-асп, 5 = пытта.

бийәвәр *Х*-асп, 15 = бевәръй.

бидәвләт *Гурл*, 2=бедәвләт.

бикәш Ург, *Хиа*, 1. қайн сипгили; 2. қизлар бир-бирларига мурожажат қылганда хазиломиз шу сүзни ашилатадилар.

бъғаз Ург, *Хиа*. бүғоз, ҳомиладор.

бъғым Ург, *Хиа*, бүғни, бармоқ бүгни.

бъғырдаңаң *Хиң*. 1. типирчила-моқ, талвасага тушмәк.

бъдър Ург, *Хиа*, *Хиң*. тезгап.

бълър-бъдър Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х*-асп. гадир-будир (предмет) 2. хуснбузар.

бъжаң *Хиа*, *К*-күр, бузок: бъ-жактъ сувар (*К*-күр, 4). бъжаңнъ байладынмъ, ахшамъ вылән энсөнъ эмб иүрмәсън (*Хиа*, 5).

бъжғыроқ Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х*-асп. атимоқ, ачиб-бижи кетмоқ; хамир бъжғыръб гетьт (Ург, 1); катык су: ачъб бъжғыръб гетьтте (*Хиа*, 5).

бъжър *Х*-асп, 15. қовушнинг бир тури.

бъявлъ *Х*-асп, 15=байавль.

бъяшаша бүёп, бери: уч гүннән бъяшаша дохтъра қатыйман (*Хиа*, 4).

бъя:ра Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х*-асп. палақ кәв бъя:расъ: күннү бъя:расъ солъпть (Ург, 10).

бълқылдавық Ург, *Хиа*, билқ-билқ (бүшер, семис ҳайвон ҳақида)

бълқым *Хиң*, 11. семиз.

бъраң-съраң *Хиа*, *Хиң*. онда-сонда, ора-сира.

бъчан *Хиа*, 7.=бечән.

бъчкы Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х*-асп. қүл арра.

бъчмақ Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х*-асп. пичмоқ; қастынынъ кым бъчыпты да:р отып... (*Хиа*, 1).

бъкчалъ бүхча, тугунчак: бъкчалъ бүхчаси бор. бъкчалъ галин тоzmас (*Хиа*, 1).

богырдаңаң *Шат*, 1, 12. бош, бошок. (бүгдей, оқ жүхори каби ўсимлик-ларнинг боиоги).

богырдаңаң *Шат* бош чиқармоқ. бошоқламоқ; жүгәрь bogырдаңаңлапты (*Шат*, 1).

бодай Ург, *Миғ*, *Я*-бэр. бүгдей: енди шу пыләнък пулъ күрсә, воннан соң бодайларда берәдь (*Миғ*, 1).

боз Ург, *Хиа*, *Хиң*. 1. бўз ер. 2. бўз (от).

бодъ-болмадъ Ург, *Хиа*. бекорчи, фойдасиз; бодъ-болмадъ кеп гәплийсәп (*Хиа*, 1). 2. бўлар-бўлмас (пайт): ламакнъ йеб бодъ-болмадъ

йола чуштык (*Хиа.*, I). Э. аңчайин: болдь-болмадъ йазъб дур (*Ург.*, I).

болдықълъ Ург., *Хиа.*, *Хиц.* бўладиган; бажариш мумкин бўлган: бу ишни болдиқълъ эмес (*Хиц.*, II).

болдықъсэ Ург., *Хиа.*, *Хиц.*, Я—ар. бўлмайдиган; бажариб бўлмайдиган.

болдирмақ тугатмоқ, тамом қилмоқ, ишни тез болдърмақ гәрек (*Хиа.*, I).

бор Ург., *Хиа.*, *Хиц.*, Х—асп. ~ ачмақ—мұрламоқ: йер бор ачтлытъ (*Хиц.*, II) ериинг шўри чиқиби.

боржақ Х—асп., Шот.—буржақ.

боряй Ург., *Хиа.*, бўйра.

босагана остана, бўсора; ер-хатънинци урътишна босагана кўллать (*Гурл.*, I).

ботала Ург., *Хиа.*, *Хиц.*, Шот. лойка: япнъ сувъ боталагына экен, алмъян гейатъман (*Ург.*, I).

бош Ург., *Хиа.*, Я—ар. бўш; ~—бозац—юшош, мулоҳим, ювон (одам).

бошлиғ бўш: муллар бошлиғ иўропъ (Х—асп., 15).

бошлиғ Ург., *Хиа.*, *Хиц.* бекор, текин: бу кытапнъ сана бошлиғ бәрәмәни (*Ург.*, I).

бебәк *Миғ.*, Гурл., Я—бэр.=бевәк бевәк Ург., *Хиа.*, *Хиц.*, Х—асп. кичкитойт, чақалоқ: бевәк кўргыйав, қырқа гъиръп инъра гърмийсан сон (*Ург.*, I). Йаип бевәк волал (Х—асп., 15).

бевәрак Шот., б=бөрән.

бевәт Ург., *Хиа.*, *Хиц.*=бөгат.

бөгат Гурл., *Миғ.*, Я—бэр., Х—асп. эгат; тўсик, тўғон.

бөгрек Х—асп. б.=бевәк.

бөжрәймәк *Хиа.*, 10.=бажраймақ.

бекәләк Ург., *Хиа.*, Х—асп., бўғин.

бекчимәк Ург., *Хиа.*, *Хиц.*, Х—асп. сакрамоқ; бекчтмәк сакратмоқ: отынъ бекчътъ йўръзим (*Хиа.*, I).

белашмәк бўлипмоқ: тапқан луپйаларъни белашып, ёзниа йетканинъ бър дәяга кетәртърэд (*Гурл.*, I).

белък Гурл., Я—бэр., Х—асп. бўлак, қисм; группа: белъгынъ ал (*Гурл.*, 2).

берәк Гурл., Я—бэр. Берун.—барак. ийэгъ гөшль берактәй, чышлаб һемоқ юлашъ (*Берун.*, I).

берик *Миғ.*, 2. ботг чийни, телпак. бетән бошка, ўзга; айрим. бетәнъ-

дэн бар (*Хиа.*, I); бетәнә гетьрмәк Х—асп., I.=бетән.

бе:р Ург., *Хиа.*, қумғон ёки шиша-нинг тўмпайиб чиқкан ери (корни).

бе:рәк Ург., *Хиа.*, *Хиц.*, Х—асп. Шот буйрак: йолда талақ бе:рәка, мән сәмъ ййимен дәпть (*Шот.*, I).

був Гурл., *Миғ.*, Я—бэр. бўғ.

бува чол боба; қадим замаллада бър бува въләш бър ма:ма варәкән (Я—пр., 2).

буваз Гурл., *Миғ.*, Я—бэр. бъғаз.

бувмақ Гурл., *Миғ.*, Я—бэр. бўғмоқ; қантық авазъињ бувъп байла (*Гурл.*, 3).

будақ Ург., *Хиа.*, *Хиц.*, Х—асп. буток.

будай Гурл., 2=бодай.

бузаз *Миғ.*, 2, Қипч., 2. бузок.

булавъч I. Ург., *Хиа.*, *Хиц.*, Х—асп. чархнинг қулоги: булавъчъм қызыл гўлни бантиниен, бър йа:р туттъм ичан қала мәртъиниен (*Хиа.*, I).

булавъч II. Х—асп., 7. жува (хамир ёдигиган кичик ўқлоқ).

буламақ I. беламоқ; қориштирмоқ буламоқ:

буламақ II. буламиқ, атала.

буланламақ Ург., *Хиа.*, *Хиц.*, 1. билонгламоқ (илои ҳақида); товланмоқ; 2. типиралимоқ.

булашиқ+квр ифлос.

булашиқ Ург., *Хиа.*, *Хиц.*, Х—асп. белашмоқ, белашмоқ. лайла булатпъп гәллъти бу бува жан дейавын (*Ург.*, I).

булғавъч Гурл., Я—бэр. || була-въч I.

булагашъқ Гурл., *Миғ.*, Я—бэр.=булашиқ.

бурам Гурл., 2=бурум.

буржақ Ург., *Хиа.*, дўл.

бурж Ург., *Хиа.*, *Хиц.* бурча, бурчак. бър бурж ҳе:за воса, бър бурж бейлэ (*Хиа.*, I).

бурна:съ Ург., *Хиа.*, *Хиц.*. ~ гүп—бурноги кун, ўтгап кундан илгариги кун.

бурум Ург., *Хиа.*, *Хиц.* ўрим (соch).

бурунса+молларнинг (тул, хўкия) бурнидан ўтикашиб қўпидиган ип.

бурут+мўйлов: йерлама, қызыз, йеглама, той сәнъкъ, йа:р-йа:р, бурутларъ бурмаль йа:р сәнъкъ, йа:р-йа:р (*Ург.*, 3).

бүртлас+шол мүйлов, мүйлови узун.

бүрч қаламипир: буручыц көп боса, буламыңса сал (Ург, 7). қарасу—мурч. бүрчаң I. Гурл, Я—бэр.=бүржаң. бүрчаң II. Ург, Хив, Гурл. нүхот. бүдай Ург, Хив. бүгедой.

бүрсак Ург, Хив, Хнк, бүгирсоқ. бүт: Ург, Хив, Хнк, Х—асп. сөк: рәнгінде гөрп бутым қалтърады (Хив, 1).

бүвәк Х—асп. 15=бәвәк.

бүвәт Ург, Шәт. түғон, түсиқ, дамба. сачаларъ бар сәвәттүйн, йапа басқан бүвәттүйн (Шәт, 4).

бүдәрәмәк Ург, Хив. эскирмоқ, яроқсиз ҳолга келиб қолмоқ.

бүкәләк Х—асп. Я—ар.=бәкәләк.

бүкләм Ург, Хив, Хнк, Х—асп. жайдари мота, сурп: гәрәвәрдь ақ атънъ бельнәдә, өзым түккән бүкләм

тәйнәк ейнүндә (Ург, 8).

бүркәлмәк Ург, Хив, Хнк, Х—асп. I. буркашмок, буркашмок: 2-айнимоқ (хаво җәқида). ҳа:ла бүркәльб дуръпты, йагыш йагажақмъ йа? (Хив, 1).

бүрүнч+гүруч: Бәрдәвайнъ тойъна иккә көрпә қаплаттъм, инде бир элле кила бүрүнч алсақ, богапъ (Ург, 1).

бүрүч Қипч, 2.=бүрүнч.

бүрчүк Ург, Хив, Хнк. күз (уэук, исирғага құйиладиган күз).

бүтәв Ург, Хив, Хнк. 1. бүлиншаман, бир бутун (нарса): 2. әргә тегмай, қызлигича умр ўтқазған аёл киши.

бүтән К—кпр, З=бетән.

бүрғун Ург, Хив, Хнк, Х—асп. өргәдан кейин, ишдинга: артән вомаса, бүрғунда: (Хив, 1); бүрғун ба:зар, өккөншін аппарып сатчақман (Ург, 1.).

B

вағ ванғ: и:шымъя ваг волдъ (Хив, 1).

вағламақ ванғилламоқ: вағлаб гетть (Ург, 1) кюришиб кетди.

вағырдъ Ург, Хив, Хнк, Х—асп. қий-чув, шовқии: бый вағырдъ йокрақ жай тапа пылмыйсами? (Хнк, 4). ибый. вағырдъяң қойынла, аррака гетьб ойнаша (Ург, 1).

вағлама Хнк, 11. пиёва, түштисиз шүрва. 2. сергап.

вағдасъл Хив, Ург. сүлк қасали (Иириң оқиб, хидланады).

ваззық I. Ург, Хнк, 1. тутантариқ. ваззық II. Хив, 1. charted үстидати юқа парда;

ваззық III. шишган, хүппайған: бу пахтац ваззық, мұна ұшамма (Х—асп. 15).

вазламақ Ург, Хив, Хнк, 1. ло- вуллаб ёнмоқ: бирдан ёниб кетмоқ; 2. бирдан қызиб кетмоқ, қони қайнаң кетмоқ.

вах I. вай, ах: аздылла гөрсөнәдь, вай, бир талқын айтавардың, қойа- вәр. (Ург, 2).

вах II. вакт: быров вәләп солләш-

көншың гөрсөм. шу вах сәнниәт ай- рұлмасам, өлгәймән (Хив, 4).

вах-вах+ ох-ох. бай-бай (завқла- ниш ҳиссипи ифодалаш учун құлла- нади).

вахе:—бай-бай; воей.

вахым вәкф (эски): бу йеллә қади: мда вахым эль (Хив, 9).

ва: Ург, Хив, Хнк, Х—асп. бор: бойъ ва; дәрәкдый, әқль ва: көрәк- дый (Хив, 1).

ва:м Ург, Хив, Хнк, у ҳам: вах, доңишиңиң иңдәй алтънъм гетть, дәп в:ам өльп қаладъ (Ург, 1).

ва:н-беллә у ён-бу ёплар, у ер-бу ерлар: йақтъ гәзде ва:н-белләни қара, өжек бый йелләре гетмәсън (Хнк, 3).

ва:пуръш Хив, 1. Иирик сандогар, Иирик саудо билан шүгулланувчи.

вәж+ нарса:бүр пәж сораб гәлдым, тағыбберсәңз айтаман, дайль қыйз (Х—асп. 10).: менәт этиб йейен вәжин мазалы воладъ (Хив, 1); 2. ас-боб; кий-м: йыңыт вәжләрның қазықа асады (Ург, 9). муллала багнъ қы- дырътб гәсәлә, әңжләръ йок (Хив, 1).

вэлэд Ург, Хив, Хиц. қонуусиз түгилган, зинодан бүлгэн.
нэлээт Ург, 1. маҳаллий (аҳоли), ерли, асли шу срда түгилган.
вэрмэн Ург, Хив, Хиц, Х-асп.
бермоқ: көпълын быро вэр, взынн

йерэ вэр (Хив, 1).
вет Гурл, Мир. томон: үй ветка
кетэ (Мир, 5) уй томонга кетди.
вэдэ Ург, Хив, Хиц, Х-асп. у
ерда,
бу у (кишилик олмоши)=ху.

Г

гайпара Гурл, 2=галара.
гапара Ург, Хив, Хиц. баъзи бир,
қайбир: гапара адамла паллъис (ис-
кирт) воладь (Хив, 1).
гавзелак Ург, Хив, Хиц, Х-асп.
капалак.

гэвгүм гира-ширт, қоронги туши-
ши олдидаги пайт: гэвгүм түшкэ сон
екмын қалага барын келамьс, йах-
шымъ? (Гурл, 3).

гавдэшэ Ург, 9. катта ижокоса; кат-
та хурма.

гэвдыш Х-асп, 2. чойдиш.
гэвдүш Х-асп, 7.=гавдэшэ.

гэдэкт Ург, Хив, Хиц, Х-асп. 1.
үзүн кетган чуқурлик, ўнтиг жой;
2. дара: узъян-узъян шөрчэлэнгэ гэдь-
кы, саллаңганды жарқылдайд эдькь
(Х-асп, 8)).

гэдэр-гүдүр Ург, Хив, Хиц. ра-
дир-бүдүр, нотекис: хыйвань йарь-
йоль гэдэр-гүдүр (Ург, 1).

гаж Гурл, Я-бэр-каж.

газзак Гурл, 9=газзак.

газык Ург, Хив, Хиц, Х-асп. гал,
навбат.

газэмэк Ург, Хив, Хиц, Х-асп.
кезмоқ; дайдимоқ: гүндүз газэль, ах-
шамлықга ухлэйдь (Хив, 1) (толиш-
моқ: ковуш).

үн ашын узъян-узъян кэсэль, ах-
шам билэй мейманхана гэзэль (Ург, 1).
гэлэлк Хиц, 1. оз пахта солиниган
юлж чопон.

гэлжыцлэмэк Гурл, Я-бэр. эрка-
латмоқ; талтайтиримоқ: балань гэл-
жынгийнтурма, йаман үйрэнэп қаладь
(Гурл, 3).

гэлини Ург, Хив, Хиц, Х-асп,
Шир. келини: йахшь гэлини дэлжин
йаман қлтын ачяр (Шир, 9); қызыла
гэлэл гэлини гөрмэкэ, гэлини теттэ
тэзээк термэкэ (Хиц, 1); быр гэлини
алдьм отьрдым, иккь гэлини алдьм
дьк дурдым (Хив, 1).

гэлмэк || гэмэк Ург, Хив, Хиц,
Х-асп, Я-ар. кельмоқ: яа:ртм гэлдь,
қапълань ачына, башлартынан тэн-
це-тэлла сачына (Хив, 1). Йорын-
жага ат йүвэрдым йесэн дэл, мэн
ағама хат йүвэрдым гэсэн дэл
(Ург, 1). ҳэммэдэ сониц ойнын, быр
метьр гэлсэн боян палангынъ дол-
ган сон, гүздэ этэмьс тойын
(Х-асп, 1).

гэмэ Ург, Хив, Хиц, Х-асп,
Я-ар. кема: ай жорала, гэмайэ
гэрийнш жанъ бир дэйдэлэ (Ург, 10).
дейрант бойында гэмэлэр хатар,
сайланнан ҳэддэмэн, ақ лайа батар
(Хив, 4); иккь гэмэн башшын тут-
кан дерягага гарк волъогт (Я-ар, 1).

гэмьи Хив, Ург, К-кпр. кемик
(сүүкнийг кемирадиган юмшоқ ери):
гэшнүн сенәк шуншын гэмьк экэн
(К-кпр, 3).

гэмьрмэк Ург, Хив, Хиц, Х-асп.
кемирмоқ: хан гэмьрмэк үчүн балага
быр сүнэк нэрэдэ (Хив, 4).

гэшишк Ург, Хив, Хиц. кемшик
(тиши тушган).

гэнжэ Ург, Хив, Хиц, Х-асп.
кенжэ: паккы ма:ма гэнжэ оглынъ
той этэмьш (Ург, 13).

гэрдан Гурл, 1. майды қамишдан
тигиз қилиб түүкладиган сават (одат-
да йарик дол солинади).

гэрдэл Гурл, 1. олифта; ташпоз.

гэрмэк кермоқ: гарылмэк—1. ке-
рилмоқ. 2. мақтамоқ. кеп гэрьлэ-
вэрмэ, атан хыйвань ханъ воса:м
(Ург, 1).

гэтмэн костмон: атъэдан гейатър
эльнэдэ гэтмэн, селла, бала, мэн
йа:рьма нэ дээпин? (Хив, 1).

гэччэ Гурл, Мир, Я-бэр. 1=
геччэ. 2. Ург, Хив, каллаварам; иэ
вэла, гэччымсан? Хив, 1).

гэшьр санзи: өйдэ меймам ба:, ба-зардан гашьр, бүрьнч алъб гэлия-търман (Ург, I).

гечкыйэв *Х*—асл. 7.—гучкэв.

геччүү Ург, *Хив*, *Хнк*, *Х*—асл. эчки; геччийо ж и қайғысъ, қассапа йаг қайғысъ (*Х*—асл. 8). геччыны тайяк үйэасъ гэсо чо:пана сү:кенэр (*Хив*, 5).

гештэ кечаси: бүйүн гештэ бирэвнүү өйнэ оғыллэх баирэдэм, үчөкь йаман экэн, йықылтын, тас өлөрдэм, дэйнэ огрын (*Ург*, 12).

гъжык Ург, *Хив*, *Х*—асл. кичик саватча (ицига нон, гүшт солиб, осиб күядилар).

гемж тун, кечаси: иккись ге:жань гежж дэмийн, гүннүзин гүнүнз дэмийн ишилэп, йахшь өй сальбалдъла (*Ург*, 3).

гъжьмэк Ург, *Хив*, *Х*—асл. қичимоқ: дамгацум гъжьдэл (*Х*—асл. 14).

гъяэв Ург, *Хив*, *Хнк*, *Х*—асл. күсв: гъяэв паччам, сорасаныз, агзь қыйшык, йа:р-йар (*Ург*, I); үүлдэн дан, гъяэдэн огыл волмас (*Хив*, I).~ гөрэр—чарлар.

гъяэвэйт Гурл, *Я*—бэр. нашаванд, күкнори.

гъла Ург, *Хив*, *Хнк*. гина:тез жувал бэрдилеп этмэцма гъло, қадамла мүба:рек, хош гэлдээцэлэ (*Хив*, I).

ги:злэмэк Ург, *Хив*, *Хнк*, *Х*—асл яшироқ: кэсэлти ги:злэсэн, өльм ашикар (*Хив*, I); кэрэйэ ги:злэнэмэз дөтө ёланд (*Ург*, 3).

ги:злэмэжэк Ург, *Хив*. болалар уинни (бекимочак).

ги:лэ *Х*—асл. 7, 15=гъла.

гөгэйн *Х*—асл. 7.=гүгэйн.

гөзэнэк Ург, *Хив*, *Хнк*. элак, гал-вир каа тешик-тешик нарса.

гөзлэх тегирмонга күшилгэн стёки эшак күзига боягнаадиган латга.

гөйж Ург, *Хив*, *Хнк*, *Шэвт*. I. куюк; 2. дот; 3. үйз баланъ сөгэнэнэ бэрмосэ, та:ельничэ йүрэкында гөйж-дэл (*Шэвт*, 9). 3. ичи қора (одам).

гөйм Ург, *Хив*. чала коронги, гира-шира.

гөйндиц Ург, *Хив*, *Хнк*. куйтан, куинди.

гөймэк Ург, *Хив*, *Хнк*, *Х*—асл. күимоқ.

гөк күк; ~ қаваржык—склероз қа-сали. (оск шишиб, томирлари қава-риб чиқади).

гөммэ+сомса. вараки сомса; гөм-мэ үймэсэ: шорва ййээндийм болдъ-*(Хив*, I).~хон (*Гурл*, I)—това (сково-родка).

гөна Гурл, *Я*—бэр.=ке:нэ.

гөнэнэмак Ург, *Хив*, *Хнк*. илчимоқт дэмьрч бело, безчь илтана гөнен-мэс (*Ург*, I).

гөнэрмэк Гурл, *Я*—бэр. эскимоқ.

гөрээн Ург, *Хив*, *Хнк*, *Х*—асл. гөрэш башлань, төрштэ бөльмь-зэм йықылдык (*Хив*, 5); йықылгайг гөрэша доймас (*Ург*, I).

гөрдэк Ург, *Хив*, *Х*—асл. мол-дунэ: гөрдэк гермийн гөрдэк герсэ, гүндүз гүнү чыра йа:кар (*Ург*, I) гөрдэксээ—күрмэган, бошига мол-дунэ битмаган: гөрдэксээ гүн досса, гүндүз и үнүн чыра йа:кар.

гөрьм Ург, *Хив*, *Хнк*, *Х*—асл. күргилик, қисмат: ҳә ила:йа гөрьмийн гөрьб влгийсэн (*Ург*, I).

горлац Ург, *Хив*, *Хнк*, *Х*—асл. 1. гүристон, мозор; 2. жахашам: үедь-горлаца от йа:кып, сэккээзжийэ-күрт қыдърьб йүрьпти (*Ург*, I). (тегирмон новига тушнб, тирик чиқкан машиносид)

гө:ж I. Ург, *Хив*, *Хнк*, *Х*—асл. гүжка (овкат).

гө:жка II. күксултон (мева)шинг бир тури;

гө:жжа III. *Х*—асл. 14. тутшинг бир тури.

го:шемак *Хив*, *Х*—асл. қавшамэк.

гүбэлэк Гурл, *Я*—бэр.=гөнэлэк.

гүбү *Мнг*, Гурл, *Я*—бэр. күв гүгэйн Ург, *Хив*. итшаши, сүна.

гүдүрдэй Ург, *Хив*, *Хнк*, *Х*—асл. гүлдүр-гүлдүр, гүлдиш: лешана чыкып каранла, арвань гүдүрдэсь гейжатьр (*Ург*, I).

гүдүр-гүдүр гүлдүр-гүлдүр: гү-дүр-гүдүр сас гэлдэ, чыкып каран кым гэлдэ? (*Х*—асл. 7).

гүдүрламэк Ург, *Хив*, *Хнк*, *Х*—асл. гуллирамоқ: гүлдүрмэ:ма гүдүрлэб гэжатър, йагыш йагадъ дын-вэр (*Ург*, I).

гүжүм+сада қайрагоч: гүжүмнийв сая, үзүмнийн ми:ва бэргэйсан (Үрг, 1). гүжүмий теййиндо улль ша-снаа шаштпода отгөргэн кым, жан апа (Хнк, 2).

гүза:ра Үрг, Хив, қадрал; ортиқ: сөнъ ата-әнәмнән гүза:ра гөрәмән (Хив, 1).

гүзәс Гурл, 3. күзача, хурма.

гүзәр+дарёдан ўтадиган жой кечүү: иеддү деря, иккү гүзәрүн йаман, бирсыннәп еттор-етмасын гүман (Хнк, 4).

гүзәрман Ҳ—асп, 3. кайнүчى, дарёдан ўтказувчи.

гүлвант Гурл, Ҳ—асп хотин-қизларнинг бўйнинг тақадиган безак.

гўлдърма:ма: Ург, Хив, Хнк, Ҳ—асп. 1. момақалдириқ: асманнъ булът чолап, гўлдърма:ма: гўдърлэдъ (Хив, 1). 2. Гурл, Мин, бир тур ўт.

гўлльян Ҳив, 7. кувутка (кўлга чиқадиган яра).

гўлтараш Үрг, Хив, Хнк, Ҳ—асп, янши урилган пахса деворга безак тушурадиган асбоб.

гўльшмәк Үрг, Хив, Хнк, Ҳ—асп. 1.

кулишмоқ; 2. кула бошламоқ: бала гүльшты бола кула бошлади.

гүнчирдәмәк сўзламоқ, гапиришмоқ: негә гүнчирдәмйисан? (Ҳ—асп, 7). гүнрәмәс Үрг, Хив, индамас.

гүппү Ҳ—асп, 14.=купъ.

гүппү Гурл, Мин. қисқа пахталик камзил.

гүрьн Ҳ—асп, 7=гүррън.

гүррън 1. гап, сўз: ила:йа, варсақы гүррън қурғай (Шет, 9). 2. „гап“, зиёфат.

гүррънләшмә Үрг, Хив, Хнк, Ҳ—асп 1. сухбат; 2. маслаҳат: буйүн геч гүррънләшмә воладъ, йашуллъланъ айтъб голевэр, дәдъ (Хив, 1).

гүррънләшмәк Үрг, Хив, Хнк, Ҳ—асп, сўзлашмоқ; сухбатлашмоқ.

гүчкәв Гурл, Я—бар, Хив, ич күёв: элдъяна гүчкәв гъръязып, тоид этип, тамаша этип, мурад-маката иетэдъла (Хив, 7).

гут-гут Ҳив, 1. пицир-пицир, шивир-шивир:

гутгутләшмәк Ҳив, 1. пицирлашмоқ, шивирлашмоқ.

гүчкыйәв Ҳ—асп, 14.=гүчкәв.

F

ғабръшмақ Гурл, Хнк, Я—бар. янгишмәк, хато қилмоқ: дүштә ғабръшсанам, ишта ғабръшма (Хнк, 11).

ғанача Гурл, Я—бар. 1. узун толали пахта; 2.=ро:вача

ғадагарва Гурл, 3.=адақ.

ғаләкә Ҳив, 7. тамба (икки учи икиси томондаги деворга тиқиб күйинладиган узун ёғоч).

ғалъ+гилам+ғалъ сассан, қопышына сат, бир қырасында узып отърасан (Ҳив, 1).

ғаллъ-ғашъ ташвиш, бош оғриқ: өмпү ғаллъ-ғашъсъ вълән йүрпәнен (Ҳив, 1).

ғаллтын чукурлик, ўлқир; арва ғалтын түшүп кеттү (Гурл, 3).

ғалча пакана, митти: байакрак бир

ғалча адам съезнь сораб йүрпәдъ (Ҳив, 1).

ғанжар ҳанжар: қыйзиң өлдьрмәкә ғанжарынъ чъқарадъ йыйт (Ҳив, 1).

ғанғырав Ҳнк, 11=қонғыран.

ғаравахана харобалик: хула қуда полжақ экён. бирсы қыйзиң қалынына ом мый гаравахана антъпть (Ҳнк, 3).

ғарръм Бет, 3.=қа:ръм.

ғыжъм Үрг, Ҳив, Хнк, Ҳ—асп. 1. жужун, жужунча: нуллавайдан гольшыннан ғийнанъин, ғыжъм қастын гыйльшынан ғийнанъин (Ҳив, 1.) 2. сиким: гүнъ вълән маллара бир ғыжъм от самъйсан. (Үрг, 10); 3. ғи-жим: еши кыны элдү қара ту:т вол-ғай, йўракләръин қара ғыжъи ст вол-ғай (Ҳнк, 1).

ғыйва күрпа, тунга солиш учун тайёр қилиб қўйилган пахта тутами: аман көрлэй беш ғыйва пахта салдъ (Хиб, 5).

ғылжаймақ *Хиб*, 1. тутилиб та-
пирмоқ (масларга хос).

ғыр~вомлак (*Я-бэр*, 6) гиргит-
тоң бўлмоқ; гыр-гырык кетъян
(Шавт, 11) садаганинг кетай.

ғырав *Х-асп.*, *Бет.* ип; 2. қамиш-
ининг бир тури.

ғырч~парч этмәк—босиб тиқмоқ:
пахташ ўзанара ғырч-парч оттьик
(Ург, 14).

ғышшина Ург, *Хиб*, қамиш (ичи тўқ
жамиш).

ғовача-ғўза, пахта: ғовача, ағазиц
гульсия, алтына мағзыни долсын, пала-
шымзъ йуз олстин, ачъл-аҷъл, ақ
алтын (*Хиб*, 1) екъизнъ мъндым, қойнъ
кутэргым, ғовачага ги:зләндым
(Хиб, 1) — (топишмоқ; этик, теллак,
кўйдак)

ғувуш+жўкорининг кўки, моллар
учун экилган жўхори: бастърмана
бастърғанъ ғувуштъ, айақинда
эмърканъ кеввуштъ (*Хиб*, 1).

гоз+ёнгоқ.

даббъ *Гурл*, 3.=доббъ.

дабръимақ *Гурл*, *Я-бэр*.=дав-
ръимақ.

дав *Миғ*, 1.=дава.

дава I. давбо, низо.

дава II. Ург, *Хиб*, *Хиқ*, *Х-асп.*
дио; давайш салам—дуойи салом, ка-
шъ мана йат елләдә мейръван, мей-
ръван ёкемә давайш салам (Ург, 1).

давача Ург, *Хиб*, *Хиқ*, *Х-асп.*,
Шавт. тумор: сийванынъ дэвэрәкъ
ғовача, мэтъръинъ дэвэракъ давача
(Шавт, 9).

давръқмақ *Гурл*, *Я-бэр*. асовл:н-
моқ, хезланмоқ; арбага йанги юшқан
аттай, не сен давръғапърасен?
Гурл, 3.

давръимақ *Хиқ*, *К-кпр.* 1. ҳўм-
раймоқ, ҳўмрайиб қарамоқ. 2. дўқ
урмоқ, хезланмоқ; давръима сэн ма-
на, мәп сэнъ атанинъ елдърдымъий?

Хиб, *Хиқ*, *Х-асп.* том
устига гувала қилиб бостириладиган
лой.

ғолагъар *Ург*, *1=ғолагъар*.

ғолача *Гурл*, 1. ғўлача; 2. кичик
қўза; сийъиръ ғолачага сағдъмъ
(К-кпр, 3); 3. *К-кпр*, *Хиб*, бўйи
пакана семис озам.

ғомча *Гурл*, 3, 4.=омча.

ғопа *Гурл*, *Я-бэр*. қамишнинг
ўсиб тургани, кўки.

ғора 1. пишмаган, хом; 2. *Гурл*,
Миғ, шингил, бош: бър ғора йузум
(Миғ, 7).

ғораламақ Ург, *Хиб*, *Хиқ*, *Х-асп.*
ғўра бўлмоқ; мепа солмоқ: ӯзум ғо-
ралаптъ (Ург, 10).

ғоч Ург, *Хиб*, *Хиқ*, *Х-асп.* ~
йийт—азамат йигит: ғоч шайтла
наласына-йей, беләнт дағла да:да гәл-
дайей (*Хиқ*, 1).

ғувуш Ург, *1=ғувуш*.

ғудалак Ург, *Хиб*. пакана, семиз
(одам, ҳайони).

ғултум: бър ғултум йутъ-
ви:дым, кәвпъмдъ айштъп барвазър
(Гурл, 1).

ғулуп *Бет.* 3. ўрик.

Д

давашан *Хиб*, 1.=тавшан.

дағылмақ Ург, *Хиб*, *Хиқ*. тарқал-
моқ, сочилимоқ: қойла дағылъб тетъ
(Хиб, 1).

дағымақ *Хиқ*, 1. дағышмақ II.
дағын Ург, *Хиб*, *Хиқ*, *К-кпр.*
да (боғловчи-юклама): ҳэр қассе бый
этәк дашиб теръб гәләдълә дағын,
бернинъ қашшына салъп тъқедълә
(Хиқ, 11).

дадав Ург, *Хиб*, *Хиқ*, тик; ~дур-
моқ—тик турмок, рост турмок.

дадъимақ Ург, *Хиб*, *Хиқ*, татимиқ: арзанинъ шорвасъ лазъмас (Ург, 8).

дайав Ург, *Хиб*, *Хиқ*, *Х-асп.* 1.
кема таёғи (кемани суи ўртасига
кўйалтиришда кўйланалига узуни
таёқ—шест). 2. ишчан; чайир (одам).

дайамақ Ург, *Хиб*, *Хиқ*. суюмоқ:
таямоқ: о:дъынынъ айама, нанынъ
дайама (*Хиб*, 1).

дайъ Ург, *Миғ*, *Я-бэр*.=да:йъ.

дайънмоқ Ург, Хив, сийпашмоқ, сирғанмоқ; бу:за дайъимақа геттү балала (Ург, 3).

дақъұ Гурл, 3.=дақма II.

дақма I, Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп. өлгөнчи, лоғичи

дақма II. лангаса, ялқоп: атиъ дақма отырсәя (Хив, 4).

дал I. Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп. I. тол (ходаси);

дал II. тут барги: по:кан йено он гүн дал йыйдь (Хиңқ, 11).

далан+йўлак хона: узун-узун даланлана данъыштық; юен у:жиннан камшит-нават алъыштық (Хиңқ, 4). узъян даланлана курын мейлесин жақырдатып селләттүшә рейисин (Ург, 3).

далвърамақ Ург, Хив, Швт. бесхузур бўймоқ: йўракъим далвъраб гет тъ (Швт, 5).

далдърамақ Хив, 5.=далвърамақ.

дамавча К—кп, I=тамақча.

дамақлашмақ Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп. овқат қилишмоқ. бирга овқатланмоқ: отъриш инди бъээ вълэн дамақлаштып кетън (Ург, 1).

дамақсав Ург, Хив, Швт, Ҳ—асп., Хиңқ. хўра, овқатни кўп ёюувчи; дамақсав а:дам ишъ қойсан йўйвэрдъ (Швт, 9).

дамар Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп. I. томир: гитаръеб ургани чоләкдийн, дамарлир бўлакдийн қўйни эпесине бир салам (Ург, 1). 2. илдиз: ағап дамар ағдармақа геттү (Хив, 4).

дамъзлық Хиңқ, 1=ақлық.

дамлық I. Ург, Хив, Хиңқ, харобалик, хароба уйлар.

дамлық II. Ҳ—асп, 5.=ақлық.

данғым Гурл, 4. тос; тогора.

данымық I. Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп. тангимоқ.

данғымақ II. Гурл, Мнг, Ҳ—бзр. тутамоқ.

данғыштърмақ Хиңқ, I=лонғыштърмақ.

дар I. Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп. I. тор, ешъик қа:р, ёй дар, ешмуратвай-ниқында той вар (Хиңқ, 1).

дарға-капитан.

ларъ Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп. тарик.

дарълмақ Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп. йўламоқ, ичлиқмоқ. дарътмақ йўлатмоқ; муннъит а:дамнъ вайна дарътмат (Ург, 1).

даръмақ Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп. кўмаклашмоқ; далда бермоқ: шунчелль қысынганда бърсь маши дарътмадъ (Ург, 10).

даръян Ург, 13.=дэръян.

дархан озод эркин:~болмақ (Мнг, 5) озод бўлмоқ, бўшамоқ.

дасқар Ург, Хив, Хиңқ, Швт. чумчукнинг бир тури (одатда болалар сақлаб, кўлга ўргатадилар). мэн дўзий тайхана астар подайян, эълида гээдъурсәц, дасқар волайни (Швт, 1)

дасламақ Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп. 1. кирмоқ, сидирмоқ, шилмоқ. (тери гуштдан ажратилгандан кейин қолган ёғни пичоқ билан тозаламоқ). 2. раидаламоқ.

дасмал+ Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп. қозон юғич, қозон чочик.

да: Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп. I. ва, ҳам: гэлдъ-да: геттъ (Ург, 1), 2. лекин, аммо: эматвай генәнкен-да:, мэнь гермей гетти қалъитъ (Хиңқ, 1).

да:йъ Ург, Хив, Ҳ—асп. Й—ар. I. тога: үрйенъпмэн санъ да: йъм дамака, инди уйаламан йа:ръм дамака (Ҳ—асп, 12). дад эльмнэн геттъ ромал, альб бэръи, жанъм да:йъ (Й—ар, 3). 2. Хиңқ. I. почча.

да:р I. дор (ўйин); 2. Ург, Хив, Ҳ—асп. кийим осадиган дор: да:р ағача асъльдъ саръижажакым, ёйэ гърбъ беғлайдъ тэлинижажакым (Хив, 1).

да:ръ Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп. дори.

даблә Гурл, Й—бзр.=девла.

дэв I. Гурл, Мнг, Й—бзр.=дев.

дэв II. Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп, Швт. ~дэрпәшшисъс—тўхтовсиз, сурункасигас: шу йыл дэв—дэрпәшшисъс болып йагыш, қар йагдъ (Ург, 1).

дэвла Хиңқ, I // дэвла.

дэвмән Швт, 6.=девмәк.

дэвр Ург, Хив, Хиңқ, Ҳ—асп. телакнин бир тури (тепа ва қуйи қисми бир хилда бўлади).

дэгеләй Гурл, Мнг. қалпоқ; шляпа.

дэгдъ Гурл, Мнг, этик ичидан кияндин юнг пайпоқ, юнг маҳсү.

дэгъш Гурл, Я—бэр. Берун. емириш; киргюнинг ўпирлиши: „Правда“ кэлхазынън бэр аз йөрлэ-рынъ дэгъш алдь (Берун, I).

дэгъшма Гурл, Я—бэр, ҳазил: сенън дэгъшмэн мана йақмадь, жора (Гурл, 9).

дэйвал Бгл. 7.=ди:вал.

дэйль Хиц, I=дугул.

дэймәк Ург, Хив, Ҳиң, Ҳ—асп, Ҳиң. тегмоқ. йа:ръм босан гэл йанъма, йа:р вомасан, дэймә мана, (Хив, I). дэймәнә дэйль, дэймәнә кесәк атма (Ург, 8). дэраганды йөрэ дэйэр саччымъ бэр дараб өрмөдь, ағам гетэль (Ург, 3).

дэк Ург, Хив, Ҳиң, Ҳ—асп, Я—ар. Шат. тек, тинч: уйалган дэк дурмас (Я—ар, 2); дэк дурмаган док дурар (Ург, 8).

дакэнә Гурл, Я—бэр=тэкэнә.

даквэрдэ Ург, Хив, К—кпр, Ҳиң. тезда, осонлик билән: палнъ даквэрда оннатъ болмъйд (Ург, 10), бу ишти даквэрда беҗэрбъ бымьсән (К—кпр, 9).

дэлвэ Ург, Хив, Ҳ—асп. телба, тентак: йа:р, йа:р эттын мәнь, дэлвэ хыйал эттын мәнь (Ург, 8).

дэллемәк Ург, Хив, Ҳиң, Ҳ—асп. терламоқ: кәтмән уръп, чыкка-чыкка дэлләдем (Ург, 3); ди:шымни тэйиннән дэлләдем (хордим)—(Хив, I).

далль Ҳиң, I. күшмачи, даллол.

даллык Ҳ—асп, I. кигизнинг бир тури; 2. Ург, Хив, Ҳиң, Ҳ—асп. терлик (түкүм остидан қўйиладиган кириз парчаси): қомча вълан далллык алъл чық, атъ айаллэ, қалага варъб галасен (Ҳ—асп, 5).

далтәк Ҳиң, I. ўсимликнинг бир тури (туя товон).

далтър Ҳ—асп, I. ўсимликнинг бир тури.

дэмър Ург, Хив, Ҳиң, Ҳ—асп, К—кпр. темир: даштан қаттъ айакы, дэмър мыйхлъ туйақы (Ҳиң, II) (толишимоқ: от). ~чъ темирчи: эна, эна, мак дэмърчъ устага шогът воламан, дәпть органич оғлъ (Хив, 4); дэмърчъ тақаға йалчъмас (К—кпр, 8).

дәмкәтә Ург, Хив, Ҳиң, Ҳ—асп. I; ҳарсилоқ, тез-тез нафас оладиган (одам); 2. йүталиб юрадиган (киши).

дәмрълмәк Ург, Хив, Ҳиң, Ҳ—асп К—кпр. термилмоқ: үчәк чықвездым ки:рнъ сәрыйн дәп, дөрт йа:на дәмрълым, йа:рнъ герийл дәп (Хив, 4). ҳәммә вах қазана от йаққаннан калып, дәмрълб отърадъ бу бала (К—кпр, 3).

дәнгэнә Гурл, 9. „гап“, зи:фат: халлан.

дәнди:рәмәк Ург, Хив, Я—бэр. дайдимоқ, санқимоқ: мундатып, дәнди:рәб йүрмә, бала, кышыга сес тый-дәрасан (Я—бэр, 6).

дән Ург, Хив, Ҳиң, Ҳ—асп.тенг, барбар; атам мәнз өз дәнкәмә бармәдь (Шат, 9). иккя қуда дән дуръп, той бәрәдь йа:р-йа:р (Ург, 1).

дәнләмәк Ург, Хив, Ҳиң, Ҳ—асп, Шат. тенгламоқ, тенглаشتирмоқ, ўчамоқ: қапъ аркастында андъ бураман, бойын бойтма дәнләб гәрәмән (Ург, 1).

дәнәнә Ург, 12=дәнгэнә.

денсъмәк Ург, Хив, Ҳиң, Ҳ—асп. тенгламоқ, тенг күрмоқ; мепсимиоқ: быкәм мәнз дәнсъмыйд, мән быкәмнъ дәнсъмыймән (Хив, 1).

дәпә Ург, Хив, Ҳиң 1. тепа; тепалик; 2. бошнинг тепа қисми.

дәпәләш Ург, Хив, Ҳиң, Шат, К—кпр. тепалиш, ур-йикит.

дәпән Хив, I. баланд бўйли, йирик жуссали (одам).

дәпмәк Ург, Хив, Ҳиң, Ҳ—асп, Шат. тепмоқ: эшшәк эшшәк сәмърса, ейессянъ дәпәр (Хив, I); дәптъм сандық ачълдъ, дүймәләръ сачълдъ (Ург, I).

дәпкъ Ург, Хив, Ҳиң, Ҳ—асп. 1. тепки; 2. дәпкъсъ; 3. тепки: мълтық дәпкъсъ; 3. пих: хораз дәпкъсъ (Хив, I).

дәпма Ург, Хив, Ҳиң, Ҳ—асп. 1. шоли түядиган катта ўғир (унга от, тута қўшиларди): шалънг дәпмәда дөвъягәммъ? (Ҳ—асп, I); 2. ~дукан—дўконхона.

дәра:з Хив, I. новча (одам).

дерәк Ург, Хив, Ҳиң, Ҳ—асп, К—кпр. терак: бойъ ва: дәрәкдыйн, ақль ва: көрәкдыйн (Ург, I).

дәрәчә Гурл, Я—бэр. уй деворининг юқори қисмида шамол кириб

туриши учун қўйилган махсус тешкита.

дәрс Гурл, З.=дәрс.

дәрба Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.

дәрбапи Хив, 1. хонаки ўчоқ олди-
ди ғиҳрини жойи.

дәрбә Гурл, З.=дәйра.

дәрпәнмәк Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.
К—кир. қимирлатмоқ; ҳаракат кил-
моқ; силжимоқ: шамал вомаса дәркән-
ли ужъ дәрпәнмәм? (Ург, 10); дәр-
пәтмәк 1. қимирлатмоқ; тебратмоқ;
әтиң сөлләтмоқ; доқын дәрпәтмә
(Хив, 1); 2. терватмоқ; ийәнни дәр-
пәттаб дур, мән ки:римни йу:п алъин (Ург, 3).

дәррүн Гурл, Я—бэр. дарров, тез:
кегәнәттә дәррүн таза йарғанга бар-
сын (Гурл, 1).

дәрс+ғүнг, маҳаллий ўғит.

дәсвәрәдә Ург, 5. ўқловнинг кичик
тури.

дәскә асбоб-ускуна; дов-доска.

даスマл Гурл, 1=даスマл.

дә:ль Ург, Хив, Гурл. жинни, тен-
зак; шұғ. бойшымма асқанъым қаламиър
лә:ль, лагими гөрмәсәм, боламан
лә:ль (Хив, 1).

лазын укув ҳәр къмын дә:ньмын,
тәзән термәк, икәсеньи ағдарын, кү:
յи:стин алмалқ (Хнқ, 1). (ҳар ким-
ниң ҳам құндын көләвермайди).

дәйди-дәймәдә Хив, 1. ўта ёлғон-
чи. минг танидан бир гапи рост
(Одан).

дәймисъа Ург, Хив, Хнқ. тегдир-
мас, тегиб бўлмайдиган. жиззаки.
дәймисъэ дәйым дәйса бир салар,
йүрәк жан тапмыйн қозғалаш талар
(Ург, 1).

дәйшымә Ург, 1.=дәгъишмә

дәймәк Ург, 8.=дәймәк.

дәйра Ург, Хив, Хнқ. дарә: йур-
йен дәйра, отърган бория (Ург, 1).
делчә Я—бэр. 1=дарчә.

деш Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп: таш-
қары, сиртқи томон; деш бутун,
иши тутун (Хив, 1); адам аласъ
ишиңдә, мал аласъ дешиндә (Хнқ, 1);
иичу үндиъин, дешь қандъин, отъръшъ
абдиллахандъин (Хив, 1). Топишмоқ:
идә—жийидә.

дъгъидәмәк Ург, Хив. кучли қал
тирамоқ, дағ-дағ титрамоқ.

дъгъидәмәк Гурл, З.=дъгъидә-
мәк.

дъгър Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.
чиғирикнинг касноғига биркитилади-
ган хурма шаклидаги идиш.

дъгържәк Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.
ғилдирак: пайъа гәлор гүлдәрәп, дъ-
гържек йълдърап, и:чында бир пасан
қыйын дәл балынды жуялъэрп (Ург, 1);

дъгърмән Я—бэр, 7.=дъгърмән.

дъгърчәк Гурл, 1.=дъгержәк.

дъйэ Ург, Хив, Хнқ. тул: дъйанъ
улъсъ көпирни үстинде тайақ йайды
(Хив, 1).

дъйрмән Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.
әргүчоқ; күл тегирмон: дъйрмән
тартақа дәрманъмъз йок, ҳаразынъ
кошиқа әнжамъмъз йок (Хив, 1).

дъйм дим: лода бүйүн дъйм болъб
дуръпты (Хнқ, 1).

дъйу: Ург, Хив. тергов: қыйын кы-
шынә қырқ өйдән дъйу: (Ург, 7).

дък Ург, Хив, Хнқ. тик; ~ йарғы—
тахта тиладиган катта арра; ~ пешин
пешин — туши пайти.

дъкләнмәк I. тикланмоқ;

дъкләнмәк II. Ург, Хив. тикилмоқ:
кәләретъпә мал гәлпәттә йүкланып,
әпбәйб, көп қарама дъкләнп...
(Хив, 1).

дън Шат, 11. чек, чегара; 2. ми-
норапа (қўйчинонлар саҳрода кўйлар-
ни кузатиш учун ясайдилар).

дэнкъидәмәк липпиламоқ; мильт-
мильт қилемоқ: чўра дънкъидәп дуръп-
ты (Хнқ, 1).

дъркә Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.
омочининг қулоғи.

ди:в Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп, Бем.
туп: йап бойънда бир ди:в ўзум,
шахаларъ дўзум-дўзум (Хив, 1); арқа
йапда бир ди:в далъм босәкән, далъ-
ма байлашган малъм босақон (Ург, 3).

дизвал Ург, Гурл. девор: үчәкә
чықвәдъм, дәрт йанъм ди:вал, эна
дәп йеғлыймәк, йүрәкъым элван
(Ург, 1).

диз Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп. тизза:
бир бирә дәлтәлизмә, алты айда
гәлдым өзым (Хив, 1). өзъ йерни
тәйиндә, гужъ икки диззында, оттъа
икки ағыйын бир-биръные изънди
(Ург, 1). (Топишмоқ: чигирик).

ди:м Ург, Хнқ, жим, овозисиз:

нэйэ дин отъръпсъла, сөлләнлә ахыр (*Ург.*, 1).

дина́мик Ург., Хив., Хнк., Х—асп. түгмөк; өззән дингийн илайтм (*Ург.*, 1).

динич Ург., Хив., Хнк., Х—асп., Швт. тинг: эдькын өңөч йок, өйдә отъръб динич йок, бүрийдэйэ барь салам (*Швт.*, 9).

дирэв Ург., Хив., тиреак, тирго- вич.

дирэмак Ург., Хив., К—кпр., Швт., Хнк., тирамоқ: алтичакиң қайрадъла, дамақыма дирээль, жан алажан, нейдэ носан, нетьша геер (*Ург.*, 1).

дирь Ург., Хив., Хнк., Х—асп. тирик: айралыц дәмәндө, тәнъм қах- шыдъ, дирь айралыктап ельм нах- шыдь (*Х—асп.*, 4).

дн:т-дн:т Ург., Хив., Хнк., Х—асп. тит-пит, тилка-пора.

дн:ш Ург., Хив., Хнк., Я-ар., Швт. тиш: агзънда барь дишь йок, ҳеч кым биләп пышь йок, улль мамага барь салам (*Хив.*, 1).

дъғырық Ург., Хив., Хнк. тор ку- ча, жин күча.

дънф Ург., Хив., Хнк. цек, чегара, (ахлоқий норма): бу қыйз дънедан чыкап (*Хив.*, 1).

дъм + 1. жуда, қоят: дъм истәдым, қара гөззөм гәлмәдь (*Хив.*, 1); 2. мут- лақо, ҳеч: ақыл дейән пәссәдән дъм бәрмәпть сапа (*Ург.*, 1). ҳәль тут- ишын, дъм йемәдым (*Хнк.*, 3).

дъмармақ Гурл., Мнг., Я-бар. ор- тиқ чарчамоқ: пай, қапылганай, нах- шырақ барь машын душ кемәдв, дъ- марып қаптыс (*Мнг.*, 1).

дъмыжықмақ Ург., Хив., Хнк. ҳид- лиимоқ, сасимиоқ; ет дъмыжықп қантъ (*Хнк.*, 1).

дъннақ Ург., 10=дүнмақ.

дъннақ 1. Ург., Хив., Хнк., Х—асп., Швт. 1. тирюк; узуу-уузүн барма- хыциән айнанъйн, парашыгъл дън- нақыннап айнанъйн (*Хнк.*, 3); ет дъннақтап айрымлас (*Ург.*, 10); дън- нақдъйн — озгина, жиндак; мән ишләйән ишшүннән дъннақдъйшәм кә- мис тата велийсәп (*Хив.*, 5).

дъннақ 2. бинопнаг фундаменти- пойдевори (поидевор ўршига қүйила- дыган якап ёки қамиш қатлами).

дърламақ Хнк. 11. 1. дирналамоқ;

2. жирилламоқ, чатоқ қылмоқ.

дърнақ Бгт., 5 = дтннақ.

дъшан Хив. 7. = дешан.

доббъ Ург., Хив., Хнк. қорни одат- даи ташқары катта (одам, ҳайвон).

довул Ург., Хив., Хнк., Швт. ша- мол, насырай чәксән довулда чәкмә, довулда чәксәнәм авулда чәкмә (*Швт.*, 3).

доврънмақ К—кпр. 7-даврънмақ.

догма + 1. чуридан (кулдан) бүл- ган ўғыл (ески), 2. ўғыл: сълпай дог- масы қалтырар, әнәкләрь шалтыраш (*Хив.*, 1).

догмача + ўғылча: догмачамызны тойына бақып қойыпмъэ бу қочқарып (*Швт.*, 7).

догмак Ург., Хив., Хнк., Бгт., Х—асп. түгмоқ: шу отъръшль хатъ- шам оғыл догамъ (*Ург.*, 3) тильк бор- газ волъи, йолда алтъ бала дөгадъ (*Хнк.*, 4).

дограма Хив. 1. овқатшыг бир- тури.

догрънмақ Ург., 1 — даврънмоқ.

додақ Ург., Хив., Хнк., Х—асп. лаб, дудоқ: бәркы бый йылқа додақын сор- мақа муштакын (*Хив.*, 1). дуз сорамақа додақ ғөрәк, сыркә сорамақа — усул (*Ург.*, 1).

доддъ Ург., Хив., Хнк. бепарво; апқов: қара кәмзорыңын бичмәкә гәлдым, памъель чайыннап ичмәкә гәлдым, қара дәсәм, қарамыйсан, қара гөз, сәннүйдүн доддъдан гечмәкә гәлдым (*Хив.*, 1).

доқызы Ург., Хив., Хнк. түккиз; ~ беркәш — фотиха қыланыңдан кейип қизницикага олиб бориладын түккиз товоқ.

доланмақ Ург., Хив., Хнк. қайрил- мок; эгипмоқ; салам бәрдым дал чу- ышкдей доланып, саламынн алмей геттү айланып.. (*Хнк.*, 4).

дом Ург., Хив., Хнк., Х—асп. тунг; ўжар; ~ бойын — ўз сүзли, қайсар; Керим дом бойын экән, оқышын та- шаб геттү ахыр (*Ург.*, 1).

дон + 1. муз: сунъ үстин дон альпты (*Хнк.*, 1); дагал, күпөл. дон II... гача, қадар: шу вакта дон гәлмәдь (*Хив.*, 1). дон III Швт., 7. = дом.

доңыштырмақ эплиштироқ: веъ-
мэз зордан доңыштырғ бөлійтәрінз
(Ург, 13).

доңмақ Ург, Хиа, Хиң, Я—ар.
Х—асп. соңкотмоқ: съпайъ доңмас,
қалттарар, аңқаэр үштәрар (Хиа, 1).

допит Я—бэр. 4 = топтъ.

достърхан Ург, Хиа, Хиң. дас-
турхон.

дохсан Ург, Хиа, Хиң, Х—асп,
Я—ар, Шат. 1. тұқсон; 2. қишишиң
боши (полбрь охирі на декабрьшиң
боши) шаль дохсанда жеккеләдъ
(Шат, 7).

долыт Ург, Хиа, Хиң, Х—асп,
Я—ар, Шат. тұла, тұлық: достър-
ханың әлдинде долыт дургай йа:р-
йар (Хиа, 1).

дөв Ург, Хиа, Хиң. дөв: барын
бүйін гүрьп қараса, бый дөн отъ-
рұпты (Хиа, 9).

дөвмәк Ург, Хиа, Хиң. түймоқ:
соқыншы шеке өлци вълән дөв, бър әл
вълән ишоюаш (Ург, 1).

дөвүл Ург, Хиң, Х—асп. 6ғ иди-
ши (одагда ёғоч ёки қовоқдан бўла-
ди) дөвүллә өйдә инт ичмә (Х—асп, 7).

дөвлә (Хиа, 1.= дөвүл.

дөгмәк Х—асп, 7. — дөвмәк.

деккем Ург, Хиа, Хиң, мазгаллий
үгінгі: он атъза ғоначаңың ектьә, дө-
кумың йеккесеккі дөктьә (Ург, 1).
деккын Шат, 9 = дөкүм.

дел Ург, 1. ширма.

дела Ург, Хиа, Хиң, Х—асп,
Я—ар, К—кпр. бостирма; тұлғы
берын бър деләйә алтыппарадъ тоуқ
օғылааб һемәк (Я—ар, 3); 2. кул-
ба; уй: бязын делепсөм бър көрьп
кетсы (К—кпр, 9).

дөнмак + 1. айпимоқ, қайтмоқ; ўз-
гармоқ: ләбзәндән дөнди (Хиа, 1);
ашықтағын отъ соммас, мән деңемән,
кейіншем дөммәс (Хиа, 1). ҳәр хыйал-
га дөммә (Гурл, 3). 2. тоналымоқ:
сіңімдә гейнәкм дөнәвәрәдъ, пізь-
да душмалла еләвәрәдъ (Ург, 1). 3. ай-
лапмоқ: сыштсәм, йа:р өйліптып,
жасса деңгәй сәнү тойын (К—кпр, 1).

дерәмәк Ург, Хиа, Хиң, Шат.
пужуда келмоқ, пайдо бўлмоқ: бър
лумшман дерәпти мәнін қастыма, олмо-
ғэм, алармай анақ астыма (Шат, 6).

дерәтмәк Ург, Хиа, Хиң, Х—асп,
Шат. яратмоқ, урчимоқ, күпайтиро-
моқ: дерәтсөн, ай қаладъ, дерәтмә-
сөн, байд қаладъ (Хиа, 1).

дерымәк Гурл, З = дерәмәк.

дешән Ург, Хиа, Хиң, Х—асп.
тушак: йахшы дешәк үстүнде патқан
балам, йа:р- йар (Ург, 1): йол үстүн-
да дешән, шунъ билмәйэн дешәк
(Хиң, 1). (топишмоқ; күпприк)

дешшук Ург, Хиа, Хиң, Х—асп,
Я—ар, тешик: мән сышкән чык-
сам, сөл дешшукдән гүрәсән (Хиң, 1).
кәл ҳонузың бойына варб, әләкін
дешшукп лай вълән дъқыпты-да;
күйашта қуртъпты (Хиа, 1).

дезамәк Ург, Хиң. чидамоқ, тоқат
қылмоқ: гейнүп пынгы дезձ (Ург, 1).

дечә Хиа, Хиң. = ду:ча.

дувақ Ург, Хиа, Хиң, Х—асп.

қопқок: дувақсъ қазап қайнамас,
әнсөз бала ойнамас (Ург, 1). алғай,
хәль мәп устата нарын, бый дувақ
зэттържәк әдым (Хиа, 5).

дуварза катта дүг.

дувача Гурл, З, 4. = давача.

дувачыц Гурл, 1. болалар дүппи-
сига тақиладиган боззак.

дуватар Гурл, Мнг, Я—бэр. =
пү:тар.

дудақ Եшт, 5. — додақ

дүз Гурл, Х—асп. чүл, сахро.

думан 1. түмөн; 2. қалип, куюқ:
ейнімдә гейнәкм гүлләр думан, ат
вълән гәләсән, этолла гуман (Хиң, 9).

думанламақ қалип бўлмоқ, куюқ-
лашмоқ: тақынгиз думанлан жетпть
(К—кпр, 9).

дунъмақ Ург, Хиа, Хиң, Х—асп.
тишмоқ, тоғалапмоқ: су: дунълъ
(Хиа, 1).

дунук тоза, мусаффо:

дунпътмақ Ург, Хиа, Хиң, Х—асп.
тишитмоқ: чипп касалада су:ла дунпът-
қип, шалай көр шолғай бъзын унът-
қан (Шат, 3).

дурамақ Ург, Хиа, Хиң, урчимоқ,
күнаймоқ: жаңылдан жаңысъ дуръийдъ,
жаңысъдан жаңыл дуръийдъ (Ург, 1).
(Тонишмоқ: тухум, товук). эшқанди
әпек дуръийдъ (Хиң, 1).

душлашмақ Гурл, Мнг, Я—бэр.
= луышқмақ.

дұшықмақ *Ург, Хиа, Хнқ.* дұң келмоқ, тасодиған упраимоқ, йүлікмоқ.

ду:з *Ург, Хиа, Хнқ.* *Х* — асп. туз: дәйә ду:з ләп етәр, йыйыт қызы дәп етәр (*Х* — асп., 3); там: ду:з вәләп, адам сөз піләп (*Ург, 1*); қызы сак-шәдән ду:з сақла-дың (*Шот, 1*); дұшық *Ург, Хиа, Хнқ.* хира, ту-майын,

ду:нмақ *Ург, Хиа, Хнқ.* хираламық; гөззым ду:нда (*Ург, 1*) айшанъ төзэл ду:нтылт (*Хиа, 1*).

ду:чы жовча, урниккин гүраси: ду:чала уллайтын (*Ург, 1*).

ду:ш *Ург, Хиа, Хнқ, Шот, 1.* дуп, упрашув: күмрі дейәп бир күш олур, а:дам а:дама ду:ш олур (*Ург, 1*). 2. қарши, түгри: бъыләләп дүштәмиза гөлганде бир өрдәкни ушардан атып үштүрә гойяды (*Шот, 2*).

дұвдәп *Я* — бэр, 4 = ду:дәп.

дүгүл *Хиа, Шот, тугул:* сәп дүгүл мәнән этиб билмәмән (*Хиа, 1*).

дүгүлмәк *Ург, Хиа, Хнқ.* тиқимоқ: сү:ппәдім, дүгүлни қадым (*Хиа, 1*).

дүдмәк *Ург, Хиа, Хнқ.* чидамоқ: сана ҳеч исесса дүдмәйдә (*Ург, 1*).

дүзгүлт *Ург, Хиа, Хнқ.* асбоб, аюком: бешін дүзгүлт бешін асбоби: усып қайтышаста, бешінк дүзгүлтлерін әк-калын, балапп жетінка салдълә (*Ург, 3*).

дүзүг *Ург, Хиа, тартыб,* безакт дүзеген дүзүгци йахшы (*Хиа, 1*).

дүзүй *Ург, Хиа, Хнқ.* теварагига бе-зак (мушын) осылған дүнин: бақара барсаңын нүзүй әнкөлүн, йүзүй әмес, тұлла дүзүй әнкөлүн (*Ург, 1*). аман-сағылғынын кым харап шарса, сөвүн-түссе дүзүй тайха шайызук (*Хиа, 1*).

дүзүм-дүзүм *Ург, Хиа, Шот.* ти-зим-тизим, қатор-қатор; терилған, тараалған: сійванында бир дикп үзүм, шахаларт дүзүм-дүзүм (*Шот, 5*).

дүзмәк *Ург, Хиа, Хнқ.* созламоқ; түзмөк са:зигъ дүзүбір (*Хнқ, 1*).

дүзүп *Ург, 12.* = дүзтүй. дүзүлмәк *Ург, Хиа, Хнқ.* тиқимоқ:

быйдәп-быйдән үзьлдік, бый тахтаға дүзьлдік (*Хнқ, 1*). (Топишмоқ: тиши). дүймә *Ург, Хиа, Хнқ.* тұрма: қарағәз, гөззүңг сузылғый йақацан дүй-мән үзьлгый (*Ург, 1*).

дүйүн *Ург, Хиа, Хнқ.* тұгуын

дүйүр *Ург, 1.* = дүгүл.

дүкан дүкоң: сълмаға дұка:на йахшы пәссәлә гельпимш (*Хиа, 4*).

дүлль-дүлль *Ург, Хиа, турлі-тұ-маш, ҳар хиа:*

дүлльмә-дүлль *Хнқ, 11.* = дүлль-дүлль.

дүмисек *Гурл, Мнг.* = томмық.

дүнүнгі аюопи *Күнгі:* дүнүнгі шамаяда ағашланы ша:хасасын съыпъбетте (*Хнқ, 4*).

дүн *Хнқ, 4.* = түнгір.

дүнкүк *Х — асп, 1.* = түнка.

дүнүл *Гурл, 3.* тунукадан қилин-ған сүт идипти (бидог).

дүрүштә *Ург, Хнқ, Х — асп.* беда билли сомониниң қориагани; терит.

ду:дәп *Гурл, Мнг, 1.* кичик сават-ча (балықчилар асбоби); 2. пои, гүшт соанб құядыған сават.

ду:дых *Ург, Хиа, Хнқ.* сурнайча хуштак (толашын) пүстлегидан ёки түнүкадан ясалады): шытъм қалайын бүржына, ду:дыхлә алдым, ойнадым (*Ург, 1*).

ду:иек *Ург, Хиа, Хнқ.* түйнек: бақара дүнек үшікшем боса; инди иза гәлді дайвер (*Ург, 1*). бир дүнек әрмөдүк Нәртеб Немекә (*Хиа, 3*).

ду:иык *Ург, Хиа, Хнқ.* түйнук: тои: өйнүп дүнекші төр бағлантың Нәрт-Нар, Натт өндердін дәп қыйзарапа зәр өнегланты Нәр-Нар (*Ург, 1*). апәндь өйінп дүнекшінә қараб айттынты (*Хиа, 8*).

ду:иәкш *Ург, Хиа, Хнқ, 1.* мүри, труба; 2. мискарлар асбоби (дам).

ду:ш *Ург, Хиа, Хнқ, Х — асп, Я — ар.* туш: мән ахшам дым йахшы дү:шлә ғеріммен (*Хиа, 1*); хұла бъры-бырларын дүштә ғеріңи, азның болыпты (*Ург, 1*).

Е

ебрәнмәк Гурл, Я — бэр. = иимрәнмәк.

егаләмәк Гурл, Я — бэр. = ейәләмәк.

егәрмәк эргашмоқ; ҳан баламай, иерә варсан изъянән егәрәвәрәсән (Ург, 2).

егельк яхшилик; сгылько-егельк (Я-ар, 4)

егърт Шат. б. = агърт.

ежашмак + 1. ўчакишимоқ; атыйлаб терс иш кылмок; 2. тегишимоқ; ҳазыллашмоқ; тегажаклил қылмок; мәм бүлән шәйә сәжәшесән, дәңиц поласасам, уйымъясамъ (Ург, 1); сәжәшма, дәсә, ройй сәжәшесән (Ург, 10). қынә сәжәшп, сайыны пашына варалы (Х — асп, 10).

езув Гурл, 2, 3. лабиниг иккى чеккасын.

еїәв Хиа, Хиң, Шат. этон.

еїапләмәк Хиа, Хиң, Шат. өгөвләмәк; көлләң күргәй, сійовшләйен қумандыши (Хиа, 1).

еїаламәк Ург, Хиа, Хиң. бирор-шынтаррасасында әга бүлмок, ўзинники қыллаб олмок.

еїалламәк Ург, Хиа. = ейәрләмәк.

еїар I. Ург, Хиа, Хиң, Х — асп. агар; еїар шу Мамът наинша биена бир иккى, ышынапша поса, йүз мың гариянана бәрәйн дәнть (Хиң, 3).

еїар II. = әгар.

еїармак Ург, Хиа, Хиң. эргашмоқ; еїэртүрмәк — эргаштүрмоқ; қараса бир тоук бир тода жүжәнел спартырьб бүрйәнәнәкен (Хиа, 4).

еїлан Ург, Хиа, Хиң, Х — асп. 1. айвон; 2. қовли: сызын еїдан бизын еїлан әмәсмә, ортасында чынъ пәршән әмәсмә (Хиң, 1).

еїй Ург, Хиа, Хиң, Х — асп. яхши; әзгу; **еїньлык** — яхшилик, өгиллик; балашын еїньлыкын гөр (Хиң, 11).

еїймәк Ург, Хиа, Хиң. шиймок:

еїйырт амжәккә еїйб гетть (Хиа, 1).

еїйн Ург, Хиа, Хиң, К — кир. елка; кифт: еїйнү учып дуръпты (К — кир, 1).

еїйрмәк Хиа, 1. = айърмәк.

еїйрт Хиа, 1 = агърт.

еїйт җайит: еїйт еткәншәп сох хыйшанъ өкнәца ур (Ург, 1).

еїләмәк Хиа, Шат. = айләмәк.

еїләнмәк Хиа, Шат. = айләнмәк.

еїмәк Ург, Хиа, Хиң, Х — асп. эгмоқ: дуимана баш сәйма (Ург, 1).

еїран Ург, Хиа, Хиң, айроң: қатыкла алдын-да, қаймәкда йыдым, еїранъ қалғанда сизильк дәдым (Ург, 10).

еїрь Хиа, Шат. = айры.

екк Гурл, Миң, Я — бэр. иккى: бырдаң екк яхашь, еккәндиң жахашь (Гурл, 6).

екмак стакламоқ: сшокын екъб геттәйтърганды, оғры геччинаң азты қалады (Хиң, 3).

ел халк, вл; елдан чиңдә кетген адамам адам болама (Ург, 13).

елат 1. маҳалла; 2. маҳалла ахолисин: бу йердин слатына гүжү дийдәк-далар (Бирүн, 1).

еләсә Хиң, 9. = әләсә.

еләштүрмәк Гурл, Я — бэр — = әләштүрмәк.

елгәзәр Хиа, Хиң. өлак. елгәзәре өарғаның өлль ағыс сөзъ ва: (Хиң, 10).

еламак Гурл, Я — бэр. зорланмоқ; зор-тапалло қылмок; еләнмәк — ялни-моқ; көп еләнәүүрмә (Гурл, 1).

енә Гурл, Миң, Я — бэр. = инә.

еншәшмәк гап талашмоқ: ўчакиши-моқ; санын вәләп еншәпшү отыръп әңәкәләрмүнүшүтүш (Х — асп, 1).

епкын Ург, Хиа, Хиң, Х — асп. шабада, енгил шамол: лай, шу вахла дымыктав, ҳеш йердән келатаған епкын йога (Ург, 5).

ерък Гурл, Миң, Я — бэр. = арък. ертән + әртага: бугунғы иштүр ертән қойма (Гурл, 1). ертәңкесе әртасига: ертәңкесе гүнъ паюшашың эңдүйә варын, „қынбышың барәсән“ дәнть епәндән (Ург, 8).

еш Ург, Хиа, Хиң, Х — асп. 1. җарындош-уруг, хеп-ақрабо: достырханың алдында доңъя болғый йа:р-йар, қайын ешың алдында чо-ръя волғыны йар-йар (Ург, 1). 2. йүлдош (бола кетидан тушадыган парча гүют).

ешәк *Хиа.*, I. эшак еми.

ешәнләмәк *Ург., Хиа.* касаллапмок, баданга майды яра тошмоқ.

ешәрмәк *Ург., Хиа., Хиң.* кавламоқ, титмоқ; къыш қолъ вълән от ешәрмә (*Хиа.*, I).

ешкәптәмәк *Гурл.* Я — бэр.— ешәнләмәк.

ешмәк *Ург., Хиа.* 1. эшмок; 2. эшмак как урмок, эшкак уриб сузмоқ.

е:р *Ург., Хиа., Хиң.* Х—асп. эрта (рано); гүн горемән дәсәң е:р түр (*Хиа.*, I). е:р волмаган геч волмас, геч волмаган хеч волмас (*Ург.*, I).

Ж

жавазакъ I. *Гурл., Мнг.* Я — бэр.= жағазәк. II. *Гурл.* З. болаларга чиқадиган яра.

жавпәзәк *Гурл.* З. жуношмарг (сүкиш).

жағазәк *Ург., Хиа., Хиң.* Х—асп. чаназак, тез пинтар қопшың жағазәк эркын ишшит (*Хиа.*, I).

жағырдъ жаз-жуз, жаснаплат (қизиган ёқа гүшт ташлаганды чиқадиган овооз); нә: ожатын тейіп амърлынмъ, жагырдың ейә гүрдъ? (*Хиа.*, I).

жажавламақ *Гурл.* З. = жажақ-ламақ.

жажақламақ *Ург., Хиа., Хиң.* Х—асп. гүйбат қылмок, ёмонламоқ; жажақламасаң дәншын атып, гүнин батмыйдь сөнни (*Х—асп.*, 5).

жажақ-жажақ *Ург., Хиа., Хиң.* Х—асп. гүйбат, ёмонлаш.

жазайыл *Шет.* 4. = жазайър.

жазаմыр *Хиң.* Х—асп. I. милтиңинг бир түрн (ески); 2. ўткыр, кескүр; 3. күйд-пиши, жопу дилип билеп иш қыладиган (олам).

жаза-паза чақкоң, эпчиң; жаза-паза иш этәль иу (*Х—асп.*, 5).

жай + биш, уи: рейес бунам жай салыпты қаладей, Ѣскалатчы йеб үйдәпты бәләдней (*Хиң.*, I).

жақыйда *Хиа.*, 4. = чақыйда.

жақыр-жукур *Ург., Хиа., Хиң.* Х—асп. шакир-шукур: дүнийнек шамалда тутиш шахась жақыр-жукур этип сыйын-қойдь (*Хиң.*, I).

жақрамақ *Ург., Хиа., Шет.* қакшамоқ: гете:й быйналынын жақырлынәрмәл (*Хиа.*, 4).

жалатай + шүх, хулиган; бойнъма асқаным үч хатар тәніңе, йа:р қарась

геръиммийдь, жап йенкә, ҳәр бир жалатайла иольм тосадь, арасында мәнъ йа:ръм босадь (*Ург.*, I); ухы мазалалымъ, мән мазалымъ, жалатай жорана хат йазаътын? (*Хиа.*, I).

жамман *Ург., Хиа., Хиң.* Х—асп. шолча, сочбог түқиидиган уста.

жанықмақ *Ург., Хиа., Хиң.* Х—асп. жоп күйдирмок, күйиб-пинимок, ўлибтирилмок; нә: эканъқвәрәсән, иш оса бәттер-да: (*Ург.*, I).

жанъ-тыйнъ *Ург., Хиа., К.* — кпр. жони-шили: жанъ-тыйнъ вълән ишлидь, хожайас десәпти (*К* — кпр., 8). **жанықрдатмак** *Ург., Хиа., Хиң.* Х—асп. шакирлатмок: дарвазанъ жанықрдатбъ иләдь, йаз айна ақ шелкәдән гыйәдь, бир жалъна шунча қыйзынъ сөвәдь, айғын, ахыр, кымнъ йаҳшы ғередь (*Ург.*, I).

жаппа ёппасига, хаммаси: адамлар жаппа жабъръльп, пахта терватыр (*Мнг.*, 2).

жараң *Ург., Хиа.* 1. акисадо, овозшынг тескари қайгиши; 2. жараң.

жарғы *Манг.* З= йарғы.

жарқ + гарч (эттик, туфлидан чиқадиган олоz).

жарқ-жарқ *Ург., Хиа.* шартта шартта (гаппирмок): бу нә: бу, эпә дипъз, ата дизын гөрмәнәммәсән, жарқ-жарқ этип сөллүйвәрәсән (*Хиа.*, I).

жарқылдамақ гарчилламоқ: узи:п-узи:п шәрчаләнү гәлъкъ, салланғанда жарқылдайдь элдис (*Х—асп.*, I).

жарламақ *Ург., Хиа., Хиң.* Х—асп. қаттик қичирмок: павәла, мънча жарлайсан (*Ург.*, I).

жар-жар жар; ~ этмәк — жар солмоқ (*Хиа.*, 3).

жартъ ярим: жахшъ пыйэт жартъ мал (Гурл., 4).

жәвәк Гурл. 3. хотин-қызлар безаги (исирганинг қуип қисми — япроғи).

жәллә Гурл. Я—бэр. түзок, қыл түзок (үч түрт метр оралықда иккі қозық қоқиб, 15-20 та қыл түзокни шу оралықта ўрнатадиган түзоклар системаси).

жәнәзә Ург. Хив, Хнқ, Ҳ — асп. күчсиз, орық, заиф: бала дым жәнәзә волъб есть (Хив, 1).

жәнт Гурл. 5. = жыпт.

жән Ург. Хив, Хнқ, Ҳ — асп. дардирал (варрак учгаңда озов берадиган якаи дирдирак) бъянъ зэткән жәнәзә пычыксы? (Ург., 1).

жөпсәр йүл екін сувиниг тулашган жойи: бъяр қойап тутып алвәдым айақ салмай жәспәршыншы...реййслә еп кеттү (Шот, 3).

жәхәк Ург. Хив, Хнқ, Ҳ — асп. 1. жияк; 2. тирноқиңиг эт билан биринкен жойи; 3. күз тевараги.

жәхър Ҳив. 1. зикр; жәхърчи — зикрга тушупчи.

жәхъл Ург. Хив, Хнқ. қашғирлик; үз сүзлилик: мәнъ вълеи жәхъ атышмә, дөгрә гәпә дур (Ург., 1).

жәк Ург. 3. = жәхәк.

жежаг Хив. 1. ёш болалар ўйинчи; 2. болалар дүлгесине тақпидиган мүшкөк, каҳрабо.

жекән Манғ. 2. = йекән.

женсә Манғ. 4. енгча, кичник енгча.

жек Манғ. 2. = йек.

жә:пә Ург. Хив. тери қирадиган асбоб (териңдүзләр асбоби).

жъбърдәмәк Гурл. 2. — жұмбырдәмәк.

жъғы-жъғы Ург. Хив, 1. хеч, асло; йок-йок; жъғы-жъғы тә:бо эттүм, худайым, гүлайымнән ет, дәпть нәльс (Ург., 1); 2. ҳай-ҳай: жъғы-жъғы, бу сезынан қайт (Ург., 1).

жъғылдәк + ёввойи жиңида (даражти тиқопли, япроси майды бұлады). ~дүзгүй — хотин-қызлар безаги (олтисимга ас ташлар тақилған маржон)...

жъжык Ҳ — асп. 1. сурпайча, күштак.

жъйн Ург. Хив, Хнқ. Ҳ ~ асп. жин, ажина.

жъл Ург. Хив, Хнқ ~ йаймақ — хамир еймок (сомса, чучнагаға юқа килиб сийлгап хамир): азам баләш ҳашарчъ хатылла гәльб, ет чапышмақа, хамир этиб, жыл йаймақа қарадыла (Ург., 1.) ~ аш — хамир ош.

жължаймәк Қ — кпр. 8. = жържаймәк.

жъль + жинши, ақасна, шух: салам бәрсәм, гүльб әлкү олды санындей жылжайтәй дәрдым баралы (Хнқ, 8). сән жъль волдыкимт, әшәкиәм оқытып боламъ, дәпть пашни (Шот, 2). жъльсумак жиннисимои; (Хив, 1). ~ сүмәр — жиннисимои (Ҳ — асп 7).

жъмсө + зама, сергап, эзіб-элаб гапиравчы;

жънәвәт түқайда ўсадиган дараҳт.

жънәзә Гурл. 3. = жәнәзә.

жъпдайн жиндай, оғына.

жъшкә Ҳ — асп. 1. пакана, қалта (одам).

жыннақдай жиндай, оғына: мұнам бәрәкәй әлшіңдейдәп жыннақдайын (Хнқ, 1).

жын Ург. Хив, Хнқ. 1. жилдемукова; 2. маңкам, қаттиң: съырынъ йынынъ жыт этиб баглансан, съра ғазырдағармадын (Ург., 1).

жынталәмәк Ург. Хив, Хнқ. 1. жилд қылмок; 2. чашнәб боғламок.

жыннылдәмәк Ург. Хив, Хнқ. маҳмадоалик қылмок, үзини күрсатиш учун ҳа деб гапиравермок.

жыннылә + жингалак (соң).

жыннылдәмәк Ург. Хив, Хнқ. жингирамок (кушпроқ).

жържаймәк Ург. Хив, Хнқ. тиржаймок: ха, жържайын қағысан, (Ург., 1). ийә сән пышқен калләдей жържайпордәсән? (Хнқ, 1).

жъръм Ург. Хив. камчилик, пуксон: бесчарашың тькән әлкүнде жъръм йок экан, бир йыл олдъ, мүлк этмийль (Ург., 3). жъръмъл камчилиги бор: ишши жъръмъл дәп айтқапшы башынъ бәләда (Хив, 1).

жъртәк Бет. 3. тортиңчок, уятчан.

жъббық Ург. Хив, Хнқ. шиплик, күзидан сүн оқадиган (одам); күзиши

очиб туролмайдиган: узь быр жъбык, дағдағась дағдан ашадь (Хив, 1).

ЖЪГА ХИВ. 1. сийрак упрайдиган тудар дегаң қүшининг пати (қадимги вактда хон ва беклар бош кийимларига тақар эдилар).

жъғавул Ург, Хив. ов қүшининг бўйнига тақиладиган ип.

жъғам-бъғам Ург, Хив, Хиқ. дод-фарёд; ~ бўлмоқ — дод-фарёд солмоқ.

жъғам-пъғаш Гурл, З = жъғам-бъғам.

жъғыржық Ург, Хив. қўйларнинг бўйнига ип боғлаганда, бўғилмасии учун қўйиладиган ёғон.

жығлъем Ург, Хив, Хиқ, Ж — асп. шагал, майдо тош: бўғдайниж жығлъымиш ѹеътип ташади *X* — асп, 1).

жъграма Гурл, З = жоқрама.

жъзвын Ург, Хив, Хиқ, Ж — асп. жиизза; жъзвықына деймак — аччиғини келтирмоқ: сәнъ но:, жъзвықына? дейнди, сана быр иессо дәдъимм йа. (Ург, 1).

жъйирчық Гурл, З = жъйиржық.

жыйик Ург, Хив, Я — ар. Чигитни пахтади айриладиган асбоб (эски). ~ чықламақ — пахтани чигитдан айримоқ.

жълавдар + от тутар (Илгари хон, беклар маҳсус жиловдор — от етаклаб юрадиган киши сақлар эдилар).

жъйирламақ Гурл, Я — бэр. чийрилмоқ, жирттаки отмоқ: сенингем толагаш туттъ корек, жъйирламага қарадын? (Гурл, 1).

жъланамақ Ург, Хив. липилламоқ, якирамоқ: йығрмаләнчъ чъра дъим жъланалъ йанадекен (Хив, 1).

жъламламақ Ург, Хив, Хиқ. Ж — күр. йиртмоқ; пора-пора қиямоқ.

жълам-жълам Ург, Хив, К — кпр. парча-парча, чил-пора: жумийаз бирён вълан уръшкамъ, на гейнокларь жълам-жълам болъпть? (К — кпр, З).

жълам-жулам Хиқ, 1 = жълам-жълам

жынқылдъ Ург, Хив, Швт. гажир-гужур: шу ешъкинъ жынқылдъсь кургай (Швт, З).

жынырав Ург, Хив. қўнғироқча (қушларининг бўйнига тақиладиган тури).

жынқырдавық Ург, Хив. шикилдоқ (болалар ўйинчоғи).

жъппық Гурл, З = жъббық.

жър низо, жанжал: жърсъяйурэльла, койсан бу ишъинъ (Хиқ, 11). жърдъ қой, балам (Гурл, 8).

жър-жър Ург, Хиқ, Ж — асп. жанжалчи, урушқоқ: йапара эдамла шунишни жър-жър поладекэн (Хиқ, 1).

жърч Уив, 1 = жър-жър.

жовъз Мнг, 2. ёвуз, аблаз.

жовурдама Ург, Хив. жовидрамоқ: гөзз жовурдап дуръпть (Хив, 1).

жог 1. чўг; 2. жужембър.

жоқчи чўкчи; ~ эдък — пошинаси баланд этик: энъяз сизэ жоқчи эдък асперъпмъ? (Ург, 1).

жоқрама Ург, Хив. иссиқ, қайнаган: баъзара барвэдым, жоқрамадан тас мейнъм чъкъин дэдъ (Хив, 1).

жолдърама Ург, Хив. термилиши; жолдириш; емак кэрэк бърдын палап, жолдърама жантъя палап (Ург, 1);

жолдърамақ Ург, Хив, Хиқ. жовидрамоқ: сэм баланъ ҳешнассекъ қызмийман, герйэндэ жолдърар гөзлэрън сөнъ (Ург, З).

жорап + пайпоқ, иоски.

жота Мнг, 1. фигура, „хора“, гавда.

жежжък Я — бэр. З = жажжък.

жожък Ург, Хив, Хиқ. 1. ёш болани эркалаб номлаш; жажжък; жожък бала экэн (Хив, 1) 2. ёш йигит, үспирин: жежжък бала сөләшмийдъ қарэтъ... (Ург, 8).

жеррълдэмак Гурл, Я — бэр. ширплламоқ; жилдирамоқ.

жувда Ург, Хив. тяянинг бўйни ватизасида ўсадиган юнг (одатда нор туяларда бўлади).

жуқа юпка: ахшам быр танъшниндэ ятвидъдък жайдъ дум жуқа саппердъ, аркам аврън қаптъ (Манг, 4).

жумъртка Мнг, 2. = йъмъртка.

жубба Ург, Хив, Хиқ. болаларининг пахталик чопони (кўйлак шаклида бўлади). аралъла кедъя жубба гъйизъб уръшадекеллэ, (Хив, 1).

жувэн Хиқ, 2. = жүйн.

жүвдә Ург, Хив, болта жүвдәсъ — болтанинг сол ўрнатадиган томони, бүртіб чиқиб турған жойи.

жүгән Ург, 14. = жүйән.

жүгәрь Гурл, Мнг, Я — бэр. жүхори, оқ жүхори.

жүгүр Ург, Хив, Хнк, Я — ар. ёғоч майдаси, зирапча. айақымын туғынъ жүгүрь йардь (Я — ар, 3).

жүжес Ург, Хив. жүжа.

жүжек Хнк, 1. = жүже.

жүжек Ург, Хив, Хнк, X — асп. 1. толнип күртак чиқарған новдаси, барғак; 2. ёш тол.

жүйән Ург, Хив, Хнк, Я — ар. К — кпр. оқ жүхори, күкон жүхори: бъза жүйаләнъ ейдам отапийәрдьк (Я — ар, 4). жүйәнны башында мәдэль пота... (К — кпр, 1).

жүйәрь X — асп, 15. = жүгәрь.

жүйәдә X — асп, 1. = жүвдә.

жүймөк Мнг, 3. йўқ қилмоқ, маҳв этмоқ

жүк-жүк Ург, Хив, К — кпр. 1. этмәк — чийилламоқ, чирилламоқ: жүжэла жүк-жүк этб йүйърынәль (К — кпр, 1). съчан жүк-жүк этб ижине гърьб гетть (Хив, 1).

жүкърдәшмәк Ург, Хив, Хнк. 1. чирқиллашмоқ (кушлар ҳакида); 2. сұхбатлашмоқ, ширии сұхбат курмоқ: балала жүкърдәшб ойнаш оть-

рьптыла (Ург, 1). жүжөлә навэла, жүкърдәшәвөрдьла, дәши вәримәдьни йа? (Хнк, 1).

жүкърдь Ург, Хив. чуғир-чуғир, чуруқ-чуруқ.

жүл X — асп. = жыл.

жүллік Ург, Хив. болалар ўйиниң (юзалок қилип йүнилган ёғочи таёк билан урип ўйнайдилар).

жүбърдәмак Ург, Хив, Хнк. жи-мирламок: етэм жүбърдәль (Ург, 1). этним жиimirлайди.

жүндәк Ург, Хив, Хнк, X — асп. Я — ар. жүмрак: самаварың жүндәк-ләрь чойынан, мән айнанъян та-выльчын бойтынан... (Я — ар, 2). 2. түмшук: жүндәкъының узата вәрмә (Хив, 1).

жүп жуфт, күш; жүпләтк — васса, тоқи: мұбарәкәлә восьын эткән тойыныз, жүппәткель көшк-еїван вайынъ... (Хив, 1).

жүптәк Хив, 1. оташкурак шак-лиди заргарлар асбоби.

жүрра Ург, Хив, Хнк, К — кпр. табиий суратда үсмай қолған (хайвон, одам); орнқ, занф: артық бува ағыр ишми тенъинде жүрра воран (К — кпр, 1).

жүк Ург, Хив, Хнк. жүк мәнъкъ (Хив, 1) — айб менда, бүйнінгә ола-ман.

3

забыйи Гурл, 1. ~ чықармақ — болламоқ, қойил қилмоқ.

зувала Ург, Хив, Хнк, Я — ар. зувала: дүңжылынәп қараган, зуваласын санаған, қайыннасасына бърсалам (Ург, 3).

зувым Ург, Хив, Хнк, X — асп. 1. Хомитга боғланадиган иш; 2. гунохкорлар бүйнинга уриладиган тахта (ески).

загама Гурл, Мнг, Я — бэр, Қипч. кепчик.

заман Ург, Хив, Хнк, X — асп, пайт, пайт; бир заман, бир наст, бир оз: бър заман дур, мән мектәпә гърьб чықаман (Ург, 1); бый заман отърсанызы-а (Хнк, 11).

замарық Гурл, Мнг, Я — бэр. күзиқорин.

замат Гурл, Мнг, Я — бэр, Я — ар. пайт, замон: шу замат пашшашын вона ышкъ кетедъ (Мнг, 1); мулла доинъ уацқан замат бува алъп, индемий дуравәрдь (Я — ар, 3).

зарт Ург, Хив. ~ этмәк — жарт этмоқ; шув этмоқ: йүрәкъем зарт этть (Ург, 1).

зартан тезда, тезлик билан: зартан барьб гә (X — асп, 1).

зәләл зараң: йахшъ а:дам эдь, хударған да:йым, йéчкымә зәләль-зә: мәттей йоқ эдь (Ург, 1).

зәмин: Ург, 2. бүйнитуруғұннинг иккى томонидаги ёғоч (хўкизининг

бүйни шу ёғочлар орасига олинади). ЗЭММЭТ Ург, Хиа, Хиң. 1. захмат; 2: ~ учмақ — кайф учмок, ҳайратла хоммоқ; қалтдан гүрйәпшән зәмметм ушты, төрдә бир паризат бешкны қүштүр (Хиа, 1).

ЗЭНЬ + I. 1. парвои, шоти: ақ ейвани кым қойтын зәнкын, Ыалганчыда кым таптап дәнкын... (Хиң, 1). ЗЭНКЫНДИШЫНА бый-быйдән чықадыла (Хиң, 3). 2. аравашылг олд қиңсига қўйиладиган тахта:

ЗЭНЬ + II. узанги:

ЗЭРҮВ Ург, Хиа, Хиң. зарур; мухтох: ныла зэрүв вожъб дуртъымсы (Ург, 10).

ЗЭРХАЛ Гурл, 1. даржол, тез.

ЗЭРҮЛ зарур: зэрүла зэрүл, қу:рекша на зэрүл (Я—ар, 2).

ЗЭТМӘК Ург, Хиң. туэтмоқ; курмоқ, ясамоқ; қларада от хараз зәтпәтълә (Хиң, 1); ҳәр қассесе бөрдән арва зәтпәтълә (Ург, 2).

ЗЕЙКАШ Хиа, 1 = ЗЕЙКАШ.

ЗЕР-ЗАВЪЛ Ург, Хиа. шумтака, зумраша: ҳә зер-завълла, бе:рә гельциле (Ург, 10).

ЗЕР-ЗЭНЬЛ Гурл, 3. = ЗЕР-ЗАВЪЛ.

ЗЬБҮРМ Тез, даржол: тәңкәссынъ зьбүрм сапаб бәрдым (Хиа, 1).

ЗЫГЪРКУ Күйим; дүмегаза.

ЗЫЙКАШ + зовур.

ЗЫЖЫР ЗАПЖИР: бызын өйн арқасында бир ди:в әнжыр, йа:р-йар. галиш бынын сораттапт әлтүн зыжыр, йар-йар (Ург, 1); зынжырла — запжир, бे:рк: қу:ла йанды бир бағым ба:энжырлы, қа:чам барсам, дарвазасы зынжырлы (Ург, 3).

ЗЫРЭЙ Ург, Хиа. зирак, исирең: үчкән чықадылм зырайтып астын, бир бала гәліятарь буғадайтын басып (Хиа, 4).

ЗЫЛЬБЕРДАМАҚ ГИЗИЛЛАМОҚ, тез юрмоқ: йүр, алдында чүши. ЗЫЛЬБЕРДАП (Ург, 1).

ЗЫЛДА УПОЛ: дәлпә зылда волмасын (Ург, 10).

ЗЫЛДАЛАМАҚ ЗОС ҚИЛМОҚ: дъйырмәндо қора салмана айалап, йахшының йамана бәрмәп зыйалап... (Хиң, 3).

ЗЫҚ Гурл, 3 = ЗЫҚ.

ЗЫЛ ЖУДА, ГОЯТ; ТИМ (қора): шора бу памасен, атын зыл қара, шора болсаң, ҳәммәйә бөрдей қара (Шам, 2). Зылал күк әкин; сабзавот: малайъ қара, зылал йажна су: атыпель, ухлап қалъб йарым йектәр йерин сува вәрьпти (Хиң, 4).

ЗЫРК Ург, Хиа. пирт (яра): геззыңе зырк чыккай (Хиа, 1).

ЗЫРТ Гурл, 1 = ЗЫРК.

ЗЫЛЛАВЫҚ АРИ: зыллавық зың-зыллап хышыңса чүшнитыра вылкептүр (Бигт, 2).

ЗЫН Ург, Хиа. ингичка па узун бүйли (одам, ҳайвон).

ЗЫНМАҚ + I. УЛОҚТЫРМОҚ: сәнәм төре ет дәп, итиш ичсанда зынъб, үзәм ейә геттүм (Хиа, 5); 2. отилмоқ, тез чопмоқ: зыныб бар (Хиа, 1); айаккынъ әләңә альб зық (Ург, 1). 3. үзәммоқ: атын сәңкүшнән зыныб геттүм (Хиа, 1).

ЗОРДАН + ЗҮРГА, БАЗҮР:

ЗЕТМӘК Хиа, 4. ЗАТМӘК.

ЗҮЛПҮТЬЛЛА Ург, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. хотин-қизләршиннег сочиға осадиган бөзаги.

ЗҮРГИАТ + авлод. насл: қапъдан гүрйәншән зәккәтм ушты, төрдә бир паризат бешкны қүштүр, бу кымни зүргиаты, бу кымни бахтъ, эке, пәдән алдын бу тәр гүичанъ (Хиа, 1).

Иби: ийе, ажаб: иби, жай бәрйәнә жам бәр дейәндүйн, бир заман дәмъян-ы алъин ахыр (Ург, 1); иби, ата, сыс мана тұлла вәрдінъзм, дәптү блаласы (Хиа, 4).

ИБҮРЛЫ-ЧЫБҮРЛЫ Гурл, Миг, Я — бэр. = ИВҮРЛЫ-ЧЫВҮРЛЫ.

ИВҮРЛЫ-ЧЫВҮРЛЫ Ург, Хиа, Хиң. үй-жойли, бола-чақали: тойда хадылм галиш былән гыйәвә, ивүрлыш-чывүрлөн гөлгүйсес, дәп патъяна пәрдү (Ург, 1).

ИГҮЛКИ Гурл, Миг, Я — бэр. = ЕГҮЛК.

игъмэк Ург, Хиа, Хиц. 1. иймоқ: сығырь эмжэк нгъб геттэ (Хиа, 1). 2. сахийлик қылмоқ, күтилмаганда қыл очиқлик қылмоқ: па, шгъб гет-тын-ав, сэн (Ург, 1).

игърт Гурл, З. = эгърт I, II.

идърль Ург, Хиа, тартибли, тузук-кип: гөзэ өгернэрль, идърль бир иш эттынмыс сон узын съра (Хиа, 1).

ижжаш Ург, Хиа, Хиц. Х — асп. қийма (гүшт қиймаси).

ий Ург, Хиа, Хиц. дард, гүлгоқ: ий туттэ (Хиа, 1).

ийэ I. Гурл, Мнг, Я — бэр. — эйэ. ийэ II. Ург, Хиц. ука, шин: шийчи баҳчага ивэрдымыс (Ург, 1); яхшь-яхшь дүншлэ өөртэй, шчеснэ күншила гыргый, агачлана күн ишвэс, ёе-исэм болгый чи ишвэс, эллэ-хүү-й, элла (Ург, 1).

ийэрлэмэк Гурл, Мнг, Я — бэр. = эйэрлэмэк.

ийэртмэк Гурл, Мнг, Я — бэр. эргаштирмоқ: ала багалань ийэртын, пахта термэка кеттэ (Я — бэр, З).

ийжан Гурл, Я — бэр. = ижжан.

ийк Ург, Хиа, Хиц, Х — асп. Гурл. дуг(пп) ийгиградиган дуг)ийкъм додль, чархым сейрый алмадь, сэн гөтөль роён роён қалмадь (Ург, 1).

ийни Ург, Гурл, Я — бэр. елка: сърасыт, ийнина тушып түрьпить (Гурл, 3).

ийньромак Ург, Гурл, Я — бэр. ийньромоқ: синхтэ ийньрьб болдымса? (Гурл, 4). чарх шыро, чарх ийньро хираман, чарх шырын, эшэм шамна бараман... (Ург, 1).

ийна Гурл, З. — ика.

иймак 1. тарбияламоқ; 2. тиймок, жилловламоқ: балань лыттэ иймэсэн вомъйдь (Гурл, 3).

иймэшмэк Х — асп. Хиц. 1. шинимоқ, умид болгламоқ; 2. ноумид бўлмоқ, шашти қайтмоқ.

ийшэ Гурл, Я — бэр. = ишна.

ийт Мнг, Гурл, Кип. ит: байдэв-лэттэ түйнэйц үстүнлэс ийт қавыпть (Кип, 1); ийтчубын = итчүгун.

иіә Ург, Хиа, эга: ит икэссын, пышк бъкассын даңытмийдь. (Хиа, 1). икътап китоб: қаны оғлым, оқы, дэп алдынэ икътап қойыпть (Шот, 3).

илэрь Ург, Хиа, олдинга, илгари-га: ишын, илэрь бассын (Хиа, 1).

иләшмэк Гурл. Я — бэр. улашибоқ: улар қайтп келәштэрып йолда бай-лъкътэ шләшэдлэлэр (Гурл, 1).

илгөк Ург, Хиа, Х — асп. 1. түр-наги; 2. Гурл, 1. тугма.

ильк ёшын, берк: ёшын ешкъ дешанан ильшакен. (Хиц, 12).

ильшыг Ург, Хиа, Хиц. алоқа, муносабат: сонын ильшыкън көпекен (Хиц, 11).

ильшарьк + дүлана.

илпъләмэк Я — бэр, З. ясамиоқ ясаншо-тусамиоқ.

имәкләмәк Х — асп. 5. эмакла-моқ.

имрәймэк Гурл, Я — бэр. шумшук; юзиз (керак бўлмаганда олдинга келиб ўтирадиган).

имс Хиа, Ург, Х — асп. ихлос, күнгил: мэн бу ишшэ имс қойдъм (Ург, 1); сон хуна имс қойъб ўтирадиган уя (Хиа, 1).

ин Гурл, Я — бэр. ин, уя (ер остида ясалган уя).

ина Ург, Хиа, Х — асп. Хиц. Я — бэр. мана, ана: шиа, май көрмэн, дәпть буна (Я — ар, 2); инэ, пан ёвеватъ разъяжан (Я — бэр, 1).

инжык Хиа, 1. тирсак сунги.

инжық-мъинжык Ург. Хиа, Хиц. майды-чунда, чинир-чинир.

инимак Ург, Хиа, Хиц. Бгт. чўк-моқ: дингал индэ (Ург, 1); йапитъ қира-ракъ индэ (Хиц, 2).

иннэ Ург, Хиа, Хиц. игна: ишпем ужъ сънда дәп, урдын энэм, йатр-йар, шиль чъкъб бараман, дъндыкъ динэм, я:р-йар (Ург, 13). инном синдэ - жашын дънди (Хиа, 1).

иннэ К — кп. 1 = инна.

иръ Мнг, Гурл. Я — бэр. = иръ.

иръи Х — асп. 1. иришинг.

исан Ург, Хиа, Хиц. ҳисоб: гайиш-нэн камъбр пуллань исанын алжак воладь (Хиа, 4).

иссанчи Хиа, Ург, Хиц, Х — асп. иссирип.

искърт I. Ург, Хиа, Хиц Х — асп. бахил, зикна, хасис: ойэмбэрдъ дым искърт, бъравәм бэрмийдь, эзэм юмъийдь (Х — асп, 6); 2. Гурл, Мнг, Я — бэр. искърт, ифлос.

исльм Ург, Хив, Хнқ. ~ алмак — зўраймоқ, зўриқиб кетмоқ; айқымдақи йара исльм алса пышатэмән? (Хнқ, 1).

истемән Ург, Хив, Х — асп. 1. истамоқ; 2. соғишмоқ; ҳықайатнама йаздым, ештыц йа:р, истадым сизни, қына бақып, йүрәк йақъю, нәйә гулдарьданъ гөзинь (Хив, 1); еймъ истадым (Х — асп, 1), мән истадым қара гөзлъ йа:ръминъ, истайәп йа:ръминап хавар гөльпти (Ург, 3).

итәләмән Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, К—кпр: 1. итармоқ, соп эпендъ дөвалиш ағған тәрәпшынан итәләйдә (Ург, 1); сән мәнш итәләмә (Х — асп 1); жорасъ хунъ дерйана итәләб йәрәдь (К — кпр 3);

ит + ит; итъ чиқмоқ — ортиқ қийналмоқ; сөнъ қарый-қарый итъ чыкты (Хнқ, 1).

итчүгүн Ург, Хив, Хнқ, Шат, Я — ар. ит пашиша.

ичан Ург, Хив, Хнқ. ичкари: ича: на чыра йақ (Ург, 1).

ичәйән Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. ичак; ичәйән узынды (Я — ар, 1) (мақсад ҳосил бўлмади, нафсим коиди). ичайәм кўл волдъ (Хнқ, 11), (поумид бўлдим, шаштим қайти).

ичль-ди:шль Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. икк юзли: эпэм ичль-ди:шль керпа тъкдъ (Х — асп, 1); ~ болмақ — бир-бираига қарама-қарши бўлмоқ.

ичәк Шат, 3 = учәк.

иччан Ург, 4. = икжан.

ишәрмәк қавламоқ; титмоқ: отиъ ишәрп қой (Миғ, 4). кышниң қоль вилән от ишәрмә (Хив, 1).

ишу апа шу: мән ишу вахлада йатарәдым (Ург, 13).

и:ва I. Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. 1. хўл, нам: ағз уллъ-эламёт, и:чъ қызыз қыйамёт, и:шъ гъръп, қу:ръ чъкар, йа мустапа ма:ммат (топишмоқ: гандир, ион) · Хив, 1)

и:ва II. Ург, Хнқ. уп ии: е: күшлар-е уйин нейда, күш и:вәсъ ағачлада... (Хнқ, 4).

иг Ург, Хив. оғриқ: айакы ағръған заман ше:рдай топракни суртсон, иғи тарпа дънадъ (Ург, 1).

и:дә Хив, Ург, Хнқ, Х — асп. жијида азам бъләп чыхтъм и:дә хатара, авазъмиш қошъб айттъм ду:тара, (Ург, 3). ҳовуз бойнда и:дә, и:дәнъ гуль мейда, ҳамменинъ йа:ръ вайдә, бъзын ләлвадъл негдә? (Хив, 6).

и:з Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. из: и:зынин гәл (Ург, 1). и:з басар: ўрип босар: атасъинъ из: басаръ воладъ (Х — асп, 1); и:чъ — изчи, синчи.

и:н қушиларнинг улси: бъзләнъ ейвандада қумръ ии эттъ (Хив, 4).

и:ръ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, йинрик.

и:с Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. ис: хид.

и:ч Ург, Хив. ич.

и:ш Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. иш: бър намәртә чүссә и:шын, ағзында қалмас бър дишъи (Х — асп, 1).

Ь

ъбрый Ург, Хив. кичик сонол күмғон.

ъғъезмақ Гурл, Я — бэр. оқизмоқ: йапқа тушмә, тъғъезп кетадъ (Гурл, 3).

ъзғар нам, зах: жора ахыр, таза жай салмаса волмъидъ, ҳаммә йерни ъзғар алъб геттъп (Хнқ, 1).

ъзмавиқ Беруя, 1. аришинг бир тури.

ъйя I. Гурл, Я — бэр. уя: гужумдэгъ чымчъкътий ыйасынә көрмәга чъкъсан, бърәм баласъ йօғакән (Гурл, 3).

ъйя II. Қип, 1. иши, ука.

ълай Манг, Гурл. лои: үкән ълайга багъептъ (Гурл, 6).

ълацқа Манг, Гурл. лаққа. (балник).

ълаш 1. ўлакса; гавда; 2. уйим, тұда: ~ етмәк — уйиб күймоқ; қавуинъ ълаш етп койдъм (Манг, 2).

ълғар Я — бэр 13 = улгар.

ълықмақ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. әргашмоқ, даррев вунъ гәппинә ълықыб геттъ (Ург, 2).

ълтъм бир зум, сесунд: ахшамъ! бълән биръ тълъм ухлатмъни җара бағрьмънъ қап этъп чыхтъ (Ург, 8).

ъмык Ург, Хив, Ҳиқ, Ҳ — асп. дим: хова әмниң — ҳаво дим (Хив, 1).

ънанмақ + ишонмоқ: бърә ънаныб, иккъеди қалдым (Ург, 1).

ънжътмақ Ург, Хив, ранжитмоқ, ҳафа қиммоқ: бърапләре қаш қақасын, ънжътма, қурванын волъйп (Ург, 8); ешкътән гыйатър үчсөн бърдыйн, бъзын я:р ортада ачълан гулдыйн, я:нънда жорасы ҳызматкар күлдыйн, жан жорасы, бег я:ръмнъ ънжътма (Ург, 1).

ъноңч + ишонч.

ънраңмақ Гурл, Я — бэр. = ыгранмақ.

ърамақ Ург, Хив, Ҳиқ, Ҳ — асп. 1. чайкатмоқ, иргатмоқ; башшымънъ традым (Ург, 1) — бошимин иргатдым. 2. тебратмоқ: бешкънъ ъраб дар (Хив, 1).

ърас Манг, Гурл; рост, түгрі.

ърын Гурл, 3. йирип.

ъркызмақ Ҳиқ, 1. спиркитмоқ.

ътъезга бадфөнъ; шижик (узок вакт касалланиш натижасында озғац, ҳол-сизланған қиши); кәсәл волгаллъ дәмъ ътъезга болдъ-қойдъ (Қ — кпр. 6).

ъекамоқ Хив, 1. ҳидламоқ. (и:ска-мәк — Гурл, 2, 3).

ъскат Хив, Ург: ъскатынъ бәр (үлгандаш кейин қолган . кийимлари-ни бер).

ъскъарт Ҳ — асп, 1. = искъарт.

ъессе + иссиқ: йазда ъессе гүпләдә ху:зънъ бойында отърасы (Ург, 8).

ъессыламақ +1. иссиқламоқ; 2. исит-маламоқ: ахшамъ вylan бала ъс-слял үчтът (Ург, 1).

ъессылық 1. иссиқлик; 2. (эски) иссиқ-совук (Хив, 1); Гурл, 3. бадан-га тошадиган майды яра.

ъчан Хив, 4—ичан: эмәким әчанда құлаки лъннаңда: (тонишмоқ: қа:ш-хары).

ъчқыр Ург, Хив, Ҳиқ, Ҳ — асп. иштоңбөг.

ъччан Ург, 2. = ижжан.

ъшъярық ғеду; ғруғ; үзәктай чъраинъ тъшъярығи ғөрүнть (Швт, 1).

ъшқымақ Хив, Швт, Қ — кпр. 1. ишқаламоқ: вүш таш мънен иш-кесаң агарады (Қ — кпр. 9).

ъшқа Гурл, Мнг. ичи түқ қамиш, чий қамиш.

ъшхырмак Ург, Хив, Қ — кпр. хуштак ҹалмок: әшхырмак һамам боладъ (Ург, 8).

ъшхыртмақ шишқиртиromoқ: рәйс атынъ әшхыртпен етъп кетти (Қ — кпр. 2).

Ы

ыгранмақ Ург, Хив, Ҳиқ, Ҳ — асп. 1. инграңмоқ; 2. безовталамоқ, тал-насага тушироқ: он гүнүшнен бър гүшни сағ волғый, ҳуна:м ыграннеб атт.рийсән (Ург, 1); 3. инқиламоқ: ыграннеб гүнүшнеб етъръб йүрүлтүр (Хив, 1).

ыйқ Ург, Хив, Ҳиқ, Ҳ — асп. 1. сүн окими, сувнинг окиб турған номони:ел ағиҙ дейра, ыйқына ҹүш-чи-геттүн (Ург, 1); гәмә дейраль ыйқын пыләп геттү (Ҳ — асп. 3); 2. ис-се, ыжын: бәль бър баланъ ыйқы-на ғашмасынәм болмъйдъ (Ург, 10).

(баъзи бир боланинг раънига қарама-саңг ҳам бўлмайди).

ыйқызмақ Ург, Хив, Ҳиқ. қирғодан күчмоқ, кемани сув ўртасига олиб кетмоқ: қайықни ыйқыз (Ҳиқ, 2).

ыққам Ург, Хив, Ҳиқ, ихчам. ыққын сувнинг тез окиб турған ери.

ыққын-дыққын Ург, Хив. жуда күп, тұла, зия, тиқишиліч: зойа ыққын-дыққын а:дам гәльпить (Ург, 1).

9XX қих (ундов: эшакиши нуқиши, юришга ундаш).

Й

Йабан *Миң*, 1. = йаван.

Йабы *Шам*, 4. ишчи от; хащаки от.

Йава *Гур*, *Миң*, Я — бэр. = йава.

Йаваң *Бет*, 3. — йава.

Йаван кишлок, дала, чорбоғ (таҳардан ташқарыда бўлган ер): шернегжан, йавана гетжакмъес, ёса бъазелден салам айтиц (Ург, 1).

Йапах *Ург*, X — асп. гоҳ вақт, бъаззид: мон йапах дағдан отып терп гәлп сатамай, йапах биревлени йўкни дашти ҳаммаллық этемай, дәпть кәлтә адам (Ург, 3).

Йавва *Ург*, 13. = йава.

Йавған К — кир, 6. = йоған

Йавъин *Миң*, *Гурл*, Я — бэр. ёгин, ёмнир: йаз йавъин йанындан, къаш йавъин жанындан ('Гурл', 6).

Йавлық + чевара.

Йапръи *Гурл*, Я — бэр. = йағын.

Йағ *Гурл*, Я — бэр. жағ; эй, индъ не дъййин, сана айт-айта йағым тайдъ (*Гурл*, 1); азиз-йағ тъммиль бу балан (Я — бэр, 3).

Йағын *Ург*, *Хив*, *Хиң*, X — асп, Я — ар. орқа, ярин: қара сачъим йағынинъими куршийдъ, йағрип гоззъ из геззыме охшшидъ (Ург, 1); мана қара, алтъланъ ҳэммасинъ доњимли и:чыниен йағынинъма дъяқып қойи варемен, дәпть ба:на (Я — ар, 2).

Йағыш I. *Гурл*, 4. гузар, ларёдан ўтадпиган жой.

Йағыш II. *Ург*, *Хив*, *Хиң*, X — асп, Я — ар. ёмгири, ёғингарчилик: балала дәрөв турынла, инә ҳизъир йағыш йағежақ волъб дуръитъ (*Ург*, 1). айда-йъилда бый базар, хуна:м йағыш-қар бузар (*Хиң*, 1). бъазленъ вий үстъ йъицакэл, қышта дәррев йағыш етедъ (Я — ар, 2, 3).

Йағламақ + I. ёғламоқ;

Йағламақ II. *Хиң*, X — асп. йигламоқ: йағламаған балага сут йоқ (X — асп, 1); бълмайэнэ селлайеп ҳәйин сөзим, елйэн үчун йағламаған ҳәйип геззым (*Хиң*, 1, 2).

Йағнамақ *Хиң*, X — асп. йигмоқ; йағнамақ — йигимоқ: иессә-қараларынъ йағнап қойсан, волмъима (X — асп, 3).

Йазғыт *Ург*, *Хив*, *Хиң*, X — асп. тақдир, қисмат; йазғытч — тақдирни айтуб берувчи: нашша айтъитъ: «йазғытч восан, мәници қынзымъ къемә йазғыт аттыц?» (*X* — асп, 5); қалдан кума бахтъм, йазғытам — қара бахтъм (*Ург*, 1).

Йазық *Ург*, *Хив*, *Хиң*. гуноҳ: ага, мәни на йазықим ба: эдъ? (*Ург*, 1).

Йаздърмак *Ург*, *Хив*, *Хиң*. бўшатмоқ, озод қилмоқ: кунъ бый оғзъ варэкли, шу оғзъ балықнъ йаздърп үвэрэдъ (*Хив*, 5).

Йазмақ *Ург*, *Хив*, *Хиң*, X — асп. 1. ёзмоқ; 2. ёймоқ: сон баласи қараб отър, мән хами:ръмитъ йазъб алъин (*Хиң*, 1).

Йайна мақ *Хиң*, X — асп. йайрамоқ: отта қумон койдъла, қайна масын дэдълә, қарръ цала бўрдълә, йайна мақъ дэдъло (*Хиң*, 2).

Йақ *Гурл*, *Хиң*. юқ: бек ага, «мәни дандылынъизмъ?» — дәп сорадъ ёпенди. «Йақ», — дәдъ бек (*Хиң*, 4) — балан бъийл мәктепшишон көштимә? — йақ (*Гурл*, 1).

Йақачар X — асп, 12. олопқич; фартук.

Йакыйн *Ург*, *Хив*, *Хиң*: яқин.

Йақтъ *Гурл*, Я — бэр. ёргуғ: кепитэ чъира йақтъсънда кътап охън отъръби:дъм, режеббай чагъирп қалъя (Я — бэр, 7).

Йала *Гурл*, 3. = йола.

Йалаза *Ург*, *Хив*, *Хиң*, X — асп. бўшлиқ; очиқ майдон: съғырип баласи йалазада қалъп су:қыштпть (*Ург*, 1).

Йалама *Ург*, *Хив*, *Хиң*, X — асп. бир тур касаллик (ҳамма пақт ялашиб туради, одатда болаларда учрайдид): балам йалама волъб, уч гүм болдъ, азан бәрәдъ (*Ург*, 1).

Йалғамақ *Ург*, *Хив*. ёлғонни чин қилиб сўзламоқ: йалғанинъ йалғам селодъ (*Хив*, 1).

Йалдърамақ *Бет*, Я — ар. ялтирамоқ: бува кума о:дъи термәка карса, бъир о:дъи тейнидә бъинассе йалдъраб йатқан экен (Я — ар, 2).

Йалъымсақ *Хиа*, *Х* — *асп*, *Хиң*. ләгапбардор; ялинчок.

Йалын *Гурл*, *Я* — *бэр*. = йалын.

Йалын Ург, *Хиа*, *Х* — *асп*. олов; аланга; пъчак йалындыйн болдь (*Хиа*, 1) (пичоқ жуда уткыр бүлди).

Йаллъыкамақ *Ург*, *Хиа*, *Хиң*. күмаклашмоқ, жонига ора кирмоқ; йат йаллъыкамас, везимшкъ карғамас (*Хиа*, 1).

Йалпашмақ *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, *Х* — *асп*, *К* — *кпр*. ағнамоқ, чүзилиб ётмоқ; хәкәк ағынан түлкөи құрвақадьин йалпаша вәрмә, түр оқишарапан (*Х* — *асп*, 15).

Йандақ Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х* — *асп*. янтоқ; йат елләвін бағы вълән баҳчасы, өз смынн **йандақыча** гөрьмәс (*Ург*, 1).

Йанташмақ *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, *Х* — *асп*. ёндашмоқ, яқинлашмоқ; қазана **йанташсан**, қарасъ йуқар, йамана **йанташсан** йарасъ йуқар (*Хиа*, 1).

Йан *Хиң*, 9 = *йақ*.

Йана + янги: йана ашықлықнъ ру-
валж гүлләр, мәнүн сәрсан етеб ўғу-
йының күрғыт (*Ург*, 2).

Йаңағын + ҳалығи: сағырьязың қоч-
қары, қоңырда: 1. йаңағының гөрсөн,
чөмбәринах, пәнқаларъ калта, күйру-
кы нөрә деңб дурган (*Ург*, 7).

Йапалдан *Гурл*, *Я* — *бэр*. янгидан,
бошқитган: исламнап келли қалды,
пәнпін көтөрбі **йапалдан** палапа қа-
радім (*Я* — *бэр*, 6); риселәр ұдаралы
ицналдан құржак волъп **йұрғыптылар**
(*Гурл*, 1).

Йапылмақ *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, *Х* — *асп*, *К* — *кпр*, *Я* — *ар*. онглишмоқ, хато
қылмоқ; йапун бахмал тайхам айап
түймімән, йаңылъман, бараң жа:
йыл бүлмімән (*Хиа*, 4). йаңылъп,
бапқа темаль сөлләпмән (*К* — *кпр*, 3).

Йаңылъышык янглиш, хато: йаңы-
лъышкын чыкты (*K* — *кпр*, 4).

Йаңыңы *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, *Я* — *ар*.
бенит, ҳазын: хораз йаңыңы көмпирин
Йаңыңын нөрөн: „мәнүн айақынна
такомын ал”, — дәпте (*Хиа*, 1); бый
гүни хатын йаңыңын көшшиң ешкы
тәннан, қаныңын ильпіт (*Хиа*, 6).

Йапеңләмәк тақынду қылмоқ; 2. мас-

хара қилмоқ: болдъ, йансъельвермә,
өзинде үзэт (*Гурл*, 1).

Йап + анхор, катта арик, канал:
нап бойында отырьпты сө:ғен йа:р,
сө:ғән йә:ра саламъинъ алъп бар
(*Ург*, 3).

Йапълдан *Ург*, *Хиа*. минишга тай-
ёр (от): йапълдаң атын мынъп, йола
чүштык (*Ург*, 1).

Йар Гурл, *Я* — *бэр*. жар; ~ **таша-**
моқ — ўпиримлоқ.

Йарашығель *Ург*, *Хиа*, *Хиң*. яраш-
ған, келишган: узун-узун бармақын-
нан айнаңын, **йарашығель** дыннақын-
нан айнаңын (*Хиң*, 3).

Йарғанат *Гурл*, *Миғ*, *Я* — *бэр*. =
Йерқанат.

Йасғы + катта арра.

Йарьмақ *Гурл*, *Я* — *бэр*. ёлчимоқ;
ашқықан қыз ергә барса **йарьма-**
(*Гурл*, 2).

Йарьмысақ *Гурл*, *Я* — *бэр* — **Йалъымсақ**
Йарьын *Гурл*, *Я* — *бэр*. келгүси
йил: жора, быйыл тоиль отқазалмадын,
йарьын отқазэрмөс (*Гурл*, 1).

Йармақ + 1. ёрмоқ; 2. казимоқ
(арик, канал): таза **йарған** салмадын,
пышб дурган алмадын, гәлихижана
быр салам (*Шот*, 9).

Йармаш + 1. ҳар қандай янги қа-
зилган арик, канал; 2. Янгибозор
районидеги катта ариқнинг поми.

Йарнақ *Гурл*, *Я* — *бэр*. = **йорпақ**.
Йарын *Х* — *асп*, 1. = *йа:ръ*.

Йас *Хиң*, 11. саёз (сай).

Йасца + кечув (үтадиган, моллар
сүв ичадиган саёз жой): савур бала
ат суварап **йасқадаң**, бъзын гөрьп,
қол бүлділді пахсадзин... (*Хиа*, 1).

Йатарғ *Х* — *асп*, *Хиң*, 1. ёталоқ; 2.
қызлар мажлиси; 3. қүйлар үтадиган
жой: **йатарғын** оннына ақылған қоуп
хым йаҳшъ волады (*Хиң*, 4).

Йатаръмақ + ётқизмоқ: баланъ өйе
ѓырьзб жайына **йатър** (*Ург*, 1);
әвәзмәт батър, ҳәр урганда қырк
бър дәвнин **йатър** дәб єзъб берады
(*Ург*, 1).

Йатқы *Хиа*, 1. бачадон.

Йатлық + бегона (чеварәдан бүл-
ган бола).

Йахыйқ совук; **йахыйк** сүз—совук
сүзли: ей **йахыйк** сөзль адасанәв,

кышый мудам азар вәрьб йүрйәның сөнү (Хиа, 6).

Йаҳтъ Ург, Хиа, Хиц, X — асп, Берун. ёруғ: ләмпүшәниң йаҳтъстә ейванынпәр йарытты (Ург, 1). йаҳтавлық — ёргулук: шундәтәп, бывэр йаҳтавлык күнде чыхтак (Берун, 1).

Йашуллъ + „катта“, раҳбар, юқори мапсабдаги киши, хукумат ишидаги киши; йүқарыдан йашуллъла гәльп ваз: айттъла (Ург, 1).

Йа:ва Ург, Хиа, Хиц, X — асп, айри, пашаша.

Йа:ғы Ург, Хиа, Хиц, ев, душман: йалтыз йа:ғыдан бәтәр (Хиа, 1).

Йа:ръ Ург, Хиа, Хиц, ярим: йаҳиш ныйат — йа:ръ дөләт (Ург, 1); бир хызметтәм ба:, шунъ этса, йа:ръ дөләттәмнән вәрәмән, дәнте пашша (Ург, 3).

Йа:с Ург, Хиа, аза, мотам: ештесем йа:ръ йайланытын, йа:са дәнгәй, сәнъ тойын (Хиа, 1).

Йа:т Ург, Хиа, ёт, ўзга, бегона.

Йә:рмәк Ург, Хиа, юбормок: эвәсъ йә:рмәйдән қара гөзәмниң, қара гәз дәп ота салдым өзүмнән (Ург, 1).

Йегэнә Я — бәр, 1. якан қамишга ўшшага ўснамлик.

Йегмән ҳайдамоқ, миммоқ: бир гүнүн Қочқарвай арға щегель йүргөн вахта атты үркүп, арватпә авдарадь (Мане, 1). Йегламақ Ург, Хиа. Йегламоқ: дағда тайчақ кышнайды, ат волдым дәп йәр - йар, вیدә голин: йеглайды, йаҳт волдым дәп йа:р - йәр (Ург 1); йегламаң балаға әмжек ыңок (Хиа, 1).

Йеддү Ург, Хиа, Хиц, X — асп, Я — ар, етти: йеддү өлчәп, бир кәс (Ург, 1). йамаштан қаравыл қойсан, йапын пәддә воладь (Хиа, 1).

Йазда Гурл, Я — бәр. = Йезинә.

Йазнә Ург, Хиа, X — асп. Хиц, почча.

Йеййлмәк Ург, Хиа, Хиц, ёзилеммоқ, роҳат қылмоқ: йеййльб йаզълыйсан (Ург, 1).

Йеймә Ург, Хиа, Хиц, Шәт. юпса күрпа, ёзи күрпа: бүйүн гүп дымъсс, йеймән үстүмъзә салъб йата-вәрәмес (Шәт, 4).

Йек + ~ көрмак — ёмон күрмок: сенни шу мыңзыңдың иек көрәмән Гурл, 4); бирәенин гәппине бирәвә

антқаннъ йек гөрәмән па: (Ург, 1). йекән + якан.

Йеләк Ург, Хиа. хотин-қизлар кийими, чопон (эски).

Йекләнмәк Хиц, 1. = йек көрмәк. Йеләк Хиа, 1. аёллар чопони (=мыйсек).

Йельшык Ург, Хиа. ёпипкоң елимсимвон.

Йелпес шамол: йел алъб, йелпес күтәргый сәп (Хиа, 1).

Йельләдәмәк Ург, Хиа, Хиц. хил-пилламоқ: төбранмоқ: башшым ас-кашын хыйба дутарь, арасында йел-пильдәйд бый та:ръ (Хиа, 1).

Йемпәч-йемпәч ~ болмак — чил-парчин бүлмок: арға ойа ағдалыб, йемпәч = йемпәч олды (Бер, 1).

Йенә Ург, Хиа, Хиц, Я — ар. яна-тагин: иккись уршыб дүрганда, йенә бир көр мулла гәләдь (Я — ар, 2).

Йенчмәк + янчмок: йаманиң башшына санчылъб йенә айақ астълада-иенчимәймән (Хиц, 4).

Йенә + 1. келинной: атъза варъб, йенәсәнің йүрәр, гәльп сақа на:тан йапсын (X — асп, 15) 2. яңа: қат-қатқына қатлама, қатланыптын йа:р-тар, қызызъ алъб йәңәс атланыптын, йа:р - йар (Ург, 1).

Йенинамақ Ург, Хиа. йиғмоқ: бақ-қап қоюм қойык поптый, йенчаганың тойын волгый, ақ дәрәкдүйн бойын волгый, элле, балам, алле... (Ург, 1).

Йепкын Гурл, Я — бәр. = эпкын.

Йер ер: ~ қыра — мүл-күл, күң: пахта быыл йер қыра вольб быйты (Ург, 1)

Йесап / урл, 3. — исап.

Йесәр I. Ург, Хиа, Я — ар. 1. бебош; қайсар: бала ғөрдым, сапиндиңпәр йесәр баланы ғөрмәдым (Хиц, 1). 2. мутакаббир, тайир (одам). 3. онаси ўлғаи, отаси бор бола.

Йесәр II. Хиа, Шәт. чаққон, ишни тез бажаралитан одам.

Йетәшмәк етаклашмок: иккись, пашшаймын сызың әлдүңзә үтешшүб гәлдәк, арзымъзит, тыналы, дәдь дес:кәп (X — асп, 1).

Йетмәк етаклашмок: шупшатып, гүң тыйән йетбай бараләрдь (X — асп, 3).

Йеттө Тшвз 1. = йыттө.

Йетърмөк Ург, Хиа, Хиң, етказмоқ: оғзымынъ ойнъ обешинъ ѹетъргыйсәи, худайъм (Ург, 8).

Йеш ҳеч: кеп овъя бүр воса, бүр авъя Ѣеци (Ург, 4).

Йеч кым Хиа, Хиң, Ҳ — асп. ҳеч ким: йанқы къшь кычыпрынъ, йеч кым чыкмапт (Хиа, 4).

Йешъяк эшик, дарвоза: йешъяк тамма қойыб юат (Ург, 1).

Йышынъ ҳеч ким: масылтар альп сатарлыкта йеш къмпән қалъимыйдь (Гурл, 1).

Йылъя Гурл, Ҳ — асп. = йүлүк.

Йылъмак Манғ, 4. жилмоқ, силжи-моқ:

Йылътадемәк ҳылышламоқ: шайъ гөйиәк йылътадийд мургундә, ичкы-номынъ от аладъ гөриэндә... (Ург, 3).

Йыпак + ипак: уч кыйзыла йыпәк гөйнәк тъккәндә, йақасынъ дүйнәс-мән, әнәжап... (Хиң, 1).

Йыпупуч Ург, Хиа, Хиң, Ҳ — асп. иоппашак: кейнъ қалған жан укәм, кейкүпдән айлансын апаң, шыпупучы дуракыздып сачыннан айлансын апаң (Ург, 1).

Йыт Шат, 5. кет (итти ҳайдаб-кең" лемакадир).

Йытърмәк йүк этмоқ: мәннен ѹытър-ды, алғана йетърмасын (Хиа, 1).

Йытты Ург, Хиа, Ҳ — асп. Шат. жуда, тим: ~ қызыл — қынқыза; әйтти қызыл тез солар, су:санъең һашхырақ (Шат, 9).

Йыгырмак Ург, Хиа, Хиң, Ҳ — асп. буршиштимоқ; тириштимоқ: маңлай гөззәнъ йыгыравәрд (Ург, 1); идара-да қантарадь атып, маңлайып йи-гырадь хатып (Хиа, 1).

Йыннамақ Ург, 2. = йеннақ

Йығранмак Ург, 2. = ығраннамақ; йыннамақ Йигмоқ: йыннаганың тойына бүйүргай (Гурл, 3).

Йықмақ йикитмоқ: егъельн башъяң кессөп, тандырдь йығыб алышлар, деб айттапт ақылл (Ург, 5).

Йылламақ Гурл, Ҳ — бэр. = йеғла-мак.

Йылъюмка Ург, 10. = йылънма.

Йылъмжъ + 1. сингилтак, принцип-сиз (одам), мустақил фикри бўлмаган хинни; иккى позлама: (Хиа, 1). йылъ-мжълалық — хиалик, безбетлик: ашика

тушкан чүлвандын йыламжълвек етавърмә (Ҳ — бэр, 6).

Йылънма илиқадиган, эргашадиган (одам): гәпэ йылънма экәнның-ку (Ург, 13).

Йылу: Гурл, Ҳ — бэр, Берун. дарә, анхорнинг музламаган жойи.

Йымърта Ург, Хиа, Хиң, Ҳ — асп, Ҳ — ар. тухум.

Йымъртқа Гурл, Манғ, Ҳ — бэр. = йымърта.

Йымрык + мушт: қорқап бўръян йымрык гетерар (Ург, 8).

Йыннамақ Ҳ — асп. Ҳ — ар. йиғ-моқ, йигиштиштимоқ; ағзынъ йынна, би:вәтәнъи йеринъин йайралъб ге-тъпти (Ҳ — асп, 7); йынналмақ — йигилимок: йынналъб дурған катықла-на: шуну чайтб бўръян (Ҳ — ар, 2). Йола Ург, Хиа, Хиң, Ҳ — асп. марта: мәрт бўр йола елдъ, намәрт—йуз йола (Ург, 8).

Йомаса Ург, Хиа, Хиң, Ҳ — асп. бўлмаса; акс ҳолда: „хәләм мәнъ үстиме йықылдъ, йомаса, айақи съ-нъядъ“, дайдъ Кәммил (Ург, 2).

Йолмаса бўлмаса; акс ҳолда: йолма-са, қыйатам қыдъръб баржақәдъ (Ҳ — асп, 1).

Йогыйн Ург, Хиа, Хиң, Ҳ — асп. йүғон: йонсан, йогийн бола (Хиң, 1) (топишмоқ; ўра). бойинъ йогын (Ург, 1).

Йонжака Хиң, 1. = Йоръижа. бўзенъ съғыр йонжадан башқа ота ағзынъи: уръонъидъ, дым чъхоран-лә (Хиң, 1).

Йонъиғчъ дурадгор: эландинъ дость йонъиғчъ уста экән (Бет, 1, 3). йонъиғчълық дурадгорлик: вула алъ кынъ волъб йонъиғчълық эсәр экеллә (Ург, 1).

Йонъштърмақ эплаптимоқ. боп-ламоқ: везиц йонъштърагай, мән ба-зарга баржақман (Гурл, 3).

Йонърчқа Гурл, Манғ, Ҳ — бэр. = Йоръижа.

Йонка Ург, Хиа, Хиң, Ҳ — найраха, тараша:...

Йон Хиң, 4. = йан.

Йорғын Ташаз, 1. шўрпа.

Йоръижа Ург, Хиа, Хиң, Ҳ — асп. йүнгичка, беда: йоръижадан йуръи-йуръи иол эттъм, бўр еткенда шайъ ромал йоқеттъм (Ург, 1).

йоръмақ таърифламок, талкин қилмок; туштүг түврүй йоръмадын (Гурл. 3).

Йормақ Ург, Хиа. = Йоръмақ.

Йорлаң Ург, Хиа, Ҳиң. Я — асп. япроқ; шүндөттеп, ше:тан гәшшүр йорнаңын алғап, өзөк гәшшүрүн алған (Ург, 8); алмас қаръндашдан йахшылдар й:ат, бебаҳа алттынан йахшылдар йортоқ (Хиа, 1), экваса шахасы йок, дөкүлсә йорнаңы йок (Я — асп, 1).

Йоған Ург, Хиа, Ҳиң, Ҳ — асп. ёг, қатық солинмаган суюқ оши.

Йөлүн Ҳиң. 11. ҳаром магиз (=йүлүн).

Йеткірьк Тшаз, 1. = Йұткірьк.

Йөн Ург, Хиа. қулай, ўнг: иккя қарға урьштү, авчыга йөн чүпшүт (Ҳ — асп, 1).

Йуванмақ қолапмоқ: айманжанын альна құржак вәрьб, зордан йұваттым (Ург, 1).

Йұвусса Гурл, Я — бэр. = Йұ:са.

Йұ:қ яқип, ёвук: ачтү велэн ұчынша татқам баләдь, узақ пыләп йұ:қиң жортқам баләдь (Гурл, 3).

Йұкум фонда... ағырлықны йұкумъ вомъидь (Ург, 1).

Йұмақ Ург, Хиа, Ҳиң, Ҳ — асп. үйгиришта тайер қылинган пахта турами: үұмақ саймақ пахта саламоқ:

йұмъртқа Шат, 8 = йұмъртка.

Йұ:са Ург, Хиа. четан, бүйіра, үлік ювиш үчун ясалған замбар.

Йұвұрмек югурмокоқ: балага и:ш буйір, и:зинен өзін йұвұр (Ҳиң, 1). йұз + юз (бет); әүгермұлтык — сүюңчи; соғға: ҳәли:мәнъ оғыл вольпіт, бааардан үуз ғөрьмұлтык быниссә аяжаққадын (Хиа, 4).

Йұзық + узук: дәріянъ бойында қалдъ йұзықым, әрмыйәгә гетте геззү

сузықым (Ург, 3); алтын йұзық бармакынын бурадъ, мәнъ гөрпі йола чыкыбы турадъ (Шат, 11).

Йұзмәк + сузомок: ичмөн отына тандыр қызылт, гөззымын йашына өрдәк йұзәдь (Хиа, 4). сән шу атава йұзьбетасән, дәпти кәмнир (Ҳ — асп, 1).

Йұзықышмәк + 1. үчрашмоқ; 2. юзлашмоқ: әрмыйәдәп гәйән экамын жорасты велэн йұзықыштым (Ург, 1); ху велэн йұзықышаль-ла, қашы мән нә дейсәп экеммән (Қ — кпр, 1).

Йұзықмәк 1. юз күрмөк; 2. қүзикмөк: мәнъ үкес үйұзықпта (Ҳиң, 1).

Йұйырмәк югурмок: оғрға ләррең үйүрьп, пашшашын элдүшә варыпты (Ург, 3). балаға и:ш буйір, арқасынан өзін үйір (Хиа, 1).

Йұлук Ург, Хиа, Ҳиң. илник: үйұккын күртаса:м илдәм үйр (Ург, 1); сөнәт үйүлүксөз волмас (Хиа, 1).

Йұлун Ург, Хиа, Гурл, Ҳ — асп. 1. ҳаром магиз; тап адамын пұлұнның пічак урьи сейзійсән (Гурл, 1); 2. гүшт орасидан чикадиган без.

Йұлун Қиа, 1. = Йұлун.

Йұн Ург, Ҳиң, Ҳ — асп. енгил: көль үйнүял (Ҳ — асп, 4).

Йұнләмәк ривожламоқ, шохламоқ: пена дайын пахталапты пытә үйнләсси, дәп отырпты (Ҳиң, 1).

Йұпәк Ҳиң, 1. = Йипәк.

Йұрмәк Ург, Ҳиа, Ҳиң, Ҳ — асп. Я — ар. юрмок: йұрь, ма: үхәббән қазъш (Ҳ — асп, 1). сән мәндида үхлаб йатыспас, үйр, элдымә чүш, дәпть бахыйл (Ург, 1).

Йұ:рак Ург, Хиа, Ҳиң. югурик, чопогон: режаббойнъ балась дәм йұ:ркәкен (Хиа, 1).

K

кардъ Гурл, 1. димогдор, ғурурлар; хеч кимни назар-писанд қымай-дигап.

ка:за Бет, 4. 1. кичик капа (ончилар құш пойлаш үчун күллар бүйінга тикадилар); 2. қаза.

ка:л Ҳиң, Қ — кпр. сув ювиб кеттеган чуқурлук, жарлик.

ка:н Ҳиа, Ург, Ҳ — асп, Ҳиң. құл: ка:н гәп кытапта йахш (Ҳ — асп, 1); адамъынып асъ бирдэр, бир-бүршінпән пархъ ка:н, бирсын баш ағрькы:дъ, биръ гө:зә тотай (Ҳиң, 1).

ка:р Ург, Ҳиа, Ҳиң, Ҳ — асп, Қ — кпр. иш; вазифа; касб: атанны

ка:ръиे? — атамъ ка:ръ темърчылык (К — кпр, 9).

иа:са Ург, Гурл, К — кпр. пиёла: эльдиң қа:сасы, дилэзинде чайның, шыраләб узасса, зордан аламан (Ург, 3).

иәбзә Гурл, Х — асп. = иә:зо.
кәвәк + 1. кавак 2. К — кпр, 9. чукурлик.

кәвъмәк қақрамоқ, кепмоқ; ърозачылықта наң йапсан, алъзларын көвп қаладь (Шат, 4).

кәнәп Гурл, Мир, Я — бэр. күнгил: кәвиль ачъкте йоль ачък, балам (Гурл, 3).

кагъердәк Гурл, Я — бэр = кыкырдәк.

кәдь + қовоқ; аш ~ — ошқовоқ; нас ~ — поқовоқ.

кәж Ург, Хив, Хнк, Х — асп. 1. қингири, қийшик; 2. ўжар; хира; қайсар: кәж әшәкпү сұва тартқанийин, нә:сөи адамың дөгөңин әтмыйсән (Х — асп, 6); егри юрадиган, халол иш қынмайдиган: инде мүннійн кәж дүйнега ғолымый (Ург, 1); ~ мыйхимискарлар асбоби;

кәйкәндаз хокандоз: кәйкәндазда күл алайдын (Ург, 10).

кекен + ҳүрәт тожи.

каланаң Наш, 8. пиш калана қилип үрәйдиган жебоб.

каллак түмтөк; ~ геччи (К — кпр, 9); шохсна өчкп.

калантар Үрг, Хив, Хнк, Х — асп, К — кпр. 1. обжаш; 2. айәп, амалдор: бүр чылым тамма:кы дәп гырдың келәнтар ба:гына, бүр гүльнүн үзмийн дуръп, қалдым қыймат да:гына (Хив, 1).

кәләпет Ҳив, Ург, Хнк, Х — асп. калава (шо калавасы) чарх әйрә, чарх әйрә ҳараман, чархның қойыб әнөм йә:на бараман. әнөм айттар пиччә каләп әйрьдин кәләп күргүй, үзъм ҳаръб бараман. (Хнк, 4).

кәләпетәр Ҳнк, Гурл. тартибсиз, остин-устин; кәләпетро сейлийзурмә (Гурл, 4).

кәләсән Ург, Хив, Хнк, 1 — кпр. ахмоқ, каллаваром; онғиз; кәрәм миңтә кәләсән бала (К — кпр, 3).

кәлләк 1. каллак (шарахт шохини чопиш); 2. Ург, Хив, Гурл, К — кпр.

түсик. халақит: ~ етмәк || вәрмәк — халақит бермоқ (К — кпр, 9). кәлләк урдың гәпкә (Гурл, 9).

кәлләкъ Ҳив, 1. попоқнинг бир туриз (давра телпак, устига алпоғ тикилади).

кәлләпән Ург, Ҳив. апқов (гапга қулоқ солмайдиган, ҳар томонга аллангайдиган одам).

кәльтүклас Үрг, Ҳив, К — кпр. қалтакесак: с:й өлгүй, рәнъ қәльтүкәлләсдьни (Ҳив, 1).

кәлчак Гурл, К — кпр. соков, дудук.

кәлчыкләнмәк 1. дудукланмоқ; 2. ўз тилига бошқа тилин аралаштириб сүзламоқ: өз тъльиндә сейлийзур, не сен кәлчыкләнсән? (Гурл, 4).

кәмъс Ург, Ҳив, Ҳнк; 1. яримта. сү:ж жанъмнъ сүйәнч, кәмъс гойнмын қуванч-йей, элле қозъм, эллә-йей (Ҳнк, 1). 2. кам: инешу сыйапынъ рас бүр ә:къ кәмъс-да: ҳүннан кәйип қарыйсан-дурасап (Ург, 1). 3. К — кпр, 9. ҷала туғилган бола.

кәмъс-кәдь Ург, Ҳив, кам-кертик; камчалик.

кәммә:л Ург, Ҳив, Ҳнк. камбағал: қадъым заманда кәммә:л бүр къшь варәкен, пуль өйль йықылтыв (Ург, 1).

кәнарә + калора (темир шатаклар қосылған узуул ёғоч, қассоблар гүшт илади): кәлләнъ кәнарәга астын қүййимъ? (К — кпр, 9).

кәнииз Ург, Ҳив. карниз.

кәнт X — асп, 6. әлат, әл; җишлоқ ахолиси.

кәнтькәсәк Гурл, 4. бисот, үй-рүзғор ашәси.

кәншыръык Ҳив, Ург, К — кпр. қашшар: қаншыръынә үрүнть йымрък миңән (К — кпр, 9).

кәп: ичм кәп болъп калдъ (Ург, 2) (оч бүлдим); гөш кәп болъ (Гурл, 3) (гүшт қоқ бүлди).

кәпсән кафа: исийэнъ зә:р, киййашык кәпсән болғып (Ург, 1).

кәпмәк келмоқ, курлмоқ: буғдай кәпмыйн дуръб, ҳараза саладыламъ? (Ург, 3).

кәппә вайронса, ҳароб (үй): кәппәм куръдъ (Ург, 14).

кәпшърмә улаш (сварка): қумандын кәпшърмәс ачылғыт (Гурл, 4).

кәрбъч Гурл. Я — бәр. = кәрвъч.

кәрвъч гишт: сәхсан корыч теййиде йатқан атаи, йа:р-йар, сәхсан елчү и:вәрсән, гәлмәс атаи, йа:р-йар (Хив, 1). бәзәрәм кәрвъчә мә:тол әдь, пулына қарамыйын мъциң ала-көйдүк (Ург, 1).

кәргъ Гурл, 1. моллинг қорши дам бүлганды оғизга солинадиган ёғоч.

кәрсән + ёғоч топок, хамшр қашадиган тогора.

кәрсө Манг, Гурл, Қ — кпр. балык тутадиган сават, морда, ханиәзәр әкә һапқа кәрсө күртү, омбеш ләгән балық ушапты (Манг, 1).

кәсав + косов.

кәсирткә Гурл, 4. қалтакесакнинг бир тури.

кәт каравот, ёғоч каравот: кәмпър йанагы палавиң алъп, кәтни үстинде қойадь (Ург, 1).

катән Ург, Хив. қалин материя (әшпик парда, түшакка ишләтилады).

катав Гурл, 4. ҳайвонлар томогынга шықадиган яра.

кәтхуда Ург, Хиқ, Қ — кпр: 1. ақли расо, обрўйли; 2. түй-мәрракада бошчылык киладиган: кәтхуда волъин дәсәц, гүлләнә конъю өт (Ург, 1).

кәч Ург, Хив. ҳатто, ... гәчә, ... ҳам: итәкәч баласын сөвәди (Хив, 1).

кәчкәрт Гурл, 1. = кәшкәт.

кәшкәт Ург, Хиқ, Қ — кпр. ўроқ-сипон пичок (ұтоқда, ионда кесишиң үчүн құлланады). һапун ту:лиң үстүпә чыкыбы дурьб органа кәшкәт һатып и:ш вәрәдь (Ург, 3).

кәшмәк ўғирламақ, билдиримай, бирор нарасын илиб кетмоқ; пулымның кәшшіп кеттү (Гурл, 9).

кеа X — асп, Берл, Қ — кпр. кейин, кет; из: кезимнән гә (Берл, 1); эйнімдә гейнәкм дөнәвәрәдь, кезимдә душмалла өләвәрәдь... (X — асп, 1). Йолварс кезиннән, йыйыт сөзиннән кайтмас (X — асп, 7).

кель Манг, Гурл. Я — бәр. ўғир.

кенсә Қашп, Берл. идора: қалахалының кенсәсина жаалып жүйнальшқа келишин керак (Қашп, 2).

кечкәй кошки: кечкәй сәш, бу атан болса әдь. йа:р-йар (Ург, 1).

кешәнә сабил, зор қолгур: пул зәрүв вольб дуръпмъс, кешәнә, пул ишсакәл (Ург, 1).

кыйна X — асп. 1. = гъла.

къыкъ Хиқ, 11. тутилиб, тузук гапира олмайдиган киши

къыкърдак Ург, Хив, Хиқ, X — асп. кекирдәк: къыкърдәккүн созавәрма (Ург, 1).

къыллыкә Шат, 7. күкракча, оләпкич.

къылт қазит: асмана қарасам, аржак ычыпда бурма къылтла (Ург, 1).

къымәк Гурл, 2. = къымәк.

къылт Манг, Гурл. = къылт.

къымылдырък Ург, Хив, Хиқ. ким-ким: кым-кым? даң сүрттәвәргән а:дама къымылдырък волдықмә? дайдьлә (Ург, 1).

къымәв Гурл, 4. ~ чалмақ — чалмок: къымәв чалыб йъқтә (кураш шистиләхи).

къымәк: Манг, Гурл; 1. кипмоқ. 2. Ург, Хив, Қ — кпр. курмак (ту:гу); сығыръ курмак салыб бағла (Қ — кпр, 11).

къыркъра Хив, Ург, Қ — кпр. шоли тегирмөни: къыркърадын чықкан бүрүң пышмыйдь (Қ — кпр, 9).

къыркъра Ург, Хив, Гурл. кипприк: гөзләркүй қой гөззәдьйин, кърпъкләрүй ме:рь кәмал... (Ург, 3).

къыччы + кичиқ; ~ чөкъш (Хив, 1.) — мискалар болгасы.

кир Хив, Ург, Хиқ, X — асп. Шат. кир (күйим) ки:рьның ақ, омрынның узақ (Шат, 9). кар супына ки:р йү:сан, гәрдә қалмас, йыйыт ылән қызыз сөлләссе, дәрдә қалмас (Хив, 1).

кисә Ург, Хив, Хиқ, X — асп, Қ — кпр. чүйтак, ҳамең: төвълчыны тайақларъ да: рәкән ки: сәсөндә дәп-тәр - қалам ба:рәкән (Ург, 3). йашулль на вәрса, йәмъымән дәмә, ки:сәңда қой, иәмәсәй иемә (Хиқ, 1). алған кәмпүләрни қысәңде дурсын, йа:р волмыйман, бәргән кәмпүтци күрсүн (Хив, 1).

кебә мушт: быр кебә түшрәмәи, еләсән-қаласан (Гурл, 9).

көзлүк *Гурл.*, 1. тегирмөн күштепда эшик ёки отништ күзига туатында латта.

кейін *Хиа.*, 1. қалайчыларнинг тешик балл құладын асбоби.

кейін Ург. *Хиа.* күнгил: кейін қалған жан үкем, кейіншінән айланып алан (*Ург.*, 1).

кевлемок *Хиа.*, *Хиц.*, Я — ар. капламок: ота кевлемен, еңәр, қоншыңыз кевлемен, кечәр (*Я — ар.*, 1).

кевсон *Гурл.*, 4 = кесен.

кељек от-улов, транспорт: пәрыйләрдә мәкән алъс, балам, көльгүң йоқ, шерғың йоқ, қандай йетасең, деде кемпір (*Берун.*, 1).

көлча + тахта, пол (ср картаси): бир көлча гул эктым әрмәклә учуны, и:чында салланып йүрмәклә учуны, йа:рьынъ расмынъ гызләп қойтпман, истәйинъ пактымда ғөрмәклә учуны (*Хиа.*, 1).

көмак + ҳашар: бүйүп көмак адам гәләнді (*Ург.*, 1).

көпел Ург. *Хиа.*, *Хиц.*, 1. күпәлмәк фөслидан бүйүрүк (купай); 2. күптилүк: көпәл көмәк һаҳшы, азал-бәрәкә (*Хиц.*, 11).

көпәлмәк Ург. *Хиа.*, *Хиц.*, Я — ар. күпаймоқ, қозап көпәлсә, қой ҳардам өләр (*Я — ар.*, 1).

көпәр + күпирек: көлле наиманың көпәрнә тәйинде һағыб, ат үркүнәдь (*Хиц.*, 1); тахта көпәр үстинен дайып чуитын, һа:р-йар, он көлъма қайчы алъп, баҳмал быштын, йа:р-йар (*Ург.*, 10). наимәрткы көпәрнән ет-кәнәпән дерйага ғарқ өвоган һаҳшынъ (*Ург.*, 1).

көпчын *Хиа.*, *Ург.*, *Шат.*, *Хиц.* пружина: көпчылъ дәмър кат — пружнали темир каравот: вийн төрнида көпчышын дәмър кат, галъла салынкан... (*Ург.*, 1). 2. *Гурл.*, 1. парастық.

көрм *Гурл.*, 2 = ғарум.

кетанәк Ург. *Хиа.*, *Хиц.* чумчук-нинг боласи (темир қанот қақти).

кеткә Ург. *Хиа.*, 1. уснамыжининг қуий қисми; дәлил кеткәс — тин үзаги; жүйән кеткәс — жүхорништ қуий қисми; 2. *Бет.*, 2. түпка.

көшәгәнә *К — кпр.*, 9. = кешәйенә.

көшәгәнә *Хиа.*, *Ург.*, *Хиц.*; 1. гү-

шаига, чимидлик: көшәгәнә са-чақы сачълады, йа:р-йар, и:чында бир дәстә гүл ачълады, йа:р-йар (*Хиа.*, 1). көшәйинән и:чында үккүнә қызы йа:р-йар, мәниң бағрын гейдър-тәп көчкүнә қызы йа:р-йар (*Ург.*, 1). 2. мафса, гажава: йолдан бий көшәйәнә арва өтб барайатырган әкен (*Хиа.*, 1).

көшәләк *Миғ.*, 1. = көшәк.

көшәк бүталақ (туяшнинг бир яшар боласы) бадър-будър буз, гадър-тудър дүз, дайын баласы көшәк, шуның балмайын әшәк (*Ург.*, 1) (Топылмоқ: хороз — тегирмөн).

көзә Ург. *Хиа.*, *Хиц.* қовурғанинг бопи қисми: ахшамъ въланн көзәм ағрып чыкты (*Хиа.*, 1).

көзәмәк *Хиа.*, *Хиц.* асп. (чала) бүгелдүши (шолини) ўғирда тозаламоқ.

көнә Ург. *Хиа.*, *Хиц.*, *Хиц.* асп. әски: асыл парчалы көнәс азомас, ата-әнәниң қаррсы полмас (*Хиц.*, 4).

көсән *Хиа.*, *Ург.*, *Хиц.* капсан (әски): диванадан дивана көсән дыльйады (*Ург.*, 1).

күб *Гурл.*, Я — бэр. = күви.

күвәрмәк *К — кпр.*, *Шат.* юбор-моқ: йоръякага ат күвәрдым йессын дән, мән агама хат күвәрдым гәсни дәп.. (*Шат.*, 6). дарнага күвәрдым бир қайткыныш, әпвәлдән бълмәдым ла:даллъкынъ... (*К — кпр.*, 11).

кувъ Ург. *Хиц.* кув: күвүнъ чайъб болғам босап, пытә ейран барсоне (*Ург.*, 3); күпүп пышкәк сънъптын (*Хиц.*, 11).

кувүрт *Хиа.*, *Ург.*, *Хиц.* гугурт.

кудәт + гарам, туда:

кудәләмәк + гараламоқ: жүгәрьин оръи күдәләп қойдык (*К — кпр.*, 9).

куйә Ург. *Хиа.*, *Хиц.* күза: да:льз ықнәдым альмәд күза, бир бало картыйдь қайръльб бъзә... (*Хиа.*, 1). күза гүндө съммийдъ, гүльнә съннады (*Хиа.*, 4)

куйзәмәк *Гурл.*, 4. = көзәмәк.

куйүк *Гурл.*, 2. = гүйәв.

кулләмәк + ёмон күрмөк, күра билмаслик.

куллъ ҳамма, барча: тутланында оръи болыптыла (*Ург.*, 10).

күлта + Ург, Хиа, Хиң, Ҳ — асп, Бет. бог (беди, пичап): өжекинъ алдаңы быр күлтағовуш таша (Ҳ — кпр, 4), балам, үчекә чыкып, быр күлтә о:дьи ташап чүш (Ҳ — асп, 2).

күмә Ург, Хиа, Хиң, Ҳ — асп, ертүла.

күмүлдьрык Гурл, 4. = кымълдьрык.

күмсъ-йамсъ Ург, Хиа, пала-партиш; наридан-бери: гейнәкимнъ күмсъ-йамсъ этип тыкып қойдым (Хиа, 1).

күмсәмәк Хиа, 1. күмсамоқ; күнгил тиламоқ.

күнәймәк Гурл, Я — бэр. эскирмоқ: чәртак дым күнайып қаптывъеңді йанаңдан күрмасақ вомъидъ (Гурл, 1).

күндө+омоң: иккесъ тартар, бөрьеңсъ йыртар (Хиа, 4) (топишмоқ:

хүккиз, омоң). күндә мышап бер сүрсәц, сай волдъ — ишың өлдъ (Ҳ — кпр, 9); иера будай әкмәк үчүн күндә вилән зордан иккөн гүнде быр ташап бер сүрәрәдък (Ҳ — асп, 4).

күнжъ + күнжут: қочқар, сен баян күнжыларны-сыйыръб ал, йахшыма?, деңит бай атама (Гурл, 4).

күпү Хиа, 1. = күвъ.

күртә Ҳ — асп, Манғ, Гурл. шахта солиб тикиладиган болалар кийими (одатда күйлак шаклида олди ёпиқ бүләди).

күсьйә Хиа, 1. рүмөлишинг бир тури.

күтәрмәк Хиа, Хиң. күтәрмок: уравылмәйән улль тайақ күтәрәдъ (Хиа, 1).

күшәмәк Гурл, 3. = гәшәмәк.

K

қабан Гурл, Манғ, Я — бэр.=қаван.

қаван Ург, Хиа, Хиң, Ҳ — асп. қобни. ёввойи чүчкә (эркаги) быр қаван дөрөтпә мөңци қастыма, ила:йа алғайман айақ астыма (Ҳ — асп, 8).

қабъық Ург, 6. = қоқ.

қабърга Гурл, Я — бэр. = қо-үрга.

қаваржық Ург, Хиа, Хиң, Ҳ — асп. 1. суд устидаги күплик; 2. яраннинг пуфакчаси: ҳұнъ йарасъ қаваржық волъб гетиپтъ (Хиа, 1).

қаварық Гурл, Я — бэр. = қаваржық.

қавға чөлак:тур орийннан, екъ қавға су:әпек (Гурл, 3).

қавъзлав Гурл, 4. = қовуз, 2.

қавълдар Ург, Хиа, Хиң, Ҳ — асп, Швт. қарздор: сәрпайна қавълдармъс, қыстагда нәссә төкмекә қол деймәдъ (Ург, 1).

қавъшмақ 1. бирлашмоқ, күшплемоқ; 2. бориб етмоқ: салам хатлар йазды, қавъшмадъма? (Ҳ — асп, 1).

қавмак қувламоқ: нашша вәзи:рә сарайдан қавъп йәрдә (Ҳ — асп, 1).

қавъз қавъшмақ: ишни ёлчигитб қилмайдиган (одам).

қаз Ҳ — асп, 3. қази.

қаза + балик тутиш асбоби: қазатга түшкән балиқлардь сапа ақа қуржынна сапкеттэ (Манғ, 1): жораңа, гешшәкә қаза қараалмыйль, қарасақ, қазаңын бузамис (Хиа, 6).

қазғанақ чүкүрлик, пастлик: қазғанак йердә егни пътмыйдъ (Берун, 1).

қайзақ Ург, Хиа, Хиң. парда (суюк жисп үстидаги парда).

қайзанимәк Ург, Хиа, Хиң, Швт. парда олмок (суюк жисмлар юзининг пардаланиши) ҳами:р қайзақыпты (Хиа, 1).

қайъз Ург, Хиа, Хиң, Швт. даражат пүстүрги, қобни қайъзғақ Гурл, Манғ, Я — бэр.= қайъз.

қайъм боп, мос: сән асмақа дым қайъм әкәнсән, дәпть пашша (Ург, 1); елъкының әлдъ өтмәка қайъм, сөнъ мәржан көтөң йатмақа қайъм (Хиа, 1).

қайсар Гурл, Я — бэр. лапдавур; бир ишни ёлчигитб қилмайдиган (одам).

қайтакы *Хиа*, 1. бөш күйими (төлпакнинг бир тури, киядиган томони тор, юқори қисми кенг бүләли).

қақыра 1. бордоннинг бир тури: қақыра велән ешкән элдиң бәкләп қойыла (*Хиа*, 1); 2. *Гурл*, 3. әзги уй (қамишдан ясалып, лой биләп сүяләли).

қақърмач *Гурл*, Я — бәр, *Берун*. К — кпр; қасмоқ: башында қақърмач басыпты (Я — бәр, 3).

қақмаң + 1. кептирилгап балиқ; 2. орнек (киши, ҳайвон).

қала + шахар: қалъа (крепость); и:ч ла:ла, дәвәрек қала (*Хиа*, 1) (ғоннишмоқ: бог). алъе-алъе гөрінеди бир қала, шу мәнгистә оқыбы йүргән бир бала (*Х — асп*). қала дәслегінша чыктым, қума баҳтъем.. (*Хиа*, 1).

қалагай рүмөлининг бир тури: дербанд бойында топадан шамал, йа:рьмий қолъинда қалагай ромал (*Хиа*, 1).

қалал *Хиа*, 11.1. жуна (хамир ёядиган кичик үклюв); 2. *Гурл*, Я — бәр. *Берун*. хамириши, аталана булайдиган ёғоч; қалок. 3. әшпакдан кеттароқ курак (қанықпен йүлга солыш учун күлаппилади).

қаламақ қолғап, боқимонда: қой инде, қаламастып, артац оқынсан (*Ург*, 1); салғынтың қаламасты солижиниң боқимондаған.

қллампир + қллампир муңчоқ; ·ромал — белда гүлән рүмөл.

қалә *Миғ*, 2. хола.

қалғақ *Гурл*, 4. = қалақ, 1.

қалғындың қалдъ-қалдъ; ~ этмәк — қолдирмоқ: Ҳе-е, жора, азаң ныркөз, теч эткөз, бу месльсәм қалғының отыла (*Хиа*, 1).

қалдъвач *Бет*, 7. = қаллаваң.

қалын *Ург*, *Хиа*, *Хиқ*. X — асп. қалын: җөпінә самыр йа:ры йоқ, дәрьес қалып, түй йоқ (*Хиа*, 1) (топишмоқ: хум); етъ самыр, йасғы йоқ, дәрьес қалып, түй йоқ (*Хиқ*, 3) (топишмоқ: шолғом).

қаллаваң *Ург*, *Хиа*, *Шат*, қалдуғоч: қаллаваң йаттаптъ дүшпікни саҳлап, бізнең йа:р йаттаптъ ғаплатта ухдан .. (*Ург*, 3). қаллаваң қиаиттыйн қашындан зайлансын апаң (*Хиа*, 1).

қалмақ *Хиа*, *Ург*, *Гурл*. қармоқ: бала дәріаның бойына варып қалмақ курадъ, қалмаганда бир балъқ ильн пътадъ (*Гурл*, 3).

қалп қалбаки, сағон; сохта: қалп қазашъ қайнамас, қайнасам қүйілмас (*Шат*, 10)

қамбақ *Шат*, 1. чүлда ўсадиган ўт.

қана X — асп, *Гурл*, Я — бәр, *Бет*; қана: а:матвай қана, бирэй бazaar вәржакездік (X — асп, 5); қана, базарға барыпк бир әмәл етәрмис (Я — бәр, 6). қана, касса пәрсәнъ. гөшь мазаль экәп, деп сүраптыв. (*Бет*, 7).

қандым *Хиа*, 5. құмда ўсадиган бир үсімлик (үттіп бұлады).

қанку: *Ург*, *Хиа*, гүйбат: дәрт. ыманан санчу: гәп ыманан қанку: (*Хиа*, 1).

қанчық *Гурл*, 4. = қанчу:

қанчу *Ург*, *Хиа*, қанжиқ: дәрд; ыманан санчу: ит ыманан қанчу: (*Хиа*, 1).

қанылтър *Гурл*, *Шат*, Я — бәр. тунука: қанылтър кептъ, пеш үзетмәкка бен-алтаңынъ әпкелжек (Я — бәр, 5).

қанырмак *Хиа*, К — кпр, *Шат*. қанырмак: жүгарынъ башынъ қакыръб алдады (К — кпр, 1); адамынъ баптынъ ие: қапырыб ғөрәсән? (*Шат*, 7).

қантармак *Манғ*, 1. қантармоқ.

қапавәнт Я — бәр. 3. = ҳапавәнт.

қапақ *Ург*, *Хиа*, *Хиқ*, К — кпр: қовок: қара чүйм болғай әдым, қапақына қонғай әдым (*Хиа*, 1). қапақынан қар нағады (*Ург*, 1). қалақым шүшті (К — кпр, 5).

қапъ + әшпик: әлъ йоқ, аиақы йоқ, қапъ ачар (*Хиа*, 1) (топишмоқ: шаммол). қапъчы — дарвозабон, швейцар: қапъчынъ қанин док; не:ра варса, йа:зы йоқ (*Хиа*, 4).

қапъшмак *Ург*, *Хиа*, *Хиқ*, X — асп. *Шат*. ёпишмоқ, ҹапишишмоқ: мадда ачольб, и:ч и:чпінә қапъштап калыптъ (*Ург*, 3).

қапма *Ург*, *Хиа*, *Хиқ*. ~ қара — қоп-қора: шунда тълкепп балаларъ айтады: „гет, бұзанъ әнәмъз ак, сәсъ нәзък, сән қапма-қарасан“ (*Хиқ*, 3)..

қаптал+ еп, өнбош: ейш қапталъ—үйшиң ени; қантальмада отыр (*Ург*, I). қапчымаш *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, *Х*—асп. тутмоқ; ишіб олмоқ: атлашқақым аптаңызын салмасты, қапчыжагым шу баланын алмасы (Х—асп).

қарақора: ~ гейім *Ург*, *Хиа*, *Х*—*күр*, *Хиң*: гира-шыра, қоропғи тушиш олдидағы нағыт: қара гейім тушиңча ишім ада волмады (Х—күр 1); ~ ғердем чүррек (*Хиа*, I) — болалар үйіні; ~ шіре — седама; ~ вұлдан (*Ург*, *Хиа*) — бир түр қайлон; ~ кулак *Гурл*, I—I) күмдә үсалиған үт; 2. *Хиң*, I. гүшт соғалыған ишіні; ~ чанақ (*Хиа*, I) I. бақын; чанақтың әтмек — бақыллук қылмоқ; 2. қора тусли, күзи катты киншігі берілгенде дақаб.

қарашарақ *Хиа*, I. бир түр үсімшік.

қаравланың *Ург*, *Хиа*, *Хиң*. Я—ар. якансимен үсімшік.

қаралық *Ург*, *Хиа*, *Хиң*. күд қорачының, қорачыны.

қаралы *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, *Х*—асп. олхуриң: достъмның багында пышкөн қаралы, йүрін, аял, достъмларға баралы... (Хиң, 2).

қаралымақ *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, *Х*—асп. қоралымақ: қарын қаралды (*Хиа*, I). қараман *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, *Х*—асп. 1. қайырагон (түк үседінгел түри): қаралы, қараман, қатты қараман, қаралы тейінде машың куралман. машиның дөрт айқын чойтынан, мән айналып шу баланың бойтынан (*Хиң*, I).

қаратқы *Ург*, *Хиа*. құрінді (шүгено).

қарғалық *Ург*, *Хиа*, Я—ар. I. ёғоч, шоҳдан қылышынан гов, левор (боғлар төвәрагига түсінлади); 2. ёроң панжара.

қармъз *Гурл*, *Манг*, Я—бэр. -харпъз.

қарръ: қарръ: қарръ гең аша, ишін гең иші (Хиа, I). ~ қызыз—қарръ қыза (ковушыннан бир түри): қонулланың қонуның қарръ қызызда: (Я—ар, I).

қарръитмақ *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, *Х*—асп. қарръитмоқ: ишішү мәнін меншет қарръитмада, қайғы қарръитте, балам (*Ург*, I).

қаруї *Гурл*, *Манг*. қора үй, үтөв, қасың *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, *Х*—асп, *Шат*. иккі соңғын бирлашған жоғы: иккя саташын бирлешикен жайылы қасың дыйдала (*Шат*, 7).

қасқақ *Хиа*, *Хиң*. қасиоқ: ти:р қасқақи кептириккіншің қасиати (донранаси): чықыр қасқағы (*Ург*, 10) шиперің ғылдидары.

қасмақлашымақ+I. үңқа музламоқ: су: қасмақлашы (Ург, I); 2. қирмоч олмоқ: палавдың тейи қасмақлашыпты (*Гурл*, 3).

қассең *Ург*, *Хиа*, *Хиң*. қайсы: қассең балалың ғөрсөң, алында күтән (*Ург*, I); тылкы балалары ҳәр қассең быр этек-дән дән тердің гәләдәлә (Хиң, II).

қат 1. бұлма, хона: ешігійазнай дәрт қат жай салынтары (*Хиа*, 3); 2. бўлум, бўлак, қисем: төрдә дурган ялъян бир қатъсан йағр-мар, атани шылан әненін согатъсан йағ-йағ (*Ург*, 3).

қататыңи қотған, сүни қочған: павиызың қататыңи акән (*Ург*, I).

қатъым *Біт*, 3. ии.

қатърмач *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, *Х*—асп. 1. қатирмоч (тонада шипкап нон); 2. =қақърмач.

қатмақ + 1. қотмоқ; 2. *Хиң*, *Ург*. боғалмоқ: ташын атбәз қатмө кал; ежеге арағы қат (*Ург*, 18) (бузодың молхонаға боғла),

қачар *Гурл*, *Манг*, Я—бэр. *Х*—асп. танаң, сингириншің иккя өнірган боласын: эком қачаръ бұықога қойысан иояны, савиризас дайытмалар ишін гетти (*Х*—асп, 3).

қачтыр хачир, үүртеб-йүртеб шашының калдыма? (*Гурл*, I).

қачыръым 1. сир, мұаммө; 2. қочириш сүз: әшениң бұлғаның шыныда әкен, гөзлән қойған қачыръымның ба: әкен (*Ург*, I).

қачкы *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, *Х*—асп. Я—ар. қочирик: ағайындаған улалыссы, бу дүйнә қачқы, дәдь (Я—ар, 2).

қашақ+ қошиқ; *Гурл*, I. қалам қошиқ: қошиқшің нозик түри.

қашықламоқ+ қошиқ билан ков-ламоқ.

қа:р *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, *Х*—асп, Я—ар. қа:р, жаҳл, ачынқ; ~ әтмек — жаҳл қылмоқ; қастыннаның кым бъчыны

да:р этъп, аға балы сөлләшмийдь қа:р этъп. сөлләшмәсө, сөлләшмәсүш қа:р этъп, мән гетәмән қадамъма зэр этъп (Үрг, 3). қа:рлы гәлса, мәнишишың чышла (Я—ар. 2).

қа:ржаси сержакх; ху дым қа:ржаш адам (Хиб, 1).

қашы Үрг, Хиб, Хиң. хары, устун төпасыга ўрнестилдиган узун на йү-ғон ўғоч: эмәт көр күргый, күргешенең қа:сиг һоқ (Үрг, 2). жай салынсөз, баларъ бар, қа:шъ һоқ, сәтәциш латын бардаш башъ һоқ (К—кпр. 2).

қыбъердамақ Гурл, Ә. қимирламоқ, сиљимоқ.

қыдърмак + 1. алтармоқ, қидирмоқ; 2. саир қылмок, томоша қылмок: пиямда даишапуз қыжыръб гетвэль (Үрг, 1).

қызыл 1. қызыл; 2. күнишнег бир түри: ~ аевинч, (Хиб, 1) — қызылүнгач.

қызыль Я—бар, 3. чын янишлуган будгой.

қызымақ Үрг, Хиб, Шат, 1. қызымомоқ: асабийләшмоқ; 2. қызынмоқ: сән баланың ҳеминнесөнә қызымайман гөргөндө жолдъарар гөзлөрүң сөнү ... (Үрг, 3).

қызылан пүстин төпәрагига тутиладыган тери, жирик (Хиб, 1).

қызлар Шат, 8. болғышнег бир түри.

қызыз Үрг, Хиб, Хиң, Ҳ—асп, Я—ар. қыз: санърыл, қызыз иетәр мурады, саңуресе қызыз қалар уйята. (Үрг, 10).

қызың Хиб, 1. 1. рұмольча; 2. по-зин табиатын кипи.

қызыланмак К—кпр, 9. қызыналмоқ.

қызыма Хиб, Үрг, Хиң. майды түграған гүшт.

қызымъламақ - ҳаракат қылмок, қимирламоқ: қызымъланаған қыр ашып Ҳиб, 4. ағаштың башъ шамал вosa қызымъладъйд (Я—бар. 5).

қызымърмақ Үрг, Хиб, Хиң, Ҳ—асп. қүзеншиси қырның үйлән қаралмоқ: күлио бокмоқ: аслының сорасап, бий ҳалалзада, қызымъриб баққан-зарт ыажыма чүштү (Хиң, 1); қызымърип қашың қақасан, нөкөла; нычым әяқасан? (Үрг, 1).

қыйын Үрг, Ҳиб, Хиң: қиши.

қыйттар ғылай: мәнишиң қынтар, қойланың қайтар (Шат, 9).

қылал 1. Үрг, 1. ыңғықнамыл кирори; қылал 2. Ҳиб, 1. ҳайвон тилига чиқадиган яра.

қылалър + қынши яироги: қылалърды бош түссап, қолъандъ кесәедъ (Гурл, 1).

қымзамақ Үрг, Хиб. сал қимирлатмоқ, сиљимоқ; қымзапмақ сиљимоқ, сал қимирламоқ: оныңиңаш қымзапсан (Хиб, 1).

қыммақ Гурл, 3.—қынмақ.

қымтъмақ Үрг, Хиб, Хиң, Ҳ—асп, Я—ар. маҳкам тутмоқ, тежамоқ: асрамоқ: нассә—қараш қымтъбигына тут (Хиб, 1).

қының 1. шипапың; ~ гөз (Үрг, 1)—шаплан күй; 2. Ҳ—асп, 1. қүениңда күй ғылланадыган (одам).

қынмақ Үрг, Хиб, Ҳ—асп. қипа тутмоқ—қилемоқ: гөзэңин қынъыб йәрдә (Үрг, 1); қопиңиң көр воса, гөзэңин қипа тут (Хиң, 1); гөзэңин қиын тут (Хиб, 1).

қинисамақ Ҳиб. 1. сақламоқ, сир сақламоқ, шипроқ.

қыраг Үрг, Хиб, Хиң. 1. қыргоқ, союз; 2. чет, чека: қидик замалда-да амудеринан қырагында султан сөнжар мазынды дейәнән пашша пана-ганақон (Хиң, 1). гәләт сәссап қоян-шина сат, бир қырагында өзүң отырасын (Үрг, 1).

қыргын Үрг, Хиб, Хиң, Ҳ—асп, қирмоқ;

қыръмеса Үрг, Хиб, Хиң, Шат, күримсоқ, хасис.

қыръстанда Үрг, Хиб, Хиң, Ҳ—ар. хен ерда; ҳазыр гөшпир қыръстанда: мөк (Я—ар. 3).

қырмача Ҳиб, 1. қырик, муттахам (одам).

қырмача Гурл, 3. дареншнег сәзә жойы.

қырпың қирра, чекка: Ыагынә тәл-нақының қырлъкыла қойыдь (тәл-нақының қиррасында қистириб қўйди) (Ҳ—асп, 3).

қысъимақ + қыстамил:

қырчымак Гурл, Я—бар. тиамоқ: айғынмдь ағач қырчын кеттү (Гурл, 3).

цъесса Гурл, З. сакламок, сир сакламок.

қыстас шошилипч. қыстагда ләббай тапълмас (*Хнк*, 4).

қыстанмақ 1. шошилмок; 2. қисилмок, хафа бүлмок: ейнъмдә гейшәкым, гүләрпән пәнжә. қыстанаман ағамнан хат гәльнчә.. (*Шат*, 9). дылцы вълди қыстамма. ишни вълди қыстан (*Шат*, 7); қыстанаш қыйз эрә варъб әмалъмас (*Ург*, 1); оғлан қыстанар, ту:т вахтында пышәр (*Хнк*, 1).

қытър ўжар; махмадона: қырк жыныш бир ўзла, қытър кыши бир йазна (*Хиа*, 1).

қычърмак *Ург*, *Хиа*, *Хнк*, *Х—асп*, *К—кпр*. 1. қичкирмок: хораз қычъръп турганда экам қалага иол алдь (*К—кпр*, 9); 2. чакирмок: осып атасъ дүлгүшү изыншып қычърадь (*Хнк*, 6).

қобъз *Гурл*, З.=қовуз.

қовуз I. *Хиа*, *Хнк*. 1. қипик: шиалъяң қовуз (*Хиа*, 1); 2. *Х—асп*, 1. болалар түшаги.

қовуз II. музика асбоби. қүбуз. мон на дыймәп, қовузам пә дыйдь (*Хиа*, 1).

қовузга қонизлақ: мәшъиринъ қовузғасъ йыртъллыпть, башы, бешек тахтасына тылтакән (*К—кпр*, 5).

қовук *Хиа*, *Хнк*, қопук.

қовурға *Хиа*, *Хнк*=қу:рга.

қовушмақ *Хиа*, *Хнк*=қавшашмақ.

қоғър түррасимон бир қүш: онсон қоғър авламаға кеткәндә шарал вонъын баласынъ йөнти (*Х—асп*, 2).

қозақ + бүз түқпидигап дүкон: асманнан астылган, йерден қазълган (*Хиа*, 1) (топишмоқ: қозақ—дүкон).

қоюй *Гурл*, *Я—бэр*. қуюқ: изз воста, во сайдашы қойысынъ иткә бермийдь (*Я—бэр*, 6).

қойдан *Ург*, *Хиа*, *Хнк*. қуси: кепдап қойдан қаечып күтълмас (*Хиа*, 1). дәхан хоржыпинан бир қойданыч чыкарады (*Хнк*, 12).

қоқ I. *Гурл*, З.=қовуз.

қоқ II. *Хиа*, 1. хид, сассиқ хид.

қоқыр *Ург*, *Хиа*, *Хнк*. гердайгай, магрүр; мәктәпни ёлдынъ топър дыйдьлә, мәнъ бир на:ръм ба: қоқыр дыйдьлә, қоқыр постьн, соқыр востын, езына, мәп ишықмай шунъ кара гөззия (*Хиа*, 1).

қоқызы *Х—асп*, 6.=қокыр.

қол құл; ~ аржа-сандиқча; чамадон; бала базардан бир қоларжа алалды, сатучы айтады: „Нолда ачъп гермә“ (*К—кпр*, 5).~ бас (*Гурл*, 1)—құл боги (боланинг құлни боелайдиги ип); ~ бұчқы (*Я—бэр*, 7)—құл арра.

қолдамақ *Ург*, *Хиа*, *Хнк*, *Шат*. қулламок, ёрдам бермоқ: өвлійам копшысып қолдар (*Ург*, 1).

қолләтк + күлкөп.

қолчърамақ *Ург*, *Хиа*, *Хнк*=қорчъламақ.

қомча *Хиа*, *Ург*, *Х—асп*. жаззлик: түким: дәлләк, қомчайт әлкә, әрпинъ қошып, чәртәкә әппарамыс (*Ург*, 10).

қоңғырав *Ург*, *Хиа*, *Гурл*. қүпирок.

қонч қүпж: мәссыссынъ қончъ тоқ, въйнде хеш дынжъ тоқ, мамажан быйыга бир салам (*Гурл*, 3).

қоншъ *Ург*, *Хиа*, *Хнк*, *Х—асп*. қүшни.

қоуимақ қүпмок: ҳуланъ учъръб дурған қүшъ жанәдълып башшына қоуанды (*Ург*, 3).

қоуншъ қүпши: қоуншъ қоунит-дан ер дурмағынъ әриәнәр (*Х—асп*, 7).

қопа *Јр*, *Хиа*. қамишининг үсіб турғани, күкі.

қопмақ силижимоқ, қүчмоқ: қопқап кәрвъе опшамас (*Ург*, 1).

коркызмақ қүркитмоқ: апабъильес күрмәгайсс, мәнъ қоркыздынъес (*Я—бэр*, 6).

корчаламақ *Гурл*, З.=қорчъламақ.

корчак *Гурл*, *Я—бэр*. қуржак.

корчъламақ *Хиа*, *Х—асп*. 1. аяммоқ: қорчълалган гезэ чөп чүшер (*Хиа*, 1); 2. қүримоқ: сән жүйәнинъ корчълабмәдьц? (*Х—асп*, 11).

котър *Ург*, *Хиа*, *Хнк*, *Я—ар*. чечак: ғашылъкында сана шыңылә. волъп қотър чықкан әдь (*Хиа*, 1). 2. чүтири.

қошант *Ург*, *Хиа*, *Хнк*, *К—кпр*. ёрдам: мән вунъ тойына қошант посын даен, бир қой вәрдым (*К—кпр*, 1).

қопшыламақ *Гурл*, *Я—бэр*. қовучламоқ: қошылал жыйнаганды чәләк-ләл төгәсән (*Гурл*, 4).

қубъз *Гурл*, З. чанъ.

қүбүр *Хиа*, *Ург*, *К*—*кпр.* 1. тоңдан қилинган омбпр. 2. мақбара, сағана: заллықбапын күбүрүнде дәм алдык (*К*—*кпр.*, 3).

құвуқ *Гурл*, *Манг*, *Я*—*бэр.* = құруқ.

қудырмақ *Хиа*, *Ург*, *Хиқ*. қутурмок: ит құдирса, айасын қапар (*Хиа*, 1). пашиша иттүйін құдирәп, мән сәннән нә алғадым, дәп қаңр этәль (*Ург*, 3).

қудуқ *Шет*, 4. машиванинг кузови. қүй қудуқ. иппл чәләекін алъптық, қүйдән су: чәкәмтес (*Ург*, 1); қымәм қазар қүйінә, кымлә иңер суынъ (*Хиа*, 4).

қүйрек + 1. дум, қүйрек: йатқаш плашын қүйрекшін босып шәтәсән? (*Хиқ*, 1); 2. думба: қоңыр қүйрекшінан пъчәләләй йағ чыхтә? (*Ург*, 10).

қүйтін ~гемтін—шу кеггавича кетди, бадар кетди (*Ург*, 1).

қүйшынын куюшқон: күйшынын бейік сөлләмә (*Хиа*, 1).

қүйүг *Ург*, *Хиа*, *Хиқ*. қуюқ.

қүйү: *X*—*асп*, 1=қүйү.

қулақ + 1. қулоқ (сув кулори); 2. ~чапақ (*Гурл*, 4)—кастрюль.

қум + саҳра, чүл, қора қум: бува кума парып, одып еткелеп сатаралак. осын вүни пүлтүна базардан йылдовун, ишадовуп етқоләдәкәп (*Я*—*ар*, 2).

қуман + обдаста, күмгөн.

қумърсақ *Манг*, *Гурл*, *Я*—*бэр.* чумоли, күмурсақ.

қумър *Ург*, *Хиа*, *Хиқ*, *X*—*асп*, *Я*—*ар*. мусиҷа: кумрътыйн йаваш күш оламъ қойыб йәр, ҳүнт, кичьч. балага: туттұрамт вомаса (*Я*—*ар*, 2).

қумъламоқ *Ург*, *Хиа*, *Хиқ*, *X*—*асп*. 1. яшириңмоқ: тыныш искъ балась тәкчәй тұқып кумълап қалыптег (*Хиқ*, 1). 2. болаларнинг ўйин истилохи—бекинмоқ; кумълдь қашт—бекинматоқ.

қур *Гурл*, *Я*—*бэр.* айланы, давра: күпчилик: тойдән қурт, *Гурл*, 3. түйдаги давра.

құрвашын + құрғошиб: кым Ыман ханар әпкесе, ағзъна құрвашын қүйамай, дәпти пашиша (*Ург*, 10).

құржак *Хиа*, *Ург*, *Хиқ*. құғирчоқ. құръқ *Ург*, *Хиа*. құриқ (от туадиган арқон—лассо).

құррайт *Хиа*, *Ург*, *қурай*—*қурай* (қүйнін сүн ичишга ундаш).

құрсақ *Манг*, *Гурл*. қорин.

құрч *Хиа*, *Ург*, *К*—*кпр.* омихта: икки модданинг құшшилиши. байрамда касса вәйе варсақ, құрч-сүт пъләй йатға йуғрьлыб йапылған наң (*К*—*кпр.*, 1).

құттармақ *Хиа*, *Ург*, *X*—*асп*, *Хиқ*, *Шет*. 1. құтқазмоқ, озод қылмоқ шүндәттеп, атам зо:рдан қырқ тълла: төләп, мән қуттаръб алвәдь (*Хиа*, 1). 2. тугатмок, тамом қылмоқ: аллайар оғынын ҳәләм мәктәпнин қуттармадъма? (*X*—*асп*, 15). 3. тамом бўлмок, тугамоқ: таз дарарапыча, базар қутардь (*Шат*, 6).

құшамақ *Гурл*, *Манг*. ўхшамоқ: әнәкай, мәншын келдь, оразъмбеттүп машынъ құшынъ, лъм жахшы волдъбу (*Манг*, 2).

құшмақ *Ург*, 1.=қавъшмақ.

құжак *Хиа*, *Ург*, *Хиқ*. қучоқ: ата бый құжак йонжа оръп сал (*Хиқ*, 1). құжаклашмақ *Ург*, *Хиа*, *Хиқ*. қучоқлашмақ: гүндүз тайаклашын, геже құжаклашар (*Хиа*, 2) (топишмоқ: киприк).

құзға *Ург*, 1=қовуз 1.

құзғрақ қовурға: улль йаптап атлаган, құзғасы чатлаган, аллам буваға барь салам... (*Ург*, 1).

құръп *Ург*, *Хиа*, *Хиқ*, *X*—*асп*, *Я*—*ар*. 1. куруқ; 2. фәқат; әлриз: ахшам мейлесе ҳәммә гәлдь, құръп сән гәлмәдән (*X*—*асп*, 15).

құшмақ *Ург*, 1.=қавъшмақ.

Л

лабър I. 1. чаңгак (якорь); 2. *Гурл*, 6. оғыр, тепса тебранмас (киши).

лабър II. *Ург*, *Хиа*. биди-биди, тез сүзәйдиган (киши).

лабърдамак *Ург*, *Хиа*, *K*—*кпр.* тез-тез гапирмоқ, бидирламоқ.

лаваш *Ург*, *Хиа*. чұрак нон.

лавъ-лавъ *Ург, Хиб.* түщунтирип ганира олмайдиган киши

лағ калака; кипоя: ~ этмәүкт — калака күлмок: сән нәйә мәңү **лағ** этсән?; лае этии сөләмә (*Хиб, I.*)

лағва *Ург, Хиб.* 1. сергап, лакма, бемаңпи гапларни ҳа деб гапиранердиган (киши); 2. спигитатк (одам).

лағым Я—ар. 1.—лағ.

ладан *Ург, Хиб, Хиңк.* Я—ар. иодон: ҳәммәйә һа:р утраса, бызә ладан учрады (*Ург, I, 3*): әввәллә һашәдьк, ладан әдьк, иңде гәсә нүрү лыйдән үстүнө (*Я—ар, 2*).

лағзым *Ург, Хиб, Гурл.* фотиҳа.

лағзьма *Ург, Хиб, Я—ар.* хотинизиләр иштоци.

лаілама *Ург, Хиб.* 1. ярим қазув (сугориши терминин).

лаіламаң *Ург, Хиб.* ҹалғитмоқ: сөзин лайлама (*Хиб, I.*).

лақалаң *Ург, Хиб, К—кпр.* беүхшов (күйим); ҹадән ташкари көлгү: бу әдьк сана **лақалақәң** (*К—кпр, ә*).
лақам *Ург, Хиб.* лақаб.

лақамча *Ург, Хиб, Хиңк.* мол дамланиб қорни шиншганда оғзинни йириб боғлайдиган ёғоч; тишлаб олмасни үчүн итнинг оғзига солиб қүйилдиған ёғоч;~салмақ — ратьбига қарпш чиқмоқ, әрк масаслик.

лақатақ сүлөк;~чықмақ — сүлөк ўйнамоқ: лақатақым чықыбы дуръыпты (*Хиңк, II*) — (ортىк чарчадим).

лақыр-лақыр *Ург, Хиб.* юракшынг бехөл бўлиб қолиши: йүрэксүм лақырлақыр волъя дуръыпты (*Хиб, I.*)

лақырдавық *Ург, Хиб.* бўлар-бўлмасга гапираверадиган одамга күйнаган лақаб.

лақаса *Хиб, I.* бир ўйиннинг йули-лақызы *Ург, Хиб.* сергап; бемаңни сүзларни сүзловчи (одам).

лаал + соқов: ортада дурғанинъ баҳтъ ачълғай, шуна „сән” дәгәннъ дъль лаал олғай (*Х—асп, 3*).

лаалазар *Ург, Хиб, К—кпр.* гўзал, чиройли; отиқ ҳаю: бўйни гүн лаалазар полжак (*К—кпр, 4*).

ланарманъ *Гурл, 5.* = напарманъ.

лан *Ург, Хиб.* 1. ўлат, эпидемия;

2. қаттиқ шамоллалаган (киши).

ланламаң бўйни ўсиб кетмоқ, говлаб кетмоқ: пахтала **ланлаб** гетьпты

(*Хиб, 4*). 2. ҳовлиқиб югуриб юрмоқ: сән мүнча лаплаб йўръисен? (*Хиңк, I.*)

ланыр *Ург, Хиб, Хиңк.* ортиқ семиз: қойын лақыр волъпты (*Ург, I.*).

лапа *Гурл, б.* ла:па.

лапаң + юзиј япалоқ (киши).

лаплама *Ург, Хиб, Гурл,* 1. турли бўйёларнинг аралашмаси: арпаҷынъ, элд тихтаст лаплама қыйын, қойъуб жуваллара қатнама (*Ург, 3*); 2. рангбаранг:рейис бапам кәләватта йатадъ, эл ромоль **лапламага** батадъ... (*Хиңк, I.*)

лаппа шартта: лапна өзин қъларай (*Гурл, 3*).

лаппъядамақ 1. ловулламоқ; 2. қизармоқ (одам ҳақида): нә бу йўзин лаппъядаб гетьпти? (*Хиңк, I.*)

лар Шаш, Гурл. 1. мильтининг бир тури, 2. сув ўйиб кетган ер (ложбина): раш **лар** ташадъ (*Шаш, 3*).

ларс *Ург: Хиб.* етишган, тобига келган (мол).

ла: па *Ург, Хиб, Хиңк, Шаш.* конверт: са:чым узъим боса иккаден орсем, **ла: па** улъя восса, и:чынә гърсем... (*Ург, I.*)

ла: с *Ург, Хиб, Х—асп.* сочно-пук: қадъимлана қыйла **ла: с**, ҳынъ, ше: кәлә асадәдъя (*Ург, I.*)

ла: ш *Ург, Хиб, Хиңк, I.* мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, говдо **ла: ш** (*Хиб, 4*); палан ашланъ **ла: шъ**, палав ба:йердэ мулла-имам **ла: шъ** (*Хиб, I.*). 2. тўла: қоулланъ **ла: ш** этак (*Хиңк, I.*)

ләбәк *Гурл, 3.* пўстин теварагига тутиладиган тери, жияк.

лабзи: нә *Гурл, б.* = лө:зи: нә.

ләвап *Ург, Хиб.* шовланинг суюқ пишгани; суюқ пиширилган онқат.

ләвә: пъ *Ург, Хиб, Хиңк.* ~ ка:са—коса.

ләвәй *Хиб, Ург, Х—асп.* лаббан.

ләвант *Ург, Хиб, Х—асп, К—кпр.* 1. ишёкмас, дандаса: 2. кам гап; бўш, лашж (одам).

ләзғен *Гурл, Я—бзр.* 1. ҳамир қишидиган идиш; 2. лаганибдор.

ләзғы *Ург, Хиб.* ўйиннинг тури; куй.

ләкк *Ург, Хиб, Гурл.* кичик сопол товорқ (тўйларда меҳмонларга ош тортилади): бала **ләкк** тавахланъ атъп, вузалаш гёттын дешшп чъқалъ (*Хиб, 4*).

ләк-ләк *Ург.*, *Хиа.* пора-пора: гейнеки ләк-ләк полъпть (Ург., 1). ләнж *Хиа.*, *Ург.*, *К*—*кпр.*, *Хиқ.* *X*—*асп.* 1. ланж, лодас; 2. ээзилган (меля ҳақида) эмәс-әләс ғернәндең гүжумы, ки: сәсінде ләнж волъпты үзүмь (Ург., 1).

ләнч *Хиқ.*, *11.* = ләнж.

лән *Ург.*, *Хиа.*, *Гурл.*, *X*—*асп.* оз-моз оқсаб өрдиган (одам), чүлөк: айақым ләз волъдь (Ург., 1).

ләнгәр 1. хорознинг (тегирмоннинг) устига күйиладиган том. 2. дарвозалар тәгәри (лағгары).

ланкы *Ург.*, *Хиа.*, *X*—*асп.* болалар сөғи блан тениб ўйнаидиган бир парча пүстак.

ләпән *Гурл.*, *5.* лапашап; нүпок, ләпәр *Ург.*, *Хиа.*, *X*—*асп.* хотин-қизлар безаги (бош кийимига осила-диган якка ташга, сүм).

ләппәс *Ург.*, *Хиа.*, *Хиқ.*, *X*—*асп.* ландавур; ўта ялқоя.

ләппик *Ург.*, *Хиа.*, *Гурл.*, *Хиқ.* бүш (ёғи дөр бүлмаган ош ҳақида): наан ләппик волъпты (Гурл., 1) (ёғ бармоқтарга шип-шип ёпишади).

ләниш *Хиа.*, *Ург.*, *Хиқ.* 1. бүгизнинг түрига чиқадиган майды яра; 2. овқатнинг номи.

ләчәк лачак (хотин-қизларнинг бошига ўрайдиган ўрама, одатда 20–25 метр докадан қилинади); ләчәкъ ләчәкъ ўрайған; йаззап жатын сана барып йеттимә, ләчәкъ жувапта кәемнүн кеттимә? (Я—бар, 3). ләчәкъ жувандан маз алдынъзма? (Гурл., 1). ләчәкълк— ләчәккә кетадиган дока: қалаға барсан, мана ләчәкълы тақенә әбдел, балам (*X*—*асп.*, 15).

ла:ль *Ург.*, *Хиа.* 1. тунику товоқ (нақшалы бүләнді); 2. хушрүй, тирошли.

лейлак лайлак (чарракнинг тури).

лечәк *Ург.*, *10.* = ләчәкъ.

лькк бир қарорда туролмайдиган, енгилтак.

лькылдәвек *Ург.*, *Хиа.*, *К*—*кпр.* 1. бекарор; бир ерда турмайдиган кишига күйилгап лақаб. 2. боланинг бошига тақиладиган бесак.

льлъ *Ург.*, *Хиа.*, *Хиқ.* тентак; иккъ жъялъ бир лылъ қоштын, тойса: м пейран этте (Ург., 1).

лоққъ *Ург.*, *Хиа.*, *Хиқ.* 1. меванинг каттаси, лұппн: 2. бүш; ичи тушган: коун лоққы молъпты (Хиа., 1).

лолъ *Ург.*, *Хиа.*, *Хиқ.* 1. бузук, фохиша; ярамас, бузғуны; 2. (*Гурл.*, 5) йиглоқи.

лондъ *Хиа.*, *Ург.* кийим кинса келишмайдыган (одам); рұдано.

лонғыр *Ург.*, *Хиа.*, *Хиқ.* 1. вазмин, оғир; 2. ларзон; ларсиллаган: қүйрь-қы лонғыр экән (Хиқ., 1):

лонпъ *Ург.*, *Хиа.*, *Гурл.* 1. семиз; 2. юмалоқ юзап.

лорс *X*—*асп.*, *1.* = ларс.

лөнк-лөнк лўк-лўк: ланкы дыйәдйин лөнк-лөнк эттә йұрыйдь (Хиа., 4).

лөтәре *Ург.*, *Гурл.* 1. түрттағ; бу йағнъ лөтәрәси көпәкәш (Ург., 1); 2. сувнинг тагига чўккан лой.

ләппок бүгедой птицаги кора дона: ләппәкдый чыйшәвәрмә (Хиа., 1).

лө:в *Хиа.*, *Хиқ.*, *X*—*асп.* лабазам былән турамъс, иккъ лө:вънинән тутып, ортасына урамъс (Хиа., 1) (гопишмоқ; этик).

лө:з *Хиа.*, *Ург.*, *К*—*кпр.* лафз, сүз: и: дамнъ лө:зыннән, хейванынъ шахыннән бәлль (Ург., 3).

лө:зи:на *Хиа.*, *Ург.* ширинликпинг бир тури.

лух *Ург.*, *Хиа.*, *Шет.*, *Хиқ.* 1. лух (қовун осадиган лух); 2. ок жүхорининг бошоқсын қисми, танаси.

лүк *Ург.*, *Хиа.*, *Хиқ.*, *X*—*асп.* тұхум налағедаси: тоуқа лүк шынтырғасырьпты, бирәм жуқжо чықармадъ,

ма:ланъ қара (Хиа., 5).

лүкіча *Хиа.*, *Ург.*, *К*—*кпр.* 1. яхли, бир бутун: қар бир көлхачаңъ и: шлайәп ҳаққынъ йыл охырънда лүкіча алаљ... (К—*кпр.*, 1); 2. жиғардек: қатық лүкіча молъпты (Ург., 3).

лүнъ *Ург.*, *Хиа.*, *Хиқ.* улук ювучиллар кипидиган маҳсус құлқоп; ~ ишитон (*X*—*асп.*, 4)— трусиқ (почаси калта шаштон).

лұппә-лұп *Ург.*, *Хиа.* лұпмом-лизи (идишта суюкликининг түлиши).

M

мағалдақ Ург, Хиб, Ҳ — асп. ўмболоқ; ~ ошмоқ — ўмболоқ ошмоқ.

мағзава 1. мағзэва. 2. эзма, сергап: мағзави еқенсанов, бир айткапында езъботтарасан, езъботтарасан (*Кип*, 2).

мағыз Ург, Хиб, Ҳиң. 1. тутук; 2. күрпанинг мағизи. Шерпә халам мағыз тұтылған шайъ көрпә тұқыпты (*Ург*, 1).

мағлай Ург, Ҳиң, Ҳ — асп. пешона, монглай: Ыманц гергәншы маглайды байтәкійдь (*Ург*, 8). кәтмән урган былакләрим кахшыйдь, гейаттәрған бәзин ယа:ра ўхшыйдь, қара папақың маглайдада қойып йазған хат жалал хата ўшитидь (*Ург*, 3).

маз мазе; лаззат: ке дайсем кемйисең бәзин елларго, ләчәкль жуванини маз алдырызма? (*Гурл*, 1).

май Гурл, Манғ, Я — бэр. ёғ; күйрүк мойш; ламши мой.

майя Хиб, Ург, Шет, Ҳиң. Ҳ — асп. мояк. тоука майын қойынмынъ, йомаса чынърыкын и:чына наръб доадь (*Шет*, 6).

маймъ маймүн; пасыйәйә маймъл ойпамас (*Шет*, 11).

мала-мажр Ҳ — асп., Ҳиң. 1. тутуриңсиз, сүзининг танини йүк; 2. потайпп, мужмал; ~ волмақ — зраглашиб кетмоқ, айқаш-үйқаш бўлмоқ. **малғам** Ург, Хиб, базғам.

манат — сўм (пул).

мандъмақ I. ёчимоқ; ўзидан тинчимоқ: хеч мандъмадық сән, тапқанын не ғро гетәд, пукымыйдь съра (*Хиб*, 1).

мандъмақ II. сузилишиң бир тури; бъаэр палваннан мандъб ёттык (Ҳ — асп., 15).

ман уч яшар күй (күчкор): бъазинъ кочқар йахинъ уръшадъ, ҳәлъ өзь ман (*Қ — кпр*, 1).

манад + 1. тишсиз ўроқ; 2. тос (кир юнадиган тос).

мандаш Гурл, 1 — мағлай.

мандашта Ург, Хиб, дурра (бошга ўрайдиган кичик рўмол).

мардан Гурл, 1. ғалла солиши учун кўлланадиган катта идиш.

мардаш Гурл, Манғ, Я — бэр. чордона; ~ қурмақ — чордона курмок.

мат Гурл, 4. жим, тинт; ~ волмақ — жим бўлмоқ.

махмал Гурл. 9. баҳмал, барқут. **максат** Ург, Хиб, Ҳиң. мақсад: усын таълык балаларъинъ алтъсъна: м тапъб, мурат-маҳсатъна йетәдълә (*Ҳиң*, 1).

машақ Ург, Хиб, бошоқ: буғдоий башапоқ (*Ург*, 11).

машакламақ Ург, Хиб, Ҳиң. Ҳ — асп. пишиб қолғай буғдоий бошориши узмоқ.

машъ Хиб, Ург. мушук; мушук боласи.

ма: лълъм Ург, Хиб, Ҳиң. муаллим, ўқитувчи.

ма: ш Ург, Хиб. мош (дон):байнит, ашъинан би: ча:ранъ ма:шә йахшит (*Ург*, 1).

мәжкүрп Ург, Ҳиң. мажкүрх; шаләлайиши мәжкүрпм, нә вәлә? (*Ург*, 1).

мәз Гурл, Я — бэр. — мә:з.

мәзән Ург, Хиб, Ҳиң. ахлоқи бузук зәл.

мәзъ бекор, фойдасиз: қалаша мазъ баръи кепсан (*Л — бэр*, 3).

мәйәк Гурл, Манғ, Я — бэр — майа. **мәккә**: ~ жүрган Қ — кпр, 4. маккакжүхори.

мәлләк Ург, Хиб, Ҳиң. хусусий мулж, бойлик.

мәләп Ург, Хиб. гиж-гиж, кишиши: қизитиш: ~ вәрмәк — гиж-гиж-ламоқ уршиштироқ: ҳунъ мәләпшынъ варъптылә (*Хиб*, 1); мән уръшмажак эдъм, қыйзлар мәләп варъб уруштырдь (*Ург*, 1); ~ олмок: (ўзига) оро бермоқ, пардоz қилмоқ.

мәлъян Ург, Хиб, Ҳиң. манғ (хурмат билан „ма“ демакдир).

мамла Ург, Хиб, Ҳиң. муомала: сәйниндиң буз мыш иккесиншада мемла этәмэн (*Ург*, 10).

мәнат аёллар бәзаги (дўппага катар қилиб тақиладиган танга). Ешкынъ эндъ бәләнт бастърма, эркын їесес мана мәнат астърма... (*Ҳиң*, 1).

мәнәрмәк Гурл, 3. бошқармоқ. матасъкъядъ мәнәралмъйдь (*Гурл*, 3).

мәнжък Гурл, 1. томорка.

мәнзәмәк ўхшамоқ: қыңыл гүл-ләр ойым-ойтын, қызыла гүлә мәнзәр бойтын (*К* — күрі).

мәнъз Ург., *Хиб.*, *Хиқ.*, *Х* — асп. ўхшаш: бұгдай мәнъз — бұгдойсімон; бұгдой ранг.

мәнсәмәк Ург., *Хиб.*, *Хиқ.* менси-моқ, назарға илмоқ: бұкәм бұкәмниң дәнсөмьідь, мән бұкәмниң мәнсәмәк-мән (*Хиб.*, 1).

мәрпәр Ург., *Хиб.*, *Хиқ.*, *Х* — асп. марварид, асл тош: дейрмән тейнинән мәрвәр көчады, қадағын тұл-ләсем. белым сандағы (*Хиқ.*, 1).

мәрзән Ург., *Хиб.* ларzon; қараман ағачъ мәрзән варәдь, хожала қый-зънъ арзам бәрәдь (*Хиб.*, 1).

мәрзәп Ург., *Хиб.*, *Хиқ.*, *Х* — асп. мергәп: қампрыны бир мәртән кон-штесь варәкен (*Х* — асп., 11).

мәрж *Хиб.*, 1. уч юзли әгов.

мәржы итиинг бир тури.

мәссе маҳси: қара мәссе гыйзымдаға аяқа, алтын йүзүк сал әдәләс бар-мақам (*Хиқ.*, 1).

мәтъләмәк Гурл., *Я*—бэр 1. қайиш-моқ: қабырғам мәтъләдь (*Гурл.*, 3); 2. узилмоқ: йүрәгым мәтъләдь (*Я*—бэр, 2).

мәтър ишак материя; шу материядан қилинған појлук рўмоп: сөрь мәтърмени салкы таптыйман, сәк-кызынъ биринәдән паиштыйман... (*Ург.*, 3).

мәчын Гурл., *Я* — бежын.

мә:з Ург., *Хиб.*, *Хиқ.*, *Х* — асп. без: мәйнъма мә:з голды (*Хиб.*, 1); ила: из сөнг. мә:з қысқый (*Ург.*, 1).

мә:кь *Хиб.*, 1. моки.

мә:л Ург., *Хиб.*, *Хиқ.* маҳал, пайт.

мәжәнә 1. мағиз: еркін мәжәнәс аяқт экән (*Ург.*, 1).

мейіз майиз: ту:тланған тейін мәріз болъб йатыстын (*Хиб.*, 4).

мейін *Хиб.* Ург., *Хиқ.*, *Шат.* мия: ахшам бозан балашын сәссы мәїнъм-ни ңедь (*Хиб.*, 1; мейінъм сарстъльб дурупты (*Ург.*, 1) (миям лұқиллаб ту-рибди); йазда майынъқ қайнамалыши, қышта қазылын қайнамас (*Ург.*, 10).

мечкәй саноч: еб-чиш түймайды-ған киши. Қалдар әкә мечкәй, тои-мыйдь? (*Ург.*, 3).

мешкы *Хиб.*, *Хиқ.*, *Х* — асп. саноч: шарыннинъ аш гахтадъи — ешъекъйн,

әмжаклары сун доллърган мешкетин сә:дот ҳалага бир салам (*Хиқ.*, 1). «сени на вәрсәк гетәсөн?» дәпть дәв-лә; «иккиси мешк алтын бәрсәңең гетәмән», — дәпть қорқақ (*Хиб.*, 1).

меншырык Ург., *Хиб.*, *Хиқ.* 1. дүккә уралған бир үрам ип.

ме: нәт Ург., *Хиб.*, *Хиқ.* меңнаг: ме: иэт этиб һейән вәжых ши:рнди (*Хиқ.*, 3). ме:нәт, ме:нәтиң тейніде раңат (*Ург.*, 1).

ме: ръван Ург., *Хиб.*, *Хиқ.* меңрибон: барғысана — барғысан, гәлгүмъсон, ыа: р-йар (*Ург.*, 1). буржындын ме:ръван, болғыймъсан, ыа:р-йар (*Ург.*, 1).

мыйсәк *Хиб.*, Ург., *Шат.* әйллар кийими, мұрсақ. қампър мыйсәккын гыйын тоға жетте (*Шат.*, 9).

мұлә *Х* — асп. *Бет.* = мө:лә.

мұлқылдәмәк имилламоқ, ивирси-моқ; секин ҳоракат қылмояқ: қыймъл-даған қыр ашар, мұлқылдәгән иер дөшор (*Хиб.*, 1).

мұлләт Ург., *Хиб.*, *Хиқ.* миннат: өз на:нышы һе, кышын мұллатынъ тәкма (*Хиқ.*, 1).

мұнә айб, гуноқ: қыпшег мұнә тап-па (*Гурл.*, 4); мұнаесе йыльт Гурл., 2. айбсиз йигит; бежирим йигит.

мұнек: рәд *Манғ.* *Кип.* *Гурл.* ма-па бу ерда: мұнек: рәд отърасана, бу не йаптынъ қаламойдай? (*Гурл.*, 1).

мұрәт мурувват, тақаллуф: йыйиәр, мұрәт истома (*Шат.*, 9).

мұссәк Гурл., 9. *Манғ.* = мәйсәк. мұт Гурл., 9. = му : т.

мұттык Ург., *Хиб.*, *Хиқ.* = мұртук.

мұча Гурл., *Х* — асп. аязо.

мъжжың Ург., 4. — мъззық:

мъжжылдамац Ург., *Хиб.* мінжи-моқ, жуда секин сүзламоқ; имиллаб иш қылмояқ, секин оқат әмоқ.

мъжжынақ *Хиб.*, Ург., 1. әзомқ; ха-фа қылмояқ. өзөр бермоқ: би: чараш мұнца мәжжайформа, ио гуна:съ на: вұпъ? (*Ург.*, 1).

мъззымац гингшимоқ, йигламоқ: не мъззыйвәрсән? (*Гурл.*, 5).

мъззық Ург., *Хиб.*, *Хиқ.* сал нар-сага йиглайдыган, йиглоқ: мъззық — қа:зина жъззық (*Хиб.*, 1). Йапыра балаладын мъззық волады (*Хиқ.*, 1).

мълқынақ Гурл., 1. ботмоқ: сұнға мәлқәбдем; мълқұтмақ — ботирмоқ.

мъңжық Ург, Хив, Ҳ — асп, мун-
чо: мәнъ бир а: гам ба: бәндәдәм-бән-
дә, мәңжық тайха етпәрмыйдь шар-
манда (Ург, 3); мән сана базардан
тахъд, мәңжық әбгәләмән (Ҳ—асп, 1).

мъниас Ург, Хив, Ҳиң. чақа; майды
нараса: қыңқынагынә мъниас, алымын
гәзье дәммас (Ург, 13) (топишмоқ:
тапға).

мъсцырмақ Хив, Ург, Ҳиң тир-
жаймоқ, иржаймоқ: гүнәд йейән гүн-
дә өләр, айда йейән мъсцырәб ғүләр
(Хив, 1).

мъта Гурл, б. күр, сүкір.

мъхълм Гурл, Я — бәр. жуда, ғо-
ят; ҳаддан ташқари: мъхълм азап
бердик мана сен (Я—бәр, 3).

мъчав Гурл, 9. шатак, бұксир.

мовут Ург, 1. = мұ:т.

мой тук: бый мәйәнә бәрьб йәрәдь
вұна (Ҳиң, 3).

молла мулла, домла: пашша
у:лың моллага оқтамаға беръпты
(Шат, 3).

монча ҳаммом.

мо:са дүст, қалып ўртоқ: керымбай
влән бәз дәм мө:саңас (Ҳ—асп, 6).

мөгәдәк Гурл, 4. гажава, маофа.

мөлдәк Гурл, 5. = мәиләк.

мерә Манғ, 2. дазмол, утюг.

мө:ж Хив, Ҳ — асп. мавж: бър
йамапиң дәстинан мө:ж уръб дур-
ған дейра куръигъ (Хив, 1).

мө:ла Гурл, Манғ, Ҳ — асп. 1. сох-
та ўрдак; 2. бўш, лапашанг (одам).

мөм зэррият: қистов иш, ҳожат:
мө:мын бътмәсә, қынън экән къышын
(Ург, 1).

нап Манғ, 1. бурун тешиги.

нава Ҳ — асп, Гурл. на:ва.

навах Ург, Хив, Шат. қачон;
навахача — қачонгача: дөль мәхтәнин
кутартмалынызламъ, навахача йүрый-
сыз? (Ург, 1).

навъ Ург, Хив, Ҳиң, Я — ар. ни-
ма: навъ дыйсән? (Ург, 1); мән қанъ-
да дураман, кым нағәй йоқаткам бос-
са, айтсын, мен ешкә эчъқараман
(Я — ар, 1). бъ навъ, читмъ? чытомъйн
нә, със навъ дәвәдънис? (Ург, 10).

мө:т Ург, Хив. бокинди, қарам:
бырәвә мө:т волма (Хив, 1).

муғлъ Ург, Хив, Ҳиң. мунгли, әл-
ғиз: ҳәй-хәй өләк, жаңа өлән, ҳәй
кардаштың иа: р-йар, сән гетгәль азап-
та муғлъ ба:шым иа:р-йар (Ург, 1).

мүн Ҳив, Ҳиң. бурун: ағыз мүнни
на үчүм бәргән сана? (Ҳиң, 11). ул-
зъялан баласы дағын, мүннинъ
акызыб йүрүйсән (Ҳив, 5).

мурът Ҳив, Ург. мүйлов.

му:т Ҳив, Ҳиң. Ҳ — асп. бекорга:
му:т и:шләда: а:чи: шәэм (Ҳиң, 1).

му:ш Ург, Ҳив, Ҳиң. бурчак:
кампър вълан бунаңынъ йөркүн дәрт
му:шәнда алтын ба: (Ург, 1). харъб
гәльб, му:шта дурадъ (Ҳив, 1) (то-
пимоқ: ҳасса).

мұдрәмәк Ҳив, Ҳиң. 1. титрамоқ:
2. янғалишмоқ, хато қылмоқ: альм
мұдрәб геттү (Ҳиң, 1). 3. Ҳ—асп, 1.
ескирмоқ.

мұррък буришган-тиришган (мена,
коун) этам базардан мұррък қоуң
әтпәләпты (Ҳив, 1).

мұртък Гурл, Берун, Я — бәр.
күртак, ёш повда: таллар мұртък
чығарғанда, бағзалар дүдък чыртәдъ-
лар (Я—бәр, 3).

мұсәлләм қойил:сана мұсәлләм-
мән (Ург, 1).

мұсәлләт Ург, 1. ландавур; ўтире-
са туролмайдиган (одам).

мұттака Ург, Хив, Ҳиң. ўчок,
печка олдида ўтириши учун мослан-
ған жой.

мұттык Ҳ — асп, 1. = мұртък.

навқан Манғ, 1. = но:цан.

навхан Гурл, Я — бәр. = но:цан.

навхына Гурл, б. шабкүр, тоқуқ
күз.

навча Гурл, Ҳ — асп. хом, ғұра:
сан навчакиңна коунъ үзълән, бөр-
неккә гүшә пышәредь (Ҳ — асп, 7).

навчун нима учун: жораларъ: «нав-
чуга бунчалык эттыңз?» — дәп сор-
игъяла әнәндидаән (Ург, 3).

нагъм Гурл, 3. — лагым.

назельн Ург, Хив, Ҳиң. нозанин

бъ тутқан шарыңыз күмләдән қалған, бывә:м тутамъа назәлын йәрдан (Ург, 1).

назвай Ург, Хив, Хиң, Ҳ — асп. гулраның: гүллань ичүңдә назәпай гүл дәм йаҳшы гүлда: (Гурл, 1). бир бала гәйятыр бугдайтын басып, чәп-йан чәккәсиян назағи гүл асты... (Хив, 7). ~ ромал — назик материалдан қыннан рүмөл: назағи ромалымын сәрдым гүлләре, ташын гетмә дәдым узок елларе... (Ург, 1).

нақыш Хив, Ург, Накш; нақышла чиройли; ~ қалам — мискарларниң нақыш туширадиган асбоби.

нальнимақ Ург, Хив, Хиң, нолимок, зорлапмоқ: оғзъын йаман, дәп налякасан, йамам боса, үзүннен ғер (Хив, 1).

нама Гурл, 3. пано, куй.

намбай новвой: осын беръ бын намбай аваръ, ҳәй намбай, монъ у:на була, дәпть (Хиң, 4).

напарманъ Ург, Хив, Ург. рангнинг тури: ху напарманъ рәндә гейшәк альтты (Хив, 1).

нах Ург, Хив, Ҳ — асп, Шәт. ии:тәкілдәй түтәпти нахы қанъ ӣа:р-йар. ҹықадоғын қыйычашын сәрп қанъ, ӣа:р-йар (Ург, 3).

нахал Гурл, 9. тақа.

нашпотъ нашпотъ, иок:ешишгымның алды хатар нашпотъ, күп-күнин зорайар ичменин отъ... (Ург, 5).

на:ва Ург, Хив, Хиң, Қ — кпр. иоп ғөтчанды ясалыб, ҳайвонлар суя ичиши учун қудуклар олдига күйнелди).

на:ръ Ҳ — асп, 7. нахор, овқатлашиш.

нәвәла Ург, Хив, Хиң, қандай:нәвәла адамсан? (Хив, 1); йоқәткөн нәссо-каралирыныз таңылакойса, нәвәла йаҳшы (Ург, 1).

нәвәлан Ург, Хив, Хиң, Ҳ — асп, Қ — кпр. иима бало? нәвәлан, маҳтанасан, жаным чықан, гөззө төк, саққалың ақ әрүн, чықан (Хив, 1).

нәзәр назар; нәзәрә алмақ. Хиң, 4. иишонга олмоқ.

нәй Хив, Ург, Хиң, 1. най (музыка асбоби); 2. мискарлар ерга коқиб, устиди нарса ишлайдиган асбоб.

нәйчә Хив, Хиң, Ҳ — асп. иш ўрай-диган иш қавак қамниш (1.5 қарич):

машынъмынъ нәйчәсъ сынъп қалдъ (Хив, 1); ~ ҳамъш — иш қалак қамиш (үнзак бўира тўқийидимар).

нәйэ Ург, Хив, Хиң, Ҳ — асп. нега, иима учун?: мәи сана гәрәк восам, мәнъ нәйэ дәптиц, нәйэ бир шопиат урдин? дәпти бахт (Ург, 8) келта адам мәнъ нәйэ дара асасла? — дыйдъ (Хив, 1).

нәмәнә иима:нәмәнәнъ айттын сизле? (Ҳ — асп, 2).

нәрван Хив, Гурл. 1. сада (қайрагоч): сизън ейван бъязн сыйван эмасмъ, ортасында чи:ни нараван эмэмъ... (Хив, 1). сәнъ энебыйн, нәрваннә теййнлә ухлаб йатъит (Хив, 4); 2. қайрагоч (аравага ишлатиладиган түри, тик ӯсади, ғоят мустахкам, чидамли бўлади). ейваныца улъя нараван ғосад, доддъ бола мәнъ по-лым тосадъ, уч гүм болди раманбайнъ ғермәдым, ҳалъым сораб бүйүн ахшам гасе:дъ (Шәт, 9).

нәрт Ург, Хив, Хиң, пойда, чи-виқ:бър дал қастым сече ту:тиң нәртынән, бър Ӣа:р туттым исапчынъ мәртыннәп (Хив, 4).

нәсәқара Ург, Хив, Хиң, нарса; буюм, ашё:пәсълқәйә нәсәқаралашы қачан аппармас? (Хиң, 1). нәсәқара-лана күйатламага сәр, гечедо:ку-рьесын (Ург, 1).

нә:л I. Ург, Хив, Хиң, Ҳ — асп; күчат, ниҳол:ертән сълә кәлхазъ бығына варнила. ше:дә отағ отый-съла, нә:л экъясла (Хив, 3).

нә:л II. Ург, Хив, Шәт, Хиң, Ҳ — асп. нахал айақымда қызыл әдък нә:ль йоқ. ҳаммәнъ ӣа:ръ ва:майъ ӣа:ръм йоқ... (Шәт, 6).

нә:лләмәк күчат үтқазмоқ, пидол экмоқ: нәкълы гъянант нә:лләсәнәм пә-маз солъб аладъ (Ург, 8).

нә:лчә Ург Хив, Хиң, күчат: ниҳол экмоқ:еийванъма гул экъбман нә:лчәләп, нә:лчәсина сув бәрәмән түнчелап (Хив, 1).

нәйчә Ҳ — асп, 1. найча.

нешатмәк Ург, Хив, Хиң, Ҳ — асп. иима қылмоқ:пашша ва-

зи:рна қараб: буларъ *нешатык* гәрәк? — дәлдъ (*X* — асп., 1); қолымда йүзукъм күмүш атамән, әком армыйәдә мәни *нешатемәк*, дөгәр айын омбашындә гәлмәсә, артызаала ташаб, өзым гетәмән (*Ург.*, 1).

не:де Ург., *Хив.*, *Хнк.* қаерда: ейнүмдә гейиэсмү гүлләръ мейдә, жөжүк бала, сәнү вайларык не:де?.. (*Хив.*, 1).

не:ча Ург., 1. = нәйчо.

ныйл *Хив.*, Ург. кора бүек.

нъччә Ург., *Хив.*, неча, неча марта; қанча: үчәкэ чыкма, дәп нъччә айтаман, ийакыннъ чат йарап дәп қорқаман.. (*Хив.*, 1). нъччәкъ дый-брмантынъ тартасъз бир гүпидә? (*Ург.*, 13).

нъччолла қанча: ижек нъччолла вәрсән ныйль-дә: йатавәрәдь (*Ург.*, 1); қанчалик: бәзләнү бир танап йөрмәз ва:, нъччали мес:нот этсанәм, хеч акын бәтмыйдь (*Хив.*, 1).

нъччык Ург., *Хив.*, *Хнк.*, *X* — асп.

нечун, нима учун: башта герийинъ күчкә артык? (*Ург.*, 3).

ни:з Ург., *Хив.*, *X* — асп. килик, одат: хунт ма:зъ йамән (*Хив.*, 1).

номай Ург., *Хив.*, *Шат.*, *X* — асп. күп, сероб: бу йыл әрьклә номай волжакою (*Шат.*, 9).

нохта Гурл., *X* — асп. 1. пүхта, 2. лух (ковы осадиган нүхта).

нәзәл Гурл., 1. нишон; ~ алмақ — нишон олмок.

но:кан *Хив.*, Ург., *Хнк.*, *Шат.* 1. пилла; ишак куртн: но:канланъ бир ухысъ қалдъ, осын пи:ка воладъ (*Ург.*, 10); но:каны йорнақ салып, бир жа: йя гетжәкмән (*Шат.*, 1). нө:ш Ург., *Хив.*, *Хнк.* күкарған дарахт, бир йаманинъ қастышик нө:ш урган дәрәк кү:рлікті (*Хнк.*, 1).

нуқул *Хив.*, Ург., Гурл., 1. аъло, жуда яхши (наи); нуқул йигътләрмәз урьшака кеттъ; нуқул әрк Гурл., 1. яхши пав ўрик. 2. ширинлик-пинг бир тури.

O

оба Я — бэр, 3. = ова.

она *Хив.*, Ург., *X* — асп. кишлок: үтәк учәкә бақар, айшанъ шамал қақар, шу овада бир қыйз ва: бәй-бәй нү:чимп йақар (*Ург.*, 3).

овгардан Ург., *Хив.* мис чөвлә: овгардан бүлән бүрүпч сүәздәлә (*Ург.*, 1).

овкарык Гурл., 9. ўқ арик.

овмақ Ург., *Хив.*, *Хнк.* майданмок; үкаламоқ; аңасынъ овмақ: шаштиши қайгармоқ; овумак 1. майданмок; 2. *Хнк.*, 1. ёш болалариннг оғизиг яра чиқмоқ.

овынк *X* — асп., 1. — у:нык.

овуз *Хив.*, *Хнк.* 1. оғиз (сигир янги түккәнда келадиган сут).

овулдьрық Ург., Гурл., *Хив.*, *Хнк.* балик тухуми, икра: сазан балъкынъ овулдьрық мазаъз воладъ (*Ург.*, 3).

овундъ *X* — асп., 1. ушоқ: нанын опундъсъс.

овунмақ құйнамоқ: көлт пышть, жәнә овунагайды бала (*X* — асп., 2). овунтърмақ — қиіннатмоқ: жантъмиň овунтърасана (*X* — асп., 13).

овурт *Хив.*, 1. — у:рт.

овүч *Хив.*, *Хнк.* — авъч.

овушмақ *Хив.*, 2. = у:шмақ.

овшамак арзикмоқ, ховликомоқ: сүзүк гөзләрнъ мана дыккәлә йүракъм овшыйдь, жапъм қашшыйдь (*Хив.*, 4).

огынмақ *K* — кпр., 4. = овунмақ.

оглан 1. йигит: 2. бачча (эски). оғрън Ург., *Хив.*, *X* — асп. *Шат.* ўғрилиқта, яширин: оғрън-օғрък хат алъшьб үйрәрдьк. зәкъстан откән соң инде бирләштк (*Хив.*, 1).

ожақ Ург., *Хив.*, *Хнк.*, *X* — асп. ўчоқ: балам, мата бый ожақ сальб бербъ гет (*Хнк.*, 4); йамән хатын мәләй са:чъ чох волар, һақшы гәпдән йамән гәлләп көп болар, қыл алмашы ожақыннан бәлльарь (*X* — асп., 5).

озал Я — пр., 1. илгари, аввал; қадим бақтда.

озмақ 1. ўзмоқ, ўзиб кетмоқ; 2. ўтмоқ; кечмоқ: ит баласы төрге озар, съчикан баласы ии қазар (Я — бэр, 5).

ой 1. ўй, фикр; 2. паст, чукур: пахтадардъ ойга ехсан йарашар, наракларъ бир-бърьпә қарашар (Я — бэр, 4). ои ағыза аккелларым гована... (Үрг, 1).

ойдағ Гурл, Я — бэр. = уйғар
ойданмақ Гурл, Я — бэр. үйғонмок:
үнектомок: дәвәләр астан вонъ ойатадъллар (Гурл, 6).

ойдың Ҳис, Үрг, Ҳиқ. чукурлик,
настлик: оидәқа айақым гетүп, тас
сънвада (Үрг, 1).

ойың Ҳ — а н, 1. — ойдың.
ойыңың Ҳис, Үрг, Ҳиқ. ўнинчок.
оймақ 1. ўимок; 2. аңғашвона:
кат-кат қаймоқ и:чындо, быйыкан
олимақ и:чында (Үрг, 1) (топшишмок:
дапак магизи). оимақымның тъләдьи
мән гүжүм тейнди, мәм былмәсәм,
на парекан на:рн мейниндә... (Ҳис, 1).
ойпанимак Шат, 4. иврисиб иш-
ламок.

оқалав ўқлов: мән на вұлыйн, ока-
ловын не : рәд? анатан сура (Үрг, 1).
оқрық Үрг, Ҳис, ҳороз (тегир-
мон)ға күшириладиган әшакнинг илгиги-
га таңғиб болғанадиган таёк.

оқыштырмақ Үрг, Ҳис, Ҳ — асп.
нарп-берн үқимоқ, юзаки үқимоқ.
оқра: Үрг, Ҳис, Ҳиқ, Бет. ~ кәл-
тақра кал, шаша кәл.

олақ 1. улок; 2. лапапшанғ, укув-
сиз: олақсанын, шу п:шәм баша-
рашлымдән (Қ — кпр, 1).

омма: Үрг, Ҳис, Қ — кпр, Я —
ар. ~ ашмак Ҳис, 1 — ўмбалоқ от-
мок. ~ қоймақ — әгри күймок: гез-
зышиән айнаптын, тәвөлдөш бала, па-
нақының омма қойыб бир кара (Я — ар, 1).

оммалақазан Қ — кпр, 9. = омма.

омча Ҳ — асп, Ҳиқ. ўтнин; (кух-
дал) көлтириладиган союзқ, ўсмиллик
томирлари). бир арва омча алдъм.
герәкмийәдә-да : рейес ал дәдь
(Ҳиқ, 11).

онсары ўн икки ярим қадоқ: құн-
жынъ сыйырганәкән онсарыдай қунжы
чығыпты (Гурл, 4).

онайламақ 1. текисламоқ (ерни
екишига тағырлаб күймок): былмый-
мен, наен бе: дәлән онайлаб хойып-
тъ? (Ҳиқ, 3). 2. Үрг, Ҳис, Ҳ — асп.

пойламоқ: пә:шы өңайлаб дүръпсан
үзин? (Ҳис, 1).

/ оңыш Үрг, Ҳис, Ҳиқ. эплаш; биң
илюк қилиш: қоншыла қарағынча,
оңышына кара (Ҳиқ, 1).

оңышимак эплашмок: шу въләп
оңышыб гетакой ҳазър (Ҳ — асп, 15)
— орам Ҳис, Үрг, Ҳиқ, Шат. ма-
халла; күча: ешниң әлди сечә ту: тты.
орамыннан бир йа:р еттү... (Үрг, 1);
байлар орамыннан йа:р сась гәлді
(Ҳис, 1).

орамал Манғ, Гурл, Я — бэр.
рүмой.

оржа ўлжа; асир: оғылың оржас.
қызының жессыр жынәнты (Ҳис, 1).

осың Үрг, Ҳис, Ҳиқ, Я — ар.
сүнгра, кейин: осың, сөнг гезэлли-
сағ, дәп вуну тутадыла (Я — ар, 2);
осың хоразын айақының бир тъкип
гърьпть (Ҳис, 4).

осмақ Манғ, 1. 1. түсмок (болапын
түсмок).

/ отламақ Үрг, Ҳис, Ҳиқ, Ҳ — асп,
Қ — кпр. 1. ўт ёқмок; ўт күймок;
сама: риң отлаб иәрсали, нытта бир
чай ичөль (Үрг, 1); чыльмның отлаб
иәр (Ҳиқ 3). 2. Ҳайвонларнинг яр-
ларини даволалы учун темир қизди-
ри босмок (Ҳис, 1).

/ отль 1. поезд: бәзөрдә чөржеп-
до отлыға мылдырьп тенз бойын-
дағы, бир шә:рсә запарып ташадь
(Берун, 3). 2. қайгузи, аламәзәд;
3. серғайрат.

одън Ҳис, Үрг, Ҳиқ, Ҳ — асп,
Бет. ўтнин: одын айтыран белгә де-
шанды қаладь (Үрг, 1).

о:ж Үрг, Ҳис, Ҳиқ, Я — ар. үч.
интиком.

о:нық Ҳис, 1. = у:ни.

о:мач Үрг, Ҳис, ҳамир опш:апам
мана о:мач пштырьб бердь (Үрг, 7)

о:рт Ҳ — асп, 1. = у:рт.

— өваж Үрг, Ҳис, Ҳ — асп. авж, кү-
чайиш, күтарилиш.

өкрайид Үрг, Ҳис, Ҳиқ, Ҳ — асп.
брор нарасалынн сараланғани, сайды-
ланғани: кү:н өврьнди волыпты (Үрг, 1);
бүрүнч өврьчдыннан ал (Ҳ — асп, 15).

өвүрмәк Ҳиқ, Ҳ — асп. ажратмок;
сараламоқ: бүрүнч өвүрьб бердь
(Ҳиқ, 11).

өгъя Гурл, Манғ, Я — бэр. = өкнә,

ӘГҮМӘК Ург, 1. = ӘЙМӘК.

ӘЖӘК БУЗОҚ: ЙАХШЫ ӘЖӘК ИККҮНӘНЬ ЭМӘДҮ, (*Хиа*, 1); ӘЖӘК ИЛИНЬ ҮЗҮЛПІ, ӘПСІСНЫНЬ ЭМҮП ҚӨЙҮПТІ (Ург, 1). ӘЖӘККИҢЕ от бәр, и:чъ ач өғанды (Ург, 3).

ӘЖӘШМАК *Хиа*, *X* — асп. = ӘЖӘШМӘК.

ӘДЕМӘК *Хиа*, Ург, *Хиқ*, *X* — асп. ҮТАМОҚ, ҮРНИШИ БОСМОҚ: СҮЙЕРНІ БАЛЛАСЬ УЛЛАЙСА, ЕЗЫНЬ ПУЛЫНЬ ӘДҮЙДЬ (Ург, II).

ӘЗӘЛӘМӘК *Хиа*, Ург, ТУЗАЛАМОҚ, СОҒАЙБ ҚЕТМОҚ, (ориқ ёкын касал кишининг ўнгайиб, соғаиб қетмоғи).

ӘЗГӘЛӘМӘК Ург, *Хиа*, ЯНГИЛАМОҚ, ЎЗГАРТИРМОҚ: БАЛАНТ ДОППСЫНЬ ӘЗГӘЛ, қи:р ВОЛҮЛГІТ (Ург, I).

ӘЗГӘЛК Ург, *Хиа*, *Хиқ*, *X* — асп. ӘТЛИК, БЕГОНАЛИК.

ӘЙ *Хиа*, Ург, *Хиқ*, *X* — асп. үн. ӘЙНҮМДОГ: ГЕЙШАКЫМ ГҮЛЛӘРЬ МЕ:ДӘ, НЫЧЫК ТАҚАТ ЭТБЬ ОТҮРҮЛІН ӨФДЕД?.. (Ург, 9). ӘЙ ЕПСІСНЫН ВАТОН ЙОҚ (*Хиа*, 1).

ӘЙМӘК *Хиа*, *Хиқ*, *X* — асп. ҮХЧИМОҚ.

ӘКІЗ *Хиа*, Ург, *Хиқ*, ҲҮКИЗ: ЙЕР НАТТЫ ВОСА, ӘКІЗ ӘКІЗДАН ГЕРӘДЬ (*Хиа*, 1); ӘКІЧЧА — ЭРКІН БУЗОҚ, БУКАЧА: СҮФЫРЫМТЫЗ ӘКІЧЧА ДОГДЫ (Ург, 12).

ӘКСЕРЬК Ург, *Хиа*, *Хиқ*, *X* — асп. ҮТТАЛ: ӘКСЕРЬК АЗАБ БӘРІАТАР МАНА (Ург, 1).

ӘКСЕРМӘК *Хиа*, Ург, *Хиқ*, *X* — асп.

ЙҰТАЛМОҚ: НА:ДА БӘРГЕН АХШАМЫНДА

ГОЛМАСЭОН, ӘКСЕРЬБ ӘТ ОВАЗЫШАН

ДАНҮЙМАН (Ург, 12).

ӘКЧА 1. пошна; 2. товоң; 3. ариқнинг остиң қисми (қазуучилар истилохи); ~ әтпәрмәк түриб қетмоқ;

орт ~ өрқада, кейниша: АТЪЫНЫЗ

АРТ ӘКЧА ЭКЭН, СУВ БАРМАДАЛ ГЕРАК?

(Ург, 3).

ӘЛӘН 1. Ұлан, қүшиқ (түйларда

әслялар айтадиган қүшиқ).

ӘЛӘН 2. Берун, 1. бир хил үт (сув

окмай қүйгән ерда үседиган үт).

ӘЛДІСТҮРМӘК *Хиа*, Ург, *Хиқ*, ҮЛДИРГИЗМОҚ: МӘН ГҮНДҮЙМШІГЕЧҮРҮП,

СҮЗИН МӘН ӘЛДІСТҮРМӘДІМ, ДӘПТІ (Ург, 1).

ӘЛЬҮҮГҮЧЬ МУРДАШУ: ЕЙНІНДАӘКҮНЬ

ӘЛЬҮҮГҮЧЬ АЛГЫЙ (Ург, 1).

ӘЛЬСКӘ ҮЛАКСА; МУРДА.

ӘМГӘН Ург, *Хиқ*, ҮСҮКРАК, КҮКС, БАГИР (ГАНДАНИНГ БЕЛДАН ЮКОРИ ҚИСМИ): БАЛАМ, ЖОРАНАМ КЕСӘЛ, БЫР АЙДАН БА:НА ӘМГӘННІН ГӨТАРМЫШ ЙАТЫПТЫ (Ург, 1). ӘМГӘННІЦЫН КҮТӘР (*Хиа*, 1) (ҚАДИННИН КҮТАР).

ӘМЙӘН *X* — асп. 1 = ӘМГӘН.

ӘМҮР *Хиа*, Ург, *Хиқ*, *X* — асп. ҮМР: МӘИННӘН БАШҚА ЙА:Р ТУССАСЫ, ЙА:РЫШ ЕТКӨЙ ӘМҮРСЕС (*Хиа*, 4). ӘМҮРДІ БЫРАМ ІАЛГАС СЕЛЛАМЕЙЕН ЭКЭН АТАБАҚАР (*X* — асп, 10).

ӘҢЖӘЙМӘК Ург, *Хиа*, *X* — асп. ҮНГАЙМОҚ, СОҒЛОМ БҮЛМОҚ, КУЧАЛ БҮЛМОҚ: ӘЖӘККИМ СҮРӘТ ӘҢЖӘЙМЙДЫ (*Хиа*, 1). СУ: БАРМӘСИН, ӨСҮМЛҮК ӘҢЖӘЙМЙДЫ (*X* — асп, 1).

ӘҢҮЛК *Шот*, *X* — ӘЛДҮКЕ.

ӘҢКЕЧЬ *Хиа*, Ург, *Хиқ*, *X* — асп. ГИНАЧИ, ГИНА САҚЛОВИНЧ.

ӘР ГУРЛ, *Манғ*, Я — БӘР. 1. ҮРМОҚ ФЕҮЛИДАЙ БҮЙРУК: САЧЫНДЫ ӘР; 2. ҚАРШИ ОҚИМ: СҮДГҮ ӘРКИҢ ЖҮЗҮБ БОЛАМА, КӘМӘН ӘНДАРАДЫР (*Манғ*, 2). 3. ҮЖАР, ҚАЙСАР (= Ә:Р).

ӘРӘ Ург, *Шот*, *Хиа*, *Хиқ*, *X* — асп. 1. ҮСТУП 2. ТИРГАК: ИЛАРАПТЫ ӘРДӘС, ИККҮНӘЛДІНЬ ТӨРӘС, ИСКАЛДАТЧЫГА БЫР САЛАМ (*Шот*, 9). СИВАПЫПСЫН ӘРДӘСМАК ЭҢӘЖАН, ҮЧ ҚЫЙЫНЫН САРСАСЫМӘН ЭҢӘЖАН... (*Хиқ*, 1). И:МАНИН ӘРДӘС ДАЙДЫ (Ург, 1) (ОЧ БҮЛДИ).

ӘРҮПАК ГУРЛ, *Манғ*. РҮМОЛ (ПОНГАДАШ ТҮКИЛГАН): ТАШКӘННІН ӘЛДҮРФАС ӘРҮПӘГЕМДА КҮЙЕС ТУШЫПТЫ (Гурл, 1).

ӘРМӘК 1. ҮРМОҚ: САЧЫНДЫ ӘР; (Ург, 1). 2. ТАХЛАМОҚ, ҮРМОҚ: ҚАРНЬЧНЫ ӘР (*Хиқ*, 1).

ӘРТҮЙ Ург, *Хиа*, *Хиқ*. ГАХВОРА ЛЕЧ (БЕШИК ӘПҮГИ).

ӘРТМӘК Ург, *Хиа*, *Хиқ*. ЯШИРМОҚ, БЕКИТМОҚ; БИРОР НАРСАЛИЯНГ ҮСТИЛІ СИМОҚ: ГЕРДАКЫНЫН ӘРТ, ГЕРМАДЬКЫНЫН СЕЛЛАМӘ (*Хиа*, 1).

ӘСМӘК ТОЗАЛАМОҚ: БАЛЪКТЫ ӨСҮБ ЙҮҮВЕР (Гурл, 5).

ӘТА:ЙҮ Ург, *Хиа*. ПОТАНИИ, ЪТ:ӘТА:ЙҮ КЫША ГАЛЫП, СЫЗЫН СУРАЛДЫ (*Хиа*, 1).

ӘТҮРМӘК Ург, *Хиа*, *Хиқ*, Я — АР. ҮТКАЗМОҚ: АЛАМАН ДӘП АЛТЫ АЙНЬ АҮТЕРДИ, НАМӘРТӘКАН ЭҢӘГАРНЫ БАЛАСЬ (*Хиқ*, 4). БЫЗЛАРЫ ТАМАРҚА ӘВВАЛЛА

попадэль, үч Йыл олдъ быйа:на өтвр-
дакас (Я — ар, 1).

өтләшишмәк *Хиа*, Ург, *Хиңк*. кучай-
мок, зүйраймоқ; ҳаддан ошмок; гөз
арръка:м дохтъра вармаса, өтләшеб
гетэль (Хиа, 4). өтләшишмәк ҳад-
дан оширимоқ; тьсса:м дүм өтләш-
тэрдэль (Ург, 1).

ө:лад Ург, *Хиа*, *Хиңк*. авлод.

ө:лья: Ург, *Хиа*, *Хиңк*. мозор,
жабристон; быр ө:лья:га карып, дар-

вазасъниан ича:на эйяратта гърдэльэ
(Ург, 3): ө:лья: м қошпъельнъ қол-
дар (Я — ар, 2).

ө:р Ург, *Хиа*, *Хиңк*, *Х* — асп.
1. ўжар; көр дейән ө:р воладъ
(Ург, 10); 2. қарни оким.

а:рьк оқшоқ, бүгдой ёки гуруч
майдаси; бу:дайъ ө:рькыннэн айър-
дымса? (*Х* — асп, 5).

П

па ох... э....., ҳаҳ...., өнирай...,
бай - бай: па, бүгүнэм жүммь вълэн
ииккъымз багън қылдърдъкан (Хиа, 1);
па, манлайъ қара, бирдайн и:шын
патрат этиб ўйргэнин сен... (Шат, 1);
па, шу баланың әнекъ қаттыда; съра
тәп ка:р этмийдэль (Ург, 3).

паза Ург, *Хиа*, *Хиңк*, *Х* — асп.
омочвиге тиши: йер тейиндэ ай
йүрдэль (Хиа, II топишмоқ; паза —
омоч тиши). баҳыл қошъб ўйрган-
дэ, құндәнш пазасъ быр қатын нәс-
сәйә уртълыштъ (*Х* — асп, 1). хунъ ай-
акы пазадыши, қанин қүзәдүни (Н —
кпр, 7).

пазза Гурл, *Манг*. = паза.

пай I. ҳаҳ...., әхе...; бе... е....,

пай II. насиба, ҳақ; улуш: нашша
сызып пайызын бәрілб йәрдэ, инә
пайызыз, дәп палағын кәмпүрә бәрдэл-
ле (Ург, 10); арромалын ортасында
а:ит ва: қызыл жуван ораб чыхса
жа:и: ва: мә:рәкайә барса, шунъ
па:да ва: пултъм боса амасмәдым
арромал (Хиа, 1).

пайапъл Ург, *Хиа*, Я — ар. пил-
ланоя, якка чүп; ииккъ пайапълнъ быр
дәп өтәмән, айакым дайтыңса, йа:па
гетоман... (Я — ар, 7).

пайгър Шат, 3. — пайър.

пайжама *К* — кпр. 4. лозим, хотин-
қизләр иштони

пайламақ Ург, *Хиа*, *Х* — асп. бүл-
мок, тақсиз этмоқ. мән пайламақ пай-
лаб алдым (*Х*-асп, 1).

пайър Ург, *Хиа*, *Хиңк*, *Х* — асп.
хамиртуруш; илан этжекәдым, пайър
бузълыштъ (*Хиа*, 1). пайърм ә:жъ-
натвәдэ (Ург, 13).

па:къ Ург, *Хиа*, *Хиңк*. устара.

паққыр Гурл, 3. — панны.

пақлавық *Хиа*, Ург, *Хиңк*, 1. пуфак;
2. шиш (ираннинг пуфакдек бўлиб шин-
шип кетини); элъм пышып, пақланық
этви ўйхтъ (Хиа, 1).

палайъш *Хиа* I. капгирсизмон те-
мир чоили.

палац I. *Хиа*, Ург, Гурл. план;

палац II. эшак түқими: пъядада
қалдым алаңда, қырқ тәңгәмбар па-
лақда (*Гурл*, 3).

палац III. *Гурл*, 4. палағда (тухум).

палаас *Хиа*, 1. = полас.

пальмъян Ург, *Хиа*. фолбин.

паллас Гурл, 4.— паллъс.

паллъс Ург, *Хиа*, *Хиңк*. исқирт,
ифлос.

пан I. Гурл, Я — бэр. аңқов; ~ ие-
мәк; — панд емок.

пан II. Ург, *Хиа*, *Хиңк*. 1. дабдаби,
куруқ савлат; бай той вәрсә—паны
вълэн, кәмма:л той вәрсә — көркө
вълэн (Хиа, 1).

паннны Ург, *Хиа*, Шат. анқов: ҳа-
деганды гапта тушунавермайдиган
(одам).

панесъмақ Гурл, 3. мақтанимок, ке-
рилмоқ.

панақ теллак, қаллопок; улль йол-
дан гельшыннэн айнаный, вәләсәпът
мъышыннэн айнаный, шера:зъ па-
нақна чәккәде қойып, бъзо қараб
гүлшыннэн айнаный (*Хиңк*, 1).

папъш Ург, *Хиа*, Шат. 1. туя
оғиннинг ерга босадиган қисми; пай-
поги;

папъшок Ург, *Хиа*. попоп машин-
паси; ойқ машинаси.

пара *Ург, Хиа, Ҳ* — асп. 1. парча, қысм; бир — баъзи бир, қай бир: бир *пара* адаминъ көлләш бәләңт воладь, айтқан гәспинъ ильб аләдь (*Хиа, 1*).

паравъз *Хиа, Ург, Ҳ* — асп. 1. пията; 2. жиляк: көрнәнни паравъзынъ ҳәләмә төкть (*Ҳ — а.п., 1*); авзыць парарвъзъ йок (*Гурл, 4*).

паръмақ *Ург, Хиа, Ҳиқ*. 1. чидамоқ: инсан, сана гәйинәк *паръмайди* (*Ҳиқ, 1*); 2. таъсир қилмоқ: сана гәп паръмайды (*Ург, 1*).

пармал *Гурл, Манг.* окучка: пактани пармал мыйзи қарық парып судгарнатыр (*Манг, 1*).

парръядамақ *Ург, Хиа, Ҳиқ*, 1. лоууламоқ (үт хақида): ота ламинамай қўиси, *парръядуб* гетди. (*Ург, 1*); 2. қизишмоқ: кеп *парръядеи бермоқ* (*Ҳиқ, 1*).

партан 1. партов (ер); 2. *Гурл, 3*. қалин.

партал *Шам*, 3. = партан.
пасмина паст, қадр - қимматсиз, деч нарсага арзимас: узым *пасмина*, кейин асманда (*Хиа, 1*)

пат күч, қунват: патып йессә, ал (*Манг, 1*).

патаас *Гурл, Я-бер*, тупроқ аралашган сомон; похол: онсаръдай қўнжъ чъфыпти, узым патаас миёнен (*Гурл, 9*).

патъяғ *Ург, Хиа, Ҳиқ*. фотиҳа: ахшам кудала гәләп, патъяғ тойъ этиб гетптыла (*Хиа, 1*).

патърдамақ *Ург, Хиа, Ҳиқ*. Ҳ — асп. шитирламоқ: на: патърдян-вәрәдъ ву, шчана қатъ койнгой (*Ург, 13*). патърдамытп отбрасақ, кла:санъ сънцъларсан (*Ург, 3*).

патланық *Гурл, 1*. = паклавык.

патланмақ *Гурл, 3*. = бадланмақ.

пат - пат *Ург, Хиа, Ҳиқ*. шитирдан майдопга сув чиқарадиган машина, водокачка, насос: атажкан экан-ланъкъ пат - патп тейғышескәдэ (*Ҳиқ, 3*).

патрат *Ург, Хиа, Ҳиқ, Ҳ* — асп. патоқ, чалкаш, пойма - иш: сөн бърдикъ патрат и:ш атъб йуръисен (*Ург, 13*); узъ патратнъ и:шә:м патрат (*Ҳиқ, 1*).

паттъ - саттъ *Ург, Хиа*. майдан - чуйда, икир - чикир.

пахыр *Ург, Хиа, Ҳиқ, Шам*. факир, бечора: ана йолдаша:м гейагътар, бала *пахыр* (*Ург, 11*).

пахтәк қумри: пахтак дейэн бир күш олур, сыйнәләр күмүш олур.... (*Хиа, 1*).

пәдък *Ург, Хиа, Ҳиқ*. шолча, буз түкнидиган асбоб — дўкон, дастгоҳ, ахшамъ вълан чарх ейъръ, гундъзъша пәдък докыйдәкән (*Ҳиа, 7*).

пәззә *Ург, Ҳ* — асп. тутантирик. паланч *Ҳиқ, 1*. гўзапоя.

пән *Ург, Хиа, тиргак, таянч*: көврәмәк — мадад бермоқ; қўллаб-кўлатишамоқ.

пәпәк попук: нейзән у:жында үз дўлъя пәпәк (*Хиа, 1*).

пәрйәр *Ург, Хиа*. циркула гўшаган эсбоб (зравасозлик истилохи).

парди:вал *Ург, Хиа, Ҳ* — асп. уйнинг әнг юкори қисмига қўйишидиган пахса: парди:вал - ә = пәрди:вал, пәрди:валн гәрдъ па: йаҳшъ гәрдъиши:па:ръмин йўракында дәрдъ ва: (*Ург, 1*).

пәръш *Гурл, Хиа Ҳ* — асп. юпқа парда; чала ишлә (куртиниг пиллаги киршидан олдин юца порда олиши): бъзық бъкёнын курғъ търъ болъп қалъпти, шундада пәръш йок (*Гурл, 5*).

пәрт *партынъ чекимас Гурл, 9*. бошлиб урмоқ.

пәрч зич: пактани қанара пәрч этиб дик (*Ург, 14*).

пәрчимәнек зинчламоқ. тигиз қилиб солмоқ (тиқмоқ).

наспи:л *Ург, Хиа, Ҳиқ, Ҳ* — асп. камтар.

пәт пахмоқ: сачыц пәт волъпти (*Ург, 1*).

пәтък шин (потолок): ей дъем вейрон, пәтъклеръ чүшъп қалъпти (*Ург, 3*).

пәтирак *Гурл, 1*. кичик патир.

2. *Хиа, Ург, Ҳ* — асп. зогора (нов): жүйешпән bogap на:на бъзлә пәтрак дыймис (*Ҳиа, 3*).

пәтрамәк *Хиа, Ург, 1*. титмок;

2. эрмак қиямоқ, бекорга ўйнаб ўтири-

моқ: и:чын қысылса, чўп *патра* (*Ҳиа, 1*).

пәчанәндоно печак уруғи (ўсими-

линик): иенондайш хөнъмъс, пичакдә-

на наңгымъс, пәчәкәнәң волмаса, тас чъкъыйдь жантъмъс (Гурл. 3).

пәчи:з ўйиншиң бир тури, лотеряяга ўш гап бир ўйип.

пейда *Хиа*, Ург, *Хиң* фоидә: өрмә былың вомаса, дықма бывыйн пейдаш йок (Ург, 1).

пәттә *Гурл*, *Я* — бэр, *Х* — асп, бөг, бойлам (ятоқ боги).

пәттәләмә *Гурл*, *Я* — бэр, *Х* — асп, янтоқни боғламоқ; боғлаб уймоқ: йандакы пәттәләп қойдым (*Х* — асп, 6).

перыш *Ург*, 1. = перыш.

пеш 1. печка; 2. меҳмонахони: пешта лурған галынь бир гульсанайя:р = йар, атап възан өненин балбъясэн, йа:р = йар (*Хиа*, 1).

пешагана *Х* — асп, *Гурл*. - пешана:

пешана:на *Ург*, *Хиа*, *Шат*, *Хиң*, пашшахона; пешана:налық пашшахонаик, пашшахонага стадиган дока (*Хиа*, 4).

пешкыл *Ург*, *Хиа*, *К* — кпр, *Хиң*. фартук.

пешкыр *Х* — асп, 1. 1. пешкыя; 2. чүкмор, сүйнә.

пешмәк *Хиа*, Ург, *Хиң*. пашмак (холз), ба:зары кирб бир киңа пешмәк атка (*Ург*, 1).

пешша чиши: пешша отъстърмыйжакку, чоқын йатынть (*Ург*, 13).

пеш: *Хиа*, Ург, *Хиң*. чопон, пустын пешши, этаги: осым үйилг пештинын белың қыстырын, пола чүншүн (*Хиа*, 1).

пеш: юмуш, тирикчилик; одат: мәнг гүндәгү пеш:циәм шу (*Ург*, 1).

пъяль Ург, *Хиа*; мушук боласи.

пъләмак *Гурл*, 1. = үфләмәк.

пъль *Хиа*, Ург, *Х* — асп. мөгор, пүпанак: наң пъль басынтын (*Х* — асп), ноз мөгорлабди.

пъльсләмак I. Ург, *Хиа*, *Хиң*. мөгорламоқ: йаз гүлләрү наңын йапқанан соу йайтып қойсаи, қатын қалады, дастәләп қойсаи пъльслаб гетады (*Ург*, 8).

пъльсләмәк II. 1. ишин уламоқ (этисидүзләр истилохи) 2. Ург, *Хиа*, *Х* — асп. плашмоқ; алалгамоқ: пъльсләнб ўрьемә (*Ург*, 1).

пътын *Гурл*. *Ман*: бутүн: екъ йарым бир пътын (*Ман*, 5).

пътмър қиңлагар, анер: қитмир: кеп пътмъреңәнәп, жұнанәнәмәк (*Хиа*, 1).

пъттә пича, оғана, жиңдак: мән тойа барағармыйман, пътта зөләл пішым бла: (*Ург*, 1); адамам пъттә эпльрек волғанъ лаҳшав (*Хиң*, 12) гүжүм теййин: отързая пътта, үсеста меншем қанпады (*Лис*, 4).

пъшак *Ург*, 13. пышак.

пъшык *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, *Х* — асп. мушук: ит эйесинъ даңытмайды, пъшык бықасынъ (*Ург*, 2).

пъшак *Ург*, *Хиа*, *Хиң*, 1. ит ўраш упун ясалған чүп, қамин. 2. шыла, дүниға тикшіләдигиң нахта, қоток: 3. йылғиришиңа тайберланған пакта турами: даррән бир пъшкенъ ағырьбылдым (*Ург*, 1).

пъшмак *Хиа*, Ург, *Хиң*, 1. пиммоқ (ош ҳақыла); 2. ёммоқ: ёкма — пъшәрсән, қазма — чүшәрсөн (*Хиа*, 1); 2. күймок, сөп әльп пъшарын, қой казаңын, олым гъряземон пичина (*Ург*, 1).

пъшта пүшта, жүяк: шу йыл биринккы пъшта болмара дүшпак әкүрәмән' (*Я* — ар, 3).

пү:лә шилла: йаңракты тез-тессан, тез пү:лә йетәль (*Я* — бэр, 6). аманасав пү:ләнъ ташшыреәк, атлас асас, қызынма бир гейпек тъкъбарәрдым (*Шат*, 1).

пъкырламаң *Хиа*, Ург, *Хиң*, 1. бикирламоқ: қазаң пъкырлама (*Ург*, 1). 2. инкирламоқ: лақырлаб гүзель (*Хиа*, 1).

пълләлдамаң лимпламоқ, лимлам бүлмөк: баланъ йаш бойына шиәрәгөрмәңән, сувъ пълләлдаб дүрпәтт (*Ург*, 3).

пърсүлдәвәң *Хиа*, Ург, *Хиң*. 1. мунчок (шишишан ясалған мунчок). 2. балықчиң пүфаги.

пъссеч ~ қуръмаң (*Хиа*, Ург.) — умидсизмәнмоқ, оралып ўлмок: дүка:на барылым гърьмұшын ша:йъалмақа. мән барынча тамам болып калыпса, пәсәли қуръб галевәрдым (*Хиа*, 1).

пъслық *Хиа*, Ург. бемаъни, тутуруғын шук (одам).

пъсмәл *Ман*, 1. ичи қора (одам); ҳар нарсаны ҳам ўзинга оладиши киши; 2. бир тур касалзик.

път Гурл, Манг. бут, оёк
пътақ Гурл, Манг. Я — бэр. =
булаң.

пътърақ Ург, Хив, Хнк. тикон:
қоналарә йапшылып, харап этынты
бұттараң (Хнк, 3).

пъчкъ Гурл, Манг. Я — бэр.=
бъчкъ.

пъшық Гурл, Манг. Я — бэр. му-
шук: пәшық қурғый, гөш йийман ден-
тавақтъ съндърпть (Гурл, 1);
пъшығъ қатъктың қаймағының йеп
қойыпты (Манг. 1).

пъшың: ~ бермәк (Гурл, 5.) —
гиж-гижламоқ.

пъшламаң Ург, Хив. пишилламоқ
нәиә сән съырдьин пъшлъйвәрәсән?
(Хив, 1).

подър 1. пудра; 2. түзон: пай ана-
гар, йолла:м шу гүләп чәң волдаң,
му:т подър (Хив, 4).

июя қофоз каби юпқа қалайи
(заргарлар узук тошлариншыг тағига
куйдайлар): Иүзүкінъ пойасо ерб
гетыпты (Хив, 1).

полас Ург, Хнк, Х — асп. шолча
(юңдал түқилган).

понкъ каллапарым: гәи-сөзге түшьн-
мыйтаның понкъ экәнсөн-го (Хив, 2).

поркан Манг. 1. — порхан
поррық Ург, Хив, Хнк. 1. қамиш
томирى; 2. тұлқинъ чықарып ташла-
ған үтип, ҳашақ: әмәт дайым бир
әшәк поррық терп келпть (Ург, 4).

порсаң Хив, Ург, Хнк. чанг, тү-
зон: йолла бир порсаңәкән, мишың
өтәқойса, үст-ваштыңтъ у:на баты-
радъ (Ург, 1).

порсек Гурл, 1. бүрсиқ, (хайван).
порсемаң Ург, Хив, Хнк. чанги-
моқ, түзөни чиқмоқ: қүшкепельрь
йоль порсеб йатынты (Ург, 1);
2. Гурл, 3. цурамоқ, чиримоқ (пахса
девол ҳақида).

порт Ург, Хив, Хнк. мүрт, бүш:
бу ағачын порт, балара йарамыйлъ
(Хнк, 3); дала порт воладъ (Ург, 1).

порхан Ург, Хив, Хнк. парихон,
азайимхон; фолбиг.

поссық Хив, Ург, Хнк. поңчик
(хамир сомса) зыйәрәттән гәйән пос-
сықтан йең (Ург, 1). балам, ахшам
мән поссық пышървәдъм, ййисәммъ?
(Хнк, 1).

постърма пүстдүмба.

пота Хив, Ург. 1. белбог, қиинк:
созма пота орагаңла баймәкән, барьп
қараң, көрпәдәшесін шаймәкән
(Хив, 1). 2. Манг, Гурл. шарф,
бүйингә ўрайдиган рүмөл.

пәнкә Ург, Хив, Хнк. 1. пүк;
ришьскә пәнкәкәп; иу:и пәнкә чыкътъ.
2. бүш, заиф: кәрәм пәнкәкән әми:м-
байдан йықыладъ (Ург, 1).

пеккъ Гурл, 1. = пеккә.

пенкъ Шат, 1. = пеккә.

пурчық Хив, 1. мунчок катталиги-
дагы қимматбәдо тош (одатда узук,
булоқининг күзига қүйилар әди).

пурхымаң Ург, Хив, Х — асп.
бүркимоқ; аиқимоқ: гүлниң и:сь пур-
хыбы дүркпть (Ург, 1).

пүнкъ а урмоқ (Ург, Хив) — ҳид-
алимоқ, кучли ҳид тарқатмоқ.

P

равақ Хив, Ург, К — кпр, Хнк.
1. равоқ; 2. иккى үстүншынг оралы-
ғи; күпприк усти; 3. болохона девори-
га шабада кириш учун күштілгап
тешик.

равараг Ург, Хив, Гурл. лаңг
(әшик, дарвоза ҳақида) ҳе:рдәйй
қапъ равараг ачық йатынты (Ург, 1).

рай истак: райзина тыйма (Гурл, 2)
истагига қарши чиқма).

раптърдавық Ург, Хив. серғап;
лақма.

раталла Хив, Ург, Хнк. рақсииштіг
бир тури.

рас Хив, Ург, рост, түғри; ~ ми:
йх — мискарлар асбоби (ерга қоқиб,
устыда нараса ишландилар):

р:аш рош (арық чети, түпроқ
үолған қыргоқ): азам былән чыхтъм
йаптын: ра:шъна, барьиң дәдәм сө:ған
на:риң қа:шъна... анықләнкің дердъ
йаман, чықалла, бир бәланың сайдын
алдъм баштыма (Ишт, 5). йаптын

раштына хатаръ мынән пахта егъпть (Я — бэр. 6).

рәжжәкә *Хиб*, *Ург*, *Хиң*, *Х* — асп., режка, план (уй солинмоқчи бүлса, анвал режасини оладылар — айлантириб бир пахса уриб чиқадылар) 2. усталарнинг режжаси (или). рәп *Х* — асп., 1б. сўри (низла курти сўриси).

рәпи:дә *Ург*, *Хиб*, *Хиң*. енгчанинг катта тури: тандър йаннан рәпи:дәнъ альпікә, ит төсамасын (*Хиб*, 4).

рәпчә *Ург*, *Хиб*, *Хиң*, *Х* — асп., *Бғт*. 1. уй ичилса икки деворга тикиб күйилган ёғоч; 2. тепа токча: елжәнныңда ине шуннан астылъб елесэн, дәп. ёйни мұ:шында бир рәпчә үзетб бередь (*Бғт*, 1). 3. девордан ўйилган уч бурчак тақлидаги тешик — „дерсаз“.

ребап *Гурл*, *Хиб*, *Я* — бэр. рубоб. ръбап *К* — кпр., 1. = ребап.

ръсна *Ург*, *Хиб*, *Хиң*. расво; бузилган.

ръессық ризқ: ръессық алма, рө:шән ал (*Хиң*, 1).

рев 1. рух: әввәл башлап худанъ юл этэль, йа:р-йар, пейғамбала реввени шад этоль юл:р-йар (*Ург*, 1). 2. рәпт, тус: *рәвәнц* қаштпъ хән (*Хиб*, 1).

родапай *Хиб*, *Ург*. 1. ландавур; уқулсиз:

рорай атайлаб; рўй рост: бу көр ворага мәктәнтән қалма, ләсәм, рорай қашт-гәлдъ, қаштъ гәлдъ (*Хиб*, 4).

ростайъ *Хиб*, *Ург*, *Хиң*, *Х* — асп. бефаҳм: ростайънъ нө:дә гердик, ён эйсынъ тердә? (*Хиб*, 1).

рө:пәк *Ург*, *Хиб*, *Хиң*. 1. дастрўмол; рўмольча: арамъзда досу душман бомаса, бақу ромалъинан бәрәман рө:пәк (*Х* — асп., 7). 2. рўмоль. бялам, рө:пәкъ элкә, хами: рнъ үстинъ басърмамъ (*Хиб*, 1). ахула леғи-лъпът, башында рө:пәк (*Хиб*, 1).

рө:шән *Хиб*, *Ург*, *К* — кпр. кумза ўсадиган ўсимлик. ружжә *Хиб*, *Ург*, *Хиң*, *Я* — ар. кўксултонга ўшиаган мена (кичикроқ бўлади).

C

сабақ *Манғ*, 1. = савах.

савах *Гурл*, *Я* — бэр, *Бғт*. ип: кейнәгъым тъктырмәго бир тутэ савах алдъм (Я — бэр. 6).

санъсланимақ *Гурл*, *Я* — бэр. = сагъсланимақ.

санғат *Х* — асп., *Гурл*. = со:гат савмақ 1. *Гурл*, *Я* — бэр, *Х* — асп. = совмоқ.

савмақ II. *Гурл*, *Манғ*, *Я* — бэр. = сапмоқ.

сағалдъръқ *Гурл*, 3. балиқнинг куйи жаги.

сағалмақ *Ург*, *Хиб*, *Хиң*. согаймоқ: үзъ сағалсан, бир и:ш этормъс (*Хиб*, 1); сагалый, бес ағама ёмур дълъймән (*Ург*, 1).

сағат I. соат: үчеке чыхтъм, тои эттъм, сағатомнъ йоқоттъм... (*Швт*, 3).

сағат II. *Ург*, *Хиб*, *Хиң*. Шат. ёмон; разил, паст (одам): сағатнә йахнитсъ волъича, йахнитнъ сағатъ вол (*Хиң*, 1); 2. қайсар; көл сағат

адамсанов, адамнъ дәгәнънъ етмий-сән (*Швт*, 9).

сағысламиақ *Хиб*, *Ург*, *Хиң*. роҳатсизланимок, безовта бўлмоқ.

сағысланимақ *Х* — асп., 1б.=сағысланимақ.

сазақ сазоқ (саксувулнинг майда тури), рас бир машъин сазақ о: дъинъи вossa, ҳәзэтб йақыб йассан (*Х* — асп., 15).

сазмақ озмог: ўирәкъм саздъ *Хиң*, 11 (кунглим озди, жуда оч қолдим).

сай *Ург*, *Хиб*, *Х* — асп. сайёз: дернапъ бонтинда гәмәлэр хатар, сайтынан хейдәмән, ақ ла:йа батар... (*Ург*, 3).

сайақ-сандърақ *Ург*, *Хиб*, *Хиң*. ахлоқса, бузук; лайди.

сайъи *Ург*, *Хиб*, *Хиң*. сонича, сони қадар; қыйзланъ и: чында йалгыз чъекнъм, сачъи сайъи йаш бергыйсән, ила:йъм (*Ург*, 1).

сайъсман *Х* — асп., *Хиң*. отбоқар: сайъсман, йолганчъ чықмыйн дәп,

кызыза чъра туттъръп, атъ сойадъ (*Х — асп.*, 10).

саймақ *Гурл.*, *Манг.*, *Я* — бэр. санамоқ (пахта, юнг): 2, саваламоқ. этанайдъ экэсъ рас тутъп сайтътъ (*манг.*, 1).

сақақ *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.* бағбақа: әңжүр дыл йарашар йыпқа лодака, калам каш йарашар бадам капака, гөйнеки батъпты нээзък *сақақа*, саллапыб, назлапыб гирсан ку: жақа, гэмүрсэм гүзалин *сақақларынни*, дэллэсэм, чықмасэм ку: жақларынни (*Хнк.*, 1), балам сөнү *сақақынни*, кашын түлэн *сақақынни*... (*Хив.*, 1).

сақкызы *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.*, *Гурл.* сакич: ағзын хармадъмъ сақкыздан, қыйзын (*Ург.*, 1).

саққал *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.*, *Х* — асп. соқол: үзү бэр қарыш, сакқалы икки қарыш (*Хив.*, 1) (топишмоқ: сабзи).

салапча *Ург.*, 13 = съланча.

салбърамак *Х* — асп., *Манг.*, *Гурл.*, *Я* — бэр. шалдиграмоқ: бай шычкытъ алп, сатанынъ кескитърганда, аягътъ авръп қашты, сатанынъ гөнгү *салбърол* кетэвэрдь (*Я* — бэр. 3).

салвърамак *Ург.*, *Хив.* — салбърамак.

салғыт солиқ, *салғытчы* — солиқи (солиқ инфекция): бүйүн малъйдан ладам гэлдэй, *салғытчы* төләмъйисе дэп (*Я* — ар. 3).

салдам *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.* — бывш — куч билан, зүр береб: дийрмэнинь салдам билэн тартаман, бу гэллэнэнь ялангынман айтаман... (*Ург.*, 1).

салым *Манг.*, 3. = сэрхым.

салланмак чайцалмоқ, икки ёкда ташланмок (органды). саллан — салланын ветэр йижинын, гөзлэр жэлладдьи, ветэр жа: нышии (*Я* — ар. 7).

салма I. арик: салма боййыда и-дэ, и-дэнь гуль мейдэ... (*Ург.*, 10). ешъыцин элдь салма, салмадан, ага, сү: алма, йа:р қолыца доқкыз алма, бзын йа:рий герийн бармъ? (*Ург.*, 1).

салма II. *Ург.*, 1. хамир овкатнинг бир тури (туппа).

салт *Ург.*, *Хив.*, *К* — кпр. бүш, бекорга, қурук: *салт* нарады, *салт* гэлэдь (*Хив.*, 1); қалалан азам *салт* гэлдэй (*К* — кпр., 1).

самбърдамақ *Х* — асп., *Хнк.*, *Бегт.* вадлирамоқ; алжирамоқ: не:ра варса, ву *самбърдаб* йүрййвэрэдь (*Хнк.*, 4).

самсам сергап, эзма.

самсамланмоқ взмалик қылмок, гап сотмоқ: сергап бүлмок: *самсамланыб* мейнъмъ йедынав, тур, гес-сина (*Х — асп.*, 15).

сандал *Гурл.*, *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.*: 1. сандоц; 2. этикдуналар асбоби (ерга қоқиб күйнб, мих қайтарацдиган асбоб).

сан-сағыш *Гурл.*, 4. = сан = санақ.

сан-санақ *Хив.*, *Ург.*, *Хнк.* сон, мансаб: худайтъм, сана *сан-санақ* юетмагый, ҳазырдан адамланын баш-шылын бөтэгэе гөтирасан (*Ург.*, 10). сандырақламак *Х* — асп., *Хив.* = сандырламақ.

сандырламак *Ург.*, *Хнк.* 1. вадлирамоқ, алжирамоқ: сэн көп *сандырлайыл* (*Хнк.*, 11); 2. алахламоқ (үикуда): ахшам албылла ухысында *сандырлап* чыхтъ (*Ург.*, 1).

санчызы балик тутиш асбоби (үзүн ёғоч үннега айри найза ўриатылган бүтәнди): бала балықын арқасында *санчызын* онынън гөрэль (*Хив.*, 1).

санчу: *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.* санчук (касаллик): зэрд йамань *санчу*: геп йаманын қашку (*Хив.*, 1).

саналак *Ург.*, 14. = санарак.

санарак *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.* данак (үркү, шаффолы, данагы).

саны *Х* — асп. 1. — сәнни.

санымак *Х* — асп., 1 — сәнъмәк.

санай *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.* сопкон

санай *Хив.*, 4. = сапъш.

санмақ *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.* уламоқ, пайиц қылмок.

санпыш *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.* пайвандлаш, улаш, арыкын *санпыш* — ўрияни пайванд қынши.

саралмоқ *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.* саргаймоқ; рәйнэркі самандъйн *саралыпта* (*Хив.*, 1).

сарынжақ *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.*, *Шам.* хайтончак, арғимчок; беланчак: бу *сарынжак* пыттэ пэс этипэль, бэлэйт этипесе (*Ург.*, 2). балдъйн ши:рн ба: зарымсай, бэрэвэрмэ а:заръ-

мей, сарыңсақдақы гүләз: ръмей, элә, жапъмей, олә... (Ург, 1).

саръ Гурл, Манғ, Я—бэр.=са:ръ.

сарсығ Ург, Хиа, X—а:п. маң-
лумот, хабар: бир мамашын ховузъ
бойында бир пәринаң бар, дәп сарсығ
тәләди (X—асп. 4). палан пашша
гәльимш, дәгәп сарсығ чүнәдь
(X—асп, 5).

сарсълмақ 1. лўқилламоқ, оғри-
моқ, мейнни сарстълб, дуръпты
(Ург, 1); 2. Гурл, 4. хомуш ўтироқ,
үйга чўммоқ.

сарсъмақ Ург, Хиа, лат. емоқ:
элъм сарсълб (Хиа, 1).

сархым Ург, X—асп. Гурл.
1. сув кўзасининг қопкоги; 2. кружка,
сасъмақ 1. сасимоқ; 2. Гурл,
Я—бэр ашкимоқ, кушил ҳиз тарқат-
моқ: жыйдәлардь гүлъ саспты
(Я—бэр, 3).

сасъ Гурл, Манғ, Я—бэр.=са:съ.
сатап Манғ, Гурл, Берун. 1. оёк-
нииг тиззадал юкори қисми. сон;
эгерда пулъниң базардан сон бермо-
сам, сатамъмдан бир қадак гөш-
кесб алагай, лептъ кемма:л (Бе-
рун, 2). 2. Ург, Хиа, Хиқ. сон (мол
сони) узъли сатап—қушиниг бир
тури; са:н—сатап (Хиқ, 1.) — то-
вукнини оёги.

саташмақ Ург, Хиа, Хиқ. 1. ўра-
лишмоқ; 2. йўлиқмоқ: чықалижак,
ейънда иккъдои сапалық, чўқапжал,
отына бозлэрәм йандық, ишкъимъәм
саққалатга саташтық наш йийт
дәп эрман бывән етткым? (Хиа, 1)
3. жашжаллашмоқ: қойсанга шу
вылән сатапса амъи? (Хиа, 1).

саты Хиа, Манғ, Гурл. ошпичоқ.
сатължан Хиа, 1. зогилжам (қон
босиминин кўпийини).

сатын Ург, Хиа, X—асп, 1. ~ ал-
мақ — сотиб олмоқ: мән йеръ сатын
алвәдым бу адамнан, дәпти (X—асп, 1),
өз башшына ләрдъсәрн сатын
алгай кер экан. (Хиа, 4). 2. олинади-
ган, сотиб олинадиган: шә:рдә
гәшър — пъязачалъ сатын (Хиа, 1);
~ съгыр — сотиб олинган сиғир.

сатқақ Хиа, Ург, Хиқ. 1. қадами
тезда уимайдиган (одам) 2. қасофат
(сўкиш).

саттық Ург, Хиа, K — кипр. вос-
пос, савдоий. керым ата қарръп, коп
саттық вольб қалъпти (K — кипр, 1).

сатув сотиш: қырқ қыйз сатувва
гетпәдъ (Хиқ, 3).

сачақ Ург, Хиа, Хиқ. 1. сочиқ.
2. попук: көшәйенец сачақы. сачъ-
лъпти йа: р-йар, и: чында бир дос-
то гүл ачълъпти йа:р—йар..
(Ург, 1). пәрән ромал оръиман, са-
чиқынъ даръиман. эскәрләй агамъ
поллартина қаръиман (Хиа, 6).

сахъыл Гурл, X—асп, Бгт қўли
очиқ, саҳий.

саҳтъдан маҳси қиладиган бир
тур тери; 2. Гурланда бир қиншок
номи.

са:з I. музиқа: үчәқе чықсодъм,
са:з сасъ гәлдъ... (Ург, 1); бүйни
әкамни жораларъ голәр әмъиши, са:з
со:бәт курмака (Хиа, 4).

са:з II. синя, татенич: жай салъп-
сис, ныъъркъ, са:зъ йоқ, йа:р
тутъпсис, та:за йарни на:зъ йоқ..
(Ург, 1).

са:и Ург, Хиа, Хиқ. 1. саноқ;
2. сон (оёкининг тиззадал юкори қис-
ми).

са:ръ Ург, Хиа, Хиқ. сарни; со-
чиқ — бир хил үт (ундан ранг қили-
дилар).

са:съ Ург, Хиа, X—асп. 1. сас-
спик: мъният са:съ дәп кәсип таштъ-
симъ? (Хиқ, 11); 2. ҳили ўтири:
бахор гулларъ и:дәнь гүлъ са:съ
воладъ (Ург, 10).

савишимәк Хиқ, 4. = севишимәк.

савләмәни сўзламоқ: арқали ариқа
сөвълъи, ариқасъс қорқа савлъидъ,
дыйдъла, балам (Шимт, 10).

сәдәп Гурл, Хиа, Ург, Шимт.
тутъма: як гойиәк гыйәсәни сәдәп ил-
дърмийи... (Ург, 1).

сайни X—а:п, 1. = сайни.

сәлән Гурл, 2. 4. = сәли:н.

сәләт кумгон, самовар сархонасиши
беркиталиги тешик-тешик қопқоқ.

саянапч чилопчилик: дыйрмән йала-
ған ит эхъир отърпти солегәйэ
(Ург, 1).

сәлдърән Ург, Хиа. омонат тур-
гани, зўрга турғани: бу сәлдърән полъп
каган өнишни йықмақ гәрек, дыйдъ
рейис (Хиа, 3).

сәліннің *Хиа*, Ург, *Х*—асп. бир түр ўсімлік (қылдир қамшыға үхшаш).

сәлкә серіса; геччыләйш нөркесінә сәлкә дәп айттұлады (*Хиа*, 1).

сәлкеймәк Ург, *Хиа*, *Хиң* 1. бүшшамоқ; сарынжакың йылы сәлкейб ғетілті (*Хиа*, 1); сұғыры сәлкейб йүрітілті (*Ург*, 1).

сәлкін бүш; ~ қоймәк — бүш құймок; ромалымың әлкін атын орындаш, кең пах пояды сәм балаптың қарғыман.. (Я—ар, 3). са-ры мөтіримин сәлкін толығыман.. сәлкейніңкін бирілдеде йашыйман.. (*Х*—асп, 2).

сәлкүлдәвік спикитадиган; спикитиб ташнайдиган: быр сәлкүлдәвік минниңға мыйнедік, епкөмьезді қолтұмтаға сувурғыб берілг-то (*Манғ*, 1).

сәлон *Хиа*, *Гурл*. пікір, фахмұфаросатен.

сәлпілдемәк Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х*—асп. 1. шох отмоқ, ривожланмоқ (ұсімлік ҳақиды); инімлінш спикіндәккінін қоянан сәлпілдән ғетілті (*Хиң*, 1); 2. *Гурл*. Я—ар. тебризмоқ; силикимоқ; құргаң сайты опшың өтегірмәсі сәлпілдайбы (*Гурл*, 3).

сәмсем биляк-бияқ; шер сәмсем болып түркілті (*Гурл*, 1).

сәндиңдерләмәк *Х*—асп, 1. сандироқламоқ, зүргә обекін босаб турмоқ.

сән муз парчаси (біхорда дарб музиншін парчалапши оқишин) дейіртін бу: этиң көңін сақ ғанаң, есін бойын бойтма дәп ғәләдь (*Ург*, 1).

сәнъмәк Ург, *Хиа*, сапкимоқ; дай-дипламоқ; гүнү выәң сәнълік йүрійль бу бала (*Ург*, 1).

сәнкін *Гурл*, *Х*=сәнкін.

сәнин Ург, *Хиа*. саёк, дайди,

сапаламақ Ург, *Хиа*, *Х*—асп, 1. синапламоқ; (әмгір ҳақида) геләләкәнисску, ашушыннің *айғасаңыз* зам сапалаб дурың (*Ург*, 1); йағыш сапалаб дурытты (*Х*—асп, 1); 2. септимоқ; икітап қағазларының арасына қонақ сапалан қойылтты (*Швт*, 2).

сәрәнч Ург, *Хиа*, *Х*—асп. қүл тегірмопининг ёғочы (узун тағі): шүкіржан, бар сәрәнч аяққа, туғ кәкін йыймес (*Х*—асп, 3).

сәрәшәп Ург, *Хиа*, *Х*—асп. 1. об-дова; 2. наст-баландлик жой: быр

сәрәшәп йер бар әдь, шөрдә йатамаң, дәдь (Я—ар, 2).

сарғыздан саргардоң: бырын қоңып, бырын сәргыздан еткән, йәқма, бала, ез нашашын аз емес (*Гурл*, 1).

сәрдаға *Хиа*, Ург, *Х*. усти гумбаз құлғыннанған ер ости сүр омбори: сәрданан вейрон этынтыла, карыншынам йоқатын (*Хиа*, 1); 2. саудил; ~ боямак—савиқ қолмок; құштам белыңшәп, сордым дылынән, сарқыттым шүларға~ сәрдала вости (*Гурл*, 1). сәрдаға қалыш Ург, *Х*. қуриб кег-сипи, бошидан қолсаны.

сәржүн Ург, *Хиа*, *Х*—асп. қайла, оқыт жестига солиналадиган маҳсус аралашма (қаламниш ва ғенинг майдаладиган).

сәрдоз Ург, *Гурл*. капондан нозан құлғыннан үцилдиган ин.

сәрлімәк Ург, *Х*—асп. ғимілб-ғимілмок; әрқалапмоқ, ҳамуза тортиб көрнімок.

сәркей *Гурл*, *Манғ*. қалап; сөл. сәрман Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Я*—ар. ғи-мок (құрятмоқ) ромалатын ғұашы, сәрдым ғұаларә, ромал аинпәрісын алла күмләрә... (Я—ар, 3); нұуылаган кіргизен қүйазша чықарып сәрдом (*Ург*, 1); ромалымың сәрдым базхыр түтіларда... (Л—кир, 5).

сәрмәләмәк Ург, *Хиа*, *Х*—асп. 1. спичкаламоқ; пайнасламоқ: ұзын көр носаң, сәрмәләп таңады (*Хиа*, 7); тәкчаны сәрмәләп қараса, қатты-қуттый нам бар оқаң, алты қапитын дойдьралтты (*Х*—асп, 2). 2. Зорикмоқ; интизор бұламоқ иккіншіндең сәр-мәләгін (*Ург*, 1).

сәрпілмәк Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х*—асп. 1. тисарилмоқ, орқага чекипмоқ: балам ғәләдь, дәп дарваза аштым, күшіләп қонекен, сәрпілльп қаштым... (*Ург*, 1). 2. енгілжимоқ: қочмоқ, юнипп четта олмоқ; қонқарым сәрпілді (*Ург*, 1).

сәрпінш Ург, *Хиа*, *Хиң*, *Х*—асп. 1. биш кишими, бүркі; 2. ишиң үстіндең ғимілдиган хар қандай ёңік (соңық, маҳсус қи-зиннеган дастантурхон).

сәрр *Хиа*, *Х*—асп. жиннисисимон киши.

сәрүнә *Хиа*, Ург, *Хиң*. самовар, күм-ғонийнгі жұмрагига қүйладидиган ҳақа.

сәс овоз, товуш: аның өйдән саз сөсө гәләб дүрһиттү *Бет*, би; көз қурпақасынъ сәсө қүргәй (*Хиа*, 1); улока чыкыпельм дәл сәс гәләт, әрәп трамбышан йа:р сәсө гәләт (*Хиц*, 1).

сәтәк *Хиа*, *Хиц*. омиспа; ишәк-мас, даңгасас: аның сәтәкін азапшаш канибы үйрүнти (*Хиц*, 1).

сәтәрь *Ург*, *Хиа*, *Х-асп*. тентак (бир үшнине үздесилән чиң ол-майланған); түргиң юрмайдынан (киши).

сәсп *Хиа*, *Ург*, *Хиц*. Я-ар са-хар: еләр мәнін кептештін шөрбәй чагырды (*Я-ар*, 3).

сәтіг *Ург*, *Хиа*, *Хиц*. соат: ушан гейни біс ҳәр гүн сөккөс сәтін шигльйадын болыңқ (*Хиц*, 1).

сейл *Хиа*, *Х-асп*. ~ сыйл
сейләмәк I. *Ург*, *Хиа*. сейләмәк;

сейләмәк II. сапрамоқ: гүжүмінъ айланып сейләнди сечә, башында инақын гүләрпен. (*Хиц*, 1).

сейләмәк *Ург*, *Хиа*. сейләмәк II.

сечә *Ург*, *Хиа*, *Хиц*. Х-асп. чум-чук: сәнделін көркән дарың әт мәс (*Хиа*, 1); азам биләп сечә қонар түстіләр, гетма даң ңегладым аяңс шуртла в .. (*Ург*, 3).

семууш ~ бүрчес: гемумт атыз даң үң мүш атъзынъ тітадыла (*Ург*, 7).

серак сүйрәк: бу сапар қопшын-шың көнгәр учырғантың күрән серак доқыншын, дүйді үпнагы күшін (*Ург*, 10).

сыйрмәк *Ург*, *Хиа*. тоғаламоқ (бурун қында).

сыйн *Ург*, *Мане*, *Гура*, *Я-бэр*. сайд: әювәләрдің дерілә сийнән келәді алын хан (*Я-бэр*, 2).

сыйрә *Ург*, *Хиа*, *Х-асп*. сира-кур: мән бир сыйрә сийн-баш әтеб бердым тоғынса (*Ург*, 10).

сыйсхана *Ург*, *Хиа*, *Хиц*. отхо-на, молхона.

сылә I. күч, мадор: сыләңгің қаты-раман (*Гура*, 3); сәнъ қарынбарын, сълем қатты (*Ург*, 1).

сыла II. *Гура*, *Мане*. дока (юнка тури).

сълон *Ург*, 1. ~ сәлен.

сымко *Ург*, *Хиа*, *Х-асп*. күк,

мөвий, җаво рапи: сымка рәп бәръылған винь пәткың әтман гәләд, дөрән сур-масам болмас (*Х-асп*, 1).

сымеск шумшук.

сынър *Хиа*, *Ург*, *Хиц*, 1. томир, пан: Ыйытт атланың сынъръын кәсіпти (*Ург*, 1). 2. с газ.

сынърък *Ург*, *Хиа*, *Хиц*. миши-рик (бурун супи):

сынърмәк *Хиц*, 6 — сыйрмак.

сынъръич *Гура*, *Я-бэр*. хороз (стегирмөн) ушын сунурадын сұнурғи.

сынъыл *Ург*, *Хиа*, *Хиц*. ахлат.

сынес сунурги: ишесін ғылғамада сыйнан күйрекина сынес батынти (*Ург*, 1).

сынъи: *Ург*, *Хиа*, *Хиц*. ~ саямак II. синичикалоқ қарымок.

сынъир *Ург*, *Хиа*, *Хиц*. сиғир: бязынан сүннір йөрткесінде башқа отын ңемьиди, х-рам веген, бәләгата тәллиңгі горек. Йылды-да: бәкәрәвә-рады (*Ург*, 1). сыйлагаштың сүннір ныл-мас, сыйнапагаштың-әнәк (*Хиа*, 1). күйрек - құмда үседиган бир түр үсемлик.

сынъиръын *Ург*, *Хиа*, *Х-асп*. оқ-моқ, жиңидиән оқмоқ. суп саламада сөвдірмән ақып дүрүнти (*Х-асп*, 3).

сызламақ *Ург*, *Хиа*, *Хиц*. сизмоқ: сизле оғримоқ: зирқирамоқ дистильм сыйламақтар (*Ург*, 1).

сызат ~ сув сралын сизиб, зо-нурға тенделген сүн: сизат сұна-ложыннан әйлекеш (*Ург*, 3).

сыйр *Гура*, *Мане*, *Я-бэр*.

сыйр- сыйламақ иззат қыламоқ, сий-ламоқ: ланьгаш Нерда бий скләп, дамыматан Нерда дон скләп (*Хиц*, 1).

сыйрмак сунурги, сипирмак.

сыйнамақ синамоқ: сийнамаган атын сиртүшпән етмә (*Хиц*, 11).

сыйнамақ *Ург*, *Хиа*, *Хиц*, *Х-асп*. спиргимоқ: су доңшын, сыйнамақа варалыс (*Ург*, 1).

сыйрақ *Мане*, *Гура*. оәкіншін ти-ззадан күнин кисмет(бозадыр).

сыйрық *Ург*, *Хиа* узун ғіоч, тақ: бойтт сыйрықтый (*Ург*, 1).

съирълмақ сирпапмок; съирълтып туштым (*Гурл, I.*).

сълапча *Гурл, Манғ, Я-ар.* чи-лоочин.

сълмақ *Хиө, Хнқ, Ург, Шат.* тиілмок; стынъ сөлөп, гәммә шышарь (*Ург, I.*).

сълу: *Гурл, Манғ, Берун.* чиройли пашшаны бир сълу: къязъ барекен (*Бир, 2.*).

съмбърдамақ *Гурл, I.* =**съммърдамақ**.

съммърдамақ I. *Ург, Хиө, Хнқ, Х-асп.* жимніламоқ, тери орасида бир нарса юргандаі бўлмоқ.

съммърдамақ II. *Гурл, I.* минниламоқ.

съмсем *Ург, Хиө, Хнқ, Х-асп.* эзэм, сергат; фикри сабэс (одам).

сънық-сартық *Ург, Хиө.* нохуш хабар, хүнүк хабар.

съннайчъ *Ург, Хиө, Хнқ.* сурнайчи: қырқында съннайчъ болъп, ейнәнд чыртасымчы? (*Хиө, I.*)

съннырақ *Ург, Хиө.* оёк пайи: қошъ сынырақынан асадъла (*Хиө, I.*).

съпайъ хон амалдори (эски) иланиъ зәрйнән, съпайъ қарънан қорқ (*Хиө, I.*) съпайъ қолтърар, әнәкләръ шалтърар (*Ург, I.*). 2. гердайған, кесккінған, магрур. 3. узоқ чүзиладиган касал (туберкуләз).

съпра супра съпраш віде алт ичмә (*Хиө, I.*).

съпърмақ тоззламоқ; артмоқ: чыръан шынассын съпърмасанызлар қапқара поп кетептъ (*Гурл, I.*); бетсын съпра сұлғы мънан (*Манғ, I.*).

съргыйя *Ург, Хиө, Х-асп.* фойласиз китни; баҳти қора: съргыйя къышын, ҳеч към сыйғдұрмыйдъ (*Хиө, I.*).

сърық *Гурл, Манғ.* =**съйрық.**

сърънмақ *Ург, Хиө,* озиб кетмоқ: бала дым сърънъб бетть (*Ург, I.*)

сърқызмақ *Ург, Хиө, Хнқ.* сирцитмоқ; сувынъ сърқызыб ал (*Ург, I.*).

сътълмақ *Ург, Хиө.* тирсилламоқ: съгырыш әмжәкъ сътълаб дұрынгъ (*Ург, I.*).

сътқа *Ург, Хнқ.* галвирнинг бир түри. будайнъ сътқадан етъръп кон, жараза саламъс (*Хнқ, 4.*).

съгмақ *Ург, Хиө, I.* сиқмоқ; си-моқ: кәрәк сътъмом (*Ург, 3.*).

сътра *Гурл, Манғ, Я-бэр.* 1. фигура; 2. башара: хә сътраңа сылык (башаралға ахлат) (*Гурл, I.*).

съчан *Хиө, Ург, Хнқ.* сиққон: пішінә сымгаған съчан қүйрұқына аләк бағлтайдъ (*Ург, I.*).

съчрамақ *Ург, Хиө, Хнқ.* сачра-моқ: сұва кәсек ташасан, йұзына сачраңдә (*Хнқ, 3.*).

съқман *Ург, Хиө, Х-асп.* ун ошининг бир түри. қош қошмақ—барб ғолмак, арва қошмақ—салланыб йұрымәк. съқман съқмақ: жаңы чықмақ (*Х-асп, I.*); съқман ашъ тақыртърәр (*Ург, I.*).

собъраймақ *Манғ, Кип.* шумшай-моқ; уйында барасан, буйайққа баросан, собърайбб йүргәнци сенък (*Кип, 2.*).

сөвмақ *Хиө, Хнқ, I.* ўтказмоқ: оттъс хатып бир той сөвдъ (*Хнқ, I.*). 2. тутатмоқ, охирнға етказмоқ.

сөвулмақ *Хиө, Хнқ.* тамом бўлмоқ: карръ қызы йасанынча, той сөвулпугъ (*Хиө, I.*).

созмақ *Ург, Хиө, Хнқ.* чўзмоқ; йўрәкин соззадо (оц бўлдим) (*Хиө, I.*). соғы *Ург, Хиө, Хнқ, Шат.* кели, ўғир: соқылан дәнә чүссә, диккәнә чүшәдъ (*Хиө, I.*). ағачнъ йамашъ соғы, адамнъ йамашъ сопъ (*Шат, 5.*).

соқта *Манғ, Гурл.* =**сохта.** солжылдамақ *Ург, Хиө, Хнқ.* пи-қилламоқ; ҳиқилламоқ, ҳиқ-ҳиқ этмоқ: азандан солжылдаб йеглаб отърьпугъ (*Ург, I.*). 2. енгилтакалик қилмоқ (қизларга шебатан).

солжыл *Ург, Хиө, Хнқ, I.* боп, шингили: йелминъ ужкында бир солжыл үзүм пърантынъ йолънда йиандъ гөззимъ,.. (*Хнқ, I.*); дернага ташадъм бир солжыл үзүм, әрмъянә гетть гөззэ сүзькимъ, қашап гасә шу вах гәсни сүзькимъ, башъмнан салака алтын ўзесъким (*Ург, I.*). 2. ҳиқ-ҳиқ; пиқ-пиқ (йигига писбатан).

сонламақ *Гурл, Я-бэр.* тутатмоқ, тамом қилмоқ; тамом бўлмоқ: қазузудъ соқлаш, шамъраттайдын үйинда йатъл, дағъ ертәсъ қалага қайттъык (*Я-бэр, 8.*); сонкынъ сонла, онънъ оцла, соң сөйлә (*Гурл, I.*).

сорыкмак Ург, Хив, Хнк. сүриб олмоқ: йер сорыкыпты (Ург, 3); ер тобига келибди, атъзын ахшам суварвээдэк азанача сорыкыпты (Ург, 2) сохта қимор ўйини, карта: бир гүни, айзада атасъ пашша вилэн сохта ойнъидь (Ург, 14).

сорғыч 1. босма (промакашка);
2. елим.

сорғычламақ Я—бэр, б. елимла-
моқ.

соғат Ург, Хив, Хнк. соға топ-
тиң: төрдэ дурган галынъ бир қатысан,
йар-йар, атак вилән онаны соғатъ-
сан, йар-йар (Ург, 3).

соқы Х—асп. I.—соқы.

сөвмәк Хив, Хнк. Х—асп. сөвмөк:
сөвйянны сөв (Хив, 1).

сөвүнмәк Хив, Х—асп. суюммоқ:
қар йағдь дәп сөвүммақ, айазларъ
воладъ, хожа гөлдә дәп сөвүммақ,
нъяэлэръ волаль (Ург, 3) **сөвүнть-
рмек**—сүюнтирмоқ: узақыллан сөпү-
түргый (дом хурсандчилик бүлсін)
(Ург, 1).

сөвүт Ург, Хив, Хнк. тол (қора
тол): инашу қара сөвүтни теййнә
барвэльм, шынмой йетыб гөлдь
(Ург, 1). әйнүмдә гөйизекъ гүлларъ
мейдә, өймин сурасын үргонч райын-
нда, элдыңде сөвүт ва; салма болын-
нда (Ург, 2).

сөйлемәк Манг, Гурл, Я—бэр.
сүләммоқ: сөйлагенлөръ сөкнәндес,
йелльгәнлөръ қаққаплей (Гурл, 1);
аз сөйлә, кеп ойла (Я—бэр, б.).

сөл Ург, Хив, Хнк. сел: етш
сөль—гүштнинг сели; экәмпілтеръ,
жанъма сөл йүвүрдь (Хив, 1).

сель Гурл, I.—сөл.

сөләнәй Ург, Шәт. К—кпр, Хнк.
1. сүлак; 2. бүшанг (олам); сөләкчо,
олепсич, фартукча.

сөллемәк Хив, Ург, Хнк, Х—асп.
сүләммоқ: кеп сөлләма, аз сөлләйән
йахширақ, кеп сөлләдәм лейдь ба-
шымса тайдақ (Хив, 1).

сөнәк Хив, I.—сүнәк.

сө:бәт Ург, Хив, Хнк. Я—ар. сух-
ба-чо:пана сө:бәт ҳарам (Я—ар, 1).

сөм Х—асп.—сөл.

сувармақ Ург, Хив, Хнк. Х—асп.
сугормоқ: өжәкнъ йаптан сувар
(Ург, 2).

сулғармақ Гурл, Манг.=сувар-
мақ.

сувулмақ=совулмақ: бъзә бар-
сақ, мәләкә сувулғанәкән (Ург, 1).

суғынъм Я—бэр, I.—суғынъм.
суғынъм Ург, Хив, Х—асп., Хнк.

сиким: ҳеч вомаса бир, сукунъм йе
(Ург, 10).

суллаймақ Ург, Хив, Хнк, Х—асп.
суллаймоқ; бүшашмоқ, ҳолдан тоймоқ.

сур Гурл, I.=сүр:
суран суроп, қий-чуу: көчәнү сур-
ации асмана чъқыб дурупты (Хив, 1).

сусақ Ург, Хив, Хнк. чүмич: кә-
мпир итнү сусақ вилән қарсаттырьб
урьпигъ (Хив, 5).

сұзмақ Ург, I.=сөвмақ.
сүр Ург, Хив, қора күл териси-
нип атло нави: а:дыңнан айшанъйп,
исалчы, бала сүр папақъ ейр
қойъб бир қара (Хив, 1).

сүсәқ Х—асп., I.=сусақ.
сүвүнмәк Ург, I.—сөвүнмәк.

сүзәк Ург, Хив, К—кпр. сузагоң:
сүзәк съырыр экән, экәмлә бazaar
гүни сатжақ волъб отъръпты (Ург, 1).

сүзмә I. Х—асп., I. друшлак (мис-
дал қилинганды човали).

сүзмә II. паловниг бир тури (суз-
ма палов).

сүп сүп: кымлә қазар қуйынъ,
кымлә ичәр сүйинъ (Хив, 4).

сүймәк Гурл, Манг, Я—бэр.
сөвмөк, яхши күрмөк: сөнү қайын-
наш сүйедәкән, қолыңа үүвүп ке-
лагай (Гурл, 1).

сүйлән Гурл, Манг. түстөвүк,
қирғовул.

сүйрәмак Гурл, Манг, Я—бэр,
Шәт. судрамоқ: ныртық көвүш сүй-
рәйән, лағзда йүрүп күйрәйән қай-
настасын бир салам (Шәт, 9).

сүләкәй Гурл, I.=сүләкәй.

сүләкәт Хив, Х—асп. қобиляйт,
укув: бу къышын ҳеш нассәйә сүлә-
кәттө йок (Хив, 1).

сүлгъ Хив, Ург, Хнк. сочык.

сүлгън Ург, Хнк. қирғовул
(=сүйлән).

сүлійн Хив, Х—асп.=сүлгън.

сүлләмпай Ург, Хив, Шәт. лан-
давур; судралиб ҳаракат қилидиган.

сүлпә Ург, Хив, Хнк. Шот. оғиз суви; сулакан.

сүлсат үй ичиндеги бутун аш; бисот.

сүмәләнәмәк сүйкәлмок; 2. шумшаймәк: сүмәләнәб йүрйіль (Хив, 1)

сүмәймәк Гура, 1.=сүмсөнмәк. сүмсөк Хнк, 1.=сүмсөк.

сүмсөнмәк Ург, Хив, шумшаймок; чақирмагаш ерга бориб юрмок.

сүмүрмәк Ург, Хив, Хнк. шимирмок; сөгир салманы сувынан сұмұрып иштэ (Ург, 2).

сүндікмәк Ург, Хив. қоқымок; мүнкимәк: қараша-қараша, гайәп болмасын, тоғымъқа сүндікъеб, өйїәп болмасын (Ург, 8)

сүнгікимәк Хнк, 4.=сүндікмәк сүнгі Ург, Хив мұтахассис, соңыбор; уста: аламбап екә бу ишиң сунас (Хив, 1)

сүннәчәльк 1. касб-кор, машгүлöt; 2. табибчиник: сүннәчәльк этиб адамлар әлдійдің ту (Ург, 1).

сүнчыкмәк X-asn, 1. сүндікимәк. сүнәк Ург, Хив, Хнк, X-asn, Шот сүнек: хасыстап пәссе-қара.

иттан сүнек дыләмә (Шот, 9); ашина қас ап сүнек сатар (X-asn, 1); бала хаш бәріәп сүнекин астаныша чеккесеңә кілстөрдә (Хив #).

сүрә Хив, Ург, Хнк, X-asn. Шот. 1. туда, тун: ейімьшә бүйүп быр сүрә мемалла ғөлди (Ург, 3);

быр вахтаи быр сүрә йыйыт жораларъ вълан атабейш ғетърдилә (Ург, 1). 2. қүй подасы: кәмпир геччесың быр чопашың сүрсөниза қоштың қойғапәкән (Ург, 11).

сүрмәк ҳайдамок (ер): бырйәдә белгелеппен пәнди сүрнә қойынтын, йи шалы экомәкән? (Хнк, 1); бүгүн дыммәйтін тұрахатып нер сүрді (Бег., 1).

сүрікмәк Гура, 1.=сүндікмәк. сүррәмәк Ург, Аив, Хнк, Шот. судәрмәк. өзкөн қарасала. йуз кынышы быр кыныш сүрәраб гәлійтәр (Шот, 7).

сүрүп Гура, 1. сүрь. сутльянан бир ут: йининкада сутльянана өстіп ғетті (Хив, 1).

сүчі -сүжі: арығы сүттөн молса, алоңын, да: (Ург, 13).

сүжік Хив, Ург, Хнк, X-asn, Я-asn. 1. чучук, ширин: баштьидә ромаштың айланың гүлдеръ, баштьың айлантырдың сүжік дыламары... (Хив, 1); ажың шығып сүжіккін дәлкін былар, айланып пәнден сүжіккіннің шүріәм өйлөр (Ург, 3). 2. кишиша чикадиган бир түр яра.

сүжекмәк сүйкәлмок: геччениң тайиц үйеңесе гәсә, өзиңең сүжекнәр (Хив, 1); сүмәйәнде сүжекмә (Ург, 1).

сүжәк Ург, 1.=сөвмок: сү; атасы,

су, мүніл ҳән, сүвүттөнде бешкін ҳән... (Ург, 3).

сүрәп худық, дол: быр шыңақ үрдити:

сүрәп мейнинпән (Хив, 1).

T

тав I. Гура, Манғ, Я-бэр, тог;

тав II. тоб: ~ташламок—үннрилтімок: йолинъ рашы тав ташшынты (Ург, 10).

тава I. Гура, Манғ, Я-оэр.=таван.

тава II. тоб: тавағын ғәлмәк—тобға келмок; ата, мән әртән атъзынъ суварсам, қашамбайә қараш тавағын (Хив, 7).

тавадан Хнк. 1. үй деөрүпшинг тепа қисмуга қүйиладын ларча.

тапақ Ург, Хив, Хнк. ёғондан қиппилген саёз товоқ: быр тавадан әнтар.

хәддән воса, бириншінде (Ург, 1) (тошишмок: үт).

тавсөн Хив, Хнк. ишламасдан етсан (одам, қайына): тавасын атиң арвага қоштыңдай, ләрев үтәтеп қалды (Хнк, 3).

таганак Я-asn, 3=тоганак.

тагарык тогары: қасынъ тейинде тагарык вә: (Хив, 1).

тагма Ург, Хив, ташы.

тайлақ Гура, 9. 1. гүяниш боласы; 2. яланғоч.

тайшақ Шот, 1. тои: (нахта, газлама тои).

тайха *Хиа*, *Гурл*. дүпни: *тайхам* — жыйекшы чалтыш этэмәп ... (*Хиа*, 1).

тақ *Ург*, *Хиа*, *Хиң*. гүшанғада күй-келини учуу ясатылган махсус жой, кропаты: гыйэв гөлиниң зордан төтөрүн та:қа ташадь (*Ург*, 1).

тақва *Гурл*, 1, 9. потик (салбий маңында).

такмақ *Ург*, *Хиа*, *Х* — асп. варсаңгүй; маҳмада.

тақсъ *Ург*, *Хиа*. қадди келиштац, зебо қомат: алмадан айшанъин, парлан айшанъин, тақсъ болып шу баладан айшанъин (*Хиа*, 1).

талхыйн *Ург*, *Х* — асп. *Гурл*. ашула, күй: вах жапын. герсөнәдь, бир талхыйн айтавәрдьлә, қойазәр, ҳәзеттөк да: (Ург, 1).

талхыйнч *Ург*, *Х* — асп. *Гурл*. ашулачы, баҳши.

там *Гурл*, *Манғ*, *Кип*. уй, хона; ~ баш — том: сөннөрастыңда унъ йок, тамбащыңда қош тандыр (*Гурл*, 3).

тамаңлашмақ *Гурл*, *Манғ*, *Я* — бэр. — дамаңлашмақ.

тамаңсан *Гурл*, *Манғ*, *Я* — бэр. = дамаңсан.

тамаңча *Гурл*, *Я* — бэр. дамавча.

тамар *Гурл*, *Я* — бэр. = дамар тана буюк: танасть съғыр сагдьрама? (*Х* — асп. 6).

тәңқа *Ург*, *Хиа*, *Хиң*. *Гурл*. чойлиш; чүйләндүлүштүшүн суп идиши: улар биланын қырк өкөнүшүн бир тапқара алдаб алладылар (*Хиң*, 6).

тәңкөр *Манғ*, *Гурл*, *Я* — бэр. мой, көрсөн идлиш.

тапшамча топишмоқ: тапшамчампүчүз қара, тапшаманпүчүз қара (*Хиң*, 1) (топишмоқ: қозон).

тарәшкәпчэ пахса деволга нақш туширадиган асбоб (*Х* — а.п., 1).

тар I. *Гурл*, *Манғ*, *Я* — бэр. тор;

тар II. товук қүноги;

тар III = та:р I, II.

тарқ *Ург*, *Хиа*. қарс. тарс (эшик каттик ёпилтанды чыкадиган оюз).

тарқылдамақ тақылламоқ: тан-лайым таркылдады (хоримоқ). (*Ург*, 1).

тарпа ~ басмақ (*Х* — а.п., *Хиң*) — таппа босмоқ: ди:рь ө:льзән на:п тапшамка парда, ө:ль ди:рлып тарна басты (топишмоқ: тузоқ). (*Х* — асп. 6).

тархалмақ *Ург*, *Хиа*, *Хиң*. тарқалмоқ.

тархан *Хиң*, 1. = дархан.

тас I *Ург*, *Хиа*, *Хиң*. тоң; лаган; тас II. ~ таңырламақ — йиңкелай демек, йиңкелешеңгө оз қолмоқ; тас өлпәдем (үлишимга оз қолди) (*Ург*, 1).

тасса қаҳр, ғазаб, аччиқ: па, тас-сама гетирдьшнац (*Х* — асп. 1).

тасаланламақ қаҳрлапмоқ: худьтәм тасилаңыл къеб гетть (*Хиа*, 1).

тассыла тәргиб, усул, йүл. бу и:шиң тасалынъ бельб алъин, саца:м үр-йэтэмәп (*Хиа*, 1).

тасташ *Хиа*, 1. түсатдац, қўқкиндан.

тасъердамақ *Ург*, *Хиа*, *Х* асп. 1. тасирламоқ: 2. жиззакиялимоқ, фиғони чиқмоқ: мөнни гәымниш ештьп тасъердаб гетть (*Х* — асп. 1).

татъердавыц *Ург*, *Хиа*, *Хиң*. мотопилк: татъердавақынъ ича:на гырьъязып кой, балла бузады (*Хиң*, 1).

тахам тлом: муратстас тахамдан исгы: чы волма (*Хиң*, 11).

таях *Ург*, 1. = тайха.

таяға: тахта; ~ егэв — иккى томоши ялпок өгөв; ~ қызыз *Хиа*, 1. жиңяччиларининг жиңяк тўқийдиган дўйкони (ески).

ташин *Х* — асп. 1. = томшиан.

та:шан *Ург*, *Хиа*, *Х* — асп. К—кпр. това (сковородка): катламаң, та:шанда пышырсан, йаҳшъ волады (К — кпр. 3).

та:жъ — жъкъ таажжуб, қизиқ: то:ба, съе та:жъл адам әканысъе, соқынна:м бўймийсъесъ? (*Ург*, 10).

та:за:за *Ург*, *Хиа*, *Х* — асп. янги: та:за:за салған жайинъ полънам зэттылтилэ (*Хиа*, 1). та:за:за йа:р тутъбман дө:ран сурмақа, веирланъ катланда, сизинъ дәдым (*Ург*, 1).

та:зъй I. қамчи:хап манаң ий:рмэ та:зъй урнышъ буйырдъ (*Хиа*, 4). 2. този (шт):

та:р I. *Ург*, *Хиа*, *Хиң*. тор (музика асобларининг тори): ребанинъ та:рънъ дүз (*Хиа*, 1).

та:р II. дор (нарса осадиган дор ёғоч): ширшэ быйышъ та:ръ пәэсса-карага до:лт. (*Ург*, 10).

та:рък *Ург*, 1. — гағарык.

тәбән *Манғ*, 2. = тәмэн.

† тэблэ *X* — асп. 7. тизгии; вожжи.
тэрэн *Xнк*. б. — тэмэн.

тэвлэ I. *Xнк*, 1. = тэблэ

тавла II. чүлларда күнниб ўтиш
учун курилган якка уй, бостирма:
алъстай бый төвлэ гөрьидэ (Хнк, 3).

тэвлэг *Гурл*, *Манг*. уйнинг тепаси
дан ёруе тушиб турниши учун күйилган
тешик.

тэк *Гурл*, *Я* — бэр. = тэк.

тэкэ I. *Ург*, *Хив*, *Хнк*, *X* — асп.
1. ёстик. ухы ухынъ тэкэс (Ург, 9);
башпш тэкэйэ дэйсэ, худа дийдовыл-
ладан ту (*Хив*, 1), дерийши бойнъ-
да барьгын эхкэ, рэйсын аттпада
бахмалдан тэкэ... (Х — асп. 3). 2. Ус-
тун тегига күйиладиган тош ёки ёгоч
(котта биноларда тэка жуда нақшли
килиб ишлэгидэ).

тэкэ II. *Ург*, *Хив*, *Хнк*. *X* — асп.
така (эчки); ~ таймас — тек турмас,
бир ерда тинч ўтирмайдиган.

тэкэ III. туркман уруғларидан
бiri; ~ наэмэт — гулдор кигиз; ~
ғалз — гиламнинг альо нахи.
(тэкэнэ *Ург*, *Хив*, *Хнк*. *X* — асп.
дока; дока румол: башшма салгантъм
елль тақсанга йа:ръм дэп йүрйенъм
галат экэнэ... (Ург, 3); эр-хатынъ
урьшь — тэкэнэн куръшт (*Хив*, 7).

такбердэ *Гурл*, 3. = дайвэрдэ.

тэки:з *Ург*, *Хив*, *Хнк*. текис,
бир тенгда: бъ йыл ғовачала тэки:з
гекеррьпт (Ург, 10). тэки:з йолдан
йүрьйлэкэн бу машты (Хнк, 7).

тэкийэмэт *Гурл*, 1. кийгизниг
кичик түри.

тэкийнэвийт *X* — асп., 1. = тэкэ
наэмэт.

тэл *Хив*, 1. = тел.

† тэлэк болохона; том тепасига ку-
рилган омбор: дос генэшта, душман
тээзкэ бэльнэдэ (Ург, 1); эзэвж
жүйэнни башшын алъб, тэлэкънэ
декьтэ (Ург, 8).

† тэлвэ қўра: йыйт дейэн талвадэй
ат волар, қыйзиль герса, йавъб дурған
от волар (Ург, 10).

тэмэн *Ург*, *Хив*, *Шат*, *Гурл*.
жуволдиз; тэмэнча — пипачи (кат-
таси).

тэмма *Ург*, *Хив*. тамба: эмма-эм-
ма, ешъкэ тэмма (*Хив*, 1).

тэнэскүр *Ург*, *Хив*. олхүрисимон
мева.

тэндьрчэ *Ург*, *Хив*, *Хнк*. 1. иси-
надиган махсус ўчоқча (уй ўртасига
куриб, чүг солнб күядилар); 2. ўчок-
нинг, печнинг олди.

† танин: в *K* — кпр. 9. зовур усти-
га курилган нов. 2. бурун тешиги.

тәннәк *Ург*, *Хив*, *Хнк*. таррак.
базара: сийям эрьк, чыйэ тәннәк
чықыпты (*Ург*, 1).

— тәнть *Ург*. *X* — асп. анков, гүл:
тәнть баладан тайз өйр (*Ург*, 1).
тәнть *Хив*, 1. = тәнть.

тәнтьремак *Ург*, *Хив*. гандирак-
ламоқ; ҳолсизланмоқ; ўзини ўйқотмоқ:
гейаттър салланып кечэ йүзүндэ,
йа:ръя гөрьп, тәнтьрэдым, чыкалла
(*Хив*, 1).

тәннәз *Ург*, *Хив*, *X* — асп. *Хнк*.
1. танга (20 тийин); 2. пул: мэн ида-
рага гейэнимын баизъ пытгэ тәннә
алжак эдым, қассырам гэлмийн ду-
рьлыгъ (*Хив*, 5).

тәп *Ург*, 13. доңра, чилдирма,

тәпнэ *Гурл*, 13. = дәпмә.

тәппак *Гурл*, 2. 3. дәпмәк.

тәнсәймәк *Ург*, *Хив*. қуримоқ; қа-
рамоқ, ағзым тәпсайыб дурьлытъ
(*Хив*, 1).

тәпсармак *X* — асп. *Я* — ар. ташна
булмоқ, чүлламоқ; 2. = тәпсәймәк.

† тэрвәнэмак қимирламоқ, тебранмоқ:
шамал номаса, ағачын башъ тэрвән-
мыйд (*K* — кпр. 3).

тэрькмак *Хив*, *X* — асп. *K* — кпр.

1. қийналмоқ: 2. хафа бүлмоқ: беча:
ранъ гөрьл, тарыкъб геттъм (*K* —
кпр. 3). (бечорани күриб хафа бүл-
дим).

† тәсил *Манг*, *Гурл*. соғлик, тоб;
маза, кайф: тәсельм ўйк *Гурл*, 1 —
тобим йүк.

тәсърь *Ург*, *Хив*, *Хнк*. = тәсъл.

төшнэрмәк *Ург*, *Хив*, *Хнк*, *X* —
асп. текширмоқ.

тә: ләнмак тахланмоқ: шайъ көрпэ
тә: ланған, төр санъкъ йа:ръяр...
(Ург, 3).

тезакъ *Гурл*, 1. = тъзэкъ.

тейдэн яширин: арам бымлэсън дэп
тейдэнбарьштық, барьшкан йеллэрэм
йадъма чүштэ (*Хнк*, 4).

тейдъ *Ург*, *X* — асп. пийма, кигиз-

этик: айақында қызыл тейідь—ак әдьк, сыз еткенде быс қапъда дурвадьк... (*Хиа*, 1).

тейіп *Хиа*, *Хиқ*, *Х*—асп. табиб, доктор: тейіп тейіп әмас, дардны чеккән тейіп (*Ург*, 1).

тел далда: тентакка тел бер, қолына бел бер (*Гурл*, 1).

тегаймәк улғаймоқ: вояга етмоқ: төрбійә тән естерьедь, дейандып, сыйырнъ баласатын рас *тетәйіпти* (*Ург*, 11).

тъазә Гурл, Я—бэр. = ди:з.

тъазәкъ сержахъ; сал нарыгат аччири чиқадиган кипи: керем тъазәкъ бала (*Хиқ*, 11).

тыйдән Гурл, 1. = тейдән.

тыйп *Ург*, 1. = тейіп.

тыймәк *Гурл*, *Манғ*, Я—бэр. — деймәк.

тъкәч *Манғ*, *Гурл*, Я—бэр. = тукоч.

тънирдәмәк *Ург*, *Хиа*, *Хиқ*, динирламоқ. (создан чиққан овоэ).

тъп *Гурл*, 3. = ди:в.

ти:р *Ург*, *Хиа*, *Хиқ*, Шат, кепчик.

тъскынмәк Я—ар, 1. сескамоқ, чүчимоқ, күркемоқ.

тъяпак *Хиа*, *Гурл*, *Хиқ*. бирор предметнинг табиин формасининг ўзгарити (кириш, силлиқлаш, хирпаплаш): *тъяпақ ашиқ* — хирия ошиқ.

тъкър *Гурл*, 4. = қытър.

тъкъын *Ург*, *Хиа*. пробка.

тъмақ *Манғ*, 2. юнг ёки ишдан қилингап боши кийими (қишки).

тънъмақ *Гурл*, 3. = дунъмақ.

търъмсақ *Гурл*, 3. тирнишоқ.

търнақ *Гурл*, *Манғ*, Я—бэр. дъннаң.

търтъм *Ург*, *Хиқ*. жимжит: уннаш кийин търтъм болдь (*Ург*, 6).

төвшан *Ург*, *Хиа*, *Х*—асп. товушкан: даг товшансъа олмас, ел ронишсан съа олмас (*Х*—асп, 5).

тогай түқай: бъриядә мана ертән *тогайда* парасан, дәдь (*Хиқ*, 3). *тогайн* елдьнәдэй бъзланың ей (*Ург*, 8).

тогалақ *Хиа*, *Ург*, *К*—кпр. Я—ар. томалоқ, барып қараса, рас дерт *тогалақ* йынъыртадып олтын йатып тақан. (*Я*—ар, 7). деріянъ бойын-

да бър гүжум гөрьниси, бу гүжум *тогалақ* тоган (К—кпр, 3).

тоганақ *Хиа*, 1. 1. бұялғап териниң чүзиш ва текислаш учун құлланадын гасбоб; 2. ўтиңчиларнинг илмоги.

тозмақ 1. эскирмоқ; 2. тарқалмоқ, пароканда бўймоқ.

тойлық түёна: тойға нең *тойлак* етлы аппардъи? (*Гурл*, 5).

тоқыртқа *Гурл*, Я—бэр. = тоқытка.

у тоқытқа *Ург*, *Хиа*, *Хиқ*, кувур, омбор: тъякын *тоқытқадан* гъръзб, үз *тоқытқан* дъқыб *баглан* дән қышқырады (*Хиа*, 3). аәпиди қараса, и: тлә *багнъ* тоқытқасын, кө: лаб дурған экан (*Ург*, 1).

томазаң 1. күнгиз: эшакышш йұрылын алтый, томазаңынг йұрьыштын (*Ург*, 3); 2. Шөт, 4. пашаванинг бир тури.

томалақ *Хиа*, 1. юмалоқ.

томъртқа *Х*—асп, 5. = тоқытқа. : томмық түйкә: гүнг ыллен төвайды *томмық* چықардык (*Ург*, 3). қараңла-қаранла, галгем болмасын, *томмық* сүнникъб елгән болмасын (*Ург*, 11). *томмықтық* — түнкалик (түнка күп жой). эшакын *томмықтықтан* етъп қачъб барияттар (*Хиа*, 3).

томпай *Хиа*, *Ург*, *Хиқ*. кора молнинг ошиғи.

томпак *Х*—асп, 1. = томпай.

тон *Гурл*, *Манғ*. муз, ях.

тонғыр *Ург*, *Гурл*, *Хиқ*. ёг идиши (тунукадан).

тонғыртқа *К*—кпр, 3. = тоқытқа.

тоңмақ *Гурл*, *Манғ*, Я—бэр. соққотмоқ.

топнат *Хиа*, *Ург*. иссиқ шамол; иссиқ күн: бүйүн ҳова *топнат* волдъ (*Хиа*, 1).

топпъ ёш болаларнинг бosh кийими (кулох шаклида бўлиб, пахта солиниади).

топлъм *Ург*, *Хиа*, *Х*—асп. тикилинч, бирор предметнинг (мас. одамнинг) бир ерга түпланиши. базар дым топлъм (*Хиа*, 1).

топълмақ ҳужум қылмоқ, ташланмоқ. душмана топълдык (*Хиа*, 1).

тор Гурл, Манг, Я — бэр. 1. ов тури; 2. дераза пардаси; 3. түрик (от рапы).

торка Ург, I. = tottra.

торқылдамақ Ург, Хив, Шат. тарақламоқ, тарақ-тарақ қылмоқ: өзкің тыйса, торқылдар, хәр гәпнәдә ҳон-қылдар (Хив, I).

торрық Ург, Хив, иппиннг потекис жойи, ийүғон-пантінчка жойи: ийыргең пахшында ҳеммәсі торрық әкен (текнис әмас әкан) (Ург, 18).

торсаймақ X — асп. Ы — кпр. зүр кайгуга тулимоқ, ортиң қийналмоқ: атастың малың белжек адамнанын мунца торсайланармәсән сән (X — асп, 14).

торсөк бүрсүк: бағалар торсөкта уйастың тайқаң сұғыптылар, торсөк уйастыңан чыгыпты (Я бэр, 6).

тосалан Ург, Хив, Хнк. сержак; сиркаси сүн күттармайдығап.

тосаланламақ життаки отмоқ; қа-храламоқ: пай һаман хатын дәғүйі, сал ғәнә: м тосаланлаб йүрійдь (Хнк, I).

тошина Манг, Гурл, Кип. обрез. қараса, мәрәмәң ҳайлап, тошинада су:ға чұмыль турғапакәп (Манг, 8).

тошшы Ург, Хив, Хнк. обрез.

тебәләш Гурл, 3, 4. = дәпәләш.

төгәнәк Ы — кпр. 9. = тогалак.

төгін Гурл, Я — бэр. = дәккын.

төзмәк Гурл, Я — бэр. = дәзмәк. төла Гурл, 3, 4. = дәле.

төмәп Гурл, 2. паст, қүйн.

төкельк Гурл, 3. = дү:нык.

төшәк Манг, Гурл. Я — бэр. ту-шак.

тө:жым Ург, Хив, ~ отмәк — йи-моқ жамламоқ; таҳт қылаб қўймоқ: той харажатларын тө:жым этип-мь? (Хив, I).

туб тоб:йер туғағ гәльб дүрүштүн (Ург, I).

туарама Манг. I. овқатнинг тури. (жүхори майдаланиб, гүшт, сиззи, піләз аралаштыриб пиширилады).

тулоқ Ург, Хив, Хнк. қопқоң.

түйінмақ тиімоқ: көзъем түйінде (Гурл, I).

түйнақ Гурл, 3. терп кирадығап асбоб.

тулл Гурл, 4. сохта бузок, тулул. турум әшикни бүсәғага баңд қи-либ турадығап ёғоч.

турьш Ург, Хив, Хнк. 1. пор-доң: дә: чә түрәш әкәп һеб былмә-дым (Хив, I). 2. түнг, дағал; тиши сион: бу адам түрәш адам, на: тес-сан вүнг виляп сөлләшп? (Ург, I).

тута:ның Ҳнк, 11. = түтәнәк.

тушаштырық Хив, Ург, Хнк. ту-шаштыриқ.

тутуқ Ург, Хив, А — асп. дераза шардаси. 2. хири, ярии қоропиң.

тухум уруг (дон): ҳәр гүп мән иккя һектәр йерә түхум сәптүм (Хнк, 2).

тушоха Ург, 19. айри (ишки шох-лиси).

ту:ланмоқ ғазабланмоқ, ачынглап-моқ: нә:мана тү:ланъ қаръисап? (Ург, I).

ту:т Ург, Хив, Хнк. А — асп. тут (ларахт): оған қыстапар, тү:т вах-танды пышар (Хив, I).

түзүн Гурл, I. = дүзүй.

түй Ург, Хив. түк:хопш сәмәз һа:ғи йоқ, дәресь калып, түй йоқ (Хив, I) (топишмоқ: тарпуз).

түйма Манг, Гурл. = дүйма.

түймәк Гурл, Манг, Я — бэр. = дөв-мәк.

түкәнмәк Хив, Ург. тәном бүл-моқ: пы:ғазнъ шунчы یсбұрұпмъза, түкәнмыйш бу съра (Ург, 10).

түкән Ург, Хив, Хнк, А — асп. чакшын

түлл Я — пр. I. түрп.

түмәп Ург, Хив, Хнк. 1. тумаң, пастлик; 2. күп (санок).

түмпәк Ург, Хив, Гурл. кичик тенслик: хыйлада түмпәк көп (Ург, I).

түмчә чойдиш, сүп қайпайдығап күмкөн (мисдан); шорда түмчә шүр-ва иннириладығап күмкөн.

түнәкә Ург, 13. = түпкә.

түнка Ург, А — асп. Манг Гурл. тунукадап ясалған чироқ, жинчироқ.

түнүйи Хив, Бет. у куни, аданы куни. ри:с түнүйи пай:шә: чәк-мадың: дәп маңа сөкте (Хив, 4).

түнмәк Қ — кпр. 2. = дүнмәк.

түн мисдан ясалған сүп идіңи, күзә, бізләңи ейлә су:нъ көп үләнде-вүн уллъ түн па: (Хив, I).

түңкүл *Ург.*, *Хив.* түңка.
туинь *Х* — асп., *1* = түнкүл.
түнлүк *Урл.*, *б.* — дү:пк.
түнчә чойдилш, күмгөн: ейваильма
іға экәмән көлчаләб гүлләрмә су:
саламап түңчалаб (*Хнк.*, *1*).

түрмә *Хив.* *Ург.*, *Х* — асп. шакдан
түңилган союқсимион рүмөл; *түрмә*
поты рүмөлининг бир тури.

түррә *Ург.*, *Хив.* дарра (үйинда):
уллъ ромалитъ сышп, түррә әтадыла
(*Хив.*, *1*).

түтүк *Гурл.*, *Манг.* = дүдүк

түршәк *Ург.*, *Хал.* *Хнк.*, *Х* — асп.
аччик; иордон: чыйә йөвәдым, түршәк
әкән, ди:шымни қамаштырдъ
(*Хив.*, *1*).

түтә ғалтак, иш ғалтак: тәкчәдәйй
түтәнен пахы қанъ, йа:р-йар, чықа-
догуп бикенъ сәп қанъ, йа:р-йар
(*Хнк.*, *2*).

түтәнәк *Ург.*, *Х* — асп. тут қоқа-
диган чодир:йолдаш, түтәнәкни эп-
ка, ту:т йахшы пышыпты *Ург.*, *1*.

түтәнек *Хив.*, *1* = түтәнәк.

түфлүк *Ург.*, *Хив.*, *Шап.* тупурик.

У

увва қипилок: әзад қышлак сөтв-
тьнын шеккү-үү уввастын су:йығыбы
гетьпты (*Хнк.*, *1*).

увуз *Гурл.*, *Я* — бэр. = опуз.

увнаң *Гурл.*, *Я* — бэр. = у:ның.

увулмақ *Ург.*, *Гурл.*, *Хив.* враплан-
мок (еш болаларшынг оғезига яра чи-
мок); шертьшбайлык азэл увулынта
(*Гурл.*, *1*).

увзақ *Гурл.*, *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.* 1. узоқ
2. сил қасалы.

узацламақ *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.*, *Х* —
асп. кечкимок, кечча қолмок;

үзға: м *Хив.*, *1*. чүзиш, кечкити-
риш (бир шашни аттайлаб чүзиши);

үзғапмақ *Хив.*, *Ург.*, *Хнк.* чүзмок,
аттайлаб бир шашни кечкитирмок.

үтъй *Ург.*, *Хив.*, *Узуп.* үзәйнәсақ —
үзүнчок.

үзүнса *Хив.*, *Ург.*, *Хнк.* үзүннаси.

үйағ үйогоқ: ху адам бир гүнъ
сынамак үчүн үйағ жаттыпты (*Хив.*, *1*).
үйанмақ үйгонмок: чеккә жап бо-
йында ту:ланар илан, сө:рлә бара-
ман, ухыншын үйян (*Ург.*, *3*).

үйттамақ үштүмок (катык ҳәкімдә):
сүгүн үйтсақ, катык поладь (*Ург.*, *1*);
компър геңчесъын савъп, катык үйт-
тадъ (*Манг.*, *1*).

үймақ *Хив.*, *Ург.*, *Х* — асп., *1*. эр-
гапимок; *2*. бўйсунмок; иккіш тоң-
мок; имам қалъп, адамла әнәндыйе
үйадебла (*Ург.*, *1*).

үйнанмақ *Ург.*, *Гурл.* ширсемок,
имишлаб иш қилемок.

ул *Гурл.*, *Манг.*, *Я* — бэр. ўени:

кадым нахта бир бованын бир улъ-
боладъ (*Я* — бэр, *б*).

улақма *Ург.*, *Хив.* лақма, ҳар күм-
пиннг сүзига кириб кетаверадиган
(киши).

улақмақ *Ург.*, *Хив.* шуурсиз, тү-
ғи келгап ерда кезиб юрмок; тенти-
рамок.

улғар *Ург.*, *Хив.*, *К* — кир. парғама
(бир қиши күмилгап ток ногдаси); ток
поядасини күмийб, иккиси бир ердан
чиқариб ўстириш.

улқаймақ *Гурл.*, *Я* — бэр, *Манг.* =
уллаймақ

улқап *Гурл.*, *Я* — бэр, *Манг.*, *Кип.*
кatta; улуғ, азамат.

уллаймақ *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.*, *Х* — асп.
ултайдык, каттайдык.

уллъ улуг; катта ёшдаги (одам):
уллън уйалась гәсә, кыччыйе дейәдъ-
(*Хив.*, *1*). уллъ гәмә қасса: йа:на
йүрсә, кыччысә:м шу йә:на йүрйидъ
(*Х* — асп., *1*). баш уллъсә — лә: ләт,
айак уллъсә — ме:нат (*Ург.*, *1*).

уллъвълан *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.* катта-
гина:екомиши баласа:м уллъвълан бо-
льшыпъ (*Ург.*, *1*).

умма *Ург.*, *Хив.* сув (еш болалар
истилөх).

уммақ *Ург.*, *Хив.* умид қилемок;
тама қилемок.

упажын *Ург.*, *Хив.*, *Хнк.*, *Х* — асп.
үнөжин (хали түммагап сиғир); упажын
гөззөн сүзмьйинчә, білқа йылтын
үзмьйидъ (*Х* — асп., *1*).

уна:шъ Ург, Хив, Хнк, Х — асп. угра, суюк хамир овқат. рейесьп хатынъ хаста дыйдэлэ, у:нашъ кәсмәкә уста дыйдэлэ, у:нашънъ узыйн-узыйн кәседь, ахшамъннан мейманхана гәзэдь (*Хив*, 1).

унда *Хив*, *Ург*, *Хнк*, 1. гуруч майдаси; бүрүнч ундаса — оқшок.

унинън *Ург*, *Хнк*, *Х — асп.* ундай: мән сыра унийн ки: на герйэнм йоқадь (*Х — асп.*, 15).

урга *Гурл*, *Я — бэр.* = уръ.

урва *Ург*, *Хив*, *Хнк*. урпок (уннинг супрада қолгани).

уръ *Ург*, *Хив*, *Хнк*. ўра:бый уръ, бый урънъ дешьндэ мин ўръ (*Хив*, 2). (топишмок: ўймақ — ангишвана)

урпа *Гурл*, *Я — бэр.* = урва.

урув *Я — бэр.* 3. = у:р.

уста *Ург*, *Хив*. уста; устасаачча — устанинг хотини (устанинг хотини шогирдга уставачча бўлади).

усул *Ург*, *Хив*, *Хнк*, *Х — асп.* 1. мақомлар ўлчови; 2. мақом (музика истилози): 3. ўйл, усула, укув: ду:з сорамақа ағыз гәрәк, сиркә сорамақа — усул (*Хив*, 1). усуллак укув; усталик: көпър йаманакэн, усуллак вълэн арван ётврдым (*Хив*, 2).

усын *Хив*, 9. = осын.

утақ *Ург*, *Хив*, *Хнк*, *Х — асп.* ютағон (үйинда ютиб олуви).

үтқур *Я — бэр.* 3. = утақ.

утмақ ютмоқ: вахтан, утсан, баҳттан утасан (*Хив*, 4); бый маман здайтъм оммын мәнат утупмъш (*Хнк*, 1); утъзмақ — ютқизмоқ (үйинда):

учақ *Ург*, *Хив*, *Хнк*. учагон.

учам *Ург*, *Хив*, *Х — асп.* севинч, шодлик.

учамламоқ *Ург*, *Хив*. ортиқ севинмок, шодланмоқ.

ухъ *Гурл*, *Манғ*, *Кипч.* = уху; хелъ бъзләрдън куртъмъз йана ухъдан турдъ (*Гурл*, 3).

уху *Ург*, *Хив*, *Хнк*, *Х — асп.* уйку: йүрекъмнен айаэ урдъ ач индъ, уху мәнлән мазалъмъ, геч индъ (*Ург*, 8). уху балдан мазалъ; уху ухунъ тәкәс (*Хив*, 1).

ухулъ-үйағель чала уйқудаги (киши).

ушақ *Ург*, *Хив*, *Хнк*, *Х — асп.* К—клир. 1. ушоқ. майды, кичкина: ~ шөвэла, бу ушақ ненъ баластъ? (*К — кпр.*, 9). ~ бәрәк — чучвара, сон ушақ бәрәк, гейниншон палав қойтп, тойа жуваб бәръб узаттъла (*Ург*, 1); ~ гөз — майды күзли ғаланыр; майды элак: эннъ, сыләдә ушақ гөз ва:мъ, у:и и: рирак экен? (*Я — ар.*, 2). ~ со: да — чакана савдо.

ушақ-тушак майдада-чүйда: гәлини: ны та:қина сәпълийэн ши:ра-шәрвательдән тойя гәйэн хотъллара, ушақ-тушак баллара беләштъръб бәрдълә (*Ург*, 1).

ушатмақ *Ург*, *Хив*. майдаламок. ✓ ушуц *Ург*, *Хив*, *Хнк*. сонуқ. ушук. ми:вәләнүн ушуқ урдъ (*Ург*, 8).

у:р *Ург*, *Хив*, *Хнк*. ўк (үтопнинг керагасини чанигароқка биритириб турадигап узуп ёгоч).

у:з *Гурл*, 1. = овуз.

у:п *Ург*, *Хив*, *Хнк*, *Х — асп.* уни (бүгдой уни).

у:нық ушоқ.наның у:нъкы — пон упори.

у:р *Ург*, *Хив*. томон; йұналиш; єйышъ у:ръ не:рдә? (*Хнк*, 1). 2. жүй:у:ръ вълэн гәппльр (*Х — асп.*, 1).

у:рт лунж:уна:шъ я:ша көләнтар у:ртыңнан уръб ётәр (*Ург*, 1). у:ртым — құлтум:бър у:ртъм су: (*Ург*, 1) — бир құлтум сув.

у:ч *Ург*, *Хив*, *Хнк*, *Х — асп.* уч (бирор прәдметтиниң учы): шамал яомаса, ағачын у:жъ дәрпәнмүйдь (*Х — асп.*, 7). иннәм у:жъ сынды дәп, сөктьн әнәм, яй:р-йар,... (*Ург*, 3); у:жъ-қыръ йоқ *Ург*, 1. бөши-кети йүк.

у:шмақ ютмоқ; уюшмоқ: қараңы ейдә қан у:шар (*Ург*, 2) (топинмоқ: қатик). айакым у:шитъ (*Ург*, 1). — оёғим уюшди.

Y

үвәрмәк юбормоқ: йөртінжага ат үвәрдым ieseи дәп мен әкәмә хат үвәрдым гәсін дең (Хнқ, 4).

үгүм уюм, уйма; хирмон; ғарам-пахта үгүм болып йатыпты (Хнқ, 11). үз 1. узмак феъзидан бүйрүк; 2. үз (олыш): мән үзье батыр йыйыт, қағазын зордан йыртәмен... (Хиа, 1). үзьм болым, сана нә вә: ? (Хиа, 6).

үзатмәк Ург, Хиа. тузатмоқ; үзәттirmәк — тузаттирмоқ: зұлапайтын отырған йершәнен баланың ейнәчелль йер тейиннен йол үзәттірді (Ург, 1).

үзәләнмәк Ург, 13. = өзәләнмәк.

үйгәләк Я — бәр. Тиа, 3. жува (кинич үклөп).

үйретмәк Гурл. Манғ. Я — бәр. үргәтмоқ: бона на ульынъ базарчылық-ка үйреттепті (Хнқ, 6).

үйрәндик Гурл. Я — бәр. = әв-рынде.

үйніжык йигирилгани ипнинг юма-лоқ килиб үраб қүйилгани.

үккү Гурл, Я — бәр. Берун. муз үйими (сүв олиш ёки балиқ тутиш учун үйилган муз — прорубь).

үлүш ~ чәкмәк (Ург, Хиа.) — улаши-моқ; түйда хотиншларга хисса бер-моқ.

үмүр дим: күн дәм үмүр болнатыр (Гурл, 3).

үнгілмән тикилмоқ: не маңа үнгіл-лар қарыйсан? (Гурл, 1)

үнүс умид, истак, орзу: үнүссындың ертөң түрубмидік? (Гурл, 9).

үпүрлө-чүпүрлө Хнқ, 1. — ивърль-чывърль.

үржинмәк Ург, Хиа, Хнқ, X — асп. үрганмоқ: әвләләр үржандым да: Ың дәмәкә, инде уйаламаң Ыа:рым дә-мәкә (Х — асп, 1); қоуншаң қоуншыдан е:р турмақын үржоныпты (Хнқ, 2);

машыңчылықнъ үржесінә воладәкән (Хиа, 1).

үркмәк ҳүркмөк; үркъзмәк — ҳүр-китмоқ: кәлән әң йаманъ көпърън тейшиплә йатып, вә үркъзәд (Х — асп, 1). мен не, сенни бедәнанды үркъзьдыммә ахър? (Ург, 4).

үрмәк Ург, Хиа, Хнқ, X — асп. ҳүрмөк; вонылламоқ: вула вълан на и:шың на: үзләр үттійн үрлү қа-ланарәддәлә (Хиа, 11; ит үрәдь, карван етәдь, дәйеләдә (Ург, 1).

үртүк Гурл, Я — бәр. = өртүй.

үстәм Ург, Хиа, Хнқ, X — асп. ғолиб, устин; үстәм чыхты (Ург, 1). ғолиб чици.

үстәмәк Ург, Хиа, X — асп. орт-тироқ, құпайтироқ.

үтмәк Ург, Хиа, Хнқ, X — асп. ғолмоқ, тозаламоқ (товуқнинг патини, қалланнинг юнгини ва бошқалар); кир-моқ, қүйдирмоқ: сәпін үткән пәрпә мәннү ки:семдә (Х — асп, 14).

үттүк Гурл, Я — бәр. = үттүк; үттүк чықмоқ Ург, Хиа, X — асп. есқирмоқ.

үттүк Ург, Хиа, Хнқ. дазмол (үтюг): чықан, үттүк васжақ восан, мана м айт, гәйнәкемә басъб алъян (Ург, 1).

үфләмәк пүфламоқ: ағзъ пышкән қатықын үфлаб иңдәй (Хнқ, 1).

үчак том: чықан, инде рамазан айттаб ғәлсләде, үчәкде дүрүп, баптарынан су қуямын (Хиа, 4); үчәк-тән о: дән алъп чушәмән дәп, тас елвәдьм (Ург, 1). үчака чықвадын айн ғермәкә, айпъ ба:нась я:рның ғермәкә (Хнқ, 1).

үшүмәк Ург, Хиа, Хнқ. совқотмоқ: ахшам үчәкә чықыб йаттөвәдьк, аз-маз ушудык (Хиа, 5).

X

хаванды қовуш осадиган маҳсус хода.

хавардан Ург, Хиа, Хнқ, Бет. хабардор: өйдән хавардан бол, мән атъза геттүм (Бет, 1).

хада 1. таѣк: осың бир узъйн хаданъ шейтана вәрьтепті (Ург, 8).

2. дараҳтнинг түгри шохи.

хадык Ург, Хиа, Хнқ. ташвиш; ~ вәрмәк — халақит бермақ: сөлләшьб-

лурғанда *хадык бэрдьин мана* (*Ург*, 1).

хадим *Ург*, *Хив*, *Хнк*. дастурхойчи; *хади:мъль* иш хайърлъ воладъ (*Хив*, 1); сөн елатып *хади:мъсан*, мана бир гәнеш вәр (*Ург*, 1).

халақа *Гурл*, *Манг*. Я—бэр. рүмлиниң бир тури (хотиннлар лачак устидан ўраб, орцага ташлаб күйдиллар).

халпа отин, аёл бахши.

халта қоп, *халтата*, *халта* арваның күмларьнын *халтага* салады да: ешакә ўуклап гетэдэй (*Ург*, 1);

хамала *Гурл*, Я—бэр. ҳамон, ҳали ҳам: *хамала* келмальмын режеббай? (*Гурл*, 9).

хамма 1. тегирмонда уи тушадиган жой; ҳамла; 2. тобига көлтирилган лой; 3. қолупнинг бир тури.

хандаччы *Ург*, *Хив*, *Хнк*. лойчи: оғлол бэзэлдэй: бый ҳандаччы *точкақ* ўйын төрөк (*Хнк*, 3).

ханназъл *Хив*, 1. касалнинг бир тури (оқма касали).

хапавәент *Хнк*, X—асп. аёллар безоги.

хараатать 1. құндоқ; 2. саҳий, құли очық, ҳогамтоб; 3. чапани.

харас тегирмөн (әшак қүшнелди): аяның күм бойын ҳарасда уи чыгардь (*Шат*, 2). бечаранын *харас* жуваздыйни сөйлө (*Хнк*, 1).

харасман тегирмөнчи. мәдри: мбайла *харасманчылық* атып, уи сатқалла (*Хнк*, 1).

харинъя *Ург*, *Хив*, тарвуз. йолда баряттарған вахта бирээн бир ҳарвезд альб галпатьрекон (*Хив*, 4).

хатар *Ург*, *Хив*, *Хнк*. X—асп. ҳатор: хатар-хатар айналадан қартьман, сөнг хатын поштачыдан сортыман... (*Ург*, 1).

хатынъен *Ург*, *Хив*, *Хнк*. ҳезалак, хотинчалиш.

хаша кал, тақир кал; шиға кал: «йок, эн», мән *хаша* көлә шағыт боламин» дәнти уллы оғль (*Хив*, 1).

хашрат *Ург*, *Гурл*, Я—бэр. ҳашрат: бу йыл атъзлара дым кел *хашрат* түшшиттөр (*Ург*, 3).

хылт ~чыгармақ—ғинг демоқ: дам чиқармок: мыш гәп айтсанам хылттын чиқармыйдь (*Хив*, 1).

хылтърылк қитмирилик; айёрлик;

кувлик: ман *хылтърылк* аттып, қаламинь әшақа ташаб йәрдэм (*Хив*, 4).

хыр хира, ўтмас: орақ ди:шпъ *хыр* волдъ (*Хив*, 1) хырлық атма (*Ург*, 3).

хырык *Хнк*, X—асп. отишиг бот асбоби (тогыз, чилвири, тизги).

хырркы *Ург*, *Хив*, *Хнк*. X—асп. үйиш, түплами: ку:шпъ *хырркы* аттык *Ург*, 3. (көпүнни йиғиб, павларга ажратдик).

хырт-пърт X—асп, *Хнк*. чала-чулла, енгил-елли.

хыс-хыс *Хив*, *Ург*. товуши қисиқ, тез-тез нафас олуячи.

хытърдамақ қитирламок: съчандышь хытърдамақ көт (*Хив*, 4).

хожык 1. хүжазода, бойвачча (ески; 2 олифта; чапани: бу *хожык* оғлол йарымынг хәммәдән қа:ръ йаман (*Ург*, 8); кәмзорыншын кым бөчиппэй да:р эттык *хожык* бала сөлләмийдь қа:р эттык (*Хнк*, 9).

хон *Ург*, *Хив*, *Хнк*. 1. баркаш; фотиқа қилиш учун қызыпкига олиб борилладиган дастурхон, «патир»: бир доққыс құлач, бир доққыс қатлрама эттык, бир-иккى қарръ қампър вълән *хон* алтын барасыла (*Ург*, 1)

хонача *Ург*, *Хив*. қийма тахта; қарамал аяғчылан *хонача* зэттөй бәрдъ күріш дайын (*Хив*, 1).

хопърдамақ бобилламок, тез гапирмоқ: рејеңс бувам өзяларъ, *хопърдайды* сүзләри. пахта палаш долмасы, қызаралы ғылзларъ (*К—кпр*, 5).

хоразак *Хив*, 1. бүема касали, *хоран* хұрапца; күп овқат қындиғати: *хоран*, донған тойтыйн мәхтәйділдік (*Ург*, 3): малынъ *хоран* худашы бәрдәншын әдамнинъ *хоран* худашы урғанын (*Хив*, 4) *хоран* съғырнъ асан, онасын чымхорынъ асан, донасан (*Шат*, 9).

хоржын *Хив*, 1. хуржун; ~барәк—баракпинг бир тури.

хуррек X—асп, 3. *хуррак*; ~ам-мақ—хуррек отмоқ.

хостар *Ург*, *Хив*, *Шат*, *К—кпр*. хайрихоҳ; мәхрибон: хастага *хостар*, корпәни эстэр (*Ург*, 3); айтадыллар, йа:ръм, сәнг хаста дән, хаста восан, жантан, *хостар* волайтын (*Шат*, 10).

хушрай *Ург*, *Хив*, чиройли; хушрүй: қыйз алсалызы қожаладан алышы-

ла, атась бай, қыйзъ хошрый гәләдъ (Хиб, 1).

худрай Ург, Хиб. біспарво; парвой палак; 2) ўзін биттән көвүп.

хұммәз Ург. Хиб, Хиқ. хұммәз: атам шумылғың аттып, мәңгі йамат ге-рәләкән, мана хұммәзенә ойныштың ба-риән экән, дәнть (Хиқ, 4).

хұпуш аралаш, омихта, иккى мод-даннан аралашуы: чайда шашынъ ху-рушә, пом бомаса, инә чайны дүръшы (Шат, 9).

хұх Ург, Хиб Хиқ. сұта (ок жү-хориннан дошағи ояниғандан кейин қолған сұтаси).

X

ҳан ніс, ажаб: ҳав, сән шынэттың, мине өйимъ гейдүрәсән-ку (Ург, 1) ҳава I. ҳа, шүплан.

ҳава: II. ~ соқы – ховонча: апам таимакъ аттән гол ъ. мәң ҳава соқы-да дәвъб бәрдым (Х-асп, 1).

ҳаван ҳа, шүпней: (хүрмат ғоза-сидан „ҳа“ демек) ҳаван, мұллам, ағынсаңын қапыға йазъб геттесеңс, шүпней болып, дән жуваб бәрдым әпәнди (Ург, 1).

ҳайал Гурл, Манг. Я–бэр. хотин, аәл: бурғының өткән заманда ҳәзарлы давыт деген паша болған, воның токсан токкыс ҳийнде болғап (Манг, 3).

ҳайсан Гурл, Манг.–еїшан.

ҳақыл ақа: ҳақылтың йоқ. ҳақылтын болғани (Х-асп, 1). менш ичмәдәгү аттыңын аларидың деңти (Манг, 1).

ҳалләк амақ Гурл. Я–б.р. бү-ғилмәк нағас қисимләк.

ҳапап Гурл. Я–б.р. I. тентак; ларашан; 2. ит (болалар тилида).

ҳаппьләдамақ Уг, Хиб, Х-асп. нонулламақ: ешкәтә үкүчк ҳаппьләдәр. ейда пышык майувлар.. (Х-асп, 4). ҳаппьрдамақ Ург, Хиб, Х-асп. шошмоқ, ҳонлиқмоқ.

ҳар Гурл, Манг. писанд: -бу са-нурд, биімдәм, вонға ҳеш гәп ҳа-раем-с, үкәндән йылатма, десомәм, үйлатавүрәди (Гурл, 1).

ҳара Ург, Хиб. фойда: ҳеч ҳараң деймәль сән болаш (Ург, 1).

ҳарра Бет, I. әрра (арраннан ҳар қападай тури).

ҳар-р I. Ург, Хиб.–ҳар.

ҳар-р II. Ург, Хиб. помус, ор-помус: ҳар-р-на:мтесең йа:риң на:рь барәкән, қалада адагл-на:рь барәкән (Ург, 1).

ҳәббән Ург, Хиб, Хиқ. жүнік, пүшта (ковун пүштеси), ертән балла ҳ облан қакылақа голәдә (Ург, 3); раш бойына ҳәббән тиртажакман (Хиқ, 3).

ҳәмжәкә Уг, Хиб, Хиқ, ганч: еп-шашы қа:штына ҳәмжәкә қойдық (Хиб, 1).

ҳәмжәкәләмәк Гурл, Я–бэр. ганч-ламок; оқламок.

ҳәмжәкә-хүжжәкәк маңда-чуиди; иккүр-чикир: ҳәмжәкә-хүжжәкәкниәмәлләр гөрдым (Хиб, 7) (иплән-игнастича қүрдим).

хәз маза: ажошиб, яхни: үалын колхозъ пъланың долса, хәз оли-дәкән (Я ар, 4) ~ әтмәк–маза қылмоқ, кайф сурмоқ; бү малиң шыштәсән, йе, ичтәрын, Нұрь хәз өтп (Ург, 13). уллар йол бойында иделә хатар, реңес бавам вайә ҳау атын йатар (Шат, 9).

ҳак Гу л. Я–бэр.=әк.

ҳәккә Ург, Хиб, Хиқ, Х-асп. за-гизғон: дәріжаның бойында бәрбынә ҳәккә, реңесин атында баһнәлдан тәккә (Х-асп, 1).

ҳәләк Ург, Хиб, Хиқ. алик: ~ ал-мақ алик олмоқ, саломга жақо бермоқ, ақесе йа:пына варъп, салам бәрдәл, әкес ҳәләк алады (Хиқ, 11); итъа бойлаб ата мыңың өтгө йа:р, салам бәрсөм, ҳәләк алмъын геттө йа:р (Ург, 3).

ҳәлиңсә Ург, Хиб, Хиқ. бүгдой пилов.

ҳәмкынчәк Бет, З.–ҳаңылчак.

ҳамәчән Ург, Хиб, Хиқ. ҳаммаси, барчиси, балалашы ҳамәчәкъ нахта чеппельяттар (Ург, 2).

ҳамдәсә шүннингдек, шу қаторда бүр заман дурса, съз қараш наши-

шайъм, мэндэй дон, ат ҳәмдәсэ сөлләнә: мөзңиңкөв этб алдь бу наинсан, дәлтэ әпенди (Ург, 1).

Хәннә ҳарна, шимавки нима бүлса, ҳам: урдърми, буәжан, гүна мөннәмәс, ҳәнна гәлдь, сә:дәт әнәдән гәлдь (Х—асп, 9).

хән I. ҳа (хурмат билан ҳа: демәк); 2. нима бүлди, нима гап? бир гүн бай қысынахь, баласъ: ҳәц, ата? дыйдь (Хиа, 4).

ҳәнгү Гурл, Я—бэр. шүх; хулиган. ҳәнъялчак Гурл, Манг. Я—бэр. аргимтох: ҳаюнчак, беланчак: күн миңәп ҳаюнчак чайқатъ отъргантъ бу бала (Гурл, 3).

ҳәппүк Хиа, 1. 1. жуда пакана одам; 2. сүкниш.

ҳәлтәк: ҳәлтәкден кет! (Гурл, Я—бэр.)—жувонмарг бүл (ёшилкда ул).

ҳәрәм махр, қални; сеп: ҳәрәммә олтын сә:т бәрмәсән, алдь дейән мәләмәтә қамъиман (Хиа, 1).

ҳәркынчак Бер, 5.=ҳәнъялчак;

ҳәйдәмәк ҳайдамоқ: һайыт ийесъын (укасини) арқасына мыңдърын төль быйабана атий үеидән гетәпәрәдь (Ург, 1).

ҳейт ҳайит: иккя жылль, бир лылъ коштлъб, болдъ курааш ҳейт (Хиа, 1).

ҳель ҳали. әкәп ҳела кемәдтәмә, кепқалар, саманардъ қайнаталуру (Я—бэр, 8).

ҳена Гурл, Манг. яна: ҳена йадынан чыгарып койма, йахшым? (Гурл, 4).

ҳәттар әттор: мыңгүл ешәктүн пөлшә, ҳәттар деб қычқыр ельнә... (Гурл, 5).

ҳәттәкәч Гурл, Я—бэр. ҳаттоки: ҳәттәкәч мень ҳам уржақ волдъ (Гурл, 3).

ҳештәмә ҳеч нима, ҳеч парса: ағам маңа ҳештәмә әпкәмәптүмә? (Шат, 3).

ҳыкка Хиа, 1. мишнат: ҳыкка әтмәк—миннат қылмоқ.

ҳыпа Х—асп, 1. яна: ҳына бөрье: мәппән оғлъм бар, дыйдь (Х—асп, 11). мунны мазасын алхан бөрье ҳыпә: мәләлтү (Х—асп, 1).

ҳынжы Ург, Хиа, Хиц. инжу, мар-

варид: жувен. әктым қандыр мыпән аралаш, бир йа:р тутгым орта бойлъ қлам қаш, қара-қара, дыйлермәнләр чыкаплар, қара мыйжык миңен хылжы аралаш (Ург, 11).

ҳыпупуч Ург, Хиа, Хиц. (сассик) попиниак: көнъя қылаги жан укам, көннүшени айлансын апан, ҳыпупуч дарақылдыйн сачышини айланстын апан (Хиа, 1).

ҳовуз Хиа, Х—асп.=хүз.

ҳоқранымақ Ург. Хиа, 1. ўкрайимок; хумрамимок.

ҳонкылдамақ дүнгилламоқ: одъкларь жәркындар, ҳәр гәппинде хонкылдар... (Шат, 5).

ҳоп: ~ болмақ (Ург, Хиа, Хиц, Х—асп): 1. семирмок, шишиб кетмок; 2. мансабга миңмок; сон кирмок; ~ әтмәк (Ург, 1): сугра туимок, чүмилмок: (боллар тилида).

ҳөвлө Гурл, Манг. Я—бэр, Х—асп. 1. ҳөвли; 2. молхона, оғын; спәкъ ҳөвлөйә байлан (Х—асп, 15).

ҳәжжә Ург, Хиа, Х—асп. ҳүжра, кишик хона.

ҳөк ужар: көп ҳөк сәнда; ҳүндүйм болма ахыр (Хиа, 1).

ҳеккынмак I. Бер, 1. ўкниимок;

ҳеккынмак II. Ург. Хиц, К—кыр. дүк үрмөк: дагдаға қылмоқ; әвәл сылор ғөрсәтиң, дәл ҳөккіндиң корқак (Я—ар, 2).

ҳеккь I. К—кыр, 9.=үүк.

ҳеккь II. Ург, Хиа, Хиц, Х—асп. букири: атасъ ва: ҳөккө бува, әнәсъ ва: һайма хатын, қызызъ ва: қызыл өрдак, оғын ва: жұғашпәмәк (Хиа, 1) (топишмоқ: ток).

ҳекмән ҳәкният, түгри: ҳекмән дөргө; ҳекмән должак бу йыл пала-пымъз (Шат, 5).

ҳәлекач уркач: буғра дыйәни иккя ҳәлекач воладъ (Ург, 8).

ҳөнърдәмәк миңирламоқ; азаңдақы наинъ маллара әрдүкмә. дәп ҳөнърдый-ҳөнърдый ҳына йартъ пан барадь (Х—асп, 9).

ҳәпелш Гурл, Манг. Я—бэр.= ҳыпупуч.

ҳәркәч Ург, 7.=ҳөлкәч.

ҳәч үч=~волмак—үч бүлмоқ: шун-нап сон йылан қурвақага ҳәч волып қаладъ (Бер, 7).

хөлә үү апа: сөнү съғырың хөлә шүмәсмүр, хөлә? (Х—асп, 15)

хөләтмәк *Х—асп, К—кпр:* ташвиш қиямок, хавотир олмок; балам, дәррең гә, йомаса апаң ҳөләтеб отырады (Х—асп, 9).

хөмль Ург, 1.—хөмль 1, 2.

хөрдән Ург, Хиң, у ердап; мәңү хөрдән етърмыйдьэ (Ург, 13). хөрдән ахшам меймалла гәлдү (Хиң, 10).

хү Ург, Хиң, Хиң, *Х—асп, Я—бэр.* у (олмоң). хү үңектен бу үңекә өзакамаң, құмър қүштійи қалатының қақамаң... (Ург, 1). хұна быр гәптө ештырлып қақавыр (Я—бэр, 6).

хұнажың Ург, Ү.=унажың.

хұншанча Гурл, Манғ, Я—бэр. ундан күра: оттан көн вәж йоқ, хұн-

нанча йақмыйдь дый-той (Я—бэр, 6). хүншыңиң ундаи: хұннаны оса саңы сайдымана беремъз, дыйдь пашша (Х—асп, 10).

хүз ҳоруз: хөләш, арқастында уч хүз наракән (Ург, 1).

хүз әле Я—бэр, 3.—хөлә.

хұламак упламок: шағалдың үзүлиниарма, быр тәлжүр болар ахыр (Хиң, 4); еләс гайип шигал өз шиньона қарал ҳұламар. (Хиң, 1).

хұжжә Ург, 13.=рухжә.

хұдәк~гәйәннөздә (Хиң, 1)—у бир келганингиңизда.

хұккы Т—күл, 1. укки.

хұллұлдәмәк Ург, Хиң. ҳиллирамоқ: қәвәләци, һалиңылдыңдь зәрүү, ұңқаң, нәвәлән. ҳуллұлдыңдь пәрүү, ұңқаң...

Ч

чабақ Я—бэр. 3.=чабық.

чабық қаққон: әмәттүң баласты чабық болажақ (Гурл, 9).

чабықтың қаққонник: ахыр чабықтың этты, дөгрөмә-доғрө волып, хынә салам бәрдым (Х—асп, 3).

чавақ 1. балашыннан майдаси; 2. *К—кпр, 9.=чабық.*

чанған Я—бэр, 3.—чоған.

тавзың Я—бэр, 3.=шо:зъың.

чавалық чевара.

чай қалхат: товуктың 3—4 жұжеганың чай апқачын көтүпти (Гурл, 9). қәраманда үйе салғап чаймәкен, барыб қарал, үйесіндә бармекен? (Х—асп, 6).

чайқылмак Ург, Хиң. чайқалмок.

чайқылмак 1. бос оғриғи; касаллак; 2. дарапасар: бүрәвнен чайқылмак нә эдь мана, үзүмнің баштама ашып піятқанда (Хиң, 1).

чайқан чакқон, тез; чайнъ чакқан ичилә, балаларъ, мәктапе геч қаласысса (Ург, 1); самъвары чакқан қайнат (Бет, 6).

чайқын пакки, қаламтарони: қызын күм үстүнде куман қойылған, алтын чайқын пылан қоун соңылған (Хиң, 1).

чақча I. Я—бэр, 3. поспой шиша (ковок):

чақча II. әкін майдошиппүг четкі (хайдагаңда уч бурчак бўлиб қоладиган ер).

чақчақ Ург, Хиң. пистә; ~ қундаз—бир ўт.

чалав паловиниг бир тури: рамаллашынә барвәдьк ахшам, әнессі бый чалав этб бәрдь, иеб ҳәз эттык (Хиң, 2); бәрәвнен ейылдәй чалавдан ез ейыданш пъянаға йахш (Хиң, 11).

чалакан ~ чүшмак (Ург, Хиң) — чалқапча түшмоқ: аттыңз чи:шкән, дөрт анақы қалғып, чалақана чүшбінәтпіт, дәлтә әләпдә пашшата (Хиң, 1).

чалаң суп остида ўсадиган ўт.

чаларқан *Х—асп, 1.=чалақан.*

чалбър Манғ, Гурл.=чалвър.

чалвър Ург, Хиң, Хиң. шим: геззәннен тейіннен қарама маңа, қастын чалвър алған қойылман сана... (Хиң, 1).

чалықмақ Ург, Хиң, Хиң. күз тегмоқ, касалланмоқ: балам чалъыншы (Хиң, 1).

чанақ Гурл, Манғ, Я—бэр. 1. ёғочдан ясалған коса (әски); ёғоч товоқ, чапок; норин товоқ шаклици-

ги идиш. 2. уруг әкадиган уя: чанак чавып келдім, қасып екәжакман (Ү-бэр, 3).

чаниңкъ *Гурл, І.=санчы.*

чанаңаң 1. пүчөк (данак, ёнгок пүчоги): 2. чаноқ (пахта чаноги) шайын гөйшөк қаңаласаға иләдь. төвльицең нөләсәншт мында (Хиң, 4).

чанғараң 1. *Гурл, Манғ.* чанғароқ (үтөн төлесиге ўрнағыладиган доңраңаңжара).

чанғ. раң II. *Гурл, Я-бэр.=санғароқ.*

чар қуїка; қуїкуи, ифлос: бу: дайың қар-чепсөз әкені ńәхш (Гурл, 1).

чаран *Шат.* 10.=чалан.

чаркайы *Ург, Хиң.* шаллақи, урушқоқ.

чаркат *Ург, Хиң, Хиң.* 1. рүмоппинг бир тури: болса аძы-ку энәп һүрмасмәдь, йа:р-йар чархын сатып қарқашла алмасмәдь. йа:р-йар (Ург, 1). 2. шопи белбөг: чеккө көлдөн жыз ыз арда айланғын, севар йа:ра зор қарқашла бліганды (Ург, 1).

чархораз бодварақ; лайланкинг бир тури: асмана учъердым қархоразынне: и: зыниән ұваердым қумарвазынн, ағам болыб гөтәрмыйсөз иззынн, айтын, мәниң әз гүна:йым барады? (Хиң, 10)

чарчонуң *Ург, Хиң, Я-ар.* мискарлар болғаси:

чат шох (үтви): төпілъре чат апқа (Ург, 1); үнәкә чықма дәп ныңға айттаман, айқынчы чат йарар дәп көркеман (Шат, 5).

чаташмаң *Гурл, Манғ, Я-бэр.* саташмаң.

чательмаң *Ург, Хиң, Хиң.* 1-кпр. 1. чатышмоқ; 2. өлдәнмоқ: бар маҳтанса, тапшыраш, шоқ маҳтанса, чаттар (1-кпр, 5).

чатлавың *Гурл, Я-бэр.* аңбір (кичиги): гиши амбири тыш аврувдьын смы чатлаваң (Я-бэр, 3).

чатлақ *Хиң, 1.* дарз.

чатламаң *Ург, Хиң, Хиң.* 1. дарз кетмоқ, сипимоқ; 2. қайишмоқ: уялъ йаптан итлаган, куурғасы чатлаған иллағәртән бүвеал бир салам (Ург, 2). ейнім чатлаң (Хиң, 1); бельм чатлаң (Хиң, 1).

чатма *Ург, Хиң, Хиң, X-асп.* капа, чайла: йүрүй-йүрүй қамъштам ботан бый чатмаға барып қүштк (Хиң, 4).

чатмақ -I. *боғламоқ:* 2. алдамоқ, панд бермоқ: бъялтър сәм мәнь чатвадың инде быйыл чатавармыйсән. дәпти шектан (Ург, 1). баланъ пулъин бәрмыйн чатыб йәрәдь (Хиң, 1).

чатшамаң *Я-бэр, 3.=чатламаң.*

чачал *Гурл, Я-бэр.* соч бөг: чачаңмәң ычын қармалаб ештым, съезды дебам атам кошканин кештим (Гурл, 1).

чачрамоқ *Гурл, Манғ, Я-бэр.* сачрамаң

чаш *Ург, Хиң.* тұла, лим: дасторханың чаш олғый, төвхалдарын, аш олғый, үшшиң гөзөз ңаш олғый: қа:на дөлтій йа:р-йар (Ург, 1).

чашырламаң *Ург, Хиң.* сачрамоқ, пароканла бүлмөк: шай сәп шылър баламассона: кытаптарын чашырлыб ынтыпты (Ург, 1).

чашмаң I тарқалмоқ сийалмоқ: пароканда бүлмөк: салайажан г-йагър қүнладан ашып, альнда тайхасы пәрләр чашып, ароата мый дәсәм, мымыныш дәдь. йа:ръмның ғөрмәсәм дымымимәп дәдь (Хиң, 1). 2. озмок, айдан тоимоқ: қарръ чашыпты (Я-бэр, 3).

чаш-паш очиқ-очиқ: балалы өйнің насының айтасыс, ҳәммә исесса чаш-паш (Ург, 1).

чаша *Хиң, 6.* бола, ёш бола.

чашыл *Гурл, Я-бэр.* рон, шохдан қилинған түсик: қануң төвәрәгынә чашыл туттық (Гурл, 3).

чашмаң *Ург, Хиң, Хиң.* ландавуур, тенса тебримас. дағыла: чашман өрдәк ер: учар, геч көнәр (Хиң, 1).

чашаң *Ург, Хиң, Хиң.* чаноқ: да:з чанакы тизза чаноги.

чага *Я-бэр, 1.=чәйә.*

чәйә *Ург, Шат, 1-кпр.* күм: қумлоқ: бу онайың һелләрның тейін гөк чәйә. гөк чәйәнін пахтасы әввәл өсіп, соң иенә тохтап қаладь (Шат, 9).

чәкан *Ург, Хиң, X-асп.* күл ўртасида үседиган լекансимон үсімлик.

чәкәлемәк *Ург, Хиң, Хиң.* тортмоқ; тортқыламоқ: йаз ңемесәң га-

мынинь, ит чэкэлэсийн хамыншын (Хив, 1). чэкэлэй-чэкэлэй эдькынъ азаб бывлен зорлан чештьэл (Ург, 1).

чэкэр Ург, Хив, Хиц, Бет. ку-дуқдан сув ладиган илмоқли узуу ёгоч: арка йаңда даш қуйч чэкэр лағла, ак мәктептә хат йазадь быр бала, қашшары қайылған, гөзлары ала, шуна йеткаймэн дәп чэкэмән нала (Бет, 1).

чэкэчэндь Ург, Хив. тириншоқ чайир (одам).

чэкиздэ сузма; ~ халта — сузма халта: саны манлайлыңа чекиздэ халташ ағдарыб урсаң ақармыйдь (Ург, 1).

чэкмәк Ург, Хив, Хиц, Х-асп. тортымок; чэклиб урмак—күтариб урмок: кал дешана чыбын, бир чекеб урган экән. бала елп бальптын (Хив, 1). эльинь чэк (Ург, 3) — күлишги торт. чекълмак — тортилмок: хәмимәләрәни дамак чекълсын. дәп хадим эл йүддәрмәка кардь (Ург, 1).

чэк-чэк Манг 1. кора чигиртка.

чән Ург, Хив, Хиц, Х-асп. тахмин; чәннән — тахминан: сана йолны чәннән айтсан. адашарсан (Шот, 9).

чәңкүлдәмәк жирилламок; жираганни отмок: чәңкүлдәмә, бу не: бу, сыркан су: көтөрмийдь сенни? (Гурл, 1).

чәрмәмәц Гурл, 1 шимармок (иштон, шим почасини шимармок).

чәртәк чайла, кала: еңиң бир чәртәк чыкыпты, чәртәкпүк ишнидә кетәк варәкән, кетәкпүк шүйнде йумурта варәкән (Хив, 1). 2. дала шийпони.

чәрчы Ург, Хив, Хиц, Х-асп. аттор, резаворти; чәрчильк: атторлик, резонорчилик: бала шәр кечәләрьида чәрчильк атыб йүргән (Хив, 1). бамарда тапылмыйдь, чәрчыла сатылмыйдь (Шот, 7). (Гопшишок: уйку).

чәрхавык Ург, Хив, Хиц, Х-асп. персемичка (әшик, дераза кассакиси устидан) күйиладиган қалин тахта, ёгоч.

чезмәк ечмок: қыйз қыран болтүрнөң саққылтындағы көлтүп чезъб алптын (Шот, 7).

чейль Ург, Хив, К-кпр. ажиринк

чейль чөпләмәйэ бармадышын ахшам? (Ург, 13).

чел марза, бугат: напун бахмал тахын чедә қойаман, гүндэ чөрәк йерә кәтмәи уруаман, чапъымын эйәр дөгрү йазмаса, тәвъячын ҳекмән сота вәрәмән (Х-асп, 6): орта чедә отырвадым от алъп, гәләвәрдь кастынуңа чоланып.. (Хиц, 4). палтоныш сальб еттә эйнның, чедән атыб бир қарадь кейнис..., (Хип, 1).

чепамак Гурл, Я-бэр. 1. ўлтамок; 2. иүлжалламок, мүлжалта олмок.

черим чарм.

чертак Гурл, Я-бэр = чәртәк.

черьч Гурл, Я-бэр, Манг. —черьч: базарлагъ боз мончак, черьчәдегь көз мончак (Гурл, 6).

чече Хив, Хиц, Гурл. Я-бэр. 1. келин ойн: чече, ахшамың тәпкын ешттүшүзмә? бечара әнәбый қысыншыб отырганды? (Хив, 3) барсам, экәм йогакән, бир кечә сагыдай йапрақтү чечеңнән әпкелдым (Гурл, 6); 2. Х-асп, 1. момо, буви.

чешмәк Гурл, Я-бэр, Манг.=чезмак.

чыбын Гурл, Манг, Я-бэр.=чыпнын.

чыв Ург, 13.=чүй

чыпъя Ург, Хив, Хиц. пашиша.

чыгып 6ет, 1.=чыйын

чыйэ Ург, Хив, Хиц. олча: индь йаз волғань, чыйэләм чыкыпты (Хив, 1). чыйэләм олчазор: ешкысын элди чыйыл баглар. йүрәкмә салдын чыкысын дағлар. йарышиан айрьлса, ҳәр кымәм йеглар, ята бала, пә гулайын бар эдъ? (Ург, 8). 2 чигал.

чыйылмәк Ург, Хив, Хиц. чигал бүлмок: йарын әпкә ғөрәйин, алатын сачын өрәйин, алтын сағчын чыйылса, хана жұнаб берәйин (Ург, 1).

чыйын Ург, Хив, Хиц, Я-бэр. курмак: әсәндыйәр хан болды. бағрымъс қара кам болды, йегзинмәз чыйын нам болды, еләр волдык бу халларын дәстүнин (Хив, 1); шальканын супастында бир чыйынсы сап шаль, сап шаль (Я-бэр, 8). шальниң арқасынан чыйын су: ичпти (Хив, 8).

чыйырдак Ург, Х-асп. 1. кескирдак: 2. мағмадона.

ЧЫЙТКА Ург, Хив, Чигартка. Чыйткә чықты дәрәкә, атъзда волдь мәрәкә, чыйткапың қайтарынла, хәй-хәй, абльраман экә (Ург, 1).

ЧИМҮТЛӘМӘК Ург, Хив, Хиң, Қ—кпр. чимүтламоқ: чимүтләб йөгөллат-кансан вуяң, Йомаса пәнәй йәғельдь бала? (Хиң, 3).

ЧЫНЬРЫК Ург, Хив, Хиң, Швт. жүхори поя: өзөк жүйешпүн чынърьккың үчакын васыпты (Ург, 8): бал ~ шириң пол (болалар шимадигаш тури).

ЧЫРӘНМӘК ТИРАЙМОҚ, ТЯНМОҚ: ар-қана чырәмиз, не атакны дөвләттәш бәрләттәрмә? (Ург, 15).

ЧЫРӘНГ Гурл, Я—бэр.—сәрәнч.

ЧЫТМӘК Ург, Хив, Хиң. түзокшиң бир тури: чытмәкә чүшкән сечәдйм бәлъләспан (Хив, 1).

ЧЫШЛАМАҚ Ург, Хив, Хиң. тишиламоқ: бир ит чышлағады, ҳар гүни дохтъра қатнап, апара волъб йүрьпән (Ург, 2); ишләйәйән чышльдь (Ург, 13).

ЧИС Ург, Хив. тоза, озода: өймис ичиппү чи: әгеп қойыпман! (Ург, 1).

ЧИШ ~ көзап—жизза кабоб: атап аса, сәнъ чиши көзап этәдь (Хив, 1).

ЧИШМОҚ шишимоқ: өлдь—әзэз волдь, чи:шты—сәмзә волль (Ург, 1); чаққан йеринь оттыйн пышшәр, қизартыръп шу йеринь чишишәр, ахырында ичү гейнәкнү чешшәр, бирәнү эльнинән амана гәлдьм (Я—ар, 3). 2. гердаймоқ, магрулапид бетмоқ: көп чи:шәвәр ма, қаның иарылады (Ург, 3).

ЧЫБАН Гурл, 5.—чұван.

ЧЫГЫР Манғ, Гурл, Я—бэр.—чықыр.

ЧЫЗГАМАҚ шимармоқ: гейнәк йелнь чызғаб ал (Ург, 1).

ЧЫЗАМ Кандирдан, юнгдан эшилган ингитка арқон, чилнир.

ЧЫЗАН: Ург, Хив, Хиң. 1. чиён; 2. чұвалчын.

ЧЫЗАКАМ чайкам (бир қур пишилган сарығ ғұр) бир чызакам һаң ҹандан йұа ғырам гәләдь (Ург, 1).

ЧЫЗСАМАҚ Ург, Хив, Х—асп, майдаламоқ (кор, әмгир ҳақида).

ЧЫҚ Гурл, Я—бэр.—чи:ғ.

ЧЫҚАН дугона: әшәк мыңыб гәмән, ат мыңыб гәльн, чықалларым төрсә па:мұс әтәмән (Хив, 1). Ыа:рь йок дәп әйб әтәмәнә, чықалла, ҳәльәрмыйәдән гайәләләр йок (Ург, 8).

ЧЫҚАРМА Хиң, 1. қалпаң, ғап (складчина).

ЧЫМДЫҢАН Ург, Хив. қүш париаңи бүтән түшак.

ЧЫНДЫМАҚ Ург, Хив, Хиң. чандимоқ, маңқам боягламоқ.

ЧЫРА чирок; нүркәра гәззының қарасы, қаранғы өймис ҹрасас.. хана көйнүн арасы алла, балам, аллә... (Ург, 1); ейвана чықвәздем, әльмәде чыра, ейнапшан чықасын гәлмыйдь сұра... (Ург, 3). чәрапайы чирог поя, шамсон.

ЧЫРТАМҚА Ург, Хив, Хиң, Х—асп. чертмоқ, чалмоқ: сазын чөртәл, гәлинин ойнатыб отъраварылыт (Ург, 3); қырқапда сынайчы волъп, өлгәндә чыртасама? (Х—асп, 1).

ЧЫТЫЛМАҚ Ург, Хив. бурушмоқ, тиришмоқ: өмрүн өтүнчә манлайын чыттылагыл (Ург, 1).

ЧЫТЛЫҚ Х—асп, 7. 1. ғитмак; 2. күркөк: занф.

ЧЫТНАМАҚ, Ург, Хив, Х—асп, Хиң. чертмоқ: манлайына бир чытныйдь (Ург, 1);

ЧЫТРАМАҚ Ург, Хив, Хиң, Х—асп. ёрнімоқ: бир лакавай әдьк алъб гәллітп, ҳәмма йерп чотраб һатынтыт (Ург, 1).

ЧЫЧЫАН Гурл, Манғ.=съчан. ЧЫХОРАН Ург, Хиң. чимхүр; камовкат ейділгап (одам, хайвон): бәзин сърыр йонижадап башқа ота ләззына:м уртыйдь, дым чыхоран (Хиң, 11); қыйзыз, ишкимыз волмадь, бу қойыам чыхоран чықығы-ә (Ург, 12).

ЧЫҒУ Ург, Хив, Хиң Х—асп, Швт. хүл; пам; шудринг: дан аттыңа, дан атты. ромалым чыға батты (Швт, 9); қара қастуның тыйсан волмыймъ. чыға дейсә әтәкләр солмыймъ.. (Хиң, 4).

ЧЫҚҚА: ~ дәлләмәк (Ург, Хив)—жикқа терламоқ: кәтмән үрсам, чыққа-чыққа дәлләймән, иш үстүндә қара гөзинь ойлайман; иччың жуыаб бермийдь, дәп гүзәл йа:р, хыйал сүрп, салмаланы бойлайман (Ург, 12).

чыңңыз чыңызынъ қыры: 1) *X*—асп район маркази билап Питнак ўртасида бир теналик; 2) жуда узок; олис: хуланъ ейъ чыңышынъ қырънда (*Xнк*, 4).

човут *Ург*, *Хив*. 1. увада; пахтаппинг аскиси; латта-пүттә: гүптыныновут чыкып қалыпты; қастушины гыйб алсаца (*Хив*, 4). 2. эзма (одам).

чозғытмақ *Ург*, *Хив*, түгэгитмоқ: иенналған пәссәләнъ чозғытмаңла (*Ург*, 1).

чозъын чүзиншоқ: алъедаш галар ҳәлх-хәлк, бойт узини айакы чозъын, төзэй гек (*Ург*, 3) (топишмоқ: лайлаг).

чойын *Ург*, *Хив*, *Хнк*, *X*—асп. чүйн: атыңыздың айақтаръ чойын босын (*Хив*, 1); машынмынъ айақтаръ чойыннан, мән айнанын шу баланъ бойыннан (*Ург*, 8).

чоқай чүқай (ботинка шаклида тикилған оёк кийим).

чоқымак *Ург*, *Хив*, *Хнк*, *X*—асп, *Шот*, чакмок, тишлиамоқ: пешшә оттөстүрмейкәк-ку, чоқыбы йаттаптъ, елым бәргий (*Хнк*, 5); илан, вундыйм боса, ақылстас сәннән зыйат волмыйдь, дәң яунш чоқыбы өлдөрпүттэ (*Ург*, 1).

чолантай *Ург*, *Хив*, *Хнк*, онгсиз, фахм-фаросатсиз; укувсиз: гера-гера ху:за полар, жеп гөрмәйән чолантай (*Ург*, 1).

чомъэр *Ург*, *Хив*, *X*—асп. 1. каллакланган (шохлари кесилған) дарахт; 2. куч-куваттан колган (чол киши).

чоммык *Ург*, *Хив*, чүлөк: бармак-сыз а:дама чоммык дыйдилә (*Хив*, 4).

чонқыр чукур: бәзәнъ қуиъ чонқыр (*Ург*, 1).

чонтық 1. майиб, жисмоннн камчиликка эга бүлган, түмтөк; епәндү эшәкъын қуирүкъынъ үзүб альпть, ешакъ чонтық: волъп қальпты (*X*—асп, 3); қапъдан гәйән гәпа чонтық (*Ург*, 10).

чоң катта: хайбатти; чоң дыңа—адамиң чышылъ дөгүн чоң дыйә волләдъ (*Хнк*, 1).

чорчымоқ чүчимоқ: сулайманъ өлдөриап мулла чорчеп чүшәдъ (*Хив*, 1).

чот *Ург*, *Хив*, *Гурл*. теша, кет-б

монсимоп катта теша (тикан, юлғин чопадиган тури).

чоған *Хив*, *K*—кпр, *X*—асп, Я—ар. 1. сапча, түра: ту:тла чоған болъоптэ (*K*—кпр, 1). 2. бемаза пишган овқат.

чошлаг *Ург*, *13*. йүргак, чүлғовиқ.

чошламақ *Ург*, *Хив*, *X*—асп, ўрамоқ, бүкмөк: қарамаш теййинан қараб дураман, қалампър ромалым чо:лаб дурамап... (*Хив*, 4). чошланмак: ўралмоқ: инә ағачым, дөгрөлькүншөнөн өзүзүм зәрә чо:ладың, дыйдь маңма (*X*—асп, 9).

чошлашмақ *Ург*, *Хив*, *X*—асп. чуналапмоқ, ўралашыб қолмоқ: и:шлә ылән чо:лашап қалдын (*Хив*, 1); айакымын төйнәдә. чо:лашаб йүрүмә (*Ург*, 1).

чөвүрмәк *Хив*, *Хнк*. эйлантироқ; ўтимоқ; ағдармоқ: қазанын чөвүрьб йәр (*Ург*, 1); арқанын чөвүрмә (*X*—асп, 1).

чөгәз *Ург*, *Шот*, *K*—кпр. тиргак, сунячик.

чөгүрмә=чөрмә: базардан атам өзүн чөгүрмә альпты (*Ург*, 13).

чекәрмәк *Ург*, *Хив*, *Хнк*, *X*—асп. чүктіроқ: дыйәль чекәр (*Ург*, 12); арвалъ чекәр (*Хив*, 4). (араванинг шотисини осмонга қилиб күй).

чекынды *Ург*, *Хив*, *Хнк*. лойқа (сүв остига чүккән лойқа).

чекър *Гурл*, *Я*—бэр. тиши ўзати.

чекътка чигиртика: чекъткәлә экын йер... (*Хнк*, 11).

чекъш *Ург*, *Хив*, *Хнк*, *X*—асп. болға; чүкич: уста чекъш вълән баланъ кәлләсәнә бир уръпты (*Хив*, 1).

чекък *Гурл*, *1*=чекъш.

чемърмәк *Ург*, *Хив*, *Хнк*. 1. чүкироқ; 2. чүмилтироқ; чемър баланъ, чемър (*Хнк*, 1).

чөммәк *Манг*, *1*. шүңгимоқ: сүвфа чөмъи, қайтп чықматп, бала бичара (*Манг*, 1).

чөммәл *Хив*, *4*. күрикчи; қароқчи (айрым шеваларда).

ченкәрмәк *Тивэ*, *2*=чәкәрмән.

чөп *Ург*, *Хив*, *Хнк*, *X*—асп. чүп;~банд—гов: арава, от ўтмаслик учун қилингандык түсик; 2. түгөн: сүнъ экләп, чүпбәпдьын басыр (*Хив*, 4).

чөпләмәк термоқ, йиғмоқ: о:дьш дейән чөптөр, чөпльйверсәң көптөр (Үрг, 1); иккә халта шахта чөпләдым ахыр (Хия, 2).

чөрәк уй иши (одатда сут, ер со-либ пиширилады): қой етышәм боса бәрәк, башқа дамақ пәйә гәрәк, да-мақ башын сүттә чөрәк, Ыемәк гәрәк бүрдийн палав, жәндірама жаңын палав (Үрг, 1); наңын үстүнде чөрәк, көлхаччыланың гәрәкі реңис бувама быр салам (Шат, 9).

четә ишадың қолғаң: Йер четә қалда (Хиң, 6).

чөримә Ург, Хия, Хиң, Ҳ—асп. попоқ, телинак: асмана қарасам, гез-зым қамашар, аинак йүзәң күйаш пылән далашар, қара чөримәнә лайық гермәймән, ага, сыза шераз панақ йарашар (Хия, 1); қара чөримәнә гүлүп салыйман, наңда бергән ажашамының қорытмын... (Ҳ—асп, 1).

чөрмәк Ург, 1.=чөнүрмәк.

чұвағламақ тушишлемоқ, молға тушиш үрмоқ: чұвағлаб қойсан, йу-рәвәрәді әмдәніл (Шат, 4).

чұнап Шат, 5. катта қоң, қайор.

чұван Ург, Хия, Хиң, Ҳ—асп. чиқон.

чұнда Гурл, Манг, Я—бэр, Ҳ—асп.=жудода.

чұвлық Ург, Гурл, Манг, Я—бэр, ченира: мән сөпүниң ҳәр гүнш ман-лайиштан сълыйман, өлмелій, дәп чұвлықима узақ өмүр дұлыйман (Үрг, 1).

чұплықмақ шақирламоқ: қазашының қаңқагыны алынқой, қатты қайналы кетмәсси, чұлдағып қайнаса, мазасы болмайын (Гурл, 1).

чұғыл Ург, Хия, Шат. ғийбатчи; тап ташунча, қажынчи: чұғыл әдам сурыштапар, аламлағып урьыштырар (Шат, 5).

чұғылламақ Я—бэр, 3.=чүнкыл-дамақ.

чұғма Ург, Хия, Хиң, Ҳ—асп. ўлат, вабо. чұғмадан геткүйсән (Үрг, 1).

чұқалақ Ург, Хия, Ҳ—асп. чұқур-ча: да:шың тейін гөрсәк, бәр қу-қалақ бар экән, чұқалақта бәр хұм-латьын барәкән (Ҳ—асп, 13); кым

бәрәвә чұқалақ қазса, өзү үшәр шу қуқалақ (Хия, 1).

чұқанаң Гурл, Манг.=чұқалақ: сән тұранын тут, мән бәр қуқанаң қазамаш, деңти у адам (Гурл, 1); ҳәр кым өзү қазған қуқанаңына өзү иңгүләді (Гурл, 5).

чұқымламақ Ург, Хия, Хиң, Ҳ—асп. шикоят қылмоқ; ғийбат қыл-моқ, бирюши ғомопламоқ.

чұлашмақ Бет, 1.=чо:лашмак.

чұшап Я—бэр.=чұшаш.

чұшар Ҳ—асп, 9.=чұшах

чұшаш Ург, Хия, Қ—кпр. тушон: ашакының чұшахыны альвәдім, йоръи-жа атызға қочыб гетте (Хия, 4); аба-ланын альп кетвәдім, айәкима чу-шаш волдь (Қ—кпр, 1).

чұшахламақ Ург, Хия, Қ—кпр. тушовшамоқ.

чұған Ург, 1.=чо:ған.

чұ:ц чиңиң; чұ:қ дәймүйиң чыллай-вересіс, на ну? (Ҳ—асп, 14).

чұжәк Гурл, Я—бэр, Ҳ—асп. жүзке: чүзәккін гүзәктө салынъыс (Ҳ—асп, 15).

чүй I. Бет, 3, Я—бэр. михнине майдаси.

чүй II. Ург, Хия, Хиң, Ҳ—асп. чин: коммал өйнин үңқыны һаман бир чүй шылән бастырылғы (Үрг, 1); аға-лардың әғи-үрги, әдь, чүй тутқанда қыйвалғанды? (Хия, 1).

чүйде Гурл, 3.=жұвда.

чұнқ-чұйк Гурл, 3. жұжәк-жұк.

чұнша шиша: көңіл өзү бир чүй-ша, сыңса асла дүзәлмәс, достылық дайәр чын болса, ҳүниң шыңын бузал-мас (Бет, 1).

чұнкүлүк Ург, Хия. сумак.

чұнлук Хия, 1. 1. болалар үйими; 2. сүп үтмасын үчүп омборға сүкн-ладиган түсік (ғөғөн, гүла).

чұммәк Гурл, Я—бэр, Манг. чұ-милмоқ; чұмурмәк=чұмдирмоқ; чұ-милтироқ.

чұмурдь-қашть Ург, Хия, Хиң. болалар үйиниң: Ынта болала чұмур-дь-қаштың ойнайтырла (Хия, 1).

чұпидык Ург, Хия, Я—бэр, Бет. 1. жүмрак: тапқалардың чұпидыклары чойыншап, мән айналын сәвәр барадын болыншап (Я—бэр, 1). 2. тумшук: түпидықың созма (Хия, 1).

чүннік *Х*—аси, 2.=гүндәк.
чүрмәк *Ург*, *Хиа*, *Хиц* чиримоқ:
дерія сувъ қуръдъ балықларъ
чүрдәв (*Ург*, 1).

чүррә *Гурл*, *Я*—бэр.=жүррә.
чүррә кичкина, митти; ~қулақ
(*Я*—бэр, 1)—митти кулоқ.

чұтә *Ург*, 1. =четә.
чүчмүләк *Хиа*, 1. чук (өш бола-
ниңг чуки).

чүччү *Гурл*, *Я*—бэр.=сүзжы.
чүшк *Ург*, *Хиа*, *Хиц*. 1. ңала-

(кулға түшгән нон); 2. нақты етмай
түшгән бола.

чүшімәк *Ург*, *Хиа*, *Хиц*. *Х*—аси.
түшімок: гәзім құтты қазықтагы
ду:тара, алдағ ғетті мәнін маңлайын
қара (*Ург*, 1); асманнан нәм қүшім-
йынча, бердән гүйә гекормәс (*Хиа*, 1)

чүркі *Ург*, *Хиа*, *Хиц*, *Х*—аси.
чүркі.

чүрьмәк=чүрмәк: дейіра сувъ
ку:рьдъ, балықларъ чүрьдъ (*Х*—
аси, 3).

III

шабыр *Я*—бэр, 3.=ша:бър.
шаглама *Хиа*, 1.=шанлама.

шашақ *Гурл*, *Я*—бэр. лүл: жала:
әхшам шашақ жаңадъ (*Гурл*, 3).

шагламақ *Ург*, *Хиа*, *Хиц* шорул-
ламоқ, гүрулламоқ (шамол опози);
Шагламақ: (*Ург*, *Хиа*, *Хиц*)—
қия-чүнлапшамоқ, шомың күтәрмек.

шай 1. тәхт, тайбр: йол кура-
лия шай болмаса, шоял чықыб шате-
сан? (*Ург*, 1). 2. бойхик; бисот: шах-
та әктын, бай волдым, толтың чыккан
ай волдым, жартыненде деңрыйдо
қолым тола шай волдым (*Бер*, 1).

шайламақ тайбламоқ: ат Ыарғызы
шай исес, шаянат шайтап шарлаб от
(*Ург*, 13).

шайдын тайбир, ҳозыр: тайбына
шашын (*Гурл*, 6).

шайды-шайдын *Ург*, *Хиа*, *Хиц*. Щул
жабдуги, йүлгә чиққаша күрілгап
тәндерлик.

шакақы *Ург*, *Хиа*, *Хиц*. серғап,
әзма. 2. орік, оғзин; дармонсиз.

шакырдъ *Ург*, *Хиа*, жанғир-жұн-
гир; жаралғ (металлдан чиқадиган
овоз).

шак-шатай шәқир-шүкүр: идаралъ
жиналаръ шак-шатай, идарада отър-
гала інашагай (*Я*—ар, 1).

шак-шул: ~волмақ (*Ург*, *Хиа*)—
долисалапмоқ, дармони күримоқ:
лияқым шак-шул волдъ (*Ург*, 3) ҳори-
дим, дармоним курилди.

шал-шал *Я*—бэр, 3.=шәлә-шәлә.
шаллап-шалақ *Ург*, *Хиа*, *Хиц*. ша-
лап-шалақ: гүшін виляп вүнъ и:шъ |

шаллақ-шалақ, лай шаллады әхмир
(*Ург*, 1).

шаллам-шалам ~стмәк—спиқиб юр-
моқ: мүнишней шалам-шалам етъб
шүрмектән ши шәтәмә, улым, дайын
чарғыры кетті, бар, жайына қараш
(*Я*—бэр, 8).

шалматы *Ург*, *Хиа*, ахлоқи бузук
(когии); шаллақи.

шалдырдамақ *Ург*, *Хиа*, шарақла-
моқ (безакдан, пулдан чиқадиган то-
зун).

шалмурыт *Ург*, 1. олмурутиниг бир
тури.

шалтълдамақ шолон-шолон этмоқ;
(суюқ жисемдан чиқадиган опозға
шебіт).

шамал шамол; ~ти:р *Ург*, *Хиа*
бутун бир мол терисидан қилинган
кеңінч.

шашылдамақ *Ург*, *Хиа*, *Хиц*.
шашылламоқ, бұлар-бұлмасға бақи-
ри-чакирмоқ.

шанлама *Ург*, *Х*—аси. шоп-шуп
(узокдан күп па турли опозлариниг
құшилиб келиши).

шашыр *Ург*, *Хиа*, ширр (кушлар
учанды чиқадиган тонуш).

шанърдамақ *Ург*, *Хиа*, *Хиц*. шан-
шап қылмоқ, шаппилламоқ (опқат
егапда иккі жағын бир-бириңга уриб
опоз чиқармоқ).

шамърығ *Хиа*, *Ург*. иппиніг күн-
лигидан шошиб қолын; көп шапъръ-
ға чушын қолдым (*Хиа*, 1).

шаппат шаппалоқ, атасъ ултынъ
бүр шапнат уръб йұвәрәдъ (*Гурл*, 1).

бахть, турғапнан быр шаппнам уруб-йэрдь (Үрг, 1).

шаппатламақ шаппатиламоқ: шап-пaloқламоқ.

шаппълдатмақ құл билап бирор суюқ жисм устига уриб, овоз чиқармоқ.

шар-шар поронка.

шарапламақ Үрг, Хиа, Хиң. шалапламоқ, шалап этиб йикілмоқ; шараплатмақ—шалаплатмоқ: мәтчап саллахын үүрр палван шараплатып ташадь (Хиа, 1).

шарқилдауық Үрг, Хиа, Хиң. қамишсімон бир асбоб (силтаб юборылса, „шарқ“ деб овоз чиққали, чумчукларни хайдаш учун құлланади).

шарлама Үрг, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. 1. шаршарақ, шалола. 2. тез сүзлайдыган (одам).

шарпълдамақ Үрг, Хиа. 1. ҳиппирамоқ (байроқ, алвон); 2. шалы этмоқ, бирдан йикілмоқ).

шартълдатмақ Хиа, Гурл, Я—бэр. қасирлатмоқ; қасирлатиб синидирмок (ғөчни); 2. қисирлатмоқ (бармоқни).

шатърдъ шатир-шүтири.

шахмал Хиа, 1. ўтмишда айри ғөочға ўрнатилған катта мильтиқ. (үқи сочма, пилта билан ўт берилар зди).

шахна Үрг, Хиа. 1. пичоқнинг тиги билан дастаси ўртасыга ўрнатыладыган жез, темир ҳалқа: 2. биринчи сувоқ, хом сувоқ.

ша: ~ бурут (Үрг, Хиа, Хиң.)—мүйловнинг иккى томонға узалиб турған қисми, ~ какыл—әделлар безәги (кокиял қора ласдан бўлиб, упга танга, сўлковойлар тақилади ва орқага осилади); ~ нэгъиръи—уйларда тўрт бурчга қўйиладыган бош синч; ~ тумт—шотут.

шаваз Үрг, Хиа, шўх; ўйинқароқ: сен дым шаваз акансон-ку (Хиа, 1); 2. серғайрат: шаваз балам (Хиа, 1).

ша:вър Үрг, Хиа, Хиң. 1. чимлик, серсуса ўтлок; дала: мәлланъ шавзра йэрдъек (Хиң, 2); 2. режха (усталар ишлатадыган асбоб—учига тош борланған ип).

шайл Үрг, Хиа. қўй юнгидан тўкилған шолча (кои тикилали, отга ёпуге қилинади); ~ ҷекмән—туя юн-

гидан тўқилиб, тикилған чакман (қиммат баҳо ва чидамли бўлади).

шайлъ Үрг, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. шоли; ~ қовуз—шоли қипиғи, ~ пайа—поход, шоли сомони; ~ ти:р—катта кепчик.

шам: Үрг, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. қизил гуруч; қипиқдан тозаланмаган гуруч; ~ лемак—ойнинг 15 кундан кейин кечикиб чикиши: айам шамъ йептэ (Үрг, 1). шамъмъ бүрунч—қизил гуручининг бошқа бирор нав гурдан билан аралашгани.

шамагердан Хиа, 1. ўта хулиган, •••••лакласер».

шатътър Хиа, 1. ўтмишда хопларнинг оти енида пиёда юрадиган одам, маҳрам.

шаха Үрг, Хиа, Хиң, Ҳ—асп. шоҳ (даражат шохи) алма дейән шахаларъ шоҳ волар, шохълықынан быр шахасъ йоҳ волар, йигъит дейән ойнаб дурған ат волар, қызынъ гөрса, йайған дурғон от волар (Үрг, 1).

шагъердәк Гурл, Я—бэр. кекирдак: Шагъердәгъон созма (Я—бэр, 3).

шагъет шогирд:устаға быр достърхан чөрәк апаръп, шагъет волъпть (Хиа, 1).

шәкәрпа:ра қовунишиг бир турп (ёзги наев): ку:нн сәрәс—шәкәръ па:ра, йъғтынъ сәрәс—ғезләръ қара (Үрг, 1).

шәкәрчә Манг, Гурл, Я—бэр. хурмача.

шәкәшә Үрг, Хиа. кўза (қатиқ увитадиган, сут соғадиган кулоқсиз хурма).

шәлллатъ Ҳ—асп. бузуқи, фитиначи.

шәлә-шалә Үрг, Хиа, Хиң. ҳипхил: ~ болмоқ — ҳил-ҳил пишмоқ.

шәли:ль Үрг, Хиа, Хиң. шафтолининг бир тури.

шәмдәра:з ғоят узун, новча: аклын аз, бойыц шәмдәра:з (Хиа, 1).

шәммә Үрг, Хиа, Хиң. шама (чой шамаси).

шәммәрәт тикилипч:көчә шәммәрәт, а:дам сыйғыйдъ (Хиа, 1).

шәнәл Үрг, Хиң.—шәнъл:рейс бунан экелдей, гоппъларъ шәнәлдей (Хиң, 1).

шәңъл Гурл, Манғ, Қипч. 1. хумдан сув оладиган қөвоқча, кружка: анат сув ичатавын шәңълар әпкеб бер (Қип, 2). 2. ~ урмак (Үрг, 1.) — хушомад қылмоқ.

шәңрәймәк Гурл, Манғ, Я — бзр. гердаймок, мәгрүрламоқ.

шәп Хиа, 1. қалаванинг саккиздан бирин (ип, илак).

шәпәләк ~ тонпъ — дўппининг бир тури: үкем ~ шәпәләк топпъсъен суга ташаптъ (Х — асп, 1); алған шәпәләккән әкльмъ алдъ; ҳам йолдан чықардь, ҳам йола салдъ (Х — асп, 6).

шәпий Ург, Я — бзр. шилпик, шабкүр.

шәппик Ург, Гурл, Я — бзр. 1. ифлос, шалтоқ: балан шаппик волъпть (Ург, 1); 2. даражат елими: и: шәпнекдәйн йапъшадь (Ург, 1).

шәр: ~ бағламақ (Хиа, 1.) — шарх қылмоқ, изохламоқ.

шәрарәтъ Ург, Хиа. фитначи, бузуки.

шәрәвә памакоб: шарлаванъ дөкмә, шамала сөкмә (Ург, 1.).

шәттә Ург, Хиа. жанжалкаш, сержанжал (киши); ~ атмақ — шаталок отмоқ.

шәттәләмәк шукимоқ, тепмоқ (от, эшак миншәндә икки оёқ билан ҳайвоннинг икки биқининг тепмоқ).

шә: вәт Хиа, 1. супурги.

шебѣт Шом, 9. — шъывт.

шайдә бу ерда: аш воса — шайдә, и: ши воса —нейдә? (Хиқ, 4).

шаййн Ург, Хиа, Хиқ. тарозининг шайнини.

шайтани шайтон: ~ шаразз — катта гарози.

шә:разъ 1. кўкиш тусдаги қоракъл терпи. 2. шу теридан тикилган попоқ.

шъывт Ург, Хиа, Хиқ, хушбўй ўснимлиқ (айронга ва максус шивит ошига солинади); ~ а:шъ — шивит оши (шивит қозонда қайшатилиб, сувига ҳамир қилинади ва угра кесилади).

шъишәк шишанинг синиги.

шъистә рех ремонт (кўпроқ девор, уй ремонтини).

шъяърдан Хиа, Хиқ, К — кпр. 1. = шъяърдан; 2. ўпкага қадалган трубка.

тилем Ург, Хиа, Хиқ, елим, (да-

рахтлардан қайнаб чиқадиган ёпишкок, сақич каби модда).

шъяън: Хиа, 1. лой парчаси: ~ урмак — сувдади чиққан кишининг баданига лой чапламоқ (болалар ўйини); ~ пайча 1. болдири яланғоч; 2. чакцион, улдабурон (киши).

шъымгъиркүн Гурл, 4. мишириқ, бурул суви.

шъым-шъым Ург, Хиа. миши-миш; аниқ бўлмаган хабар.

шъяънълэ Ург, Хиа. шингил (узум): айнайтнин ақча, ағызларъ қаймақча, бағла үзум шъяъласс, тәләкдай замчал (Ург, 1).

шъяънъръп Хиа, 1. оч-қизил ранг (бўёғчилар истилоҳи).

шъптыр Хиа, 1. ахлоқи бузук одам (аёлларга нисбатан дйтнади).

шъръп Ург, Хиа. паст пав чиг: шъръп гойнәк бадаладъ йурйандә, и:чынномын от аладъ гөрйандә... (Хиа, 1).

шъсттә Ург, Хиа, Шом. жикқа ҳўла, шалаббо; экскремент аралашган ҳўллик.

ши: рәпәз Ург, Хиа. ширинликлар пишируви, ширапаз.

шънъирдамақ Ург, Хиа, Хиқ. шивирламоқ, пичирламоқ.

шъғанан Ург, Хиа. арава устига курилган маҳсус чеган (ғалла, жӯхори ортиш учун кигиз, полос ҳам соладилар)

шъғыр арава гилдиракларининг изи: (гемир йўл изи сингари бир-бигрига мувозе бўлгаган икки йўл).

шъқырдама Ург, Хиа. шалдириқ (қоғоздан чиқадиган оғоз).

шъқырдамақ Ург, Хиа. шиқирламоқ: шалдириамоқ (шу ва қоғоздан чиқадиган онозга висбат).

шълқым Ург, Хиа, Хиқ. ортиқча тер, ортиқ сепилганд сув; бирор нарсанинг ортиқ ҳўл бўлиши.

шълха-шълха шалха-шалҳа: ет шълха - шълха волъп тышпът (Х — асп, 6).

шънасәнда Хиа, Х — асп. әкли, зийрак (киши).

шънъдайн Хиа, 2. = шундайн.

шънъламақ Гурл, Я — бзр. 1) жингилиламақ, шангилламоқ (кулоқ); 2) шовулламоқ, гувулламоқ (шамол).

шыннырдъ *Ург, Хиа*, безак ва пулдан чиққан овоз.

шъпърма *Ург, Хиа*. чүгирма попокниң бир тури. 2. ўғри, муттаҗам.

шъппек *Ург, Хиа, Хиңк*. шиллик: (күзи доим кизарыб туралыган).

шърга: ~ кәл (*Ург, Хиа, Хиңк*). тақир кал: боши йилтироқ кал. 2. отларнинг туёқлари юқорисидан чиқалыган яра.

шърмайъ *Ург, Хиа*, 1. поннинг бир тури; 2) пичоққа соп бўладиган бир хил суяқ.

шърпъ: ~турмэ *Хиа*, 1. қизил-саргич бўёқ бернаган ишлак материя.

шъррық *Хиа*, 1. ахмоқ; шиљаким.

шъталақ *Хиңк*, 1/. лойка

шътърдъ *Ург, Хиа, Хиңк*. шитиртитир: бўнинассале шътърдыйвэрэдъ, бу шътърдънъ мейман ештадъ (*Ург, 1*).

шопурдъ *Хиа*, 1. шинир-шивири, пичир-пичир (секин гапириш)

шоқурдамақ *Ург, Хиа, Хиңк*. гудурламоқ. гулдур-гулдур қилмоқ.

шоқурдъ *Ург, Хиа*. гулдур-гулдур, говур-гувур.

шолқыт: шолқытъ чиқмағ *Ург, Хиа, Хиңк*. сафдан чиқмоқ. шарти кетиб, парти қолмоқ (одам, кийим).

шолтық *Хиа*, 1. бузилган (одам, қовун).

шомбърдамақ шалаббо бўлмоқ, жиққа ҳўл бўлмоқ: әмәтвайнъ кара, сувга чўшкән тоукдъйи шомбърдағ гейаттар (*Бет, 1*).

шор *Ург, Хиа, Хиңк*, X — асп. нордон: мърабба дъм шор волъпть

(*Ург, 15*). ~ тумшик (*Ург, Хиа, Хиңк*) — ачиқ сўз эйтисига одатлашиб қолган (киппи), тили ёмон; дилозор.

шохум *Ург, Хиа, Хиңк*. шовқин, шов-шув (овооз).

шо: зъян *Ург, Хиа, Хиңк*, X — асп. 1. тасма, бўйинчани арава шотисига бириктирилган қайиш; 2, лапашанг, имиллаб ишловчи, чўзиб сўзловчи; 3. новча.

шо: кәлэ *Ург, Хиа, Шот, Хиңк*. зебигардоңга ўхшаган безак.

шо:рэ *Ург, Хиа, Хиңк*. шу ерга: бўйин рейс шо:рэ: ёса гәрак (*Хиңк, 1*).

шуннъян *Ург, Хиа, Хиңк*. шундай: шунквийн дыйпэръп, кемнър бъзлапъ мейнъмъзи: йедъ, дәп паишага арзэттълә қонишла (*Ург, 1*).

шунчақълъ *Ург, Хиа, Хиңк*. шунча, шу кадар: инди ман сәм бълән бармъйман дәнтъ бактъ, шунчақълъ за: р отъпть, болмаптъ (*Ург, 3*).

шунчәллъ шунчалик: бър вийдеп шунчәллъ а:дам гәләмъ, дәп қонуб йарәдъ (*Ург, 10*).

шұдрын *Ург, Хиа, Хиңк*. қиша дағидиган майда ёмайри.

шұллък *Ург, Хиа, Хиңк*, X — асп. зулук.

шұндәтъп *Ург, Хиа, Хиңк*, X — асп. Я — ар. шундай этиб, шундай қилиб: осып ву мулла, пнә гер, осып сәнәм шұндәтъп тък, дыйль (*Я — ар, 2*).

шұнтып: шундан қилиб: шұнтып улъ йолъида кетавэрэдъ (*Бет, 8*).

шүттак *Ург, Хиа, Хиңк*, K — кпр. жинчирок.

ТУЯЛАР

аýръ икки ўркачли түя (икки ўр-
качи ҳам бир томопта қараган).
ақ дýйэ икки ўркачли түя, юпги
оқиши бўлади.

эрва:на түянинг уроғочиси.
бър чеккән нэр бор түянинг бир
хили.

бота түянишг сут эмадиган бола-
си.

бо:хард икки ўркачли, ранги қо-
рамтири, ўртача түя,
буғра икки ўркачли түя (ўркач-
лари икки томонга қараган бўлади).

ғазнәр айри ўркачли түя.

ғенърт узун, иллоп ўркачли түя.

дýйэ түя.

жөн бор ўркачли түя (ранги қиз-
гинш, ўркачи узун, тишлонгич).

көшәк түянинг бир яшар боласи.

қазақ атан обги йўғон, калта түя.
қызыл обги узун, ранги қизғиши
катта түя (югурлик ва чидамли бў-
лади).

қошмақ жсон ва айра туялариниг
кўшилишидан бўлган
қошмақ буғра икки ўркачли түя
(ўркачлари бир-бирига туташган).

қошмақ нэр икки ўркачли түя
(нор түяниш бошқа тур билан кў-
шилгани).

лек бир ўркачли түя (ўркачи тик
бўлади).

нэр дýйэ бир ўркачли катта түя.
тайлақ түяниш икки яшар боласи.
тўркманъ бир ўркачли түя (узун,
носик тури).

ұлән әрва:на ранги қизғинш, уроғо-
чи түя (юнги жипгалак бўлади).

ОТЛАР

ахал тәкә туркмани от (одитда
чопқир бўлади)

байталча ёш ургочи от (ҳали туғ-
маган).

бъйэ байтал, бия.

бу:дан йўғон, катта от (аравакаш
от).

гүнон уч яшар от.

денен тўрт яшар от.

қазақы йўғон, калта от..

қаралпақы ўртача, йўғон от.

тай бир яшар той.

тайча қулун.

то:ръ хилча бел, чопқир от (ран-
ги қизғиши).

тухумълъ ат зотдор от (гадаси
узун бўлади).

ханазат зотли от (бўйни ва оёқ-
лари узун, қорни тортилган бўлади).

СИГИРЛАР

би:дәв съғыр кичик жайдари си-
тири.

бъжак = ежәк.

бъца буқа.

қаралпақы чамбаршоҳ ўртача си-
гири.

қарнъ асық қорни катта сигир.

на:зық қарнъ би:дәв.

өжәк бузоқ (сут эмадиган).

өкъэ ҳўқиз.

өкъичә сигирнишг эркак боласи.

сөзва:яň съғыр ўртача сигир (шохи бўш бўлади). тана сигирнинг урочи боласи. тухумлық съғыр катта серсут сигир.

ханазатъ бўйи узун, ихчам сигир (кўлда боқилади).

хурасанъ шоҳсиз сигир. чамбәршах қорақалпоқи сигир.

ҚҮЙЛАР, ЭЧКИЛАР

әрәбъ (қуируги узун), бәрра, геччъ қар, қошмақы, олақ, савлық, сәркә (әчки), ғунон, далақы (камчи қуирук) тәкә, түркмәнъ, харрәкъ, шышак. дөнән, қазақы, кара көл, қозъ, қоч-

Баъзи бир киши отлари ва уларпинг қисқарган формалари

Шевадаги тўлиқ формаси	Қисқарга форма-си	дабий тилдаги формаси
абдълъяз	абдъяз	Абдулла иёз
абдълла	абъл	Абдулла
агабей	агғы	Огабек
азат	ажжъ	Озод
айларпашша	айш айлар	Ойларпошша
айша	ешша айши	Ойша
айпаща	айнаш айъин	Ойпошша
аллашүкър	аллаш	Оллошукур
альмбай	алль	Олимбай
алләрган	аллам	Оллоберган
атабей	аттъ	Отабек
атавай	атақ аташ	Отабой
атажан	аттъ эташ	Отажон
атамърат	атам	Отамурод
атаназар	атам аттъ	Отаназар
атахан	атақ	Отахон
әбдъри : м	әбдъ	Абдурахим
әбдъсалам	әбъш	Абдусалом
әбдъшеръял	әбыш	Аблушариф
әбдъшүкър	әбыш	Абдушукур
әдә; ләт	әдүш әдол	Адолат
әльмбай	әлль	Алимбай
энар	әниъ	Анор
әнәбый	әнәш әшшыкъ	Онабиби
әнәжан	әнәш әниъ	Онажон
багабек	бағы	Бобобек
базарвай	бажжъ	Бозорбай
баквәргән	бәкъ бәкъиш	Бекбергани
бәкде: ләт	бәкъ	Бекдавлат
бәкмурат	бегым	Бекмурод
бәкпашша	бәккъ бәк.	Беклошша
бәкчан	бәкъиш бәкъ	Бекжон
бегмәт	бегыш	Бекмуҳаммад
быйъжан	быйъ	Бибижон

Шевадаги түлиқ формаси	Қисқарған формаси	Адабий тұлдаги формаси
гүлжан	гүлль гүльш	Гулжон
гүлпашша	гүлпәп	Гулиошиша
гүлче:рә	гүлль	Гулчехра
дәлбәр	дәльм	Дилбар
доссан	дос	Дүсқон
досмет	досъм	Дұсмұхамед
де:ләт	де : лъ	Давлат
дурдымурат	дуръм	Турдимурод
дурдашпаши	дуршаш	Турадипашпа
дурман	дурбъ	Дурман
дүшембай	душән	Дүшембай
егембәрген	егәм еммъ	Әгамберган
егембай	еггъ	Әгамбай
еінмурат	ешъм	Эшмурод
жанъбай	жанъ	Жонибек
жаббарбәрген	жабъ	Жабборберган
жұмәбай	жұмак	Жұмабай
жұмәгүл	жұмәш	Жұмагүл
жұмайз	жұммъ	Жұманиз
жұмәнәзәр	жұмак	Жұмазазар
жұмәт	жұммъ	Жұмамурод
лөръп	зәлль	Зариф
зұмрат	зұммъ	Зумрад
инаяттілла	иват	Ибодулла
иірайым ірвайым	иббъ ибық	Ибрөхим
искәндәр	искән	Искандар
исмайыл	исмық исам	Исмоил
йақшымурат	йақшъм	Яхшимурод
йолдаш	йолъ	Йүлдош
камължан	каммъ	Комилжон
кәри: мә	кәрмәш	Карима
кәрьмәрген	кәрръ	Каримберган
керым	керъ	Карим
қаландар	қалан	Қаланлар
кочқар	кочъм қоччъ	Құчкор
қошиазар	қошак қоччъ	Құшназар
курамбай	куран къран	Курбонбай
күтлемурат	күтық кутум	Кутлимурод
куриаз	куриаз	Курбонниәз
мамажан	матта мамапп	Мамажон
маркыс	маққы	Маркс
мәйланбәрген	майлам мойлам	Мавлонберган
мәдәмън	мәден	Мұхаммадамин
мәдри : м	мәддъ мәдъ	Мұхаммадрахим
мәмәжан	мәммъ мәмъш.	Мұхаммаджон
мәрійәм	мәлль	Мария
мәтіақып	матақ	Мұхаммаджұб
мәткәрьм	матъ мәккъ	Мұхаммадқарим
мәтқүрван	мәттъ маккын	Мұхаммадқурбон
метмурат	маммъ	Мұхаммадмурод
метнәзәр	меттъ	Мұхаммадназер

Шевадаги түлиқ формаси	Кисқарған формаси	Адабий тиілдеги формаси
маттыңа	матты маттыш	Мұхаммадниәз
матрасул	матты	Мұхаммадрасул
маттан	мемыш	Мұхаммаджон
мәшіріп	мәшиш мәшш	Мұхаммадшариф
мұнәнер	мъинь	Мұнанар
мубарәк	муббәр	Муборак
мүкәррәм	мүккес	Мүкаррам
муқаллас	муққы	Муқаллас
мухаббат	мухаб	Мухаббат
мухтәрәм	муққы	Мұхтарым
наргұл	наръш	Норгұл
нарпашша	нарпәш	Нарпашша
пәзи:ро	пәзэз пәжже	Назира
пәрі : ман	наръ	Наримон
нахалжан	нә:л	Нихожоп
шайазжан	нәкжж	Ниәзжоп
шайазмет	некжы	Ниәзжамад
пурәдди:н	пуръ	Нуридин
нуръяла	нуроқ нуръм	Нурилла
нұрмәмәт	нуръм	Нұрмұхаммад
нұрпашша	нурпәш	Нұрпошша
օғылжан	օқкы ожжъ	Уғилжон
օразгул	օштүгүл ораз	Ұрозгул
օразмәт	ожжъ ужжъ	Ұрозмұхаммад
осман	осъым	Усмон
өктәбър	өккө өктәм	Октябрь
палиағ	палаъ	Полпоннис
патма	латый патъш	Фотима
нашшажан	паш	Пошшажон
рабыға	рәббь	Робия
разъяа	роза розъ	Розия
режәп	режъ режым	Ражаб
ри:ма	ри:м	Рахима
рейймберған	ри:м	Рәдимберған
розбъка	роска	Рұзебека
розъигүл	розъ	Рұзингул
розмет	розъым өжжъм	Рұзимұхаммад
сағыржан	сәбің савър	Собиржон
са:дат	соръ	Саодат
са:дудла	садъл салдъ	Саъдулла
салый салай	салъ	Салод (идди)
сапарвай	саппъ . сапақ	Сафарбой
сапаргүл	саппъ	Сафаргул.
са:ра	саппъ сапақ	Сора
сатываудъ	сатғъ	Сотиболди
сәмәнәр	самағ	Самайдар
санабар	сәна	Санобар
сәнәмжан	сәна	Санамжон
саттар	сатъм	Саттор
сейитмомат	сетьм	Сандмухаммад
сейитмурат	сейтъм	Сандмурод

Шевадаги түлиқ формаси	Кисқарған формаси	Адабий тилдаги формаси
султампашиша	сұлпәш	Султанпошиша
тәжәдди : н	тәжъ	Тожиддин
тәнрыбарғен	тәңни тәнръ тымъ	Таңгриберган
тохтажан	тоқыши тоқан· тотъ	Тұхтажон
умар	умъ	Умар
уллъебій	уллъ	Уллибиби
халлъигүл	халлъ	Холлигул
халмурат	халль	Холмурод
хамлашша	хампәш	Хонпошиша
хати : ңә	хатъш	Хадича
хожамурат	хожам	Хұжамурод
худайар	худък	Худоёр
худаймурат	худаш	Худоймурод
худайшукър	худаш	Худойшукур
худәрган	худәк	Худайберган
хажъебій	хажъ	Хожибиби
хайттай	хайтақ хайтъ	Хайтбай
ҳәли : мә	ҳәлькә	Халима
чынъапашша	чымпәш	Чинипошиша
шадман	шадъ	Шадмон
шамурат	шаммъ	Шомурод
шәмсәдди : н	шәмшъ	Шамсиддин
шерпәжан	шеппъ	Шарифажон
шеръпбай	шелль шынны	Шарифбай
шөңкөт	шөккъ	Шапкат
шүкүржан	шүккъ	Шукуржон

ҮЙ-РҰЗГОР АСБОБЛАРИ

айбалта — кичик болта, айна — ойна (күзги), ақлан — ўқлов, алқынды — совуннинг қолдиги (олқиндин), апақ савын — ироки солұн, атир соғуи, анал — ўроқнинг каттаси, аржа — сандык, арқан — чилвар, инп, а : тәшкүр — оташкүрак (қисқын), атъл — атр, одекалон, едіал — адәл, аләк, алдықчә — оләпкүч (передник), бақ — бақ (кatta сув идишн), балга — болта, бадйа — сопол толок (чукури), белчә — куракча, бел — белкурак, бешък — бешник, би:з — бигиз, бъзық — күл арра, борйа — бүйра, гәрман — гармон, гәтмән — кетмөн, гәтлик — күтлик, ғалтър — галвир, ғаль — гилам, ғалтә — замбия ғалтак, ғолача — кичик сопол коса, дарақ — тароқ, дасмал — қозон

юғиғ, дәвәт — сиёхдон, дәллъкчә — бир киши ўтирадыған киңизча ёки күрпача, дәм-дәм — ўт пүфлайдыған темир асбоб, дәмкәч — қозон қолқорини ўраб, палов дамлайдыған дастурхон, дейра — доира, достърхан — дастурхон, де:лә — ёғ идиши (ёғоч ёки қояқдан бўйлади), дешәк — тұшак, дукоқ — қолқок (қозон қопқоғи), ду:тар — дутор, дұвәк — тувәк, еччапар — оппнчок, зэмбәр — замбил, зәнгъ — нарғон, шоти, и : к — дуг, ишиә — игна, исказвератка — тава (сковородка), истықан — стакан, ышқап — шкаф, йагынылық — бола түшакчасп, күрлача, йалған — сұртадыған идиш, йарғы — арра (кattаси), йелан, — гәхдрорапеш (пахтасизи), йелмә — кока күрпа, йелләвъч —

елпуғич, йеңлік — енгча (ионни құ-
парадигани), йып — арқон, йоғыч —
жұва (кичик үқлов), қаса — пиёла,
қаләнтар — обкаш, қалқыр — кап-
кир, қәпчә — куракча, қарсән — (но-
ра) ёғоч тогора — хамир қилинади),
кәт — ёғоч қаралот, қашқарт — кичик
пичоқсимвол үрек, қыйыз — қигиз,
қылт — қалит, қырсаң — керо-
сніка, қир савын — кир совуш, қер-
па — қүрпа, қерпәчә — қүрпача, қу-
з — құза, қүзғу — құзғу (ойна), қу-
йырт — гүгүрт, құпн — құв (катык
чайдиган қүн), қүрәк — ёғоч қурак
(кор кураш, ғалла шопириша күл-
ланади), құрсы — стул, қа:зан — ко-
зон, қайрақ — қайрок, қайчъ — қай-
чи, қакра — чийдан түқилған бүйра,
қалақ — қалоқча (ун, туз олишда
құлланиладын қуракча), қалам қа-
шық — гүлдор қошиқ (зәранғ қошиқ),
қандъл — қандыл, қашық — қопиқ,
қырғы — үроқнинг бир тури (кишда
құлларда қамиш ўрилади), қырғыч —
қирғичининг килич түри, қо:зға —
қовузлоқ, қол аржа — килич сапидик,
кути, қолвағ — құлбог, қошкулақ —
икки қулоқлы катта құза, құлтп —
қулф, қуллап — қуллап, қулақ ча-
нақ — катта хурмача, қуман — қум-
тоң, құты — қутыча, лавап — каса —
коса, лампа — лампа, лампышка —
лампочка (электр лампочка), ләйән —
патнис, ләкәтәк — тунука тоноқ, ләк-
кы — сопол төвокнинг киичиги (одат-
да пақшли бұллади), ләль — лагап,
льку: — таянка, липопча, машын —
тикув машинаси, мәржан кәт — кат-
та ёғоч қаралот (одағда нақши бү-
луди), мешарьк — үраб қүйилған тайёр
ип, мълтყык — мильтиқ, нах — ип,
ней — най, о:ғәрдан — мис човли
(щушлак), оймақ — ангашвана, орағ —
ўрак, ертый — гаҳворапеш (паҳта-
лик), па:кь — устара, палайыш — кап-
кирсимвол чөвли, палас — юнгдан тү-
қылған шолча, па:нъс — тұрт бурч-
ли фанор, пәрдә — дераза, әниш
пардаси, пеша:на — паштахона,
пъләмъс — примус, пъльк — пилик,
пъшкә — йигиришга тайерлаб қүйил-
ған пахта, пъшкәк — пишқак — пъш-
кәғағ — ип үрайдиган қамиш, пъни-
дық — шишаңыз тунука чироғ, пърам-

ньк — приёмник, пъчақ — пичноқ,
подър — пудра, рәпі : дә — енгчанинг
кattаси, рәдй — радио, сайаван ||
шамсия (зонтик), самъвар — само-
вар, санач — ҳайқоң терисидан қилип-
ған қоп, саръяқақ — белапчак, ҳа-
юңчак, сархым — кружка, сочоқ —
дастурхон (овқат егаидан солинадиган
дастурхон), сәват — сават, сәрәк —
шәр-шәр, сәрдәз — иничка . қапидир
қапон, са:т — соат, сыйхәк — қир-
ғич, сълапча — чилопчи, съннай —
сүрнай, съпра — супра, со:кы —
үғир, созан — катта игна, су:сақ —
чүмич (ёғоч чүмич), сұлғы — сочоқ,
сүмәләк қәпкүр — дастаси узун кат-
та қапкир, сұрұнч — уп сидиради-
ған латта, чұтқа, сұпсә — супурги,
таван — тава, таван хои — сомса
пиширадиган тава, тапах — сопол
төвок, тағарык — тогора (хамир қи-
ладиган ёғоч тогора), тамбър — там-
бур, танқа — қүйин чойдиш, таразъ —
тарозы, таразъ да:шъ — тарози то-
ши, дарақ — тароқ, тасма — тасма,
тәк — килич каравот, күшетка, тәкә —
ёстик, тәкә дешь — ёстик жилти (на-
нолочки), тәкә нәмәт — үулли қигиз,
тәкәнәт — тәкә нәмәт, тәмән — жу-
волдиз, те:шә — теша, тъкәч — че-
кич, ти:р — кепчик, ти:тан — гитан
(катта темир самовар), тоныр — ёғ
идиши (тунука идиши). торва — түр-
ва (чүмич қошиқ соладиган түрва).
түн — мис құза. түңчә — тунука
чойдиш, ушақ гез — майдай қүзли
ғалвир, үстәр — стол, утьк — дәзмол,
хакенәпаз — хокандоз, халта — қоп,
халтача — халта, хона — ош тахта,
хонача — оштахтанинг киичиги, хор-
жын хуржин, хум — хум (катта сув
идиши), ҳава соқы — ҳөөнча, чай-
нык — чойнак, чаққы — пакки, қа-
ламтарош, чанақ — килич төвок
(ёғоч), ҷар съпса — катта супурги.
ҷарх — ҷарх, ҷассыпса — ҷареспса,
ҷәкәр — илмоқали узун тәёқ {құлук-
дан сув оладиган چелак илингап та-
йек}, ҷәки: дә ҳалта — сұзма ҳалта,
ҷәлак — ҷелак, ҷыльм — чилим, ҷым-
дъғай — партұшак, ҷынталап — чип-
ни төвок, ҷыпта — яқандай түқилған
бүйра, ҷыпта, ҷолпъ — човли, ҷе-
къыш — болға, ҷемыш — темир чүмич

(дастаси ўзун), чүкльк — сүмак, шал — ипдан түқилгән шолча, шәкәшә — катта хурма (сигир соғадиган хурма), шәр-шәр — воронка, ши:

шә — бутилка, шорва түңчә — шүрвава пиширадиган чойдишсимон идиш, шүттөк — жинчироқ.

ОВҚАТЛАРНИНГ НОМЛАРИ

ағзъ ачық = әңжър геммә.
ала пота бәрәк ялпиз солиб пиширилган барак (чучвара).
асма шорва қайнатма шүрва.
асма шорва бәрәк барак шүрва.
әңжър геммә сомсаннинг бир тури (белеши).

балық қавап балиқ кабоб.
балық қу:рдақ ёққа пиширилган балиқ.
балық шорва балиқ шүрва (уха),
баварть бәрәк суюқ қийма солиб пиширилган барак.

бәрәк сомасимон чучвара (юқа хамир ичига гүшт ёки тухум солиб, сувда пиширилади).

бо:рсақ бүрлиради.
буламақ қуюқ атала (одатда құл билан ейилади), буламақ.

бұрма күрдьк үн ошининг бир тури (шүрвага хамирни майдалаб, лұбия катталыгыда узиб-узиб ташладилар).

гөжә гүжа.
геммә сомсаннинг бир тури (юқа хамирниң ичига қийма, қоқоқ, тухум ёки күк солиниб, еіда пиширилади).

гек геммә күк чучвара (юқа хамирниң ичига йұяғыңқаппинг күки қиймалаб солипади ва сувда пиширилади).

гек геммә күк сомса (юқа хамирниң ичига күк солиниб, ёққа пиширилади).

гүлқапт гүлқанд.
ет бәрәк гүшт барак.

жаббас хамир овқатнинг бир тури (кулчатой).
жүгәрье күрткъ = жүйән күрдьк.

жүйән күрдьк жүхори унидан пиширилган үн опи.
замарығ замариқ (құзықориппининг овқатта ярайдиган тури).

замарығ геммә замариқ сомса (замариқ пищэ билан күшнән қийма-

ланиб, ёққа қовурилади, сүнгюқа ҳамирга тугилиб, ёққа инширилади).

загара зокора (жүхори унидан қилинган нон).

ижәкан қазап қийма кабоб (қнийма жуда кичик доира шаклида қилиниб, унга босилади ва ёққа қопурилади).

илдірмә күк ўт қиймаланиб, ун билан қоришириллади ва қозонда пиширилиб, нон билан ейилади).

ишләмә сомсаннинг бир тури (катта бўлади).

йарма ёрма, гүжа.

йағ пәтър ёғ солинган патир.

йумъртавәрәк чучваранинг бир тури (юқа хамир ичига тухум билан ун қорнилиб пиширилдиган тури).

йумърта қу:рдақ қуймоқ (тухумнинг ўзи ёққа пиширилади).

қавап кабоб.

кәдъ бәрәк ковоқ барак (чучвара).

кәдъ геммә қовоқ сомса.

кәдъ шорва қовоқ шүрва.

кәлә шорва калла шүрва.

кәнлър бәрәк чучваранинг бир тури (кендир уруғи түйилиб, юқа хамирга ўралади).

кәрәм шорва карам шүрва.

кәртышқә геммә картошка солиб қилинган сомса.

кәртышка бәрәк картошка солиб қилинган чучвара.

кәртышқә қу:рдақ қовурдоқ — гүшт билан картошка қовурмасы.

кек бәрәк күк сомса.

къчъль кичириккінг бир тури (мош сувда пишигач, личилиб, устига қийма солиб ейилади, гуруч солинмайди).

къчъль мош кичири.

көмәт қозонда пиширилган нон.

кулчә хамирга ёғ солиниб, чекиҷ урилган катта-катта патирсимон нон.

күрдък хамир овқатпинг бир тури (жўхори унидан қилинган хамирни узб-узб қозонга солиб пиширадилар).

қазан көван қозон кабоб (гўшт катта-катта қилиб тўғралади ва ёкка пиширилади).

қайъш хамир овқатпинг бир тури (сувга пинирлгани хамирни сузма ёки қатиқ билан аралаштириб ейилади).

қамъит кавап қийма кабоб (қийма қамишга тизилиб, чўкқа пиширилади).

қайъш күрдък кулчатойсимон хамир овқат.

қара шорва = қу:рма шорва.

қарма палав шавасимон палов (бунь бўлади, гўшт ва гуруч бир миқдорда солинади).

катлама ҳатлама.

катлама пәтъер юқа ёйилиб, тандирда пишириладиган патир

қатъ қайъш ун ошигининг бир тури (кулчатой устига қатиқ қуйиб ейиладиган онқат).

қатъ буламақ = буламақ.

қызықлъ пәтъер ёғ билан пиёз солиб пиширилган патир.

қийма гемма варзи сомса.

қо:рдақ қовурдоқ

қо:рма шорва қонурма шўрва.

қуш тъль қуш тилин,

қурмъаш сомсанинг бир тури.

қўймавәрай чучваранинг бир тури (хамир ичига тухум билан қовоқ солинади).

лө:зи:нә ҳолва (шакар ва ун қориши масидан ясалган ҳолва).

мазлъ мәстәвә маставанинг бир тури (гуруч ва қиймадан ташқари озорқ ун ҳам солинади).

машава мошхўрда.

мәстәвә мастана.

мърабба мураббо; савзи солиб қилинган мураббо, чўйэ мърабба — олча мураббо.

нават ноплот.

нан уй иони (юқа, ҳажми катта бўлади).

нешалла пишолда.

нукул ҳолванинг бир тури (ичига магиз солинади).

омач ўмот.

пақлама 1. ноннинг бир тури (хамир устига сариёғ суркалиб, марининг майдалангани билан шакарни аралаштириб, хамирга қат-қат қилиб сенилади, кейин товага солиниб, чўйқа пиширилади). 2. ун, шакар ва мағиздан қилинган ҳолва.

палав налов.

памадър ижжан помидор билан пиёз аралашмаси.

памадър қо:рдақ помидор билан пиёз қовурмаси.

пәтэрәк жўхори унидан қилинган чинчик нон (пиёз солинган зорора).

печек парварда (ҳолва).

пешмак лашмак (ҳолва).

пъстель ҳалва писта солинган ҳолва.

поссып пончик (гўштсиз сомса).

сэржеш қайла.

сыйман ошининг бир тури (жўхори унидан қилинган хамирии сиқадилар, бармоқлар орасидан чинқан хамир қозонга тушади).

сомса сомса.

сек сўк.

сую:сұтбүрүнч ширгуручининг суюқ тури.

сўмәләк сумалак.

сўзмә палодининг бир тури (жатта палов қилганда, гуруч аввал сувда пишириб олинади, кейин савзи устидан босилади).

сумасън суюқ атала.

сұтбүрүнч ширгуруч.

тәна қўймокнинг бир тури (тухум билан ун аралаштириб пиширилади).

ту:қ шорва товук шўрва.

таръ ашъ сўк оши.

ту:қ ку:рдақ товук гўштидан қилингая қовурдоқ.

уна:шъ угра оши.

ушак бәрәк чучвара.

узмә күрдък ун ошигининг бир тури (хамир қозонга узб-узб солинади).

узмә тайлақ хамир ошигининг бир тури (хамир қозонга қўл билан чўзб-чўзб ҳолланади).

ҳалвайтәр ҳолвайтар.

хаста а:шъ = уна:шъ

ҳалва ҳолва; қунжъ ~ — қунжит ҳолва.

хәй-хәй ширинлнкнинг бир тури шакар, сариёп па қаймок аралаптирилиб пинширилган ҳолга).

чалав паловнинг бир турни (гўшт билан ёғ бир миқдорда соилиниади).

челлек чалпак.

чи:ш кәвап овқатининг бир тури (молнинг хорнига гўшт, жигар, гуруч соилиниади ва қайнатма шўравага соилиб пинширилади).

чө:рәк сут солиб лиширилган кичик нон.

шекәр шакар.

шынъ ишими (тутдан қилинган). ше:ла шавла.

шорва бэрәк шўровали чучвара.

шувват а:шъ суюқ овқатининг бир тури.

КОВУНЛАР

азғын ёзги қовун, энг яхши нахисобланган бешак қовуннинг озғани тури, ранги сарғиш, бирда-ярим тўрни бор.

ақбалайқ ёзги қовун, кичкина, туси оппоқ бўлади, мағзи юлқа, аққаш ёзги-кузги қовун, яннагача сақланади. Ранги кўкиш, майдо тўри бор, жуда ширин қовуллардан бирни ақианат ёзги қовун, сарғиш, узунчик бўлади, леярни тўри йўқ, мағзи қалин эмас, жуда ширин, пичоқ тегса, „тарс“ ёрилиб кетади.

аләккә ёзги қовун, туси кўкимтири, мағзи оқ, эти серсув, юмиюқ бўлади.

алапўйка ёзги қовун, одатда катта бўлади, сарни, кўкиш йўлини бор, чўзишчокроқ бўлади.

алакамма кузги қовун, қўнда турдиган нави. Катта, туси сарни, кора йўлини бор, юмалоқ-чўзишчок, эти қалин бўлади.

аркәк қу:н ёзги нағи, туспи кўккора, чўзишчок, мағзи қизил, тўри бор,

бавашихы ёзги қовун, юмалоқ, ранги кўкиш, тўр коплаган, ичи кичин бўлади.

балъқы ёзги қовун, ранги кўкиш-оқ бўлади.

беззадъ ёзги қовун, ранги оқ, кўниши йўлини бор, мағзи қизил.

бешинчи кузги қовун, сентябрь — оқибрада пиншиди, ранги кўк-кора, усшиши тур боссан, қишила турдиган нағи. Хорам қовунлари ичиди энг инринн дхисобланади.

иҳҳарманли ёзги-кузги қовун.

ғончча ёзги қовун, кичкин, чў-

энччокроқ бўлади, ичи қизил, кам-гўшт, устини тўр боссан.

гула:вт кузги-қишики қовун, баҳоргача сақланади. Ранги сарғиш-кўк, қовуялар ичиди энг каттаси, мағзи қалин, унинг бир ҳанча турлари бор: ала ~; алма ~; ақ ~; қара қаттъ ~; шоббоозъ ~ (сўнггиси энг аъло нашебобланади).

гүрвэл ёзги қовун. Бу нағни Тошкентда „куврак“ ёки „бўрнкалла“ деб атайдилар. Юмалоқ, эти қалин, серсув бўлади. Июль — августда пишади. Унинг бир неча тури бор: ақ ~; қара ~; төк ~; ала; қызъл ~.

ду:нек хомак, туйнак, салча.

замумш кичик ҳандалак. Ранги қиғаниш-сарник бўлади.

замчъ ҳандалак.

и:дә гуль ёзги қовун, ранги кўк, майдо тўри бор, каммагиз, ширин.

и:дә Иорлақ = и:дә гуль.

ит ду:нәп пт қовун.

қара қаттъ кузги қовун, ранги кора-кўкиш, усти гадур-будур, кишида сақланади.

қара қаш кузги қовун, қора тусли, бўртиб чиққан йўлини бор, чўзишчокроқ бўлади, кам этли.

қарпъез тарвуз.

қарръ қыйз ёзги қовун, ранги сал-сарник, усти гадир-будур, мағзи қалин, жуда ширин қодуи.

каттъ қовун кузги нағ, усти бўртиб-бўртиб чиққан, ранги кўкиш-кора, қишила сақланади.

ма:зъ кичкина ҳандалак. ранги қизғин-сарник бўлади, ҳидлаш учун экилади.

маръ қу:н ёзги нав, ранги күк, түрсиз, юмалоқ бўлади. Гурвакка ўшаган ширин ва серсув бўлади (баъзан бу навни оръс қу:н деб ҳам юргизадилар).

молла-сана = алахамма.

муррък кичик қовун (табиий ҳолатини ўзгартиб, қийшпқ бўлиб ўсан қовун).

нанъ тўш ёзги нав, оз-моз тури бор, мағзи қалия, ранги кўк.

навръзыва: йъ кузги қовун, ранги кукиш, кора тўри бор, териси қалия бўлади.

тәннәк таррак.

тарлавық ёзги қовун, ранги кўк-кора, тўр босгани бўлади.

хыта: йъ ёзги қовун, ранги кўкиш, мағзи қизил, чўзинчокроқ бўлади.

шаббазъ = гулабъ.

шәкәрна:ра ёзги қовун, чўзинчок, сарғиш ранги бор, йўли бўртиб чиқсан.

ши:рин печәк ёзги қовун, ранги кўкиш, тўр босгак, ичи қизил бўлади.

УЗУМ НАВЛАРИ

винный ёзги узум, ранги қорамтири, майдо юмалоқ бўлади.

цара қаттъ ёзги-кузги нави, ранги қорамтири, йирик узум.

мәскә маска (ёзги узум, сарғиш юмалоқ бўлади).

са:йакъ ёзги нави, ранги сарғиш-ок.

султанъ ёзги нави (чўзиқроқ, қизғини, йирик узум).

хали:ль ёзги узум, ранги қизғини-қорамтири.

хырманъ ёзги узум (ранги қизғини, чўзинчокроқ).

ҳәсәнъ ёзги узум (ранги қорамтири, юмалоқ).

ҳеси:ни ҳусайни.

тайдъиъ кузги нав, ранги кўкиш-қизини, узинчокроқ, узоқ туралди.

шәкәләк = шәкәрәк.

шәкәрәк ёзги узум, ранги кўкиш-ок, чарсиyllайди.

шебъберганъ шивирғони (ёзги нав, ранги қора, кичик юмалоқ бўлади).

БАЪЗИ БИР ҚУШЛАРНИНГ НОМЛАРИ

агайақ кичкина қуш, кўлда яшайди, ранги сарғиш, оғирлиги 300 гр.

аққу оққуш, энг йирик қушлардан, каттаси 20–25 килограмм, келади, ранги оқ, бўйин ва туминуғи жуда узун бўлади.

аққут қалкатга ўшаган, лекин кичик қуш, тўқайда яшайди, оғирлиги 1 кг.

аққутан гозсимон қуш, кулда яшайди, ранги оппок, оғирлиги 5–6 кг.

актўш қаракай кўл қуши, оғирлиги 3–4 кг, гўшти сассиқ бўлади.

ала гезэл ўрдакнинг бир тури.

алағаз гозининг бир тури.

алақанат ўрдакнинг бир тури.

ала саръ қалхатсимон қуш, кўлда яшайди, ранги ола-сарик, оғирлиги 2–3 кг.

аләккә загизон.

ала қарға ола қарға.

ала пеккъ ўрлаксимон, кўл қуши, усти кора, ости оқ, оғирлиги 2 кг.

алатўғанақ олатўғапок.

алмаваш ўрдакнинг бир тури, сарғи-ола, боши қизил, оғирлиги 2 кг.

анкурт ўрдакнинг бир тури.

багзәғап загизонга ўшаган оир қуш.

багъртлақ капитасимон қуш, ранги кул ранг, қумда яшайди, оғирлиги 500 гр.

базғалдақ бизғалдоқ, тоғ этакларида яшайди, ранги ола, оғирлиги 1 кг.

байавль бойўли.

былбыл булбул.

бърғазан катта қуш, узуи тум-

шүк, балиқ билән тирикчиләк җилали, 10–12 кг оғирликтә бўлади.

боз қуш тўргайчинг бир тури (сарғиширок), эл ичиди, тўқайда яшайди.

боз торғай жўр.

бөдәнә бедана.

бектәр қарчиғайсимон йирткич қуш, кичик қушларни овлайди, төғнижойларда ва тўқайларда яшайди.

булдъеръқ саҳро қуши, катталиги ёқклийча келади, гўшти ширин бўлади.

бўргит бургут.

гәвәржын кантарсимон қуш, уни «маваиз кантар» ҳэм дейдилар.

гөнқарга кўкқарга.

гәжак ўрдакнинг бир тури (ранги сла бўлади).

геккутани = кеккутани.

ғаз ғоз.

ғовъек қуш газсимон қуш, хўлда яшайди, оғирлиги 800–1000 гр.

дасқар чумчуқининг бир тури (эртеп) одатда болалар кўяга ўргаташпилар.

дәль чай калхатсимон қуш, төғлик скойлерда, ўрмоңларда бўлади, қуён спилиди, калхатдин катта бўлади.

досқар = дасқар.

ел чъмчық қиндида келәдиган чумчуқиппиг бир тури.

еръибаш ўрдакнинг бир тури.

жапалақ = япалак.

жарганат = йерқанат.

жъланчъ = йъланчъ.

жълқъчъ = йълқъчъ.

затча = захча.

зонқарга қарғанинг бир тури (энг катта тури), ранги қора.

зўйик кичик қуш, тўқайда яшайди, оғирлиги 50 гр.

италъя итталғи (бургутга ўхшаш катта қуш).

япалак япалоқкуш.

ишишълавш ўрдакнинг бир тури.

иерқанат кўршапалақ (ерқанот).

ишишъибча бургут.

ишишъчъ кўл қуши, кечаси овлайди, ҳашаротлар билан озиқлашиди, оғирлиги 1 кг.

ишишълик кәклиқ.

ишишъугай сунбурун.

хәптәр капитар.

көгәрчын = гәвәржын.

хекқарға кўкқарға.

хеккутани оқкушга ўхшаш катта қуш, балиқ овлаб тирикчилек қиласди, ранги кўк бўлади.

хек чъмчық чумчуқиниг бир тури. көлбуға қизилоёққа ўхшаш қуш, тумшуғи узун, қўлда яшайди, оғирлиги 500–600 гр.

куйгәнәк төглик жойларда яшайди, ранги тўқ сарик, оғирлиги 2 кг. кучъиган бургутсимон катта қуш, оғирлиги 20 кг, балиқни бемалол кўтариб кетади.

қара қуш бургутиниг бир тури, төглих жойда яшайди, оғирлиги б—6 кг.

қаллавач қалдирғоч.

қаллагач = қаллавач.

қаравай сассъқ кўл қуши, ранги қора, оғирлиги 4—5 кг.

қара қарға қоракарға.

қара торғай қоратўргай.

қара чамаш ўрдаксимон қуш, ранги қон-қора, оғирлиги 500 гр.

қарға қарға.

қарчыға қарчигай.

жатъян чагала балиқчининг бир тури.

қашқаллақ қашқаллодок.

қашъқ бурун ўрдаксимон қуш, ранги кўкиш, тумшуғи қошиққа ўшайди, оғирлиги 2—3 кг.

қъезъланай кўл қуши, «узунайак» деб ҳам атайдилар, оғирлиги 500 гр.

қъезълавш ўрдакнинг бир тури.

қъезъйорға кичик қуш, бўйни оқкўнимтир, даре ўртасидаги оролчаларда яшайди, оғирлиги 50 гр.

қъулув кўл қуши, ранги кўкиш, оғирлиги 500 гр.

қъул қўйръқ ўрдакнинг бир тури, қўйруғи айри бўлади, оғирлиги 500 гр.

қърғай қирғий.

қуя катта ғозсимон қуш (12—20 кг оғирликда бўлади), ранги оқ

қулладъян калхатсимон кўк қуш, чўлда, ўрмоңда яшайди, сичкои овлайди, оғирлиги 800 гр.

қумри мусича.

курръқ кўл қуши, ранги оқ бўлади, оғирлиги 500—800 гр.

қутан күл қуши, бүйни уәүн, ранги қукиш, қаноти катта, оғирлиги 2-3 кг.

лачын лоччи.

ләйләк лайлак.

мәддә || мәддәк дасқар (чүмчук)-ниң урғочиси, эл ичидә яшайды, ранги қукиш, оғирлиги 20-30 гр.

мажык чүмчукнинг бир тури (өзги хали, урғочиси).

мъйкъ миққий, лочинсимон қуш. мейнә майна.

молла түргай сүлтүргай.

орыс товук гули-гули.

өгэз ҹагала туши оқ, ғозсимон қуш. сұлда яшайды.

авырдәк ўрдак,

өпәльш = ҳөпәльш

торгай түргай.

тотъ қуш түти.

тұвадәз товуққа ўхшаш қуш. құмда яшайды, күл ранг, оғирлиги 10-12 кг.

түвдаръ төғлик жойларда, түқайларда яшайды, ранги мөвий, оғирлиги 1 кг келади (одатда патини боси кийимларға тақар әдилар).

түйақуш түяқуш.

түйгүн италғаннинг урғочиси, қүен овалайды қирғовул, ўрдакни ҳам овалайды төғлик жойда яшайды, оғирлиги 800-1000 гр.

туралай ағъз күл қуши, ранги сарғыш-ола, оғирлиги 3-4 кг келади.

үкъ үккн.

ҳәкәк әкка.

ҳаққой ҳаққуш (ранги күкиш, оқжары ва түмшүғи узун бүләди), ўрдакдан каттароқ.

ҳаҷҷоқ қаптарсимвон қуш, дүни узун бүләди.

ҳөпәпш сассиқпопшишак

хұв құш ҳаққуш.

хұнғы = үкъ.

ҹагала балиқчи (ранги оқ, оғирлиги 500 гр).

ҹагалай балиқчининг бир тури.

ҹагъерьқ хүл қуши, балиқ билан тирикчилик қиласы, ранги оқиши, оғирлиги 1 кг келади.

ҹай қалхат (бүргутга ўхшайды. товук жүжаларига ўч бүләди).

ҹагаллақ = ҹагала.

ҹымчық ҹүмчүқ.

ҹытлък ҹиттак

ҹүләк ўрдакнинг бир тури (күлде яшайды, ранги сарғыш-яшил бүләди).

ҹүлләк ўрдакнинг бир тури.

ҹүлүлүк күл қуши, ўрдакдан ки-чиқроқ бүләди.

ҹүрәләй беданага ўхшаш қуш. күл ранг, оғирлиги 25-30 гр. пахтәк құмры.

сағругс зағраздоқ.

сона ўрдакнинг бир тури.

саրъкуш чүмчукдан каттароқ қуш, ранги сарык бүләди, оғирлиги 200 гр. сарь чымчық чүмчукнинг бир тури.

сөптүрғай түргайнинг бир тури.

сүббурун күл қуши, дарәда ҳам упрайди, сүвгә шүнгепб учыб юради. ранги күкиш, оғирлиги 25-30 гр.

сүк товук қашқалдоққа ўхшаш. ранги кора, оғирлиги 1 кг.

сүкесър ўрдакнинг бир тури, ранги күкүш-тарғы, оғирлиги 2 кг.

сүйльн тустановуқ, қирғовул.

сүлғын = сүйльн.

тавък товук.

тавъс товус.

тәғәлләк = токәлләк.

тәкәлләк күл қуши, қизилоәқдан киичиқроқ, оғирлиги 300-400 гр.

терсоәк сүв қуши, ранги оза, оғирлиги 1.5 кг.

тъи-тъи булбұлға ўхшаган ки-чиқ қуш, ранги сарык, түқайда яшайды, оғирлиги 20 гр.

търъмтай турумтой.

търна турна.

төғдар — тұвларъ.

тоқжылтай ғозсимон қуш, ранги оқ, каттаси 6-7 кт келади.

БАЪЗИИ БИР ҲАШАРОТ НОМЛАРЫ

аиръ құбрұқ — ҹаси, аръ — ари, | тури, ашәк аръ — арининг катта ту-
ат иниәч — иғначыннинг энг катта | ри (ранги қиатиш, манда ариларни

тутиб ейди), бал аръ — асалари, бешкъкч — белштерпарат, бире — бурга, би:т — бит, бу:дай би:тъ — бүгдей бити, бузавач — бузокбоши, възлавък — арининг майдада турى, гөгайын — катта чипил (хайвонларни чақадиган тури), гөйә — күя, гүйэйын-гөгайын — при, илан йастык — ер остида юралыган қурт, иннәч — игизчи (майдада тури), ит чүгъын — итпашша, кельтькәлас — калтакесек, кенә — каны, көвләек — капалак; турлари: ақ ~; көк ~; саръ ~. күрптыкәнәк — титратикон, қүккәрк мама — қуртнинг бир турى, күрмә съчан — күрсичкон, қазан қирғич — қуртнинг бир турى, қарънжа — чумоли; турлари: ат ~; қанатль ~, қара ~, қъзыл ~.

саръ ~, қъзыл қурт — чувалчанг, қъзылча — қуртнинг бир турى, қыркайак — қиркәек, мъта — парранда бити, нахоррак — кохүрак, пешша — чивин, саръ қурт — қуртнинг бир турى, сәкүртмә — чигиртканнинг катта турى, сыркә — сырка, съчан — сичкон, сувекъз — қуртнинг бир турى (сууда яшайди), сөвут қурт — тол қурти, тартанак — ўргумчак, тәмәнч — игначи (шырги), томазан — күнгиз; турлары: ала ~, қара ~, шахлъ ~, ту:қурт — тут қурти, чакчак — чигиртканнинг бир турى (ранги кора); турлари: ақ ~, қара ~, саръ ~. чыйытка-чөвүткә, чөвүрткә-чигиртка, чыркәй — чивиннинг бир турى (майдада тури), чүгъя — пашша, хән қъзы — хонқүнгиз, ше:тан — ғапниннинг майдада тури, шырынже — шириңча, шүлльк — зулук.

ИЧИЛЛАР

әйна гөз чавақ (майдада) балиқ, каттаси 250 граммдан ошмайды (**белоглазка**).

ақ чавақ жуда майдада балиқ, каттаси 150 граммча келади (**кылки**).

алабуга майдада балиқнинг турى, энг каттаси 500 граммгача бўлади (**окуни**).

бўқро китта балиқнинг турى, энг каттаси 40 килограммгача бўлади (**осетр**).

биргөз майдада балиқ туридан (**русские аниჭланимади**).

боқат чавақ балиқ, энг каттаси 250 граммдан ошмайды (**руссеси аниჭланимади**).

жайын лаққа балиқнинг энг йириги, каттаси 200 килограммгача боради (**сом**).

загара балиқ балиқнинг кичик туридан, каттаси бир килограммдан ошмайды (**камбала — лещ**).

итбалък итбалик.

казықбаш майдада балиқлар турити (**маринка**), каттаси 1 килограмм келади

қылаз катта балиқлар туридан, турити 15—20 килограмм келади, сениз, ёги кўп бўлади (**усач озерный**).

қақ чакка майдада балиқ, каттаси 2 килограмм келади (**чахия — сельдь**). қара гөз майдада балиқлар туридан, каттаси 300 граммдан ошмайды (**черновглазка**)

кълтанақ чавақ жуда майдада балиқ, каттаси 150—200 грамм келади (**карась**).

къльч балък майдада балиқлар туридан, каттаси 250 граммдан ошмайди (**сельдь**).

қълша майдада балиқлар туридан, каттаси 250—300 грамм келади (**русские аниჭланимади**).

лаққа лаққа балиқ, каттаси (**жайын**) 200 килограммгача бўлади. уйдан кичикроғи (лаққа) 100 килограмм, энг кичиги 5—10 килограммдан ошмайди.

лаппыш лаққанинг кичиги (**сом**).

марка катта балиқлар туридан, йириги 12 килограммча келади (**жерых**).

өләғалдъ чавақ балиқнинг онр турити, каттаси 1 килограмм келади (**руссеси аниჭланимади**).

сазан сазан (каттаси 10—15 килограммдан ошмайди).

си:ла майдада балиқнинг бир турى,

жатасы 500 граммгача боради (русчеси аниқланмади).

сөгән = сүрән.

сүрән катта балиқлардан, йириги 20 килограммга боради (усаң).

сұла = си:ла.

сұмук кичик балиқлар туридан, жатасы 200 грамм келади (шамайка).

табап – чавақ балиқлар туридан, жатасы 250 граммдан ошмайды (салака).

таран майдада балиқлар туридан, жатасы 2 килограммдан ошмайды (лещ).

таш бәкәре¹ таш балық майдада балиқлар туридан, жатасы 1 кило-

граммдан ошмайды (скаференгусь, осетра).

тышль балиқ катта балиқлар турига киради, йириги 15 килограммгача боради (судак).

тоқъ майдада балиқлар туридан, жатасы 500 грамм келади (русчеси аниқланмади).

торта чавақ балиқлар туридан, жатасы 500 граммдан ошмайды (сорға).

чавақ ҳар қандай майдада балиқ.

чортан катта балиқлар туридан, йириги 30 килограммгача боради (щука).

БАЛИҚ ОВИГА АЛОҚАДОР БҮЛГАН БАЛЬЗИ ТЕРМИНЛАР

азна қайиқнинг икки томонини бирлаштириб турадиган таҳта.

арт елгак кайиқнинг орxa томонидаги бир жуфт әшқақ.

гәж ышп түрнинг юхори қисми (халқа ўтказилади, балиқ түшса, билинади).

дәғдъ балиқ тутадиган түр (икки киши икки томонидан ушлаб, сув ичида сузид юради).

дүдән балиқ тутадиган сават (морда).

жълтъм = йълтъм

ийрәм дарёда сув айланиб оққан ер – айланма.

йълтъм ингичқа пишиқ ипдан түклиладиган түр; бунинг бир неча тури бор: чавақ йълтъм, табан йълтъм, сүрән йълтъм, марқа йълтъм, сазан йълтъм ва бошқалар.

йълтув даре ёки күлдә балиқ тушип учун ўйилған муз тешиги (прорубы), музламай қолт и жой.

жады ковоқ (балиқ овига керак бўладиган нарсалар солинади).

кәдъбав балиқ тутадиган түрга болгандан ковоқ (түрнинг қайси томонга кетганини билдириб туралди).

кәрси кейдир ҳаподдан түклилган түр (мордага ўхшаган чўзиичок бўлади, балиқ кириб, чиқолмайди).

көңза түрнинг архонга болгандиган жойи.

кетармә катта оалиқ тутадиган түр (одатда бундай түр икки томондан икки қайиққа биринктирилған бўлади).

кет таҳта қайнада одам ўтирадиган таҳта.

қабадан тез оқиб турган сувга қўрйлган түр (одатда түрнинг тагза икки томонига қозинк bogлаб қўядидилар).

қаза юлғун ёки қамишдан тўқилған балиқ тутиш асбоби (четак шаклида бўлиб, кўлларга девор шаклини айлантириб қурилади).

қалнъ түр ёки қармоқ согланда чўкиб кетмаслик учун ипга боғланадиган пўк ёғоч (пробка).

халта балиқ согладиган идиш (халта ёки якандан тўқилған кичик қоп).

кара йълтъм балиқ тутадиган түрнинг каттаси (одатда 8–10 метр узунлика бўлади).

қармақ қармоқ.

қъясайчъқ түр сават (морда).

қол аркан түрни ушлаб турасидиган арқон.

қорғашъя = чумәк таш.

қордан якандан тўқилған халта – қоп.

қурмак кичик кўлларга қўйиладиган түр.

нәрәтә кичик ариқларга қурилған түр (икки томонига қозинк қоқиб қўядидилар).

орта ешкәк қашықининг ўрта ершиа үрнатылган эшкак.

өрльк балиқчилар кемасида елкан үрнатылган узун ёгоч.

пэр ешкак қашықининг олд томонига ўрнатылган жуфт эшкак.

сона дарё бүйнде сув оқимини сепнилаштирии учун ташланган гоп, шох (одатда бутун бир катта дараҳтни кесиб ташлайдылар).

сүзмә чолпъ чөвлисимон сапатча (күлдә ушлаган ҳолда юриб тутадылар).

табай ини түрнининг остига оогладындиған арқою, ип.

тайав қайиқни сув ўртасига қароа пүнаптирадылган узул таёк.

танап капон, түр түкіладылган ёки қармоқ ушун ишилтиладылган ип (пиник кендер ип).

тътык = көтәрмә.

тор балиқ тутадылган ҳар қандай түр.

теккىч қайшқа киргани сувни олиб ташладындиған идиш — кружка.

тешек тахта қайиқ остига түшаладылган тахта.

тубълдьръұқ балиқчилар кемасида елкан үрнатылган узун ёгочни сукиб күлдидиган түрт бурчаклы тешик.

тува дарёниң оқмай қолган ери, оқмай турған сув.

тутма чолпъ чөвлисимон кичик саватча (суп тагига ўрнатыб қүядылар).

чанчқа санықи (4 метргача узундай бүлгап ёғоч, учига илмокли наизда ўрнатылады).

чапқъ түрга тушған балиқни саныб оладылған илмокли темир.

чолпъ чөвлисимон саватча.

чүмәк топ қармоқ ёки түрнин сув остига чүкиши учун бояланадылған оғир жисем — қүрошин.

АРАВА ВА АРАВАСОЗЛИККА ОИД ТЕРМИНЛАР

арба — арава.

арва арава.

арва эйәрі арава эгари.

арва зәңгәр күпроқ юк ортилғанда түкілмесін учун араванинг олдыра орка қисмігі үрнатыладылған панжара тахта.

арначы 1. аравакаш, 2. арапасоз.

арва тахта = арва зәңгәр.

аръш шоти (араванинг шотиси).

аржылых тиркиш (неки шотига бөгеләнб, от эгари устияга ўрнатыладылған қайиш).

арт зәңгәр араванинг орт қисміга үрнатыладылған панжарасимон тахта (күлпроқ юк ўрнатыш учун килинади).

әж арава қасиғонин ташкил қылған ёғочлар (улар 9 та бўлиб, елини билан бир-бирларига жиселслантирилады).

әж ишни кегай кириб туралдиган женихининг бир ҳажмда бўлиши учун қўйланиладылған қолин.

алд ҳонг араванинг олд қисміга үрнептәндиған панжарасимон тахта.

алд тахта алд зәңгәр.

эмжәк бүйинтуруқин бир бирига боғлайдылған жой.

эндам бъчқы қўл арранинг бир тури.

белта болта.

бастәк арава ўқи кириб туралдиган тешик (гупчак тешиги).

белльк арава кўкрагининг ўрга қисми.

бидәвәләт араванинг олд қисміда аравакаш ўтирадылған жой.

бърав парма (ёғоч тешадиган асбоб).

бъчқы арра.

босага шотини бир-бирига маҳкамалайдылған иккита кўпідаланг ёғоч (тахта); алд ~ — олдинги бўсага, арт ~ — орқа томондаги бўсага.

гетәргъ араванинг тўпи билан ўқини арава кўкрагига жиселслантириб туралдиган узун ёғоч.

галәкә елизмалангя ёғоч (әж)ни қисиб кўлдиган асбоб.

далълк терлик (эгар тўқими остидан қўйиладылған кигиз).

дәраз рәндә ёғочни ўйиб, рандалайдылған асбоб.

дэйржээк араца гилдиргаги.
дэй диш арава „зэнгэсүү“ сал
күтэриб турадиган иккита қозиц
(арава шотисига қохилган бүлэдэ).

дэй Наргын тахта тиладиган катта
арга.

дисиши = дэй диш.

дүркүндэ арава гилдиргагиши си-
ций үйядиган асбоб.

зэнгэй аравашинг олд ва орка то-
мошига ўриатиладиган панжарасимол
иккита тахта (күн юх ортиш учун
кулан).

зэнгэй артын занжын тахталарини
бир-бирингээ бирнектирадиган иккита
бүгээс ёроц.

зэрвэг хомитинишиг қүйн қисмниши-
шки томонидай бирнектэриб турадиган
қайши.

занжир занжир ёси ний (хомитиниши-
юкори томонидай бирнектирадиган ний).

Найчаль биччы құлақ арракашынг бир
тури.

Иш тахта арава устидаги „яланк-
шиг“ иккиси томонидаги тахта.

Нарғын катта арра (иккиси киши тор-
тадиган тури).

Нельм 1. салын; 2. хомитега түшп-
риладиган нақын.

Нельм қасса салын өрнедиган
нақын.

Нельм күтэргини арава күкрагига
боглайдиган арқон.

нәбайык ёроц (ә:к)ин елийланыдан
авал бир оз күндирадиган асбоб
(бир парча темир).

нъяна кегай (арава қасноги билан
гулчакки бирнектирадиган ёроцдар).

кыччы бъран нарамалынг кишин
тури.

кекрек аравашинг юх ортиладиган
жойи.

кетэрғь — гөтэрғь.

көнчэр ўқ (аравашинг ўқи).
күнчөк гүңчак (аравашинг гүп-
шеги).

күчэн бүйинчача.

күчэмбәғ бүйинчачашиг иккиси учини
боглайдиган иш (қайши).

қадақ қасиок ейнеласин учун арава
гилдиргага қохиладиган мих.

қалақ елимини ковладиган тәбәчча.
қамът хомит.

қара Йын түүрүү чиңүү тушнады-
гын ин-реже.

қара тахта гилдиргак қасногишиг
биз хажмда бўлиши учун кўллани-
ладиган тахта—қолни.

қаръмбағ қоришибог (иккиси шотига
боглайдиб, отиниг қориши остидан ўт-
казладиган қайши).

қасиоқ қасиок (арава гилдиргаги-
шиг катта доираси).

қачаш стамеска

қол теша кичик тене.

қомча түқим (арава эгари остига
кўйиладиган китиң нарласи).

қулақ чәкі = чәкэ.

құышыңын қуюшқон.

мала мола (әңгэшүүнүүн көнг томо-
ниши бирнектэриб турадиган үзүү
ёроц).

мәнжысьре ўриатхатага ўриатилаган
түрттүү қозиксимиш ёроц.

мәрганәк чүни (гүшчаккишиг төспи-
нега ўриатиладиган темир—налини-
чики).

нақыш рәнде ишланыган нарсаны
пардоузандиган ранда.

неше қачаш ўйилған тешники пар-
доузандиган асбоб.

нуръя چарх ёроц (ә:к)ин өйсемен
қишип йунаидиган асбоб.

найтеше пойтеша.

напак попукча (арава хомитинишиг
төсасынга оснладиган безак).

нәргәр = нәрнәр.

нәрнәр ширкулга ўшаган асбоб.

нәррәнин кулок (арава гүшчаги
чикиб кетмасын учун ўқ учига сун-
киб қўйиладиган ёроц).

нәрч рәпидә шилланшан нарсаны
(қаскоши) текислайдиган ранда.

нуган катта ранда (иккиси киши
рандалади).

нъязық кетайинишиг гүшчакка кириб
турадиган жойи.

пирәнъык = пиррәнъык.

рәпидә ранда.

тәвлә бўйки (вожжи)

тоқа қоришибог учидаги ҳалка.

тоқмақ тўқмоқ (ёроц болга).

топ ўқ билан арава күкраги ўр-
тасига қўйиладиган гўлласимон ёроц.

уллъ бъран катта нарса.

чэкэ қулж (арва шотисишиг үндоги қайишни түтиб туралдиган төгөн).
халка = тоқа.

харек тахтани түрри чизиб берэдиган асбоб.
хухвағ хомитни арава шотисига биржтирадиган қайиш.

ЕР, СУВ, СҮФОРИШ СИСТЕМАСНГА ОНД СҮЗ-ТЕРМИНЛАР

адам чиниркиш бошкариб турувши шахс.

адра һер ташландик, ўшкыр-чүннэр ер.

айя һер текис, экинга яроқли ер. айдын оқмай турган сувшиг чулуу, таянк ери.

ак һер сув чиңмайдиган бүз ер. айкын сувшиг тез оқиб турган айни.

алан 1) экинга яроқсна ер; 2) эски эрик, аюхор йүлүн.

амбар ташландик ерге жүйк торгуб экин экини (одатда көнөк экилади).

аным экин слюнгандан көйни бүтүн болган ер.

арқа шунгүл (сабзи, пиёс, картопчага ишебатын).

арна катта арик (Үрг.), катта авар, канал (Гурл.).

ат чи гарикка күншиладиган от. атъын экин майдони, дала; бөйн ~ — баландыкадын экини майдони.

ахра оқиб турган сувшиг сархы, айки рошшиг оралыги. ахрачы қазувичи отгай жойни арик, заңхордан узокроққа оляй ташловши. әббән — әхбән.

әйрәм оқар сувшиг чукур ери. бәвәт түгүн, түсүк.

боз һер экинга яроқли, лекин шамай ётгас ер.

бөгөт = бәвәт. нац күн йынадик рош (одатда мол- риши тегиге соладылар).

нартын иккى комачининг (шестер- тапшыны) бир-бирига туташкан жойни.

гадык иккى томони тепа, ўртаси чукур ер.

гөтөлкүн ён шуга (ёки ён ёгочга) иркиттигел таёк.

гүйләр кечүп (дарёдан ўтиш жойни). гөлтәк замбашылтак.

дағана сувшиг экинга киргадиган жойни.

дал дигирин (хурмачаларин) қас- қоқка боелдиган тол чиник.

дәнә тенә; тепалик. дейра || дерди дарә; эса ~ — катта жарә (Амударә), бала ~ — кичик дарә (мас., Помонён).

дэйр = дэйр. дэйр хурмача, чигиркишиниг қас- қогига биржтилаган (богланшын) 18 та- ски 24 та кичик хурмача.

дых оқ тин ўк (катта күмачига бир- китилган ёточ).

ешағач ишишиг тегидан күтәрб туралдиган ёточ.

жөнд жүйк (Манг.).

зей ер тегидан сисиб шылқан иф- лос суп.

зейкәш ер тегидан сисиб чиңкап ифлос суплар түнүзиниб оқадиган арик, зовур.

зый = зен,
зыйкәш = зейкәш.

зымләчү дарә ёки аюхорга қурил- ган насосин бошкариб турушы.

иїнекльк хомит боры (Манг.).

иїнек сувшиг оқиб турган томони. Йагын = гүзәр.

йаңа ёқа (сүн ёқасы). Йаңақ сүн ўқишиг иккى учы.

йаңақ һер яланыг (очик) ер.

йапалғач "шоти" (хайваншиг иккى ёшига ўрнатыладиган ёточ).

йаш йынь гөнгөлкеска биржтири- ладиган арқон.

йаш тайнақ сув ўқиши тегидан кү- тарып туралдиган ёточ.

йаш катта аюхор (Үрг.), кичикрок канал (Гурл.).

иасца саёс (аюхор, арикшиниг саёс жойни, кечүв жойни (брюл)).

кайл дарёниг күрүкликда колган ери (оқмай қыйган ери); сув ўтиб кетгән ер (ложбине).

кэлиә = кэриә.

кэръэ чигирик сув оладиган чу-
хурлик.

кегәй = кейә.

кеїә кегай (гүпчак билән қаскоқ-
ни биритирадиган ёғонлар).

кеса салма ўқарик (Манг.).

кыйә суп ўқи билән қаскоқни ту-
шитирадиган ёғоч.

кыпчәк гүлчак.

келчә карта, пол., ер нарчасы
(бедага хос).

комек ағачъ җөмълкка Әрдам
берувчи (иккى томондан тираб ту-
рувчи ёғоч).

көмәч тишли ғилдиракча (шестер-
на); улъ ~ — катта ғилдирак,
кычъ ~ — кичик ғилдирак (булар
ниисиши тишлиләр билән бир-бирләри-
я бирkitиляган бўлади; катта кўмач-
ни от айлантиради ва ўз қаторида
кичик кўмач айланниб, қаскоқни ҳа-
ракатга келтиради).

көпър кўпир (чукурлик устида
этак ёки от айланниб юрадиган жой).

қазу: қазиш (хар йили қиши
оңларида арина, Йап, салма-
ларни тозалаш бўйинча ўтказилади-
га) гадбўр).

қазу:чъ анҳор, арнікларни тоза-
лашда шитироқ қишуви шахс.

кайър қовуц әкиладиган бўз ер;
дире оқмай кўйган ер.

қайчъ = қачъ.

қамът ҳомит.

қаратупрақ қоратупроқ ер.

қариқ жўяқ, эгат.

қаръм дўнг; тепа ер.

қаръш жўякнинг бир тури.

қарта йирик әкин майдони.

қасқақ чигирикнинг ғилдираги
(хурмачалар шу қасқоқка боғлашади).
қачъ дамба.

қызыл торпақ қизилтупроқни ер
(танлирга ишлатилади).

кулақ қулоқ (анҳордан, каналдан
арықка суп очадиган жой).

қумақ қум билан тупроқ аралаш ер.

қурық ҳанвонинг тумшуғига ту-
рад қўйиладиган таёқ.

латуш ёғочдан ясалган омбор.

маслық иккى устунни ва сув ўқи-
ни маҳкам ушлаб турадиган ёғоч.

мърал мироб, қазувчилар бола-
лини.

мугдар чықырдан чиққан сувинег
мъзлум миқдорла бўлтини.

на:ва хурмалардан қушилган сувин
арыққа олиб борадиган нов.

на:ва салма новдан келган сувин
девон этиридиндиган эриқча.

наузвазы бўйинчалинг икки учи-
ни боядайдиган ип, тасма

нечу: сугориш усули (жўякка
сунни жилдиратиб оқизиш).

нохта от ёки эшакнинг бўйинига
солинган аркон.

ой настлик, чукурлик жой.

оқ салма ўқ арик (Гурл.)

отлашъ бир картадан (полдан) ик-
кинчисига сув ўтадиган жой—кулоқ.
өр терс оқим, карши оқим.

өр мосликин икки томонидан уш-
лаб турадиган устун; баш ~ — ўнт
томондаги устун, чап ~ — чап то-
мондаги устун.

партав экип экильман қолган ер;
янгидан очилган ер.

пегэ ҳайвои айланниб юрадиган ер
(чигирик кўпирни устида).

пўштә пушта (қоюнга иисбатан).

ранг рош (арикнинг икки чеккаси-
даги ўйилган тупроқ).

саға = сақа.

саға чигирикнинг икки томонидан
кўйдалашнинг ўрнатилган иккита
хода,—таг синч (бу ёғочлар чиги-
рикни маҳкам ушлаб туради).

саи ҳар қандай сувиниг саёз-
жойи; саёз.

сақа соқа (дарё ёки анҳордан кат-
та арникларга сув оладиган жой).

салма кичик арик.

салма қызыр кўл билан тутиб сув-

чиқарадиган асоб.

саға ёпишқоқ оқ лойли ер.

сувармақ сугормоқ.

сувгармақ = сувармақ.

сұлбық сувлпк (отнинг сувлиги).

сув оқ кичик кўмалга ўтказилган
ёғоч.

ера устун (чигирикни кўтариб ту-
радиган тўртта устун).

танин зовур устига ўрнатилган
сроч нов.

татха кичик тўғон, тўсик.

тиш күмачнииг тиш
тогай 1. түқай, 2. яңгидан ўзлаш-
тирилган ер.
тоқытқа омбор (күпприк ёки левор
остидан сув ўтказадиган құвур).
хандәк уй солғанда лой олппиб,
хосил бүлгас чуқурлық.
хәббән махсус усул билан қовун
әкиси; ~ қоқмоқ — қовун әкмоқ.
нәйе қазувда ашхор, ариқтардан
чиқадыган тупрок.
нәгелән құмлоқ ер.
әкәк «қулоқ» (хурмачани қасқоққа
мағдам биректириш учун махсус
йүнилтән ёғоч).

чәмбәр отништ иккиси томоницан
гөтльккә болғанадиган арқон.

чейиль ажырик (марзада ўсадидан
сертомпра үсімлик, сув болғататда
керак бўлади).

чел марза (икки картанинг ора-
линидаги бўши ер).

чъғыр = чақыр.

чықыры чигирик (ер остидан ёки
анхордан сув чиқарадиган эшт оллия
асбоб).

чъқыры салма = па:ва салма.

чукалақ чуқурлық.

шор ер шўр ер.

ИМОРАТ ВА УНИНГ ҚИСМЛАРИ, ҚУРИЛИШГА ОИД БАЪЗИ СҮЗ-ТЕРМИНЛАР

айна дерәз; ойна.
айна қапъ 1. дерәза (одатда таш-
қарисидан очилиб ёпиладиган эшик-
часи ҳам бўлади); 2. дерәза наэнфа-
сиини адо этадиган икки табақали ки-
чик эшикка.

амбархана = тәләк.

ату:чъ пахсачига лой отиб турув.
чп киши.

атхана отхона.

ахыр охур.

ашақ са:з тасгинч.

ашхана ошхона.

әдән пойгоҳ (хонанинг эшик то-
мопдаги кисми).

бақан = өре.

балар 1. тўсин 2. хари.

бастьрма бостирма (тўсин устига
камиш бостириши).

ба:ша устуни билан ҳари (қа:ш) ўр-
тасига қўйиладиган ёўла (кatta би-
ниларда ба:ша ғоят чироийли қилиб
ишланади).

бойрапош тўсин устига бўйра
ётқизиш.

босага дарвоза, эшик остига қў-
йиладиган ёғоч.

ғез деразанинг кўзи.

ғўлтараш 1. пахса деворга нақш
туширадиган асбоб (қалоқча); 2. шу
асбоб билан туширилган нақш.

ғўнъира бинонинг тўрт бурчига
ўрнатилган пахса минора (одатда
нақшии қилиб ишлайдилар).

ғолагър томга бостирилган камши
устидан қўйиладиган лой гувала.

ғолақгър = ғолагър.

далан пўлакхона (дарвоза билан
ховли ўртасидаги усти ёник жой).

дам бинонинг девори

дэ:льз даҳлиз (хонанинг олдига
қурилган кичик бостирма).

дэрәжә қапъ (қипч.) = йарма
қапъ.

дэрваза дарвоза.

дэрәчә болохонага қурилган ки-
чик эшикча (ёзда шамол кириб тур-
сии учун қилинади).

дъғырық тор кўча, жин кўча, йў-
лак (икки девор ёки уй оралигидаги
тор жой).

дъянинақ биополинг асоси, фундамен-
тит (қишлоқ жойларда дъянинақ якан
каминшдан ёки қаттиқ ғулалардан бў-
лади).

дұзълък=дұ:нък.

дұнъын түйпук (молхоналарда ва
әски типдаги ўйларда юкоридан қў-
йилган тешик) — ёруғ тушиб турини
учун қўйилади.

ейлан ёзги уй (одатда ўргасига
устуни ўрнатилган, судаси бор, кат-
та салқин уй).

ейтванча айвон (уч томони берк-
бир томони очиқ бўлади).

ешик 1. эшик; 2. ҳовли.

жай уй; иморат.

жълавхана дарвозадан кириш жойда ўнг ёки чап томонда курилган айвонсизмөн уй—кузда ўтирилади).

жүппәткі васса күйилғаш (терилғаш) шип.

зинә эипапоя.

зұлп занжир (әшиккін иладиган, күнф соладиган занжир).

йаз жай том тепасига қуриладын айвонча.

йанағач әшпік, дарвазанинг иккі әпнега күйилдиган йүгөн ёғоч.

йарма қапті кичик әшинк (чорвоқ-жа чиқадиган әшикча).

йастық уступ тағнға күйилдиган тош ёкиға рұға сақтаған (ката бишоларда йастық чироюй қилиб ишланади).

йылмала аидава.

каниниң кариғи (денорининг юқорисида бүртіб чиқып турған чизик).

капча кичик белча (лой кесиб, пахсачига лой улактирадиган куракча).

карвъч епшіт.

кариң койхопа.

кариңчы лойчи (лой қылалыған киши).

кәсекъ кесакъ.

кәтәк товуқ катаги.

казнақ қазноқ.

қалам=қаламча.

қаламча айвон (*еліван*) устига күйилдиган бир шакл на җажидаги түсінін ёғоч (үннег устидан чий ёки қамиш бостириләди).

қапті әшикнинг очилиб, ёпиладын гап қысми.

қа:ш хари (устун—өра устидан күйилдиган катта йүгөн хода).

қашағач = қа:ш.

қуйъ күдук.

лайкәш бино курилишида лой билап болғыл бүлгелі ҳар қандай киши.

мәлчәр миңора (биноннинг иккі томоннан—бүрчига қурилған миңора, одатда нақылы бүләди).

мемшапхона мемшонхона.

минна тұкуру токча, чойшак, писла құядылған токча, полка.

ми:ых мих.

мерә = йастық.

меръ мүри.

му:ш хонанинг бүрчи, бүрчаги.

муйыш = му:ш.

мұлчәр деворни бир-бирига боғлаш учун пахса орасыға күйилдидиган иарса (асосан катта ёғоч).

нирек синч (девор орасыда юқори ва қуи синчта бириктиладиган ёғочлар, бу ёғочлар орасыға гиши терилади).

օжакъ ўчок.

пал пол (үи ноли).

пахса пахса декор (биноннинг девори қишлоқ жойларда асосан пахсадан бүләди).

пардизал бино устидаги түснілар оралығында күйилдидиган ярим пахса лой.

пәтъек шип (үй ичиннен юқори қысми).

пәтъипәт түснін устига васса (тоқы) теріб, том устини ёппи.

печман пахсачи (лойни плиб олиб, пахса урадылған киши).

иеш 1. печка; 2. печ әки плита қурилған хона, мемшонхона.

пеш қапқақы печканнинг оғзи (қоңыргы).

пъли;тә плита (ұчок).

рават уй, ҳовми (үй бинолари, ҳовлиниң барчасы).

рам рама (дереза рамасы).

рәжжә „режа“ (үй фундаменти устидан күйилдидиган ярим пахса лой).

ройжавль бостирма (үтні, майдайчыда туралыған хона, одатда җожатында ҳам шу ерда бүләди).

саман сомоп.

саманхана сомонхона (молларнинг ем-хашиби сақлападыған жой).

сәрвәнт үйнинг деворларини ушлаб турыш учун бүрчага күйилдидиган ёғор.

сәрди:вал = парди:нал.

сейъсхана молхона (-хәэль).

съла сұна (одатда айвонда бүләли).

там 1. уй (кишда яшайдылған хона); 2. иморатнинг девори.

тамбаш = үчәк.

танныв тарнов.

тарағач = тар.

тандырхона тандыр қурилған жой.

тар I. дор (қиім осадылған ёғоч); 2. товуқ күнфи.

тараш кәнчә пахса леворни текислайдиган куракча.

тарашман япги урилган пахсанни текислайдиган—тарашлайдиган киши.
ташшап = тошшъ.

тәкә = йастък.

тәләк болохона (одатда дахлиз устига курилган хона бўлиб, унда асосан галла сақланади).

тәмбъ тамба (эшикни ичдан итариб турадиган ёғоч).

текчә бир хил токча (уйнинг ичидага ёки сиртида лампа, жинчирок кўйиладиган чукур токча).

търинақ = дъшинақ.

топрақ тупрок.

төр уйиниг тўри.

тошшъ обрез (дахлизда юниганидан жой).

тулум ёпилганда энниги туттио турадиган жой (одатда кесакининг кимтирик жойи).

тундък = дүйнък.

тутқыч тутқич (эшик дастаси).

уста курилишга раҳбарлик қилувчи киши, уста.

устахана устахона (дурадгорлик

дастгоҳи ва ясбоблари турадиган хона.

уст са:з тела синч.

учэк том (бинонинг устки қисми).
хада хода (уй тепасига васса ўрнига кўйиладиган узун-узун та:к).

ҳажатхона ҳожатхона.

харасхана тегирмон (тегирмон жояшган хона).

ҳавадан

ҳәвль молхона, оғилхона (қишида моллар сақланадиган усти ёпиқ бино).

ҳәжжә ганч.

ҳәжжәк оҳак.

ҳужжэр = там 1.

чадърә том тепасига курилган айвон (одатда айвониниң олди шамол томонига қаратилган бўлади (из жай).

чардърә = чадърә.

чархавък перемичка (эшик дераза кесакиси устидан кўйиладиган бақувват ёғоч).

чертак шийнон, чайла, кала (экин майдони ёки уй олдида бўлади).

чъйф тўсиги устидан кўйилган ёғоч,
тахта (черный потолок).

шахналай биринчи сувоқ.

ЭТИКДЎЗЛИКСА ОИД БАЪЗИ СЎЗ-ТЕРМИНЛАР

аққурт ластак, гулчии (задник).

ақ мум оқ мум.

ақ рәнт би:з бигизнинг бир тури.

атавъз майдо мих сугурадиган охурча.

әдък этик.

әдъкъчъ этикдўз.

әдък инна этик тикадиган шига (ёввойи тўғиз—кобон қилинади ясалади).

әдък қалъп этик қолипи.

әдрәмкәш бигизнинг бир тури (учи ишмоқли бўлади).

әйръ би:з әгри бигиз.

балақай қалъп болалар оёқ кишининг қолипи.

башлық бошлиқ.

башлиқ астаръ бошлиқка кўйиладиган астаръ.

би:з бигиз.

би:з халта бигиз солиб қўядиган

дэзгър қаниш пи (оёқка солинади).

дък би:з бигизнинг бир тури (узун бўлади).

гезәнчә чармпи кесиш учун қўйиландиган уч бурчак пичоқча.

гулчии гулчин (маҳсенинг орқасига кўйиладиган чарм).

жарқ гарӣ (тагчарм билан улати орасига кўйиладиган маҳсус чарм).

зәнтьк ластак (этикнинг орт томони).

зәнтьк би:з бигизнинг бир тури (калта бўлади).

зевар би:з = дък б:з.

истпътапай падаш спирт шимдиритиган тагчарм.

ич олтан оёқ кийими очига соянадиган стелка.

ъштаптар шона ёки қолипни сугурадиган асоб.

кәвә тикшитган чокији уриб текислайдиган чўян.

нұрсы уста ўтирадиган курсп.
 құш ковуш.
 құш қалып ковуш қолипп.
 қайыз әрміннің бир тури.
 қайыш қайиш.
 қайыш падаш қайш тағчарм.
 қалып қолип.
 қара мум қора мум.
 қыргыз әрмін кесадиган пілтоқнинг
 кеттаси (газанча).
 қонч құпж.
 қонч ағзұ этик қүйжининг юқори
 томопи.
 қонч әстәр күнжга қүйиладиган
 астар.
 қонч оқы қүнжнинг тикилған жойи.
 мәссе қалып маҳси қолипп.
 мъіх мих (- чега),
 лас падаш лось терисидап қилин-
 ган тағчарм.
 мум мум.
 нағасак панжага қүйиладиган қат-
 тих нарса (чарм, картон).
 нах ии.
 оқ би:з бигизпинг бир тури (-дьк
 би:з).
 екчә пошия, ўқча.
 екчә дәмър сандон (пошнани ши-
 лашда құлланадиган асбоб — ерга қо-
 киб ишлайдиган темир).
 екчә мъіх пошиага қоқадиган
 мих — чега,
 екча на:л мъіххы наҳалға қоқа-
 диган мих.
 падръесқа тағчарм устидан қүйиладиган юпқа тахта (пайраха).
 паласмас падаш пластмассадан
 қилинған тағчарм.
 падаш падом, тағчарм.
 пәнжә дәмър сандон (этикпінг
 панжасини ишлапта құлланадиган
 асбоб — учи эгилған темир — ерга қо-
 киб ишланади).
 пәнжә мъіх панжага қоқиладиган
 мих.
 пәнжә на:л мъіххы этикнинг пан-

жасига (учнга) қүйиладиган наҳал
 михи.
 пәрдаз мумъ этикни пардоз қилила-
 диган мум.
 пешкър уста киядиган фартук.
 пъльска плиска (игнага доимий
 қилиб тақилған ип).
 иңцақ пичок (ип, чегапи кесади-
 ган маҳсус пичок).
 рәнт 1. әрмінніг падошга тикила-
 диган жойи, чети; 2. пойафзалға
 қүйиладиган ҳошия.
 рәнт пъчақ рант кесадиган пи-
 чок.
 рашль нирик тишли әғөн (пошна-
 ва тағчармни текислади).
 резинка падаш резинкадан қилин-
 ган тағчарм.
 сазан иннә қүнжни тикадиган
 жуфт ишпа.
 сандал сандон (ерга қоқпілған те-
 мир, устида уста иш қиласы).
 съзылық = падръесқа.
 сърьш спирач.
 сърьш каса спирач сақлайдыған ёғоч
 коса.
 сърьш халта спирач соладиган хал-
 тача.
 тор түр (этик тағнға қүйиладиган
 маҳсус латта — түр).
 тахта тахта (қаттық ёғондан бүл-
 ган тахта, устида чарм кесилади).
 тейльк = падаш.
 хам товар, чарм, тері; мал хамъ —
 мал териси; донъз хамъ — түнекіз
 териси.
 хърам хром (чармшығ бир тури).
 черым чарм.
 чышлак чегани сугурадиган омбур
 (кусачки).
 чекыш болға (металлдан).
 чеп мъіххы чега (ёғоч мих).
 чеп мъіх би:з өчега чега қоққанда
 ишлатиладиган бигиз.
 чөптәраш энли пичок.
 шавра шавро (чармнің бир тури).
 шан шона (қүнж қолипп).

2-полна

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ГРАММАТИК ОЧЕРКИ

ФОНЕТИКА

Хорлам шеваларида мавжуд бўлган товушларни ифодаловчи белгилар ва уларнинг алфавит сираси: *а, ә, б, в, г, ф, ҳ, е, ж, з, и, ې, ў, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, с, т, ў, ү, х, ҳ, ч, ҹ, ш.*

Унлилар. Хораэмдаги икки группа шевада ҳам сингармониэм сақланган, шунга кўра иккисида ҳам унлилар тил олди ва тил орқа (юмшоқ, қаттиқ) товушларга бўлинади.

Икки группа шева бўйича унли товушларнинг таснифи

Ўрнига кура	Олдинги ҳа- ттор		Олдинги-ўр- та қатор		Ўрта-орқа қатор		Орқа қатор	
	Лаб- лан- маган	Лаб- лан- ган	Лаб- лан- маган	Лаб- лан- ган	Лаб- лан- маган	Лаб- лан- ган	Лаб- лан- маган	Лаб- лан- ган
Юқори кўтарилиш	и	ү	и(и)-	ү-	ы			у
Юқори-ўрта кўта- рилиш	е	ө						ъ
Қуий-ўрта кўтари- лиш	(e)			ө-				о
Қуий кўтарилиш	ә						а	(ɔ)

Ўғуз группа шеваларида чўзиқ унлилардан ташқари ўнта унли товуш бор:

олдинги қатор *и (и), ө, ә, ү, ө.*

ўрта қатор *ы.*

орқа қатор *ә, ү, ө, а (ɔ).*

Кинчоқ группа шеваларида тўққизта мустақил унли товуш бор:

олдинги қатор	<i>e, ə.</i>
олдинги-ўрта қатор	<i>u/b, y, ə,</i>
орқа қатор	<i>u, ə, o, a.</i>

УНЛИ ТОВУШЛАРНИНГ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

И (б) тил олди лабланмаган тор унли. Бу товуш сўз бошида келганда (абсолют ҳолати) марказий ўзбек шеваларидаги *и* унлисига қараганда турғун ва аниқроқ: *им*, *ильк*, *ильм*, *инна* (игна), *ийә* (ука). Бу товуш сўз ўртасида ва охирида (транскрипцияда *ъ* шакли билан ифода этилди) анча заифлашади, лекин шундай булса ҳам, Тошкент диалектидаги *ъ* га нисбатан турғун ва аниқдир: *бър*, *бърәв*, *дъл*, *дъләк* каби.

Қипчоқ группа шеваларида *и* (б) унлиси сўзнинг қаерида келишидан қатъий назар, ҳамма вакт олд-ўрта қатор унли сифатида талаффуз этилади: *ыш*, *кым*, *ъръ*, *ъльм*, *кыш* каби.

е тил олди ўрта-юқори кўтарилишдаги унли товуш. Иккнига группа шевада ҳам фақат сўзнинг биринчи бўғинида келади (айрим позицион ҳолатлар мустасно, албатта): *ел*, *елат*, *сел*, *ет* каби.

ә тил олди лабланмаган кенг унли. Қипчоқ шеваларида ги *ә* адабий тилдаги *а* товушига мос келади. Ўғуз группа шеваларида ги *ә* унлиси *мәктәб*, *тәләк* (бoloхона), *тәмән* (жуволдиз) каби сўзларда қипчоқ шеваларида ги *ә* товуши билан тенг, лекин бошқа шевалардаги *е* ўрнида келганда. анча тораяди ва қуий-ўрта кўтарилиш характеристига эта бўлади (маълум даражада маърашни эслатади): *бәр*, *әл* (қўл), *гәлдъ*, *кәс*, *сәп*, *дәп* каби.

ү тил олди лабланмаган тор унли. Бу товуш сўзнинг онринчи бўғинида ва лаб ундошлари билан ёнма-ён келишига қараб, иккинчи бўғинида ҳам кела олади: *гун*, *тулъик* (зулук), *дузү*: (безак), *узум* каби. Қипчоқ группа шеваларида бу товуш олдпниг-ўрта қатор унлисиdir.

ө тил олди ўрта кенгликдаги унли. Қипчоқ шеваларида олдинги-ўрта қатор унли сифатида талаффуз қилилади. Иккнига группа шевада ҳам бу товуш фақат сўзнинг биринчи бўғинида келади (айрим позицион ҳолат мустасно): *өрдак*, *өр(ў)жар*, *кәр*, *сөл* (селоб), *бәл*, *өльсә* (ўлакса).

и ўрта-орқа қатор тор унли. Бу товуш фақат ўғуз группа шеваларида учрайди, талаффуз характеристи жиҳатдан рус тилидаги *и* унлисига жуда яқин турадп. Ўғуз шеваларида *и*, *F*, *x*, *h* ундош товушлари билан ёндош келиб, бўғин туэ-

ганды очиқ ы тарзыда талаффуз этилади: *дық*, *ығра* (ингра), *ығва*, *ых(ых)*, *қызыл*, *ыққын*, *атаңыз*, *атың* каби.

Ә иккى группа шевада ҳам орқа қатор унли товуш бўлиб, сўзниг истаган бўгинида кела олади.

У тил орқа лабланган тор унли, у товушининг „қаттиқ“ вариантидир. Асосан сўзниг биринчи бўғинида келади, шунингдек лаб-лаб ундошлари билан қўшни бўлиб келганда, иккинчи бўғинда ҳам очиқ талаффуз этилади: *дур*, *ур*, *дул*, *қул*, *дуз* (саҳро), *буз* каби.

О тил орқа лабланган ўрта кенг унли товуш. Икки группа шевада ҳам фақат сўзниг биринчи бўғинида келади: *бол*, *йол*, *йоқ*, *доқ*, *ой* (пастлик), *ой* (фикр), *от*, *очмақ*, *каби*.

А тил орқа лабланмаган кенг унли. Икки группа шевада ҳам сўзниг истаган бўғинида кела олади: *ала*, *ата*, *ахшам*, *пахтала* каби.

Чўзиқ унлилар. Ўғуз группа шеваларида оддий чўзиқликка эга бўлган тоқоридаги унли товушлардан ташқарӣ. Яна чўзиқ унлилар ҳам бор. Деярли ҳар бир қисқа ёки оддий чўзиқликдаги унли ўзининг чўзиқ вариантига эгадир: *а — а:*, *ә — ә:*, *и — и:*, *ү — ү:*, *ө — ө:*, *о — о:*, *ы — ы:* (ый).

Чўзиқ унлилар ўз характеристига кура иккита катта группага бўлиниади. Биринчи группа чўзиқликлар айниқса жанубий Хораэм шеваларида жуда кенг тарқалган бўлиб, айрим товушларнинг тушуви, икки унлининг кўшилуви (элизия) натижаснда ҳосил бўлгандир. Бу чўзиқликларни одатда иккапарчалич чўзиқликлар деб атайдилар: *ә + в — ү* ёки *ө:в:ләт*, *кө:шә!ку:ше*, *ро:шән*, *ҳө:ль*, *шө:ла* каби, *а + в — у* ёки дифтонг: *қоук* (*қу:н*, *тоуқ*) *ту:қ*, *соук* (*су:қ* каби) Хивада *оу*, Урганчда *у + у:й — у:* *дү:нәк*, *дү:нък*, *су:кән*, *ду:мә*. *чили — ҳ* — тегишли чўзиқ унли: *ме:ман*, *ме:нәт*, *мө:м* (муҳим), *тө:мәт*, *мө:ләт*, *ә:мәт*, *бә:с*, *мә:лла*, *ме:ръван*, *жә:ббәт* каби.

Икки унлининг кўшилиши натижасида юзага келган чўзиқлик: *са:т*, *мә:млә*, *барса:м* (борса ҳам), *тә:жъп* каби. К. F. K., Z, Ҳ ундошларнинг тушуви натижасида чўзиқлик ҳосил бўлади: *ма:*(мана — унли бурунлашади), *йо:*, *баржа:н* каби.

Бундан ташқари, жанубий Хораэм шеваларида шундай чўзиқ унлилар борки, уларнинг вужудга келиш сабаблари олибнотта ҳали унча аниқ эмас. Шулардан кўяччилик қисми чигалиш шархи вазифасини ўтаётгандек кўринади. Мисоли: *и:р:отни* отдан фарқ қиласди: *каш — қа:ш* (хари), *ат: — а:т*

(исм), *ала — а:ла*, *ара — а:ра*, *сан — са:н*, *муш — му:ш*, *ып — и:и*, *сан — са:п*, *дуз — ду:з* каби.

Отдан феълни айирадиган чўзиқликлар: *ағ — а:ғ* (балиқ тутадиган тўр), *йар — йа:р*, *тут — ту:т*, *буз — бу:з*, *ач — а:ч*, *иҷ — и:ҷ*, *диз — ди:з*, *душ — ду:ш*, *йан — йа:н*, *ой — о:й*, *өт — ө:т*, *ак — а:к*, *кан — қа:н*, *қыз — қы:з*, *сағ — са:ғ* каби.

Иккинчи типдаги чўзиқликлар асосан очиқ бўғинда купроқ учрайди. Бунда бўғинни ёнишга интилиш¹ шу типдаги чўзиқликни келтириб чиқарганига ўхшайди: *а:зар*, *ба:зар*, *ҳа:зан*, *са:зан*, *а:дам*, *су:сақ*, *ни:лә*, *со:қы*, *ку:жасақ*, *о:жасақ*, *а:лам*, *а:ләм*, *а:шиқ* ва бошқалар. Шуниси қизиқки, ёпик бўғинли сўз қўшимча олиб, очиқ бўғицга айланса, яна биринчи бўғиннинг унлиси чўзилади: *бағ — ба:ға*, *қаш — қа:шь*, *аш — а:шъ*, *ой — ө:й*, *той — то:йън* каби.

Бундан ташқари, юқоридаги сабаблар билан изоҳлаб бўлмайдиган турли типдаги чўзиқликлар бор. Масалан, *гу:ч* сўзидаги чўзиқлик нима учун вужудга келган? Бўғин ёпиқ, маъно жиҳатдан унга қарши турадиган сўз ҳам йўққа ўхшайди. Фикримизча, бу мисолда, бўғин бошидаги ундош товушни жарангли ҳолда сақлашга интилиш бордек кўринади, демак, бунинг учун бўғин унлиси (тор унли) редукцияланишига йўл қўймаслик керак эди, аks ҳолда бўғин бошидаги жарангли г товуши ўз хусусиятини йўқотган бўларди: бундай ҳолатни биз *ди:т — ди:т*, *ди:ш* (тиш) каби сўзларда ҳам кўрамиз.

Бундан ташқари, сабаби аниқ бўлмаган чўзиқликлар ҳам учрайди: *йа:c* (аза), *ла:ш* (гавда), *и:н*, *но:ш*, *и:т*, *би:т*: қипчоқ шеваларида сўнгги икки сўзда ишт, бийт тарзида дифтонг ҳосил бўлади.

Ундошлар. Ўғуз группа шевалари составида 22 ундош товуш бор: *б*, *в*, *г*, *ғ*, *д*, *ж*, *з*, *й*, *и*, *қ*, *л*, *м*, *н*, *ң*, *р*, *с*, *т*, *х*, *ҳ*, *ч*, *ш*.

Ўрнига кўра

тил орқа ундошлари: *қ*, *ғ*, *ҳ*, *н*.

тил ўрта ундошлари: *и*, *ә*, *й* (*и*).

тил олди ундошлари: *т*, *ð*, *ш*, *з*, *ч*, *ж*, *и*, *л*, *р*.

лаб ундошлари: *п*, *б*, *м*, *в* (*ф*).

нафас ундоши: *ҳ*.

¹ Яъни бўғинни сақлаш.

Усулига күра

портловчилар: *ң, ң, ғ, ө, ң, ң, б, ң, җ.*

сирғалувчилар: *ғ, ҳ, ӣ, с, ҳ, ө, ш, з*

бурун: *м, н, ң.*

ён: *ә.*

титроқ: *р.*

Қипчоқ группа шеваларидаги ундош товушлар, *ә, р, ай-ниңса ң* товушларининг қаттиқ-юмшоқ вариантыларини ҳисобга олмаганда, адабий тилдаги мавжуд ундошларга мос желади.

Ундош товушлар таснифи

Усулига күра		Үрнинга күра		Назас	Чуқур тил орка	Тил орка	Тил ўрта	Тил олди	Лаб- лаб
		Порт- ловчи- лар	Жаранг- сиз						
Сир- ғалув- чилар	Жаранг- ли						ғ	д, ж	б
	Жаранг- сиз	x	x -	x				c, ш	(ф)
Бурун	Жаранг- ли			ғ -	ғ	й	з	в	
	Ёниқ							л	
Титроқ								р	
Бурун					ң	(ң)	н	м	

Ҳуз группа шеваларининг ундошлар системасида эса фарқ қиласлари ўринлари бор. Булардан энг йириги *ң, ғ, ҳ* топушларининг артикуляциясидаги айримадир. Ҳуз группа шеніллиридоги маэкур товушлар адабий тилимиздаги каби

ЧУҚУР ТИЛ ОРКА УНДОШЛАРИ ЭМАС, БАЛКИ ТУРКМАН ТИЛИДАГИ *к, ғ, х* ТОВУШЛАРИНИНГ ЎЗИДИР, АРТИКУЛЯЦИЯ ЎРНИ ЖАХАТДАН РУС ТИЛИДАГИ ТИЛ ОРҚА *к, ғ, х* ТОВУШЛАРИГА ЖУДА ЯҚИН ТУРАДИ (РУС ТИЛИДАГИГА КАРАГАНДА САЛ ОРҚАРОҚДА ХОСИЛ БУЛДИ).

Ундошлардан *к* ва *ғ* товушлари ўғуз шеваларида ҳар қандай фонетик шароитда ҳам тил ўрта ундошлари булиб қолаверади, айниқса *г* ундошига нисбатан бу фикр туғриди. Бу икки товуш тил орқа унлилар билан ёндош булио келганда ҳам ўз хусусиятлариши йўқотмайди: *ка:л, ка:н, ка.р, дұка:н, ка:са* каби (яъни бундай ҳолатларда унли товуш чўзилади ва *к* ундошидан сўнг яримта й тиркалио келади); *кйа:р, кйа:н* (кўп) каби.

Бундан ташқари, *г* товуши унлилар ва сонорлардан сўнг систематик равишда й га ўтади: *гәйэн* (келган), *гөмиэн*, *нәиэ* (нега), *гөриэн*, *бәрійэн*, *өйлән* (ўлган) каби. Қолган ундошлар адабий тилдаги ундош товушларга асосан мос келади.

Жадвалда олдига қўйилган белгилар (—) қипчоқ шеваларидаги ундошларни ифода этади.

АЙРИМ ФОНЕТИК ҚОНУНИЯТЛАР

Сингармонизм. Аффикс унлиларнинг ўзак унли товушларига бўйсуниб келиши иккала группа шевада ҳам қатъии қонуни ҳисобланади: *агамлара барамъс* (акамларни кига борамиз), *энама ҳәптықдән да:ро гетърдым* (онамга аптекадан дори келтиридим) каби.

Товушлар уйғунлиги қўйидаги ҳолатларда оузилади:

1. Бошқа тиллардан кирган айрим сўзларда: *дәрман*, *дәрйа*, *деира*, *ө:льна*, *айлан*, *эннап* (чилонжинида), *эмдалло* (дуруст), *бәрғани* (хупук).

2. Қўйим сўзлариди: *иқиз* (иц ён — ичкари), *дешан* (ташқари), *агыйнъ* (ога-ини), *эрдан* (нариги томон), *оәрисан* (бериги томон) каби.

3. Эгалик маъносини билдирувчи -*нькъ* аффикси: *апаникъ*, *мәктәбнъкъ* каби.

4. -*рақ* аффикси: *улләрак*, *кыччырақ* каби (қипчоқ шевалардан -*рақ*; || *рәк*).

5. Келаси замон сифатдош аффикси: *-доғын* || *-тоғын*: *барадоғын*, *гәләдоғын* каби.

6. Таъкид юкламаси *-қу:бардъмқу*, *бәрдъмқу* каби.

7. Ҳозирги замон феълини ясовчи аффикс: *-шатър*, *иғлъятър*, *гүләйтър* каби.

8. Сұроқ юкламаси *на*; атан *нә?*, узың *нә?* (отанг-чи, үзинг-чи).

9. Таъкид юкламаси *лә*; *оқысайм-лә* (үқидим ахир).

10. Тұлиғсиз феъл *ә* ва унниг турлы формалари: *бара-дақән* каби.

Бундан ташқари, аффикс-күмакчи вазифасыда келувчи *доң* (гача), қипчоқ шеваларыда *-жасақ* аффикси (*келә + жасақман*) ва бошқалар ҳам шу хилда үзакнинг юмшоқ ёки қаттиқлигидан қатыйи назар, бир шаклда ишилатилаверади.

Лаб оҳанги. Ўғуз группа шеваларыда лаб оҳанги қоюнуни жуда заиф. Сұзнинг биринчи бўғинида *о — о* ёки *у — у* товушларидан бирортаси келса, айрим ҳолатларни ҳисобга олмагандан, иккинчи ёпиқ бўғинда *у* билан *т(y — ь)* ўртасида ноаниқ бир товуш талафғуз этилади: *отър, утәз* (ютқиз), *өтър, гунъқ* каби. Агар иккинчи ёпиқ бўғинда лаб үндошларидан *в, м*, келса, бу ноаниқ товуш очиқ *у — Ү* тарзинда талафғуз этилади: *овуз, узум, айзум* (узум), *овурт* (лунж), *овуч* (ховуч), *влум*, *өмур* каби.

Ургу. Түрк тилларидаги иккى полюсли ургу ҳақидаги фикр Хоразм шеваларига ҳам хосдир. От категориясидаги сўзларда ургу сўзнинг охирги бўғинига тушади, сўзнинг биринчи бўғини эса иккинчи даражали ургуга эга бўлади: *пахтла, пахтала, пахталаръимза* каби.

Феъл категориясидаги ургу ўғуз группа шеваларидан қипчоқ шеваларидан ҳам, адабий тилдаги ургу системасидан ҳам фарқ қиласди. Ўғуз группа шеваларыда бош ургу феъл ўзагининг биринчи бўғинига тушади, иккинчи даражали ургу эса сўзнинг охирги бўғинига тушади (сифатдош формалари бу қоидадан мустасно): *гәл — гәлдъ, гәльпимышлә, гәләмән, ձկыйатър, баржақмән, сәлләмъайди* каби. Феъл формаларига бирор ургу олмайдиган элемент қўшилиб келганда ҳам ургу тартиби бузилмайди: *гәлдъмъ*.

Сифатдош формаларидан ургунинг тартиби от категориясидагидек, яъни бош ургу сўзнинг охирги бўғинига тушади: *гәйән (адам), ақар (су:)* каби; әнча, -ынча аффикси орқали ясаладиган равишдош формасида ҳам ургу феъл ўзагининг биринчи бўғинига тушади: *гәльнчә, барънча* каби.

Сўз структурасидаги айрим фонетик хусусиятлар. Бу жиҳатдан ҳам иккى группа шева бир-биридан озми-кўпми

фарқ қиласы. Масалан, сүз бошида қипчоқ шеваларида *р* товуши деярли учрамаиди: сүз бошида *р* товуши бор сүзлар олдидан, албатта, протетик унли пайдо бұлади: *орамал, ораза, өрежап* (исм — Ражаб), *өрәхмәт* каби. Сүз бошида *л* товуши келгана ҳам шундай: *лаққа, әлай, әлаңбын* каби.

Үғуз шеваларида бундай ҳолатларда *р, л* товушлари соғ талаффуз этилади: *ромал, режәббай, лаққа, ла:чән* каби.

Сүзниң боши ва охирида икки ундош товушнинг қатор келишига одатда йүл қүйилмайды. Бошқа тиллардан кирган сүзларда мазкур позицияда қатор келган ундошлар турли йүллар билан ажратилади: олдига бир унли ортирилади: *устәр* (стол); икки ундош орасыда унли ортади: *пъльта, кәрәват*. Сүз охирида ундошлар жуфт булиб келгана бир унли ортади: *атпъскә, пърәпъскә* каби ёки ундошлардан бири туширилади: *дос, гәш, әртис* каби.

Сүз ичиде икки унлиниң қатор келиши икки шева учун ҳам хос әмас. Болшқа тиллардан кирган сүзларда қатор унли учрагудек бұлса, ё бири тушиб қолади, ёки бир унли чүзиброк талаффуз этилади: *мә:мла, сә:т, тә:жып кәпәрәт* каби (муомала, соат, таажжуб, кооператив).

Үғуз группа шеваларида сүз бошидаги *к* ва *т* товушларининг жаранглилашуви маңлым система ҳисобланади: *гәт, гул* (кул), *дәл, дур, дылак, дань, гър, гәтәр* каби. Бундай ҳолларда қипчоқ шеваларида сүз бошидаги *к* ва *т* ундошлиари жарангизлигича қолади.

Адабий тилдаги ва қипчоқ шеваларидаги *е* товушининг биринчи бүғипида ә га үтнеш үғуз группа шевалари учун жуда характерлидир: *әл, сәп, кәс, мән, сән, бәр, әп, дәр* (тер — пот), *әс, гәл, әниәк, гәрәк* каби.

Тил олди ә унлиси ә ундошининг таъсири билан турли фонетик позицияларда *е* ва *и* га үтади: *нейвәнд, шейтан, бейрәм, бейрақ, мейдан, кейф, мейз, ейп, рейңс — ри:c, гәлмыймән, се:r ейран, вәйран*. Урганч шевасында эса: *нейда* (фойда), *барғый, ағынъ* (ога-нни) каби. Бу ҳодиса оз бўлса ҳам, қипчоқ шеваларига хосдир.

Қипчоқ шеваларида илон, узум каби сүзларнинг бошида бир *и* (ж ловчи шеваларда ж) ортирилади, үгуз шевалари учун бу нареа эпизодик ҳодиса: *илан, узум, ағач, и:рън, иннә* (игна), *и:дә, и:ръ* каби.

Қипчоқ шеваларида *йълан* || *жълан, жийдә, йъръы, йъп, айзум* каби. Унли билан бошланған айрим сүзларда бир *и* ундоши ортирилади. *ху* (у — олмош), *жептък, жънжы*; қип-

чоқ шеваларида эса бу ҳодисанинг доираси яна ҳам кенг: *ҳайван* (айвон), *ҳаръ* (ари), *ҳашъқ* (ошиқ) *ҳәйал* — *ҳайал* (аёл) каби. Лекин оқъз, ур, алва каби сўзларда *ҳ* тушади.

Ўғуз шеваларида айрим сўзларда *ҳ* товушининг *ҳ* га ўтиши учрайди: *ахшам*, *ухы* (ўқи), *вакт*, *максат*, *дўйхан*, *хатар*, *тавах* каби.

Баъзи бир сўзларнинг ўзакларида ва аффиксларида *қ*, *Ғ*, *қ*, *ғ* товушларининг тусиб қолиши ўғуз группа шевалари учун характерлидири: *сөчан*, *қуман*, *ҷора*, *тавшан*, *санан* (санқон), *чуван* (чиқон), *өтъир* (ұтказ), *башар* (бошқар), *қутар* (күтқар), *галинча* (келгунча), *йъмърта*, *бъра* (бурга) ва бошқалар. Аслий сифатларнинг анчагина қисмида сўз охиридаги *қ*, *Ғ*, *қ*, *ғ* товушларининг тусиб қолиши икки группа шева учун ҳам характерлидири: *уллә*, *къичъ*, *қатъ*, *ди:ръ* (тыръ), *өль*, *қу:ръ*, *(қуръ)*, *а:жъ* || *аҷҷъ*, *са:ръ*, *до:лъ*, *са:съ* каби.

Ўғуз шеваларида сўз ўзак-негизидаги *ҷ* товуши жа га ўтади: *су:жъ*, *а:жъ*, *қу:жсақ*, *о:жсақ*; тартиб сонларда сис-тематик *ҷ > ж*: *бърынжъ*, *онланжъ*. Уч, гуч каби сўзлар ёғалик олганда ҳам *ҷ > ж*: *у:жъ*, *гу:жъ*.

Ўғуз группа шеваларини қипчоқ шеваларидан ажратадиган яна бпр фарқ шупдаки, ўзак-негизлар охиридаги *қ* ва *қ* ундошлири ёғалик аффиксларини олганда (ёки умуман унли билан бошлападиган қўшимча олганда), жарангсиз ҳолича қолаверади: *қулақ* — *қулақым*, *айақ* — *айақы*. Қипчоқ группа шеваларида эса бундай ҳолларда *қ* ва *қ* товушлари жаранглилашади: *тамақ* — *тамағъ*, *ақ* — *ағъ*, *көк* — *көғъ*, *ҷъ* — *ҷъғъ* каби.

и билан битган сўзларга унли билан боiplанган қўшимча қўшилганда, ўғуз шеваларнда бу товуш жарангсизлита қолаверади, қипчоқ шеваларида эса *и* товуши б га ўтади: *қан* — *қабъ*, *сан* — *сабъ*, *мәктәп* — *мәктәбъ*, *өп* — *өбәдъ* каби.

Бундан ташқари, ўғуз шеваларидаги айрим сўзларнинг фонетик структурасида жуда мураккаб ўзгаришлар юз бергаики, бундай сўзларнинг асл формасини топиш баъзан қийин бўлади. Масалан, ўғуз шеваларнда *дәрпәт* сўзи қуйидаги ўзгаришларга учраган: *т > д*, *е > ә*, *б > п* ва *р* билан *б — в* ўз ўринларини алмаштирган, натижада *тебрат* || *терват* сўзи *дәрпәт* шаклига эга бўлган; *йоръижа* (*йўнғижа*) сўзила ҳам шунинг каби мураккаб фонетик ўзгариш рўй берган.

Ассимиляция. $\text{нð} > \text{нн}$: мәннән, қазаннан, ўрин келишиңгіда: сәннәмәс (сендамас). $\text{нл} > \text{лл}$: жълль, шұнчәлль; $\text{чc} > \text{сс}$: чүссә, қосса; $\text{чc} > \text{чч}$: учча, көччә (қипчоқ шеваларида); $\text{йл} > \text{лл}$: сөлләдь; $\text{рн} > \text{нн}$: дәннақ, оннаңдь.

Диссимилияция. $\text{р} > \text{л}$: зәләль л > д: қолдадь, зағырда, жарқылда каби.

Метатеза тайха (дүппи), тәшкър, йас (сой), тәк (кат—каравот), ирвайым (Ибровым), қодшъ (құшни) ва шу кабилар.

ЛЕКСИКА

Хоразм шеваларииинг лексикасида қуйидаги асосий қатламлар бор: асл туркий тилларга хос бўлган қатлам хоразм шевалари лексикасининг негизини ташкил қиласди. Бинобарин, мазкур шевалар лексикаси асос ётибори билан адабий тилимиз лексикасидан фарқ килмайди: ўғуз группа шеваларининг лексикаси адабий тилдан озми-кўпми фарқ қиласди, қўйчоқ группа шеваларииинг лексикасида эса бу фарқ анча камдир. Қуйидаги мисолларда буни очиқ кўриш мумкин:

Бундан ташқари, шевалараро жуда кўп сўзлар фонетик жиҳатдан озми-кўпми фарқ қиласди (ишнинг „Фонетика“ қисмига қаралсин). Шунингдек, Хоразмдаги икки шева учун ҳам хос бўлган ва одатда адабий тилда учрамайдиган сўзлар ҳам анчагина миқдорни ташкил қиласди: *цап* (анхор), *дэрс* (гўнг), *арна* (каттароқ ариқ), *аттоз* (экин майдони), дъъър-чэк (ғилдирак), *балар* (тўсин), *оимак* (ангашвона), гужум (сада қайрагоч), *қазвай* (райхон), *андемак* (пойламоқ), *сўлгъин* (қирғовул), *сазақ* (саксовул) ва бошқалар.

Хоразм шевалари лексикасида ҳозирги адабий тилимизда учрамайдиган, лекин қадимги ёзма ёдгорликлар тилига хос бўлган айрим сўзлар ҳам ишлатилади: *арығ* (тоза); қипчоқ шеваларида: *ару* (чирийли), *а:сәғ* (фойда), *қат* — қават (хона, бўлма), *дөрт қат экай* (тўрт хонали уй, иморат).

Шунингдек, мәңзәмәк, гъзләмәк, йақту каби кўпгина сўзлар классик адабий тилимизда учрайди. Баъзи бир мисолларни келтирамиз:

йақту — ёруғ: Ики ёқту гуҳар оламга берган,
Муҳаббат ганжини одамга бергая („Муҳаббатнома“).

қув — оққуш: Ҳаво узра берур шунқорға қувни,
Тўлин ойдёк қилур бир қатра сувни („Муҳаббатнома“).

Бу мисолдаги *ёқту — ёруғ* ва *қув — оққуш* Хоразм шевалари учун жуда характерлидир;

асығ — фойда: Ки мен дур тишлигинг ҳажридин ўлдим,
не *асығ* гар чарх,

Нужум ашканин ёғдырса бошимға ўйлаким жола.
 арығ — пок: Күнгли күз қонидин орығ гар бўлур эрмиш юзи,
 Ошике ким кўзу кўнгли ҳар гараздни пок эмиш.
 (Алишер Навоий. „Куллиёт“, Тошкент, Ильин типографияси, 1899 йил, 65 ва 123-бетлар).

Ўруз төсвала-ридо	Қипчоқ шеваларинда	Адабий тилида
сепә	чумчық	чумчук
соқын	келип	ўғир (кели)
су:сақ	немич	чұмич
дувак	қапқақ	қопқок
ти:р	затама	кеңчиқ
өжак	өжак бузав	бузок
ұғәк	тамбаш	том
саръижақ	хәрқынчәқ ҳәккүя - чак	хәтоғынчик
у:шак	ушак	үшок (пок үшоги)
култа	бап	бое (шынчан бори)
мәнзә	ўхша қуша	ўхшил(моқ)
қапъ	еншек	әшник
орам көнс	көнә	күча
бадай	тавах бадай	тапоқ
қөшәшіш	чымъылдъертүқ	гүштана (шымидлик)
така	йастық	беттик
әл	қол	құл
сәс	таваш сәс	топуш
нах	енвах сабақ	нап
сөвүт	тал	тол
майя	мойәк	можик
қартыжа	кумуреска	чумоли
сырр	сүйәл	сүгел
е:р	срот	эрға
ба:шна	бийлақа	бу ёкқа ва бодника- лар

Шевалар лексикасидаги иккинчи қатламни миқдор жи- ҳатдан, шубҳасиз, араб сўзлари ташкил этади. Бу қатлам ясосан адабий тилимиздаги араб лексик қатламининг ўзи- дир. Бироқ шеваларга хос бўлган батъзи араб сўзлари ҳам учраб қолади: ҳаз (маза, кайф), зурйат (авлод), нуқул (ши- ринлик), эләм (байроқ), күллъ (барча), талхын (қўшиқ) каби.

Шевалар лексикасидаги учинчи қатламни тожик тилидан кирган сўзлар ташкил қиласи. Бу қатламда ҳам шеваларга хос тожик сўзлари учрайди: лас (соҷопопук), кәлтъяллас

(калтакесак), *кәтүуда* (ақли расо), *кәшкәт* (кичик ўроқ), *ки:сә* (чүнтак), *паза* (омоч тиши), *кунда* (омоч), *көндә* (эски), *бәдрөй* (хунук), *хүшрөй* (чиройли), *жорап* (пайпоқ), *лаш* (гавда, ўлакса), *лук* (палағда), *ләвәнт* (лапашанг), *тошибъ* (обрез) ва бошқалар.

Шуннинг билан бир қаторда, хораэм шевалари лексикасида анчагина сўзлар борки, уларнинг асли манбай ҳозирча *чиңи* эмас: *иап*, *арна* (анхор), *кәтък* (шип), *тәләк* (балохона), *пайър* (хамиргуруш), *адән* (пойгоҳ), *далан* (йўлакхона), *хараз* (тегирмон), *лабър* (чангак — якорь).

Бу сўзлар шеваларга қадимги *хоразмликлар* тилидан кирган бўлса керак. Шеваларининг лексик составидаги рус-интернационал қатлам миқдор жиҳатдан ҳам, фонетик ўзлашуви жиҳатдан ҳам ўзбек тилининг бошқа шеваларидан унча фарқ қилмайди: *палтък*, *қастын*, *радын*, *калхас*, *зызи*: *нә*, *ни:на*, *тишатър*, *нәләтәнса*, *унъозармән*, *парта*, *дәскә*, *машън*, *зоовут*, *нәбрък*, *ағранам*, *ношта*, *търахтър* ва бошқа сўз-терминлар.

МОРФОЛОГИЯ

Хоразм шеваларидаги барча аффиксларни иккита катта группага бўлиб кўриш мумкин:

I. Сўз ясовчи аффикслар:

а) бир грамматик туркум ичida яиги сўз ясовчи аффикслар: *балық — балықчӣ, гузэр — гузэрман* (қайиқчи, дарёдан ўтказувчи) ёки *от — отър* (ўткаz), *ут — утъз* (ютқаз) каби;

б) бир туркумдаги сўзга қўшилиб, бошқа бир туркумдаги сўзни ясовчи аффикслар: *йат — йатас* (ёталоқ), *дық — дыққын* (пробка), *ойён — ойна*, *сўз — сўзмә* (темир човли) каби.

II. Сўз турловчи аффикслар:

а) форма ясовчи аффикслар. Бундай аффикслар бирор туркумдаги сўзга қўшилиб, маъно жиҳатдан яиги сўз ясамайди, балки мазкур туркумдаги сўзнинг маъносига жуда яқин бўлган сўз формасини ясади. Бундай аффикслар группасига: феълнинг бўлишсиз формасини ясовчи аффикс, сифатларнинг чоғиштирма, орттирма ва кичрайтириш аффикслари, сифатдош ва равишдош қўшимчалари, феълнинг ноаниқ формасини ясовчи аффикслар киради;

б) сўз ўзгартирувчи аффикслар. Сўзлар орасидаги турлитуман муносабатларни ифодаловчи аффикслар. Бу аффикслар қўйидаги группаларга бўлинади:

- а) кўплик аффикси;
- б) эгалик аффикслари;
- в) келишик аффикслари;
- г) замон ва шахс аффикслари.

Аффиксларнинг ўзак ёки негизга қўшилиш тартиби асоссан адабий тилимиздаги сингари, яъни аввал кўплик, сўнг эгалик, уидан кейин келишик аффикслари қўшилади: *аталаръимзза, гэлдъонъизлэмъ* каби. Сўзга қўшилган аффикслар тартибининг ўзгариши шу аффикслар ифода этган маъно хусусиятларига боғлиқдир. Масалан, *ағамлара* (вардъм) сўзидағи эгалик ва кўплик аффиксининг тартиби ўзгарган,

сабаби -лар аффикси ҳурматни билдирган ёки предметни группалаб күрсатиш вазифасида келаётир.

От ясовчи аффикслар. От ясовчи аффиксларни қуийдаты группаларга бўлиб кўриш мумкин:

1. Отдан от ясовчи аффикслар:

-чъ — чъ: бирор касб билдирилганувчи шахсни билдиради: *арва* — *арвачъ* (аравакаш, аравасоз), *йонығ* — *йонығчъ* (дурадгор), *балық* — *балықчъ*, *эләм* — *эләмчъ* (дарё қоровули — бакеичи).

-ча — ча: кичрайтириш маъносини билдирувчи от ясайди: *тана* — *танача*, *доғма* — *доғмача* (ўғилча), *дава* — *давача* (туморча), *дуйма* — *дуймачэ* каби.

-жсақ — жсәк, -жсық — жық: кичрайтиши-эркалаш отлари ясайди: *қозъожақ*, *дъгържәк* (ғилдирак), *ғали*:*ижәк*, *ойынжық*, *балажық*.

-даш: биргалик, ўртоқлик маъносини билдирувчи аффикс. -льқ — льқ: 1) абстракт маъноли от ясайди: *бай* — *байлық*, *той* — *тойлық* (тўёна), *аш* — *ашлық*. 2) бирор турдаги предметнинг тўплланган ўринини билдиради: *агач* — *агачлық* (дараҳтзор), *гужум* — *гужумълък* (қайрагочзор), *томмық* (тўнка) — *томмықлық* (тўнкаси кўп ер).

-чъльқ — чълық: абстракт маъноли от ясайди: *парахат-чъльқ*, *адамчълық* (одамгарчиллик), *сунначъльқ* (табибчилик), *шайтанчълық* (айёллик).

-ът/ыт: абстракт маъноли от ясайди: *салық* — *салғыт*, *йазық* — *йазғыт* (гақдир), *дузъг* — *дузғыт* (ясан-тусан).

-ман: бирор касб билдирилганувчи шахс оти ясайди: *бажъман* (бож тўпловчи; бозорком), *сейсман* (отбоқар) гузэрман (дарёдан ўтказувчи), *харасман* (тегирмончи).

-йа: жуфт отларни ясовчи аффикс: *ана* — *анаја* (опа-снингил), *ага* — *агайа* (ака-ука).

Булардан ташқари тожик тилига алоқадор бўлган-ъстан) *гульстан*), -бан — *ван* (*бағван*), -ваз (*дарваз*), -хана (*отхана*), -вэнт (*гыйавэнт* — *нашаванд*), -кәш (*фу:ткәш* — *мўри*), -паз (*ши:рәпәз*) каби кам қўлланадиган аффикслар ҳам мавжуддир.

ЭСЛАТМА: юқорида келтирилган-льқ — льқ аффикси сифатдан абстракт маъноли от ясайди: *йаманльқ*, *ейъльқ* яхшилиқ), сондан от ясайди: учлик, бешльқ (беш сўмлик қоғоз), олмошдан от ясайди: *мән* — *мәнльқ*.

Феълдан от ясовчи аффикслар: -ма — мә: *қыйма*, *доғрама* (овқат), *доғма* (ўғил), *ғоммә* (сомса).

-мач—мәч: қатұрмач, қақырмач (қасмоқ), қырмач, ғөмімеч (күмач).

-ың — ығ: йазай — зық (гуноҳ), санығ (найванд), йон — йонығ (йүниш), қаз — қазық.

-қы — қь: санғы, бұңқы (құл ара), қачқы (қочқин), ńатқы (бачадон).

-ар — әр: қац — қацар (тана), ач — ачар (калит), көчәр (арава ўқи).

-ш — ҧш — ыш: ҳаракат номи ясовчи аффикс: уръш, қуръш, оқыш, дұръш, гәлъш.

-дық — дық: оидық (чуқурлик), ғөрдьк (күргилик), бөлдьк (билим).

-ғык — ғай: өртый (говрапұш), бөлек (қисм), йөткөрье (йүттал), сиңкөрк (бурун суви), дәшык (тешик).

ғың — ғың: илғың, қырғың, сарғың (промакашка), гүлғың.

-к: дәшәк, әләк, дыргак.

мақ: оймақ (аңғашвона), тақмақ (ғийбат), буламақ (буламиқ).

-жық: қаваржық (шиш), айланжық (айлаима), қаражық (қорачиқ).

Үндөс сүзлардан от ясовчи аффикслар: зық: жыzzық (жизза), вазваззық (тутантрик).

-дө — дь: шатәр — шатәрдь (шатир-шутур), жүкнөрдь (чириқ-чириқ), гүдөр — гүдөрдь (гулдири-гулдири), вәғырдь (шовқин-сурон), бъжөрдь (пичир-пичир) ва бошқалар.

Отдан сиғат ясовчи аффикслар: -ғы — қы — ғы: қышқы, аазры, гечкы, гузғы, ахшамқы, соңқы.

-дағы — дәғү: авълдагы, көңилдагы, мәктәпдегь, көңедәгь.

-ль — лә: ақл — ақллъ, ғп — ғплъ, от — отлъ (поезд), муғ — муғлъ (қайғули).

-съз — съз: гүч — гүчсъз, аң — аңсъз, әп — әпсъз (үқувсиз).

-жан — жән, чан — чән: қа:r — қа:rжан, (сержағл), үйатчан, көңілчән, а:щән.

-лас — ләс: би:тләс (битлиқи), буртлас (шоп мүйлов).

Феълдан сиғат ясовчи аффикслар: -ақ — әк: сүз — сүзәк (сузагон), ут — утақ (ютағон), ńат — ńатақ (ёталоқ), үү:р — үү:рәк (югурук), қорқ — қорқақ.

-ғысъз — қысъз, қысъз — ғысъз: бергьесъз (бергулик эмас, бериб бўлмайдиган), чиққысъз (чиққулик эмас, чиқмайдиган).

-*вък* — *вык*: *сълкълдэвък* (силкитадиган), *паққылдэвък* (пак-пақ қиладиган), *лькълдэвък* (лик-лик қиладиган, енгилтак).

-*ык* — *ық*: *ду*: *н* — *ду*: *нық* (тиниқ, равшан), *ай* — *айык* (хушёр), *чушык* (чала) нон, бола ҳақида), *гөйьк*.

Отдан феъл ясовчи аффикслар: *ла* — *лә:и:шлә*, *башла*, *ду*:*зла*, *ойла*, *отла* (үт ёқ), *дүймәлә*.

-*а* — *ә*: *орын* — *орна*, *ойын* — *ойна*, *уст* — *устә* (орттир),

-*ар*: *сув* — *сувар*, *баш* — *башар* (бошқар).

-*ың*: *ду*: *ш* — *ду*:*шың* (учраш), *жан* — *жаның*, *демың*.

сыра — *съра*:*ессыра*, *су*:*съра*.

Сифатдан феъл ясовчи аффикслар: -*р* — *ар* — *әр*:*ақ* — *ақар*, *гөк* — *гөкәр*, *ала* — *алар*.

-*л* — *ал* — *әл*: *қарал*, *сарап*, *көпәл*, *азал*.

-*ай* — *әй*: *уллъ* — *уллай*, *къчъ* — *къчәй*.

-*сын* — *сън*:*азсын*, *көпсын*, *йатсын*.

Феълдан феъл ясовчи аффикслар: -*л* — *ъл* — *әл*: *ацъл*, *гөмъл*, *сатъл*, *доқыл*, *сөкъл*.

-*ыр* — *ър*: *учър*, *гөчър*, *йатър*, *өтър*.

-*ар* — *әр*: *чөкәр*, *чықар*.

-*н* — *ън* — *ын* — *үн* — *үн*: *гөрън*, *йувун*, *сөв* — *сөвүн*, *суран*.

-*дөр* — *дэр*, -*төр* — *тәр*: *миңдөр*, *сөвүнтөр*, *алдөр*, *өлдөр*, *қалдөр*.

-*дәстър*: *өлдьстыр* (олдирғиз), *алдьстыр*, *гүлдьстыр*/*қал* — *дәстәр*: *дъстър*.

-*вз* — *ъз*: *утъз* (ютқаз), *дамъз*, *қоркъз*, *уркъз*, *гөтъз*.

-*ала* — *әлә*: *чакәлә* (тортқила), *штәлә* (етала).

-*қыла*: *ячқыла* (варақла), *тартақыла*.

-*ш* — *ыш* — *ыш*: *алыш*, *оқыш*, *гүльш*, *дурьш* (биргалик).

Үндөв сўзлардан феъл ясовчи аффикс: -*да* — *ә*: *шақыр*-*да*, *хыттарда*, *вағырда*, *гүмбүрдә*.

Турли сўз туркумларидан равиш ясовчи аффикслар: *ча* — *чә*: *балача*, *ортсча*, *башқача*, *мәнъчә*.

-*дъян*: *бърдъян*, *шундъян*, *гүлдъян*.

-*дан* — *дән*: *тейдән* (яширин), *хавардан*, *зордан*.

-*да* — *ә*: *гештә*, *азандә*.

-*ын* — *ын*: *қышын*, *гузын*, *әлдън*.

-*ан* — *ән*: *ҳөкъм* — *ҳөкмән*, (сўзсиз, албаттa), *қастан*.

-*лап* — *ләп*: *онлап*, *гүчләп*, *дәсләп*.

-*лай* — *ләй*: *бошлай* (бекорга), *қозлай* (қўэилигича), *гөжаләй* (кечалаб).

Шеваларда синтактик (қўшиш, жуфтлаш), фонетик (урғуни ўзгартиш) йўллар билан сўз ясаш кўп жиҳатдан адабий тил нормаларига мос келади.

-лъ — лъ аффиксининг жуфтлаб ишлатилиши шевалар учун жуда характерлидир: *ақлъ-қаралъ, әръль-бәръль* (пари-бери), *изърль-чылърль* (бала-чақали). Шунингдек, -ма — ма аффикси ҳамда-ышма — ышма-, латима — латима, -ышль—ышль каби мураккаб аффиксларнинг құлланилиши айниқса жанубий Хоразм шеваларида жуда кенг тарқалған: *қуайшмала, отърьшма, қыдърьшма, гульшмә, бөльшмә, чықаръшма* (халпаны), *оқышшылъ, мънышшылъ* каби.

Күплик категорияси. Күплик тушунчасини ифода этувчи -ла — лә (қипчоқ шеваларида -лар — ләр) балала, *кыйзла, къышлә, гелиллә* каби. Бу аффикс ўзининг түлиқ формасии ундан кейин унли билан бошланадиган құшимча келгандагина сақлады: *бала + лар + а, бала + лар + ым* каби.

Күплик формасини олган отнинг келишиклар билан турланиши (әғаликсиз)

Б. к.	бала + ла ¹	кыш + лә
Қ. к.	бала + ла - - нъ	къшь + ла + нъ
Ж. к.	бала + лар + а	къшь + ләр + э
Т. к.	бала + ла + нъ	къшь + лә + нъ
Ү. к.	бала .на + да	къшь + лә + дә
Ч. к.	бала + ла + дан	къшь + лә + дән

Күплик ва әғалик аффикслари олган отнинг келишиклар билан турланиши

Б. к.	бала + лар + ым	гез + ләр + ык
Қ. к.	бала + лар + ым + нъ	гез + ләр + ыц + нъ
Ж. к.	бала + лар + ым + а	гез + ләр + ыц + э
Т. к.	бала + лар + ым + нъ	гез + ләр + ын + нъ
Ү. к.	бала + лар + - ым + да	гез + ләр + ык + да
Ч. к.	бала + лар + ым + наи	гез + ләр + ык + наи

Феъл категориясида күплик аффиксининг құлланилиши ўзбек тилининг бошқа шеваларидагига қараганда анча кенг: феълнинг III шахс күплик формаси -ла — лә аффиксини олиши керак: *бала + ла, гәлдъ + лә, оқыйатър + ла, гәлил + лә, баражак + ла* каби, яъни одатда эга билан кесим

¹ Қипчоқ шеваларыда *бағалар* формаси қуйидагича юзага келтән: *ба-
лалар* сүйездаги ўзакдан л тушшап, чўзиқлик ҳам, иккп ушларнинг катор
келиши ҳам қипчоқ шеваларига хос әмас, шунга кўра ўзаклаги а — ә ун-
лилари ўртасиша аввал бир изофас топупни ҳ пайдо бўлиб, сўнг у жараинг-
лашган: > *балалар* > *баҳалар* > *бағалар*.

күпликда мослашади, әганинг күпликда, кесимнинг бирлики да келиши эпизодик ҳодиса.

Агар сўз н сонор товуши билан битган бўлса, -ла || ла аффикси ўзак-негиз охиридаги ундош товушга таъсир кўрсатиб, уни ўзига сингдиради: гўн — гўл + ла, гэли:н — гэли:л + ла, ҳатън — ҳатъл + ла каби.

-ла || ла аффикси англатган маънолари жиҳатдан адабий тил нормаларига асосан мос келади:

1. Бир турдаги предметлар жамини кўрсатади: адам + ла, қарръ + ла, калхаз + ла, йъл + ла, гул + ла каби.

2. Предметларни группалаб кўрсатади: оила аъзоларини, ўртоқликни билдиради: эмёт + ла гэлъялэ, әнәбий + ла + ҳықына вардық.

3. Ҳурматни билдиради. Бундай ҳолатда мослашув бузилади: дайынла галдъялэ каби.

4. Кучайтириш маъносини ифода этади: ша:йъ, гейнэк гъйъп шайда + ла эттық,

кейнъмда йоқ гәпни пейда + ла эттық
гәләмән дәп гәлмыйн қалдық ву ахшам,
гөззымни өдънъ дерйа + ла эттын.

Кишилик олмошларининг 1 шахс кўплик формаси бъз + ла, II шахс кўплиги съ + ла || със + ла. Хоразмнинг айрим жойларида (Хонқа районининг айрим қишлоқлари, Урганч районининг Чандир ва Келлавут қишлоқлари) бъз + э, съз + э формаси учрайди. Қипчоқ группа шеваларида одатда -эр: бъз + эр, съз + эр.

Бундан ташқари, кўплик тушунчаси айрим эгалик аффикслари (-мэз, -ъмъз), феъльнинг шахс-сон қўшнимчалари орқали ҳам ифода этилади: барамъз, бардық, барсак, баржаксъз ва ш. к.

Шеваларда кўплик тушунчасини лексик ва синтактик йўл билан ифода этиш асос ёътибори билан адабий тил нормасига мос келади.

Эгалик аффикслари. Эгалик аффикслари, сингармонистик вариантларини ҳисобга олмагандан, шакл жиҳатдан ҳам, ифода этган маънолари жиҳатдан ҳам адабий тил чегарасидан чиқмайди.

Эгалик аффиксларининг бирликлаги шакли унли билан тугаган сўзларга қўшилганда: -м, -н, -съ || съ; кўпликда: -мъз || -мъз, -нъз || ҳыз, -съ || съ (-ларъ — лэръ); ундош билан ўнглар сўзларга қўшилганда, бирликда: -ым || ўм, -ын || ўн, -и || и (и); кўпликда: -ымъз || ўмъз, -ынъз || ҳызыз, -и || и (-ларъ — лэръ).

Эгалик аффикслари унли билан тугаган сүзларга құшилтанды, қуидагиша шаклға әга бўлади:

Унли билан тугаган сүзлар			
Қаттиқ варианти		Юишоқ варианти	
Бирлик	Кўплик	Бирлик	Кўплик
ата + м	ата + мъэз	дъйэ + м	дъйэ + мъэз
ата + и	ата + иыз	дъйэ + и	дъйэ + иыз
ата + съ	ата + съ(ларъ)	дъйэ + съ	дъйэ + съ(лэръ).

Ундош билан битган сүзлар			
Қаттиқ варианти		Юишоқ варианти	
Бирлик	Кўплик	Бирлик	Кўплик
әл + ым	ә:л + ымъэз	әл + ым	әл + ымъэз
әл + ың	ә:л + ыныз	әл + ың	әл -т ыныз
әл + ь	ад + ъ(ларъ)	әл + ь	әл -т ь(ларь)

Ўғуз группа шеваларининг характерлы хусусиятларидан бири шуки, бир бўғинли (ёпиқ бўғинли) сўз эгалик олганда, бўғин унлиси чўзилади, яъни миқдор жиҳатдан одатдаги чўзиқликка әга бўлган унлига нисбатан қисман ортиқ бўлади: *сөз — сө:зб, нан — на:нъ, саз — са:зъм* каби.

Эгалик аффиксларининг сўзга қўшилиш тартиби адабий тилдагидан фарқ қилмайди: *ат + лар + әмъэз*.

-лар || лэр аффикси ҳурмат маъносини билдириб келганда, эгалик билан ўрин алмашади: *дайықла* (тоганглар) гэлдъ. I ва II шахс кўпликда (қаратқичли биримнинг иккинчи компоненти) одатда эгалик аффиксини олмайди:

Бъзын ээткен арвага не дыйсъ? (Бизнинг тузатган аравага нима дейсиз?) Съэнъ ёйэ меймалла гэлдълэ (Сизнинг уйингизга меҳмонлар келишиди) каби.

Эгалик аффикси олган сифат, олмош, сифатдош, инфinitив каби категориялар отлашади, саноқ сонлар эса жамловчи сонга айланади. Учсын гетьпмыш (учови кетган эмиш) каби.

Келишик категориясы. Хоразм шеваларида келишиклар миқдор жиҳатдан бир хил эмас. Ўғуз группасининг асосий кўпчилигига келишиклар сони бешта; Ҳазорасп ва Янгиариқ шеваларида олтита; қипчоқ группа шеваларида ҳам келишикларнинг сони олтита.

Ўғуз группа шеваларининг ўзида, айниқса қипчоқ группа шеваларида келишик аффикслари фонетик жиҳатдан хилма-хил бўлиб, адабий тилдан озми-кўпми фарқ қиласди.

Ҳазорасп — Янгиариқ шеваларидаги келишик аффикслари

	Ундош билан тугаган сўзларга қўшиладиган аффикслар	Унли билан тугаган сўзларга қўшиладиган аффикслар
Б. к.	—	—
Қ. к.	-ын -ын	-нын -нын
Ж. к.	-ә -а	-ғә -йә -ға
Т. к.	-ъ -ъ -ы	-нъ -нъ
Ү. к.	-да -дә -та -тә	-да -дә
Ч. к.	-дан -дән -тан - -тән -нан -нән	-дан -дән

Ҳазорасп — Янгиариқ шеваларида отларнинг келишиклар билан турланиши

	Ундош билан тугаган сўзлар		Унли билан тугаган сўзлар	
	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	ат	сөз	ата	әнә
Қ. к.	ат + ын	сөз + ын	ата + нын и	әнә + нын и
Ж. к.	ат + а	сөз + ә	ата + ға	әнә + ға йә
Т. к.	ат +ъ	сөз +ъ	ата + нъ	әнә + нъ
Ү. к.	ат - та	сөз + дә	ата + да	әнә + дә
Ч. к.	ат + тан	сөз + лән	ата + дан	әнә + дән

I аа II шахс әгалик аффикслари олган отларининг келишиклар билан турланиши

	Каттиқ ўзак		Юмшоқ ўзак	
	I шахс әгалик билан	II шахс әгалик билан	I шахс әгалик билан	II шахс әгалик билан
Б. к.	бадам	мал + ып	мейнви	әльм
Қ. к.	балам + ып	мал - ын/к	мейн + ым/ын	әльм - ын
Ж. к.	балам - а	малын + а	мейн + ымә	әльм + а
Т. к.	балам + ъ	малын + ъ	мейн + ымъ	әльм + ъ
Ү. к.	балам + да	малын + да	мейн + ымда	әльм + да
Ч. к.	балам + нан	малын + нан	мейн + ымнан	әльм + нан

III шахс әгалик олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Каттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	пахтасъ	гүнъ
Қ. к.	пахтасъ + нын	гүнъ + ның
Ж. к.	пахтасъ + па	гүнъ + нъ
Т. к.	пахтасъ + нъ	гүнъ + на
Ү. к.	пахтасъ + и + да	гүнъ + и + до
Ч. к.	пахтасъ + и + нан	гүнъ + и + нэн

Урганч — Хива шеваларида келишик аффикслари

	Ундош билан битган сўзга қўшиладиган аффикслар	Унли билан битган сўзга қўшиладиган аффикслар
Б. к.	-ны -нъ	-
Қ. к.	-а -ә	-нъ -нъ
Ж. к.	-иъ -иъ	-гә -гә -ға
Т. к.	-да -дә -та -та	-ни -ни
Ү. к.	-дан -дән -тан -тан	-да -да
Ч. к.	-тан -нан -нэн	-дан -дәк

Урганч — Хива шеваларнда отларнинг келишиклар билин турланиши

Ундош билан тугаган сўзлар		Унли билан тугаган сўзлар	
Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	ат	гўл	пахта
Қ. к.	ат + нъ	гўл - нъ	пахта + нъ
Ж. к.	ат + а	гўл + э	пахта + га
Т. к.	ат + нъ	гўл + нъ	пахта - нъ
Ў. к.	ат + та	гўл + дә	пахта + да
Ч. к.	ат + тан	гўл + дән	пахта + дан

I ва II шахс эгалик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

Қаттиқ ўзак		Юмшоқ ўзак	
I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан
Б. к.	қулақым	буниш	и:шым
Қ. к.	қулақым + нъ	буниш + нъ	ди:ш + ы
Ж. к.	қулақым + а	буниш + а	ди:шын + ы
Т. к.	қулақым + нъ	буниш + нъ	ди:шын + э
Ў. к.	қулақым + да	буниш + да	ди:шым + да
Ч. к.	қулақым + ван	буниш + ван	ди:шын + ван

III шахс эгалик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

Эслатма: Хонқа ва Ҳазорасп районларининг айрим қишлоқларидаги II шахс эгалик олган отларнинг ҳаратхич келишиигидаги шаклни бошқадарор ғулади: атан - ын ўрнига атанин зарзида яйтлади, яъни тор унли туниб колади ва иккита ўз қўшилиб, чўзиқ үз ҳосил ҳимади.

	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	атъэзъ	иннаесь
Қ. к.	атъэзъ + нъ	иннаесь + нъ
Ж. к.	атъэзъ + на	иннаесь + на
Т. к.	атъэзъ + нъ	иннаесь + нъ
Ў. к.	атъэзъ + н + да	иннаесь + н + да
Ч. к.	атъэзъ + н + на	иннаесь + н + на

Қипчоқ шеваларидан келишик аффикслари

	Ундош билан тугаган сүзга құшиладыган аффикслар	Унли билан тугаган сүзге құшиладыган аффикслар
Б. к.	-дың -тың -дъып -тъып	-пън -нън -нь нъ
Қ. к.	-да -та -дъ -тъ	
Ж. к.	-гә -ка -ға	гә -ға
Т. к.	-дь -ть -дъ -тъ	нъ -нъ
Ү. к.	-да -та -дэ -та	-да -дә -та -то
Ч. к.	-дан -тан -дэн -тэн -нан -нэн	-дан -дэн

Қипчоқ шеваларидан отларниң келишиклар билан турланиши

	Унли билан тугаган сүзлар		Ундош билан тугаган сүзлар	
	Қаттиқ үзак	Юмшоқ үзак	Қаттиқ үзак	Юмшоқ үзак
Б. к.	бала	гүйә	балък	гүл
Қ. к.	бала + нън	түйә + нън	балък +	гүл + дън
Ж. к.	бала + га	түйә + гә	балък + қа	гүл + гә
Т. к.	бала + нъ	түйә + нъ	балък + тъ	гүл + дъ
Ү. к.	бала + да	түйә + дә	балък + та	гүл + дә
Ч. к.	бала + дан	түйә + дэн	балък + тан	гүл + дэн

I па II шахс әгалик аффикслари олган отларниң келишиклар биләп турланиши

	Қаттиқ үзак		Юмшоқ үзак	
	I шахс әга- лик билан	II шахс әга- лик билан	I шахс әга- лик билан	II шахс әга- лик билан
Б. к.	башъм	кашън	көзъм	сөзък
Қ. к.	башъм + ын	кашън + ын	көзъм + ын	сөзък + ын
Ж. к.	башъм + а	кашън + а	көзъм + а	сөзък + э
Т. к.	башъм + дъ	кашън + дъ	көзъм + дъ	сөзък + дъ
Ү. к.	башъм + да	кашън + да	көзъм + да	сөзък + дә
Ч. к.	башъм + нап	кашън + нап	көзъм + нап	сөзък + кэн

**III шахс әгалик аффикслари олган
отларнинг келишиклар биљан
турланиши**

	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	қулагъ	өжәгъ
К. к.	қулагъ + иң	өжәгъ + иң
Ж. к.	қулагъ + па	өжәгъ + па
Т. к.	қулагъ + иң	өжәгъ + иң
Ү. к.	қулагъ + иң + да	өжәгъ + иң + дә
Ч. к.	қулагъ + иң + нап	өжәгъ + иң + нән

Эслатма: 1. Қипчоқ шеваларида, айникеа ўғуз шеваларига якин ерларда қаратқич билан тушум келишигининг аффикслари бир хил, яъни қаратқич келишиги аффиксларининг охирги 4 товуши тушган: атъ(ж) түйагъ, паловлъ(ж) майъ каби

2. Қипчоқ шеваларима қаратқич келишигининг аффикси ундош товушлардан сўнг -дъи || -еңи || -тыи || -тәи дир, бирок айрим жойларда ж ва и, 4 бурун товушлари билан битган сўзлар қаратқич келишигига -нии || -иән аффиксларини олишлари мумкин: қум + иән ишъиңа кетти, нан + иән ушынгъ каби.

Кўмакчилар. Хоразм шеваларидан кўмакчилар тузилиниши, англатган маънолари жиҳатдан адабий тил нормаларига мос келади. Агар айрим фонетик фарқлар ҳисобга олинамаса, уларнинг ташқи шакли ҳам адабий тилдаги кўмакчиларга ўхшашдир.

Шеваларда кўмакчили конструкция ниҳоят даражада кенг тарқалган бўлиб, уларнинг англатган маънолари ҳам хилма-хилдир. Масалан: билан кўмакчисининг баъзи бир маъноларини кўрайлик:

1. Биргалик маъноси:

ешғъца гул экәмэн чым бълән,
сон ғотәсөн, мән қаламан кым бълән,
сон ғетәсөн йолда йолдашыц вълон,
мән қаламан өйдә гөз йа:шъм бълән (қўшиқ).

2. Қурол маъноси:

ша:йъ гейнәк тъктым сәдәплә вълан,

шунча йалвараман әдәплө вълән,
қанъ айтсыя, мән балага на дәпмән,
мәннән қутълымъйдъ бу гәплө вълән (қүшиқ).

3. Масофа маъноси.

дейра вълән геттъ йа:ръм гомоль,
қайтып гәсә, ҳунъ йа:ръм дәмоль... (қүшиқ).

4. Вақт маъноси:

қара гәз йа:р бълормәкән дәрдымъ,
йүрәк ҳапърдъйдъ гөрьшым бълән (қүшиқ).

Шунингдек, билан кўмакчиси сабаб, муносабат каби бир
канча маъноларни ифода этиши мумкин.

Хоразм шеваларида қуйиндаги кўмакчилар мавжуд:

Угуз шеваларида

Қипчоқ шеваларида

вълән || бълән, үчи, арқалъ,
қаршъ, қарал, қирағанды,
гөрә, йараша, йан (томон),
сайын, илэръ, эввәл, сон,
гейни, бәръ, башина (бери),
башқа, алд, арқа, орта,
тарлан, ара, и:ч, деш, тей,
аст, үст, дәпә, ҳак, дөгръ.

мънән, үчи, арқалъ, қаршъ,
вет, қарал, қирағанды, көрә,
йараша, йақ (томон), саръ,
сайын, илгаръ, тарлан, буръын,
эвәл, кийин, сон, беръ, көрә,
бъяқ, башқа, алд || элд, арқа,
йан, орта, ара, тъш, ич,
түв (таг), аст, үст, тепә, ҳак,
тувръ, тупралъ ва ш. к.

Эслатми: 1. Адабий тилдаги қадби, сингари кўмакчи-
лари энгизатган маъни ўгуз шеваларида -дъян || -доий аффик-
си ёрдами билан ифодаланади (қипчоқ шеваларида: -дәй || -дѣй);

2. Адабий тилдаги қадар, довур кўмакчилари азлатган
маъни -чән || -чанъ аффикслари орқали берилади: ша:рачән
(шахарга қадар), са:т опа чалла (соат ўнга довур).

3. Ҳазорасл ва Богот районларининг айrim жойларидан
адабий тилдаги „кейин“ кўмакчи-равиш вазифасини кез || кез
сўзи ўтайди: мәни кеззим наан гандъ (менинг кетимдан келди),
хулипай кеззин мәни каби.

4. -са:йн аффикси кўмакчи вазифасида қўлланиши билан
бирга отлик хусусиятларини ҳам сақлаган: са:чъм са:йн өмүр
бәргъий худа:йъм.. (қүшиқдан).

5. Йан сўзи томон кўмакчиси вазифасида келади: мәктәб
йа:на гетти (мактаб томонга кетди — қипчоқ шеваларида мәк-
тәп йаққа кетти).

Сифат. Сифат категориясидаги умумтурк тилларига хос
булган хусусият Хоразм шевалари учун ҳам хосдир. Бу
хусусиятнинг энг характерлilаридан бири сифатнинг от ва
равиш туркумларидан кескин фарқ қилмаслигидир. Бу нарса

сифатларнинг от, феъл билан алоқага киришувида (бира-кувида) очиқ кўринади. Буни сифатлардаги семантик ҳара-катчаниклида ҳам кўриш мумкин. Ўзбек адабий тилида: *қора* (сифат), *қора* (от), *кўк* (сифат), *кўк* (от), *оқ* (сифат), *оқ* (от), *ола* (сифат), *ола* (от), *қизил* (сифат), *қизил* (от — ча-ла янчилган буғдой), сариқ (сифат), сариқ (от — касаллик) ва бошқалар. Жанубий Хоразм шеваларида юқоридаги мисолларнинг биринчи бўғин унлисини чўзиш йўли билан маъно фарқланади: *ала* (сифат), *а:ла* (от), *ақ* (сифат), *а:қ* (от), *гөқ* (сифат), *гө:қ* (от)¹ *қара* (сифат), *қа:ра* (от), *саръ* (сифат), *са:rə* (от) ва ш. к.

Бундан ташқари, сифатни равишдан фарқлашга иштилиш ҳам сезилади. Сифат билан феъл биринчи келганда ҳам (хол вазифасида), айниқса икки бўғинли сўзларда, урғунииг одатдаги жойи ўзгариб, биринчи бўғинга кўчади: *йахш* а:дам, *йахш* и:льйдъ, *йаман* гөрэмэн; *йъмшақ* гәп—йъмшақ гәппрьдъ; ачық гәп — ачық айттъ. Бир бўғинли сўзларда эса унли чўзилади: *тез* а:дам — *тэ:з* гәл, *ко:n* сөлләйдъ, *а:з* йыйдъ каби.

ке:p сөлләмә, *а:з* сөлләйен *йахшърақ*,
ке:p сөлләдым, дейдъ башъмә тайақ.

Айрим сифатларнинг охиридаги *қ*, *ғ*, *қ*, *г* товушлари икки шевада ҳам тушган, лекин бу ҳодиса икки группа шевада иккиси хил натижга берган:

1. Ўгуз шеваларида ё ўзакдаги ундош иккиланган, ёки биринчи бўғии унлиси чўзилган.
2. Қипчоқ шеваларида эса охирги ундошнинг тушуви билан биринчи бўғин унлиси одатдаги чўзиқликда қолган ёки айрим ҳолларда ундош иккиланган.

Шеваларда яна бир характерли хусусият бор: *-лық* || *-лық* аффикси *-лы* || *-лы* аффиксидан кескин фарқланади. *-лық* || *-лық* ҳамма вақт от ясайди, *-лы* || *-лы* отдан сифат ясайди. шунингдек *-лы* || *-лы* аффикси ниҳоят даражада ҳосилдор: *атлы*, *ашеклъ*, *машънлъ*, *арвалъ*; *машънлъ* гәлдъм, *ашеклъ* геттьк; *дойъмлъ* (тўқ), *олтъръмлъ* (яшовчи), *қуяшлъ* (гун), *айазлъ* (гө:жә), *қызықлъ* а:дам (қизиқ одам), *гөрьмлъ*, *севумлъ*, *гөрьшлъ*, *мънышлъ* ва бошқалар.

қыйа-қыйа бақышлъ,
жанъм ота *йақышлъ*.

¹ Бу сўзининг лек варианти ҳам бор: *кўк* — осмон.

он бармақы нақышлъ
қы:эла гөләр йа:p-я:a:p

-ль || -лъ аффиксини жуфтлаб ишлатиш ҳам Хоразм шевалари учун характерлидир: *ақлъ-қаралъ* (ола-чибор), *иъвръ-чизъръ* (бала-чақали), *гә:жөль-гүндүзль* (кеча-кундуз) каби.

**Құйидатын мисолларда буни очық
күриш мүмкін:**

Үғуз шеваларыда	Қипчоқ шеваларыда	Адабий тилде
қатъ	қаттъ	қаттиқ
сасъ	сассъ	сассиқ
а:жъ	аичъ	ааччик
сүжъ	чүччъ сүччъ	чүчүк кичік
къичъ	къичъ	
ку:ръ	куръ	куруқ
улъ	уллъ	улур
са:ръ	саръ	сарик
ди:ръ	тыръ	тирик
до:лъ	толъ	түлиқ

4

Иккى группа шевада ҳам нисбий сифатнинг ясалиши, айрим фонетик айрималарни ҳисобга олмаганда, асосан бирдек ва адабий тил нормасига мөс келади (сифат ясовчи аффикслар бобига қаралсın).

Үғуз группа шеваларыда сифатнинг күрсаткичи -рақ, Қипчоқ шеваларыда -рақ || -рәк. Белгини камайтувчи эффикслар -ымтър — әмтър || -имтъл || -әмтәл, -ғыш (сарғиш).

Қипчоқ группа шевалари тарқалған айрим жойларда *сарғылт*, *қызығылт* (сарғиш, қизғиши) формалари ҳам учрайди.

Сифатнинг орттирма ва интенсив даражаларини ясаш усули асосан адабий тилге мөс келади: *қып-қызыл*, *ап-пақ*, *сан-саръ*, *гөм-гөк*, *долна-дорғъ*, *дәмдәк*, *әң гү:чль*; ҳәм мәдән хүшрой, ҳәммәдән ақыллъ каби.

Олмош, Үғуз группа шеваларыда кишилик олмошлари: *мән*, *сән*, *хү* || *ву*, *бъзла*, *съзла*, *хула*.

Қипчоқ группа шеваларыда: *мен*, *сен*, *во*, *бъзэр*, *сълэр* (*съзэр*), *волар*.

Кишилик олмошларининг келишик билан турланиши:

I. Ўғуз шеваларыда

	Бирлик			Күплилк		
Б. к.	мән	сән	ху	бъэлә	съзә	хула
Ж. к.	мәң	сәң	хунъ	бъэләнь	съзәнъ	хуланъ
Ж. к.	мана	сана	хуңа	бъэләро	съзәрә	хулара
Т. к.	мәң	сәң	хунъ	бъэләнь	съзәнъ	хуланъ
Ү. к.	мәндә	сәндә	хунда	бъэләдә	съзләдә	хулада
Ч. к.	мәннән	сәннән	хундан	бъэл- дән	съзл- дән	хуладан-

1. Қипчоқ шеваларыда

	Бирлик			Күплилк		
Б. к.	мен	сен	во	бъэр	съләр	волар
Ж. к.	меньң	сепниң	воньң	бъэрдән	съләрдән	волардын
Ж. к.	мана	сана	вона	бъэрға	съләргә	воларға
Т. к.	мань	сень	вонъ	бъэрль	съләрдь	волардь
Ү. к.	мендә	сепла	вонда	бъэрдә	съләрдә	воларда
Ч. к.	меннән	сеннән	воннан	бъэрдән	съләрдән	волардан

ЭСЛАТМА: 1. Ҳазорасп шевасида мән олмошининг қаратқичдаги формаси мәнъң;

2. Худди шу шевада баъзан ўрин келишигигида келган мән, сән олмошларининг мәннә; сәннә шакли ҳам учрайди: урдърма, буважан, гуна мәннәмәс, ҳәннә гәлдъ, сә:дәт әнәдән гәлдъ (Х -асп, Бешта қишлоқ);

3. Қипчоқ шевалари тарқалған айрим жойларда бъз олмошининг қаратқичдаги шакли бъзың тарзида бўлади;

4. Урганч, Хонқа районларининг айрим қишлоқларида бъз, съз олмошларининг бъзә, съза формалари ҳам учрайди.

Кишилик олмошларига эгалик маъносини билдирувчи -ники аффикси қўшилганда қўйидагича бўлади:

а) Ўғуз шеваларыда б) Қипчоқ шеваларыда

мәнъкъ,	сәнъкъ,	хунъкъ	менъкъ,	сенькъ,	вонъкъ
бъзлә-	съзлә-	хуланъ	бъзәр-	съләр-	волар-
нъкъ,	нъкъ,	қы	дъкъ,	дъкъ,	дъкъ

Эпизодик равища вонькъ, волардъкъ формалари ҳам учрайди.

Кишилик олмошларига таққослаш маъносини билдирувчи -дыйн аффикси қўшилганда: *мәнъңдыйн, сәнъңдыйн* шаклига эга бўлади.

Кўрсатиш олмошлари: *бу, шу, ху, оша, аншу, иншу* (мана шу).

Кўрсатиш олмошларининг келишиклар билан турланиши

Б. к. *бу* *шу* *иншу* *оша* *аншу*

Қ. к. *мунъ* *шунъ* *иншунъ* *ошанъ* *аншунъ*

Ж. к. *муча* *шуца* *иншуца* *ошана* *аншуна*

Т. к. *мунъ* *шунъ* *иншунъ* *ошанъ* *аншунъ*

Ў. к. *мунда* *шунда* *иншунда* *ошанда* *аншунда*

Ч. к. *муннан* *шуннан* *иншуннан* *ошаннан* *аншуннан*

Кипчоқ шеваларида: *бу, мънов, анав, мәнә, ана, мънишу, эншу, мънәкәй, энәкәй*.

Кўрсатиш олмошларининг келишиклар билан турланиши

Б. к. *бу* *мънав* *анав* *мънишу* *эншу*

Қ. к. *мунъц* *мънавдъц* *анавдън* *мънишунъц* *эншунън*

Ж. к. *муча* *мънавға* *анавға* *мънишуца* *эншуца*

Т. к. *мунъ* *мънавда* *анавдъ* *мънишунъ* *эншунъ*

Ў. к. *мунда* *мънавда* *анавда* *мънишунда* *эншунда*

Ч. к. *муннан* *мънавдэн* *анавдан* *мънишуннан* *эншуннан*

Сўроқ олмошлари: *към, нә, наяв, нъчък, қассо не рә, нъчә, наевчун, найә: към саца наяв додъ* (ким сенга нима деди?)? *Ву* *къшь къмъңиз* *воладъ?* *Нъчә а:дам* (нечта одам).

Белгилаш олмошлари: *бутун, баръ, ҳамма, ҳаммачъсь, жомъисъ*; адамланъ *ҳаммачъкъ* йенналасын (одамларининг ҳаммаси йигилсин).

Ўзлик олмоши: *уз || өз.*

Булишсиэлик олмоши: *ҳеч към, ҳеш насса || йешкъм, йештәма.*

Гумон олмошлари: *бърәв, бърнассә; элләкъым* формаси сийрак учрайди:

ромалъмнъ ўу:дъм, сәрдъм гўлләрә,

ромал апәрьпсъс эллә қымләрә... (қўшиқ).

Аллаким, кимдир, алланима, нимадир маъносида *бъльмман* (билимаймай) към, *бъльмман наот* бирикмаси кенг тарқалган: *бъльмман* към суръятър съенъ каби.

Соя. Саноқ сонлар. Бър, иккъ, уч, дөрт, беш, алтъ, йеддъ, сәккъс, доққыс, он, омбър, он ыккъ, оннуч, он дәрт, омбеш, он алть, он йеддъ, он сәккъс, он доққыс, йыйрмо,

оттъс, қырқ(х), олль, алтмъш, йетмъш, сәдсөн, дохсан, йуз, мън.

Тартиб сон. Саноқ соннинг кетига -нжъсъ, -ънжъсъ || -нжъсъ || -зңжъсъ аффикси қўшиш ўюли билан тартиб сон юзага кела-ди: бърнжъсъ, онънжъсъ, эллынжъсъ каби; -ләнжъсъ аффикси ўл-чов тартибини англатади: дөртләнжъсъ (кү:ш — калиш), он-ланжъсъ (ши:шə), қырқланжъсъ тута (қирқинчи ип).

Улущ сон. Саноқ сон охирига -дан || -дан аффикси қўшилса, улуш сон ясалади: бир + дән, беш + дән, он + дан.

Чама сон. Саноқ сонга чақль аффикси қўшилса, чама сон ясалади: беш чақль, йийирмә чақль (йигирматача) каби. Шунингдек, жуфт сонларга дыйн аффиксини қўшиш билан ҳам чама сон ясалади: гали:нә үч-дөврт дыйн гөйнак тикдълә. Қипчоқ шеваларида чама сон аффикси -лаган || -ләгап: ме:льско йъғърмәләгап адам келишть (мажлисга йигирма-тча одам келишди); қазу:ға алтмъшлаган калхоччъ кетть (канал қазишга олтмиштacha колхозчи кетди).

Жамловчи сон. Саноқ совларга тегишли шахс, әгалик аффикси қўшилиб келиши билан биргалик сон ясалади: ик-кимъз гәлдък, бешинъз бъргә ишләдънла. Қипчоқ шеваларнда жамловчи сон -ав || -ев аффикслари ёрдами билан ясала-ди: екәв, учәв, алтав.

Сяноқ сонларга -лап || -ләп аффикси қўшилиши орқали ҳам жамловчи сон ясалади: онлап, йузләп; мънлап адамла жан тойдъръб ишлайтальла.

Сон (миқдор) маъносини ифода этувчи *тода*, *пъттыйн* (жиндак), *көп*, *азғана* || *пэгына* каби сўзлар воситаси билан ҳам умумлашган миқдор маъноси ифода этилади.

Вақтни билдириш учун қуйидаги усулдан фойдаланилади: сә:т он ъккисъ қараадъ (двенадцатый час), она омбеш (тўқ-қиздан ўн беш минут ўтди), бърә йийирмә мънът (ўн икки-дан йигирма минут ўтди), чә:рәкәм сәккъс каби.

Феъл. Феълнинг ноаниқ формаси (инфинитив). Икки группа шевада ҳам феъл ноаниқ формасининг кўрсаткичи -мақ || -мәк.

Ўғуз группа шеваларнда инфинитив формаси маъно ва функцияси эътибори билап ҳам, қўлланиш жиҳатдан ҳам марказий ўзбек шеваларидан бирмунча фарқ қиласди.

1. Феълнинг ноаниқ формаси кўп вақт иш отлари ўрнида келнб, от категориясига хос барча хусусиятларга эга бўлади:

а) келишиклар билан турланади: қоншъ, қояшъдан е:р турмакнъ өриянъптъ (мақол).

Хәй-хәй дәмәкә гәльдым,
 қаймақ иемәкә гәлдым,
 қаймақ әдь ба:нам
 йа:рнъ ғөрмәкә гәлдым (қүшик).
 Қы:зла гәлдь гәли:н ғөрмәкә,
 гәли:н геттү тәзәк термәкә (макол);

б) күплик аффикси -ла || -ла ни олади:

Быр көлчә гүл әктүм әрмәклә үчүн,
 и:чында салланъб һүрмәклә үчүн,
 сұ:ратыңнъ сальп қойдым қойшым,
 истәйән вахтъмда ғөрмәклә үчүн (қүшик);

в) әга бўлиб келганидек, кесим вазифасида ҳам кела олади:

қоши қошмақ — баръб ғәлмәк,
 арва мънмәк — салланъб һўримәк,
 сыйман сыймақ — жсан чықмак (мақол).

г) гәрәк сўзи билан ҳамма вақт феълнинг иоаниқ формаси ишлатилади: бармақ гәрәк, иемәк гәрәк; лекин бўлишсиз формаси — бармайни гәрәк.

Феълнинг буйруқ-истак формаси.

Ўғуз шеналарида

Қаштодж шеналарида

Бирлик

Бирлик

мәп сәп ху	барийн, гәльин бар, гә(л) барестын, гә(л)сын	мен сен во	барайни, келэйни боп, ке(л) барстын, ке(л)сын
		Күплик	Күплик
бызлә сызлә хула	баралъ, гәләлъ барыша, гәльнүз барестыла, гәльсүллә	бызэр сылэр волар	баръйқ, кельйк барышлар, кельнлор барстын, ке(л)сын

Бүйрүк-истак феълининг бўлишсиз формаси

	Ўгуз шеваларида	Кипчоқ шеваларидада	
	Бирлик	Бирлик	
мән сон ху	бармагайын, гәлмагәйин барма, гә(л)мә бармасын, гәл(л)мәсын	мен сен во	барманын, ке(л)мәйин барма, ке(л)ма бармасын, ке(л)мәсын
	Кўплик		Кўплик
бизла сизла хула	бармагайимъиз, гәлмагәй мъиз бармагайисъила, гәлмагәй- съила бармагай, гәлмагәй	бизэр сизор полар	бармагайимъис, ке- мәгәйимъис бармагайисълар, ке- мәгасълар бармагай, кемәгай

-тай || -гый, -тэй || -тый || -йэй-йай аффиксен орқали ясалган формаси ёлғиз истак манносини билдиради:

	Ўгуз исеналарида	Кипчоқ исеналаридада	
	Бирлик	Бирлик	
мән сон ху	баргайиман, гә(л)гәймән баргайисан, гә(л)гәйисан баргай, гә(л)гәй	мен сен во	баргайман, кегайимән баргайсан, кегайисан баргай, кегай
	Кўплик		Кўплик
бизла сизла хула	баргайимъиз, гә(л)гәйимъиз баргайисъила, гә(л)гәйисъила баргайла, гә(л)гәйла	бизэр сизэр полар	баргайимъиз, ке(л)гәйимъиз баргайисълар, ке(л)гәй- съалар баргайлар(лар), ке(л) — гән(лар).

Мисол: баргайисан-а, баргайсан, гәлгайисан-а, йа:r--йа:r, әввәлгъиль мө:ръван болгайисан-а, йа:r-йа:r. (Кўшиқ).

Шарт фъли. Шарт феъли шеваларда ҳам феъл негизига-са || -са аффиксини қўшиш орқали ясалади.

Шарт феъли шахс аффиксларини олганда қуйндагича бўлпди.

Ү ғ ү з ш е в а л а р и д а

	Бирлик		Күплик
мән сән хү	барсам, гәлсәм барсан, гәлсән барса, гәлсә	бъазә сызла хула	барсак, гәлсәк барсаныла, гәлсәңзыла барсала, гәлсәлә

Қ и п ч о қ ш е в а л а р и д а

	Бирлик		Күплик
мен сен во	барсам, гәлсам барсан, келсән барса, келса	бъазэр сыләр волар	барсак, келсәк барсанлар, келсәңләр барса, келса

1. Үтган замон феъл формалари: 1. Үтган замон аниқлик феъли. Үтган замон аниқлик формаси феъл негизләрига -дь || -дә + тегишли шахс аффиксларини қүшиш брқали ясадади.

Ү ғ ү з ш е в а л а р и д а

Қ и п ч о қ ш е в а л а р и д а

	Бирлик		Бирлик
мән сән хү	ал + дъ + м, гәл + дъ + м ал + дъ + н, гәл + дъ + н ал - дъ, гәл + дъ	мен сен во	ал + дъ + м, кел + дъ + м ал + дъ + н, кел + дъ + н ал + дъ, кел + дъ

Күплик

Күплик

бъазә	ал - ды + к, гәл + ды + к	бъазэр	ал + дъ + к, кел + дъ + к
сызла	ал + ды + ц + ла, гәл + ды + ц + ла	сыләр	ал + дъ + цы + лар, кел + дъ + нызләр.
хула	ал -- ды + ла, гәл + ды + ла	волар	ал + ды(лар), кел + ды (лар)

2. Тарихий ўтган замон феъли. Тарихий ўтган замон феъл формаси феъл негизига -гән || -йән || -кән, -ған || -қан + тегишили шахс аффиксларини қўшиш орқали ясалади.

	Ўғуз шеваларида	Қипчок шеваларида	
	Бирлик	Бирлик	
мән	оқы + ғам + ман, бер + ган + мән	мен	оқъ + ған + ман, бер + гән + мән
сәп	оқы + ған + сан, бер + гән + сәп	сен	оқъ + ған + сан, бер + гән + сәп
ху	оқы -ған, бер -ған	по	оқъ + ған, бер + гән
	Кўплик	Кўплик	
бъзлә	оқы + ғам + мъз, бер + гәм + мъз	бъзэр	оқы + ғам + мъз, бер + гәм + мъз
съялә	оқы -ған + съяла, бер + гән + съялә	съялэр	оқъ -ған + съялар, бер + гән + съялар
хула	оқы + ғал + ла, бер + гәл + лә	волар	оқъ + ған, бер + гән

3. Ўтган замон ҳикоя феъли. Ўтган замон ҳикоя феъли-нинг формаси феъл негизига -ил(и) + тегишили шахс қўшимчаларини қўшиш орқали ясалади.

	Ўғуз шеваларида	Қипчок шеваларида	
	Бирлик	Бирлик	
мән	наэ + ъл + ман, гөр + ъл + мән	мен	йаэ + ъл + ман, көр + ъл + мән
сәп	йаэ + ъл + сан, гөр + ъл + сәп	сен	йаэ + ън -сан, көр + ън -сәп
ху	йаэ + ъл + тъ, гөр + ъл + тъ	по	йаэ + ъл -тъ, көр + ъл + тъ

	Күплик		Күплик
бъзла	йаз + ъп + мъз, гөр + ъп + мъз	бъзэр	йаз - тъп + мъз, көр + ъп + пъс
сызла	йаз + ъп + съзла, гөр - тъп + съзла	сылэр	йаз + ъп + сълар, көр + ъп + сълар
хула	йаз + ъп + тъла, гөр - ъп + тъла	волар	йаз + ъп + тъ(лар), көр + ъп + тъ(лар).

Сифатдош формасига -дь || -дә аффикси қүшиш орқали ҳаракаттинг содир бўлганлиги тахмин қилинади, гумон, ноаниқлик маънолари ифода этилади: *барған + дь* (борган-дир), *ёйнә гетгәндь* (уйига кетгандир) каби.

Ўтган замон феълларининг бўлишсиз формаси икки группа шевада ҳам негизга -ма || -мә аффиксини қўшиш орқали ясалади.

Бўлишли	Бўлишсиз	Бўлишли	Бўлишсиз
бардъ	бармадъ	гэлдъ	гэлмэдъ
барған	бармаган	гэлгән	гэлмәгэн
баръптъ	бармангъ	гэльптъ	гэлмэнтъ
барғандъ	бармагандъ	гэлгандъ	гэлмәгандъ

Эслатма: 1. Ўгуз шеваларида ўтган замон феълининг бўлишсиз формаси одатда қаттиқ ўзакларда: *барма:н*, юмшоқ ўзакларда: *гэлмайэн* тарзида бўлади.

2. Тарихий ўтган замон феълида бўлишсизлик маъноси ўйқ сўзи билан ифода этилганда, *-ған* || *-гән* аффиксининг сўнгги ҳ ундоши кўпинча тушади: *барға йоқ*, *келгә йоқ* каби.

3. Ўгуз групса шеваларида (юмшоқ ўзакларда) тарихий ўтган замон феъл (сифатдош) кўрсаткичи *-гән* аффиксининг биринчи товуши икки унли ўртасида келганда, *р*, *л*, сонорларидан сўнг одатда ӣ га ўтади: *гэйэн* (келган), *и:шләйэн*, *бәриғэн*, *өлийэн* каби.

Ўтган замон мураккаб феъл формалари. Бу феъл формалари *ә* (қипчоқ шеваларида *е*) тўлиқсиз феъл тусланган шаклининг ўтган замон содда феъл формаларига қўшилиб келиши орқали ясалади.

Үзоқ ўтган замон феъли. Бу феъл формаси *-иб|| (б)* ли равншдошга *ә (ә)* тўлиқсиз феъли тусланган шаклининг қўшилиб келиши орқали ясалади. Икки группа шевада ҳам равншдошнинг *б* элементи икки унли ўртасида *в* га ўтади: қипчоқ шеваларида *ә* тўлиқсиз феъли чўзиқ *и:* тарзида талаффуз этилади.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мән сан ху	баръвәдъм, гэльвәдъм баръвәдъи, гэльвәдъи баръвәдъ, гэльвәдъ	мен сен во	баръви:дъм, кельви:дъм баръви:дъи, кельви:дъи баръви:дъ, кельви:дъ
	Кўплик		Кўплик
бъалә съалә хула	баръвәдък, гэльвәдък баръвәдъиъзла, гэль- вәдъиъзла барвадъла, гэльвәдъла	бъазэр сълэр волар	баръви:дък, кельви:дък баръви:дъилер кельви: дъилер баръви:дъ(ләр), кельви: дъ(ләр)

Эслатма: Ўғуз шевалари тарқалган айрим жойларда (Хонқа райони) равншдошнинг *б* элементи икки унли ўртасида жарангсиз ҳолича қолади: *гэльвәдъ*, *баръвәдък* каби.

2. Ўтган замон давом феъли. Ўтган замон давом феъли сўз негизига *-ар(r)* аффикслари қўшилиб, сўнг *ә (ә)* тўлиқсиз феъли тусланган шаклининг тиркалиши орқали ясалади.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шевалариданда
	Бирлик		Бирлик
мән сан ху	йазарәдъм, ойнарәдъм йазарәдъи, ойнарәдъи йазарәдъ, ойнарәдъ	мен сен во	йазари:дъм, ойнари:дъм йазари:дъи, ойнари:дъи йазари:дъ, ойнари:дъ

	Күплик		Күплик
бъзлэ съэлэ	йазарәдък, ойнарәдък йазарәдънъэлэ, ойнарәд- ънъэлэ	бъзэр сълэр	йазари:дък, ойнари:дък йазарн:дънлэр, ойнари: дънлэр
хула	йазарәдълэ, ойнарәдълэ	волар	йазари:дъ, ойнари:дъ

3. **Үтган замон гумон феъли.** Үгүз шеваларида үтган замон гумон феъли -иб(-б)ли равишдошга -мыш || мыш өлементининг қўшилиб келиши орқали ясалади.

	Бирлик		Күплик
мән	гөрьпмышмән, қалъпм- шмән	бъзлэ	гөрьпмышмъз, қалъпмъ- шмъз
сән	гөрьпмышсән, қалъпм- шиссан	съялэ	гөрьпмышсъз, қалъпм- писъз
ху	гөрьпмыш, қалъпмыш	хула	гөрьнмышла, қалъпм- шла

Қипчоқ группа шеваларида үтган замон гумон феъли -ғән || -ған (-қан, -қан) аффикси олган сўзга -мыш || -мәш тўлиқсиз феълининг қўшилиши орқали ясалади.

	Бирлик		Күплик
мен	ке(л)гәнъмымән	бъзэр	ке(л)гәнъмышмъс
сен	ке(л)гәнъмымсән	сълэр	ке(л)гәнъмышсъзлэр
во	ке(л)гәнъмыш	волар	ке(л)гана(л)мыш(лэр)

Э (e) тўлиқсиз феълининг экән (екән) формаси икки труппа шевада ҳам деярли барча феъл формаларига қўшилиб кела олади: барғанәкән, гәйәнәкән, гетъптәкән, шурәдәкән отърадәкән, гәләйтәрганәкән, баржакән, бараракән ва шу кабилар.

Ёлғиз үтган замон аниқлик феъли билангина экән формаси бириколмайди.

ә (e) түлиқсиз феълининг әдь, әмьши шакллари: барғанәдь, баръвәдь, барапәдь, барайатърганәдь, барапәдь, баржасқәдь, барғанәмьши, барғымыш, барайатърганмыши, барапәмьши, баржасқәмьши каби.

II. Ҳозирги замон феъл формалари: 1. Ҳозирги замон аниқ феълининг күрсаткичн -йатър(қипчиқ шеваларida -ватър).

Үғуз шеваларida		Қипчоқ шеваларida	
Бирлик		Бирлик	
мән сән ху	барйатърман, гетйатърман барйатърсан, гетйатърсан барийатър, гетийатър	мен сен во	барнатърман, кетватърман барватърсан, кетватърсан барнатър, кетнатър
бъзәлә съзлә хула	бариятърмъз, гетийатърмъз: барийагърсъзла, гетийатър- съзла барийатърла, гетийатърла	бъзәр сълөр волар	барватърмъз, кетийатърмъз барватърсълар, кетватърсълар барнатър, кетнатър

2. Ҳозирги-неласи замон феъли.

Үғуз шеваларida		Қипчоқ шеваларida	
Бирлик		Бирлик	
мән сән ху	оқыйман, соръйман оқыйсан, соръйсан оқыйдъ, соръидъ	мен сен во	оқыйман, суръйман оқыйсан, суръйсан оқыйдъ, суръидъ
бъзәлә съзлә хула	оқыймъз, соръймъз оқыйсъзла, соръйсъзла оқыйдъла, соръидъла	бъзәр сълөр волар	оқыймъз, суръймъз оқыйсълар, суръйсълар оқыйдъ, суръидъ

Хозирги-келаси замон феъл формаси -мъ || -мъ, -ма || -мә сүроқ юкламаси билан ишлатилганда, қуйидагича бўлади:

		Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
		Бирлик		Бирлик	
мән сән ху	барамамыъ, гәләмәммъ барасаммъ, гәләсәммъ барамъ, гәләмъ	мен сен во	барамамма, келәмәммә барасама, келәсәмә барама, келәмә		
		Кўплик		Кўплик	
бъзла съзла хула	барамъэмъ, гәләмъэмъ барасъзламъ, гәләсъзламъ барамъла, гәләмъла	бъзэр съзэр волар	барамъэма, келәмъэма барасъларма, келәсълармә барама, келамә		

III. Келаси замон феъл формалари. 1. *Келаси замон аниқ феъли. Келаси замон аниқ феъли -жак || -жәк аффикси ёрдами билан ясалади (қипчоқ шеваларида фақат -жак)*

		Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
		Бирлик		Бирлик	
мән сән ху	гәржәкмән, алжакмән гәржәксөн, алжаксан гәржәк, алжак	мен сен во	кәржакмән, алжакмән кәржаксан алжаксан кәржак, алжак		
		Кўплик		Кўплик	
бъзла съзла хула	гәржәкмъэз, баржақмъэз гәржәксъзлә, баржақсъзла гәржакла, баржақла	бъзэр съзэр волар	кәржакмъэс, баржақмъэс кәржаксъзлар, баржақсъзлар кәржак, баржақ		

Э СЛАТМА: Икки группа шепада ҳам феъл негизи жарангсиз ундош билди битса, -жак аффиксининг биринчи товуши жарангсиланади: *гәтчакмъэз, алчаксъз* каби.

2. Келаси замон гумон феъли. Феъл негизига -ар(-р) аффикси + тегишли шахс қўшимчаларининг қўшилиши билан ясалади.

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
Бирлик		Бирлик	
мән сән ху	барадман, и:шләрмәп барадсан, и:шләрсәп барад, и:шләр	мен сени во	барадман, ишләрмән барадсан, ишләрсән барад, ишләр
Кўплик		Кўплик	
бъзла съзла хула	барадмъз, и:шләрмъз барадсъзла, и:шләрсъзла барадла, и:шләрэ	бъзэр сълэр волар	барадмъс, ишләрмъс барадсъзлар, ишләрсъзлар барад, ишләр

Уч замон бўйича ҳам феълнинг сўроқ формаси туслангани феълга ·мә || -мъ (қипчоқ шеваларида -ма || -мә) аффиксини қўшиш орқали ясалади: икки группа шевада ҳам ҳозирги келаси замон мъяносини ифода этувчи феълнинг III шахс бирлик формасига -мъ || -мә аффикси қўшилганда, -дъ || -дә элементи тушади: *барамт*, *гәләмт*, *суръима*, *берәма* каби.

Зарурият мъяносини билдирувчи *гәрәк* сўзининг феъл формалари билан биркувидага шеваларга хос хусусият бор. Бундай ҳолларда тегишли феъл формаси + гәрәк тарзида бўлади: *гәлдъ гәрәк* (келган бўлса керак), *гәльпти гәрәк*, *гәлйән гәрәк*, *гәлйатър гәрәк*, *гәлжак гәрәк* ва бошқалар.

Уҳшамоқ кўмакчи феълни қўллашда ҳам айрма бор: *гәлдъ оҳшәйдъ*, *гәльпти оҳшәйдъ*, *уржай оҳшәйдъ*, *барган оҳшәйдъ*, *гәлйатър оҳшәйдъ* каби.

Бирор ҳаракатни қилишга мойиллик икки группа шевада иккى хил аффикс билан ифодаланади.

Ўғуз шеваларида: -ғасъ || -ғәсъ || -ғасъ || -ғасъ + тегишли әгаллик аффикслари.

Қипчоқ шеваларида: -ғъ || -ғъ || -ғы || -ғы || -ғы + тегишли әгаллик аффикслари.

Үгүз шеваларыда		Қипчоқ шеваларыда	
Бирлик		Бирлик	
1. гөрәсъм, ойнағасъм (гәлдъ)	1. көргым, ойнағым (кейдъ)	2. гөрәсъң, ойнағасъң (гәлдъ)	2. көргың, ойнағың (келдъ)
3. гөрәсъ, ойнағасъ (гәлдъ)	3. көргьсъ, ойнағьсъ (келдъ)		
Күпликт		Күпликт	
1. гөрәсъмъз, ойнағасъмъз (гәлдъ)	1. көргымъз, ойнағымъз (келдъ)	2. гөрәсъың, ойнағасъың (гәлдъ)	2. көргыңыз, ойнағыңыз (келдъ)
2. гөрәсъләр, ойнағастълар (гәлдъ)	3. көргьсъ, ойнағьсъ көргьләр ойнағылар (келдъ)	3.	

Феъл даражалари. Феъл даражалари икки группа шевада ҳам, айрим истииноларни ҳисобга олмаганда, асосан адабий тил нормасига мөс келади. Фақат ўғуз группа шеваларыда шакли ва англатган маънолари жиҳатдан фарқланувчи баъзи бир феъл даражалари ясовчи аффикслар бор. Булардан қуидагилар айниқса характерли:

Ўғуз шеваларыда	Адабий тилда
өтър, ютър	үткар (үтказ), етказ
чекэр	чүктир
кутар	куткар кутказ
отъстър	үтқиз
корқыз	қўрқит
утъз	ютказ

Шунингдек, адабий тилда иккинчи даражали орттирма феъл ясовчи -диртър || -диргиз аффиксларининг вазифасини ўғуз шеваларыда -дъстър || -дъстър аффикси ўтайди: алдъстър (олдиргиз), өлдъстър (ўлдиргиз), гулдъстър (кулдиргиз), қалдъстър (қолдиргиз) каби.

Бундан ташқари, биргалик даражада ясовчи -иши (-иши) аффиксларининг англатган маъноларидаги ҳам баъзи бир хусусиятлар бор.

Ҳаракатни бажаришда ёрдам, бирга ишлаш, бирга ҳарахат қилиш каби маънолардан ташқари ҳаракатни бажаришга киришувни, бирор ишнинг бошланганлигини ҳам ифодалайди: *бала гульштъ* (бала кула бошлади), келвай „лэббэй“ дәп оръинан дуръптъ, соң қолларънъ *йувуштъроитъ* (қўлларини юва бошлабди) каби.

Қўшма феъллар. Қўшма феълларнинг структураси асос эттибори билан адабий тил нормасига мос келади:

1. от + феъл: *қол қоймак*, *хызмәт этмәк*;

2. феъл + феъл: *влә қалдъ*, *оқғп чыкты*, *сөллаб бердъ*, *дура қашть* каби.

бол, *қал*, *чың*, *гәр*, *бәр*, *сур*, *эт* каби кўмакчи феъллар қўлланиш ва маъно жиҳатидан адабий тилдагидек, шунинг билан бир қаторда, адабий тилда ишлатилмайдиган ва шеваларга хос бўлган *қара*, *гәл кой/гай*, *въл*, *вэр* каби кўмакчи феъллар учрайди:

гәл ҳаракатнинг тамом бўлишга яқин эканлигини билдиради: *бала гәлдъ* (бўлишга яқинлашди);

қара ҳаракатнинг бошланишини билдиради. Инфикситивнинг жўналиш келишигидаги формаси + кўмакчи феъл *қара*: *оқымака қарадъ* (ўқий бошлади);

кой адабий тилдаги *қол* кўмакчи феъли вазифасида келади: *ала кой* (ола қол), (*кипчоқ* шеваларида *алағай*);

въл(биль) ҳаракатниң содир бўлишида имконият чегарасини билдиради (адабий тилда: *ол* кўмакчи феълига мос келади): *гәләвълмәдъм*, *ишилвълмәдъқызла* каби;

вэр (Урганч) маъноси жиҳатдан *въл* кўмакчи феълига мос келади: *баразәрмыймән*, *гәрәвәрмыйдъ* (боролмайман, кўра олмайди) ва бошқалар.

ЭСЛАТМА: 1. Қўшма феълларнинг сўнгги тури (феъл + феъл) кўп вақт ўзларининг дастлабки шаклларини йўқотади ва иккиси қўшилиб, бир сўз сифатида талаффуз қилинади. Етакчи феъл ўзгарганидек, кўмакчи феъл ҳам фонетик жиҳатдан ўзгариши мумкин: *эткә* — *эскә* (олиб кел), *аппар* (олиб бор), *аппәр* (олиб бер), *бәръбайәрдъ* (бериб юборди), *қувунийәрдъм* (кувиб юбордим), *алавулмайдъ* (ололмайди), *сөллайвәрмейдъ* (сўзлай олмайди) каби.

2. Ўғуз шевалари тарқалган айрим жойларда етакчи феълга қўшилган равишдош формасининг -б элементи тушиб қолади: *албқалдъ* (олиб қолди), *гөрьчықтъ* (кўриб чиқди) каби.

Сифатдош. Сифатдош формалари икки групта шевада ҳам шакл ва функция жиҳатдан асосан бир хил.

Ўғуз шеваларида:

1. Ўтган замон сифатдоши ясовчи аффикс: -ғән || -йән || -қән, -ған || -қан: бәріян, өліян, алған әккән, аққан каби.

Қипчоқ шеваларида: бергән, өлгән, а(л)ған, еккән, аққан; шашқан қыйз әра варъб йалчымас (мақол); өліән иланың қуиртқыны басма (мақол).

2. Ҳозирги замон сифатдошини ясовчи аффикс ўғуз шеваларида йатърган: барийатърган (адам), ғәліятърган (қыйз) каби. Қипчоқ шеваларда: ватърган.

3. Келаси замон сифатдош формалари:

а) -р || -эр: өтәр йол, ақар су:, учар қүш каби; ғәләр ҳәптә дәрманжонны тойъ ва: (қүшиңдан).

б) -жасқ || -жәк: алажасқ, дылыйжәк (нассә), болажақ бала буръинан бәллъ (мақол).

в)-доғын: бардоғын, гәләдоғын: манлайына урадоғын да-шам үзъенәм босын (мақол). -жасқ || -жәк, -р || -эр || -ар аффикслари ёрдами билән ясаладиган сифатдошлар икки групта шевада ҳам бир хил. Фақат ўғуз шеваларидаги -доғын сифатдош формаси қипчоқ шеваларида -таған || -таған шаклларига әга бўлади.

Сифатдошларнинг бўлишли формалари икки шевада ҳам бир хил: -ған || -йән, -ғән, -жасқ || -жәк, -йатърган, доғын || -таған аффикслари ёрдами билән ясаладиган сифатдошларнинг бўлишсиз формаси бармаған, бармъийжасқ, оқымъийатърган каби.

-р || -эр || -ар аффикси ёрдами билән ясаладиган сифатдошнинг бўлишсизлик кўрсаткичи икки групта шевада ҳам -мас || -мәс.

Равишдош. Хоразм шеваларида равишдош формалари шакл ва маъно томондан деярли бир хиллар.

1. -бб || -зб || -б: гәльб, барзб, оқыб, ишләб;

2. -а || -ә || -й: йаза, оқый, ишльй каби. Равишдошнинг бу формаси қўшма феълнинг етакчи сўзига қўшилади ёки равишдош жуфт бўлиб келганда қўлланилади: бола гәлдъ, гетә қой, йуръй-йуръй ҳардъм, оқый-оқый гөззэм дўндъ каби.

3. йнча || -әнча, -йынча || -йәнча адабий тилдаги -гунча (ва уннинг фонетик вариантлари) аффиксининг ўзгарган формасидир. Англаттан маъноси ҳам пайт тушунчасидир: алънча, гәльнча, ишләйнча, бармайнча каби (қипчоқ шеваларида -ғенчә || -ғанча).

4. -гәнъ || -йанъ, -ғанъ || -қанъ: мақсад равишишини ясовчи аффикс: оқығанъ, геттъ, ғөржанъ гэлдьм.

5. -гәль || -кәль -ғалъ || -қалъ: пайт равишишини ясовчи аффикс: ағам армыйайэ геткаль иккэ йыл волдь; санъ ғөргөль ныччэлль вахла ётб гетть каби.

Равиш. Айрим фонетик фарқни ҳисобга олмаганды, равиш иккى группа шевада ҳам бир хил ва асосан адабий тил нормасига мос келады.

Үзүүш шеваларыда

Кипчоқ шеваларыда

Пайт равиши

бүйин, е:р (эрта), геч, ахшам, эртэн,
гүңдэл, байақтан бырдыйн, мудам,
яндэ, ҳазър, бү:ргүн, дайыма:
жаррах, ҳәммә вах, йаңаңдан,
былтэр, етке йыл, качан,
осын,
гештә, ҳәмишә, гүндэ

бүгүн, ертән, ертә, кеч, ахшам, күндэс, еңдэ, буръин,
дайыр, бурыс күн, қадымдан,
бырдый, бултър, баштан, качан.
осын, ҳәмәвах, еткэ йыл,
йаңаңдан, дайын, күндэ, мудам, кештә

Үрин равиши

мунда, шунда, вунда, ба:на
(бүёкка), шүйас:на, бе:ра,
ше:ре, хе:ре бе:рда, ше:
рда, хе:рдэн, бе:рдан ше:
рдэн, хе:рдэн, алъста, узақ-
та, йақынла, пастә, йоқарла

мунда, шонда, вонда, быйаққа,
шүйаққа, војаққа, быйердә,
шүйердә, айнақта, мынердә,
энерда, быйердән, шүйердән,
војердән, узақта, алъста,
йаҳында, пастә, йоқаръда

Холат равиши

те:з, чаққан, му:т (бекор-
га), шүндэтьп, бырдан, зор-
дан, дырьклэйн, мъндтый,
хундъй, астан, тохтавсъз,
пыйада

тез, чаққан, бекөргэ, мъндай,
шүндай, вондай, бырдәп, зор-
дан, тырьклэй, шүйтп, астан,
секин, тоқтоңсъс, йайғав, пыйа-
да, тегин

Ларажак-миқдор равиши

көп, аз, дұм, пытта, аэғұна,
жындыйн, қанчаллъ, шүн-
чаллъ, бұраз, анча, съра

көп, аз, дұм, мәхлұм (гоят),
пытта жыннақтыйн, азгана,
мунча, қанча, съра, анча ва
бошқалар.

Шеваларда равиш ясаш усуллари адабий тилдагидек:

1. Лексик группасы: *көп, аз, те:з, ғайшы, ғаман, чаққан, алғыс, ғақыйн, дөргө* каби.

2. Морфологик йүл билан: *-ча || -чә, -лан || -лан: машән-лан, гү:чләп; -часына || -чесына: ғыйытчесына; -ан || -ән: ҳөк-мән, қастан*. Шунингдек, сүзге айрим келишик аффиксларининг қүшилиб келинши билан ҳам равиш ясалади: *зордан, быйа:на, гешта, бұрдан, ғаңалдан* каби;

3. Синтетик йүл билан:

а) *вълән* күмакчиси ёрдами билан: *шунъ вълән, сәс вълән, гү:ч вълән, зор вълән, қаст вълән*.

б) *ҳәр, ҳәмма, бър* сүзларнинг ёрдами билан: *ҳәр вах, ҳәммә иер, ҳәр заман, ҳәр гүн, бър заман*.

в) жуфтлашиш йүли билан: *те:з-те:з, көп-көп, бърмә-бър, қолма-қол, сөзма-сөз* каби.

Боғловчилар. ҳәм: бу боғловчи қандай позицияда келишидан қаттың назар, қуидаги ўзгаришга учрайди:

1. Ундошдан кейин сүз бошидаги ҳ товуши тушади. *адаммам* пытта эпль воғань ғайшав (одам бир оз өпчил бўлгани яхши-да).

2. Унли билан битган сүздан кейин ҳам ҳ товуши тушади ва икки унли қүшилиб, чүзиқлик ҳосил бўлади: *барса:м* (борса ҳам), *саңа:м* бәрдъ. *маңа:м* бәрдъ (сенга ҳам берди, менга ҳам берди) каби.

ҳәмдәсә: адабий тилдаги ҳамда боғловчисига тенг.

Иш анык: ўғуз шеваларидан бу элемент юклама вазифасида келганидек, боғловчи бўлиб ҳам кела олади (қипчоқ шеваларидан *-да || -дә*: 1) биринчиувчи боғловчи: *ғәлдъимда:* геттим (келдим ва кетдим). 2) эйловчи боғловчи: *ғөрмәкә бардъимдә:* дуҳтълла ича:на гъръэмәдь (күрншга бордим, лекин докторлар ичкарига киргизмади), оқыдъмда: йешнәс-сә چүшмәмәдым (ўқидим, аммо ҳеч нарса түшумадим).

Адабий тилдаги ё, ёки, лекин (қипчоқ шеваларидан *бърақ || лекин*), аммо лекин, не...на, чунки, шунинг учун каби боғловчилар шеваларда ҳам ишлатилиди.

Юкламалар. Юкламалар иккى группа шева бўйича фонетик тузнлиши жиҳатдан ҳам, англатган грамматик маънолари эътибори билан ҳам адабий тилдаги юкламалардан фарқлидир:

-*a* || -*ə* истак, қисташ маъносини ифодалайди: *барсан-а* (борсанг-чи), *гэлсэн-ə* (келсанг-чи). йа:ръм дәдъм, жа:нъм дәдъ, *гэлсэн* ə дәдъм, мәньн ввлән йап бойъна *йүрсэн-ə* дәдъм. (Кўшиқ).

-*na* || -*nə* сўроқ маъносини билдиради: *сан-нə?* (сен-чи), *машн-нə?* (машина-чи) каби.

-*ku* адабий тилдаги -*ku* юкламаси билан маънодош (тъкид): *a:дам-ку*, *гэлдъ-ку* (қипчоқ шеваларида: -*fo*).

-*la* 1. Бу юкламанинг маъноси адабий тилда иккى йўл билан берилади (кучли таъкид): а) *ахир* сўзи ёрдами билан: *бардъм-ла* (бордин ахир), б) интонация ёрдами билан (сўзнилг охирги бўғини ортиқ чўзилади): *келдим*; шевада: *гэлдъм-ла* каби. 2. адабий тилдаги -*a*, -*ku*, -*я* юкламаларн маъносига қўлланади: *оқыдык-ла* (ўқидик-ку-я) каби.

панъ || *пэнъ* Хонقا районининг Новхос, Зинохос каби қишлоқларида адабий тилда пайт маъносини билдирувчи -*ok* || -*ēk*, -*у-ю* юкламалари вазифасига келади: *гельпэнъ* гетть (келиб-оқ кетди, келди-ю кетди), *чъқыланъ* сөллаб гетть (чиқди-ю сўзлаб кетди) каби.

аа 1. Ҳайрат, завқланиш, таажжуб маъноларини ифодалайди: алган қочқарын дъм хушрой *экэнав* (олган қўчкоринг жуда чиройли экан-да). 2. Ачиниш, афсусланиш каби маъноларни ифодалайди: гетть *қалғынав* (кетиб қолиптида), натасен айтъшп, гәп *взықдав*(нима қиласан айтишиб, гап ўзингда-да) каби.

да || *da*: шарт феълидан сўнг келиб, истак, орзу, интилиш маъноларини кучайтиради (нормал талаффузда қ тушади, укли бурунлашади ва чўзилади). Бу юклама англатган маъносига кўра адабий тилдаги -*у*, -*ю*, -*да* юкламаларига яқиндир: шу вахла ху:знъ бойънда ҳәз этиб *отъсан-да*: (шу вақтлар ҳовузнинг бўйида кайф қилиб ўтиранг-да); баржақ *эдъм-да*:, вахт йоқлъқыннан қысьнъб дуръман (бормоқчи әдим-ку, лекин вақт йўқлигидан қисилиб турибман).

-*мъ* || -*м̄*, сўроқ маъносини билдирувчи бу юклама ўгуз группа шеваларида адабий тилдагидек. Қипчоқ ва Ҳазорасп шеваларида -*ма* || -*м̄*: *барасама*, *келжакма* каби.

Ундов. Хораэм шеваларида ундовга алоқадор бўлган лексик қатлам ҳам ўзига хос хусусиятларга эгадир. Айниқ-

са ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи ундовларда бу очиқ күринади.

Эмоционал ундовлар: *иби: || ибыйей* ҳайрат, таажжуб, ачиниш, норозилик каби маъниоларин ифодалайди ва адабий тилдаги *эҳ, э-е, ийие, вой-вой, аттанд, сой-вуй* каби ундовларга мос келади; *иби:, жай* бәрйәнә жәм бәр дейәллә, быр заман дәмьмәнъ алъян, ахыр; *иби:, мән саца* дул апкальб бәрәмән дәл йадъмнан чықыпты каби. Шеваларда *вах, вахей, ҳав, вах-вах, па* каби ундов сүзлар ҳам маъно жи-ҳатдан мазкур „*иби:*“ ундовига яқинидир: *ҳав, сән нышэттың, үзың?* (эх, сен нима қилиб қүйдинг үзинг?). *паҳ, ах, аҳ-аҳ* каби ундов сүзлар завәланиш, лаззатланиш каби маъноларни ифодалайди: *паҳ, ҳәзәттүк-да:* (оҳ, маза қилдик-да) каби. *Уҳҳ* ғамгинликни, уфф чарчаганликни билдиради ва ш. к.

Ундаш, чақириш, ҳайдаш каби маъноларни англатувчи сүзлар: товукни чақириш: *ту-ту;* ҳайдаш: *къаш-къаш;* итни чақириш: *боҳ-боҳ,* ҳайдаш: *айт,* кучукни чақириш: *куч-куч;* мұшукни чақириш: *пъш-пъш,* ҳайдаш: *пъшт;* отни чақириш: *мәҳ-мәҳ,* ҳайдаш: *чүх || чув,* түхташга ундаш: *дәрр;* әшакни чақириш: *бек-бек,* ҳайдаш: *қых || ых,* түхтатиш: *инш;* хүтикни чақириш: *күр-күр* ва шунинг кабилар.

СИНТАКСИС

СҮЗ БИРИКМАЛАРИ

Икки группа шевада ҳам сүз бирикмалари бирикувчи компонентларининг узаро муносабати, структураси ва ўрни жиҳатдаш асосан адабий тил нормасига мос келади.

1. Мослашув. Шеваларда ҳам адабий тилдаги сингари сўзларнинг мослашув йўли билан бирикуви икки хил:

а) қаратқич + қаралмиш: *са:зңъ сәсъ* (музиканинг овози), *гужумнъ са:йасъ* (сада қайрағочнинг сояси), *узъмнъ өйъм*, *сәнъ и:шиқ*, *пахта атъзъ* (пахта майдони), *кәлхаз ба:ғы* (қипчоқ шеваларидан: *саздъң сәсъ*, *сенъң ишиқ*, *гужумдъң сайасъ*) каби;

б) эга -+ кесим: *балала гәлдълә*, *бъзлә и:шләдък*, *бахтық ачългай*, *ғаз гәлдъ* — йаз гәлдъ каби.

Мослашувдаги айрим хусусиятлар:

1. Икки группа шевада ҳам қаратқич -+ қаралмиш бирикмасида (I, II, III шахс кўплика) қаралмашдаги эгалик аффикси тушиб қолади: *бъзнь өй*, *сълэнъ съғыр* каби.

2. III шахс кўплика жонли предмет эга бўлиб келса, кесим -ла,-лә аффиксини олади (*қойла қозъладъла*, *адамла гәлдълә* каби), жонсиз предмет эга вазифасида келса, мослик одатда бузилади: *узумлә пышть*, *окышла кутардъ* (тугади). Қипчоқ шеваларидан одамга иисбатан мазкур шахсда мослик одатда сақланади, бошқа предметлар эга вазифасида келганида (ジョンли ёки жонсиз бўлишидан қатъий назар), кесим бирлик формасида қолаверади: *қойлар қозъладъ*, *кунлар ъсъдъ*.

3. Эга -+ кесим бирикмасида тобе элемент от категориясидаги сўзлардан бўлса, кесимлик аффикси (I, II шахс) икки группа шевада ҳам ёлғиз таъкидлаш, маъниони кучайтириш талаби билангина қўлланади, III шахсда эса тушиб қолади ва компонентлар бигишган бирикма характеристига эга бўлоди:

мән оқу:чъ (ман)
сан оқу:чъ (сан)
ҳу оқу:чъ

бъзлә оқувчъ (мъэз)
съзла оқу:чъ (съзла)
ҳула оқувчъ (ла)

III шахсда тобе сүзга -*дь* || -*дь* элементи қүшилгудек бўлса, гумон маъноси англашилади (-*дь* || -*дь* элементи урғу олмайди).

4. Эга юшиб келгудек бўлса, сонда мослик сақланади: әмәт, савър, энабый ғалдълә; юшиқ бўлакларнинг бирортасига билан боғловчиси қўшилиб келган тақдирда ҳам, кесим кўплик формасида бўлади: мән әмат вълән ки:наға вардық, сән апаңла вълән шэ:ра варднынзламъ? энабый ағасъ вълән овага гетвадълә каби; вълән || бълән кишилик олмошларининг бирортасига боғланиб келса, кўмакчи билан келган элемент қаратқич аффиксини олади ва бирикма ўшиқлик хусусиятини йўқотиб, кесим бирликда бўлади.

II. Бошқарув. Кесим билан тўлдирувчи ўртасидаги ҳокимлик-тобелик муносабати икки йўл билан ифода этилади:

1. Бошқарилувчи сўз (объект) бирор келишик аффикси олган бўлади;

2. Кўмакчилардан бири бошқарилувчи сузга боғланнио келади.

Бошқарувчи сўз феълдан бўлганидек, кесим вазифасида келган от категориясидаги сўзлардан ҳам бўлади. Бошқарилувчи сўз бирор келишик аффиксини олади:

1. Бошқарилувчи сўз жўналиш келишиги аффиксини олган: *йа:ръм бўсан*, гэл *йаңъма*, *йа:р* вомасан, дейма *маңа*... (қўшиқ); йаҳшъ сөзэ қулақ сал, йаман сөзэ улақ сал (мақол).

2. Бошқарилувчи сўз тушум келишигига келган:

өзъёнъ был, өзгәнъ қой (мақол);
ағзынъ аштын — өлкәнъ ғөрдым.

3. Бошқарилувчи сўз ўрин келишиги аффиксини олган бўлади: алтын *отта*, а:дам *мейнётта* бъльниэд (мақол); қазандо волса, су:сақа чъқар (мақол).

4. Бошқарилувчи сўз чиқиш келишиги аффиксини олган бўлади: улъ *йолдан* гэлишиннен айнанъйн, вәласәпт мънъшыннен айнанъйн... (қўшиқ). мәннэн гетьича. өйнән ятьича (мақол). *шагалдан* қорқсац, тоғайа варма (мақол).

5. Бошқарилувчи сўз бирор кўмакчи билан боғланган бўлади: сәнъ *аш вълән* урсала, сән *да:ш вълән* урусамъ? йаҳшъ *сөз вълән* илан и:њдән чъқадъ (мақол); кәлхаччъла *нахта* учын гөрәшятълла, *машн* бълән ғәлдък каби.

От категориясидаги сўзларнинг бошқарувчи вазифасида кўлланилиши икки шевада ҳам кенг тарқалган. Бундай ҳолларда бошқарувчи тушиб қолади, агар сақлангудек оул-

са, кесимлик күрсаткичи ҳам түшиб қолади (фөзл, кесим, күмакчи феъл, бор. йүк сүзлари, -дь || -дә элементи ва бошқалар). Бундай ҳодиса айниңса халқ иборалариде, топишмоқ, мақолларда жуда күп учрайди: *а:дамнъ йүэш құйаштан* тесс; *меннәтә рахат*; *сәннән ҳәрәкәт, мәннән бәрәкәт;* *хызмата тө:мәт;* *йахшыдан а:д, йаманнин да:д;* балши:рын, балоан балаши:рын; *харамнан мың тенқә* в. б. Күмакчили бирикма бошқаруучи бўлиб келади: *та:м ду:з вълән, а:дам сөз вълән, ғаз ғаз вълән.* Өрдәк өрдәк *вълән;* *йа:р айъышың өзгә вълән,* бар қайъышын, салма маца каби.

Бу мисолларда кесимлик күрсаткичинин сунъий равища тиклаш мумкин (мөхнатда роҳат бор, ёмондан дод қолади ... каби), лекин кесимлик элементини тиклаш халқ ибораларидаги жуда мұхим моментта — ихчамликка күп вакт путур етказади.

Бундан ташқари, Хоразм шеваларида айрим феъл кесимлар талабы билан бошқарилувчиининг келишик аффикси олишида баъзи бир хусусиятлар бор.

қаралмак ёрдамчи феъли инфинитив формасидаги иш отининг жұналиш келишигига келишини талаб этади ва ҳаракатнинг бошланғанligiini билдиради: *ақмақа қаради* (оқа бошлади), *оқымақа қарзымак* (үқий бошлайман) каби; *сөкмәк* феъли жұналиш келишиги аффикси олган от билан бирикади: *рейъс, на: и:шә чықмадың, дәп мана сөктөв* (раис, нега ишга чықмадың деб, мени койиди):

урмақ феъли ҳам жұналиш келишиги аффикси олган от билан бирикади: *саңа ди:вәм урмыйдь, ҳұңа шейтан уръымъ?*

қоймақ феъли үрін келишигига келган от билан бирикади: *ки:сәмда қойтыман, сандықта қой, устәрдә қойдьм.*

3. Битишув. Сүзларнинг битишув йүли билан боғланиши адабий тилдагидан фарқсизdir.

от + от: демър қашық, алтын сәт, пахта атъз, бала оахча.

сифат + от: уллъ жай, алъс йол, дуваксъз қазап қайналас, әнәсъз бала ойнамас (мақол).

сон + от: иккя кысь бир кысьны худа:йъ (макол), әләкә нргапнъ элль ағыз гәппе ва: (мақол), дәрт аға-инъ бир ғоныкә гәрәдь (топишмоқ: сигир әмчаги).

олмош + от: ҳәммә а:дам — бър а:дам.

сифатдош + от: шашқап қыйз әрә варъб йалчъмас, айылдан сөз атылған оқ (мақол), геткәп до:ләт гәлмъян калчас (мәқол).

рапиншдош + феъл: гәльб гетть, гұльп сәлләдь,

алма ақыб гәләдь,
бейъ қалқыб гәләдь...
равиши + феъл: кө:п сөлләмә, а:з сөлләгән йахшърақ,
ке:п сөлләдьм, дейдь ба:шъма тайақ (мақол).

Гап бүлаклари

Шеваларда ҳам от ва феъл туркумiga алоқадор бүлган сүэлар күпинча гапнинг бош бүлаклари вазифасида келади, бироқ бошқа сўз туркумларидаги сўзлар ҳам бош бүлак вазифасида келиши мумкин.

I. Эга. Гапда қуийдаги сўзлар эга бўлиб келади:

1. От: *мейман* гәләр ешъктән, *дө:лат* гърар дөшъктән (мақол).

2. Сифат: *йахши* тапъп сөлләр, *йаман* қапъп сөлләр (мақол).

3. Соң: *иккъ* йахшъ, иккъдән *уч* йахшъ (мақол).

4. Олмош: *сән* сөлләдън, *мән* чұшындым;

5. Сифатдош: *окыған* озар, *окымаған* тозар;

6. Инфинитив: *қош қошмақ* — бармақ-тәлмәк;

7. Иш оти: әр-хатънъ *уръиш* — дәкәненъ *қуръиш* (мақол).

II. Кесим. 1. Феъл кесим вазифасида келади: *иа:ра* аи-тып өйә *ғүрсын*... (қўшиқ); қара гез геззън сузылгәй, *иақанпап* дүймәц *үзългәй*... (қўшиқ).

кәтмән урган быләкләрим *қахишъйдъ*,

гейратърган бъязъ *йа:ра охшъйдъ*... (қўшиқ).

пәрән ромал *оръиман*,

сачақынъ *даръиман*... (қўшиқ).

2. *Йоқ*. бар сўзлари кесим бўлиб келади: мәпдә *ба:* сәндә *йоқ*, мәскәвәд бә: ташкәндә *йоқ* (топишмоқ: и ҳарфи).

3. Сифат гапда кесим вазифасида келади:

айқымда қара әдък *қадағлъ*,

деймә, бала, мән бъравә *адағлъ*,

ахшам баръян дәсәм, айла *қаранъы*.

түннъз баръян дәсәм, и:зъм *сорағлъ* (қўшиқ).

бақърақ дъйәнъ болғанъ *йахши*, бақыръб дурғанъ ҳуннанам *йахшъ* (мақол).

4. Олмош кесим вазифасида келади: тәлйатърган *иа:рнъ* *узъ*, *йа:дъндақән* бәрйән сөз... (қўшиқ).

5. Соң гапда кесим бўлиб келади: иккъ омбеш — оъроттоз (мақол).

6. Инфинитив гапда кесим вазифасида келади: *махсатъм — оқымақ*.

7. Иш оти кесим бўлиб келади: уръшта нэ *дуръш*; бър териён *бъльш*, иккъ *гөрйэн — да:ныш* (мақол).

8. Равиш кесим вазифасида келади: дейхан дейханнан беш гун *соң* (мақол).

Аниқловчи. 1. От аниқловчи вазифасида келади: *ша:йш* гейнәк йелпълдыйдь йүрәндә...

алтън йұзык бармақымнъ бурадъ,
мәнъ гөрьб улль йолда дурадъ (қүшиқ).

2. Сифат аниқловчи бўлиб келади: *уллъ* йолда иккъ кәп-тэр ойнъидъ..., *әнәлъ* йетъм гүл йетъм, *әнасъз* йетъм дул йетъм (мақол).

3. Сон аниқловчи бўлиб келади: базара барсанғыз, йо-лыныз волғай, уч—доққым алмаға қойннынз долғай (қүшиқ); эләка барғаннъ *әлль ағыз* гәппъ ва: (мақол); ида:ра-дан чъқыб гәләр *дорт йъйт*... (қүшиқ).

4. Олмош аниқловчи вазифасида келади:

ұу үчәктән бу үчәкә бақаман,
құмръ қушдъйн қанатъмнъ қақаман... (қүшиқ).

5. Сифатдош гапда аниқловчи бўлиб келади: *болажақ* бала буръинан бәлль (мақол), *иегламаған* балаға әмжәк *йоқ* (мақол).

Тўлдирувчи. 1. От тўлдирувчи бўлиб келади: *атъзинъ* айлаш, *и:шә* шайлан, *ағзына* қарао с:ллә, *гәззинъ* йағ басъотъ.

2. Сифат тўлдирувчи бўлиб келади: *уллънъ* ҳөрмәт эт, *къичинъ* — иззэт (мақол).

3. Сон тўлдирувчи вазифасида келади: *бърнъ* она сатадъ ву,

көпнъ гөрдъм, *бърнъ сө:дъм*,
йа:ръ барън бълмәдъм... (қүшиқ).

4. Олмош тўлдирувчи бўлиб келади: *мәннэн* гетть, *саңа* йетть; айтиң бу *йа:р* съзэ *қымладән* қалған... (қүшиқ).

5. Сифатдош тўлдирувчи вазифасида келади: *сө:мәйенә* сү:кәммә (мақол), *бәрәрънъ* бәрсън, *аларънъ* алсън.

6. Иш оти тўлдирувчи бўлиб келади: *дуръшнъ* гөр, *ха:лънъ* сор, *сөлләшни* йахшъ гәрәдъ ву.

7. Инфинитив тўлдирувчи вазифасида келади: *ду:з сора-мана* дъл, съркә *сорамақа* усул гәрәк (мақол), салам *бәр-мики* бълмыйдь үзъ.

Содда гапда сүз тартиби

Хоразм шеваларида содда гапда гап бўлакларининг тартиби адабий тилдаги сингари эркин: сўз тартибининг ўзгариши, одатдагидан бошқачароқ бўлиши гапнинг мазмунини ўзгартириб юбормайди. Сўзловчининг дикқати нимага йўналитилган бўлишига қараб тартибда ўзгариш бўлиши мумкин, маъно урғуси (логик ургу) ўша дикқат марказида бўлган бўлакни ажратиб курсатиш вазифасини адо этади. Маъно урғуси тушган сўз одатда кесимдан олдин келади, ургу кесимга тушган тақдирла, кесим вазифасида келган сўз гапнинг бошида келади: мән ахшам *нә:л* эктьм (мек кечак кўчат экдим, бошқа нарса экмадим), ахшам *нә:лнъ* мән эктьм (бошқа киши эмас, мен экдим), мән *нә:лнъ* ахшам эктьм (...кечак экдим). *эктьм* мән *нә:лнъ* ахшам (екдим, бошқа иш қилмадим) ва бошқалар.

Ху:рлька дъм йахшъ герәдь *ҳамранъ*; ельп қаладъ әлән-дънъ *эшәкъ*; апасънъ бағыннан әпкәлтъръб бэрәдь *бълъял-га:на:нъ* (эртак) ва ш. к. урйәнчтәй уллъ дохтълла дәрманжанинъ апасънъ ой гүнда дүзәтъбайәрдъла. Схемеси: аниқловчи + аниқловчи — эга + аниқловчи + тўлдирувчи + аниқловчи + ҳол + кесим.

Содда гапда гап бўлакларининг одатдаги тартиби қўйи-дагича бўлади:

- эга + кесим;
- эга + тўлдирувчи + кесим;
- эга + тўлдирувчи + ҳол + кесим (эга + ҳол + тўлдирувчи + кесим);
- ҳол + эга + тўлдирувчи + кесим;
- аниқловчи + эга + тўлдирувчи + ҳол + кесим;
- аниқловчи + эга + аниқловчи + тўлдирувчи + ҳол + кесим ва ш. к.

Ҳол. 1. Равиш ҳоли:

бърәйә *қа.р* этьи, көрпәнъ ота вәрмә;
украина йуртларъ гўлдән эъйада,
йақым боса барадъем *пайада...* (қўшиқ).
қашықлаб йең нағаннъ, су:сақлаб декәсән;
ойламъян селләйән *ағрэмъян* вләдъ.

2. Пайт ҳоли:

аввал ойла, кыйн сейлә;
хўнәллъ қўл өльнча харолмас;
байнъ бәласъ ҳәми:ша йаш,
тари:б баластъ *йашлықтан* баш.

болажақ бала буръиннан бәлль.
өйләнъ ачық қойып, нелләдә йүрьисән?
азал бүлән сечә қонор ту:тлара
гәтмә дәп йегладым алъс йуртлара (қүшик).

3. Үрин ҳоли:

дыйәнъ уллъесь көпърнъ үстънда тайақ йыйдъ;
алдында қойғаннъ йейәк — малнъ и:шъ, үзъм пасманда,
кө:нъм асманда.
чыйыт әктым icerимә,
хавар бәрдым йа:ръма,
әрмъиәдән гәләрмъыш
йа:ръм пахта теръмә (қүшик).

ҚҰШМА ГАП

Хоразм шеваларида құшма гапларнинг икки катта типи ҳам — боғланган, әргашган құшма гаплар — тузилиш, бүлакларнинг үзаро муносабатлари жиҳатдан адабий тил нормаси чегарасидан чиқиб кетмайды.

Боғловчисиз боғланган құшма гапнинг тарқалиши, құлланыш доираси, табиий, анча кенг, бунинг асосий сабаби: *ва, аммо, ғоҳ, ёки, -ки, у, -ю* каби боғловчиларнинг йүқлигіда әхуд ғоят чекланган бўлишидадир. Шунга кўра, боғловчиларнинг функцияси кенгаяди, аффиксларнинг роли ортади, кенг кўламда интонациядан фойдаланилади.

Боғловчисиз боғлансан құшма гап. ойнамақа вах тапарсан, и:шың қалъб геть; пъяэзпъ шунча йеб дуръбмъз, түкәнмъйдъ съра; адамъйның ась бърдъ, бър-бъръиннән пархы ка:н, бърсы баш ағръқыдъ, бър ге:зә тотйа (мақол); ҳәммә йерә чат басавәрмә, откъдыйн йол қалсън, ағзыца гәйәнъын селлъвәрмә, артықмачь бошына дейәдъ ва ш.к.

Боғловчили боғланган құшма гап.

·да: || -дағы боғловчиси содда гапларни бириттириш вазифасида келади. Унинг икки хил функцияси бор:

- тенг боғловчи: *ва, ҳам, ҳамда* вазифасида келади,
- зидловчи боғловчи: *лекин, аммо, ·да, -у, ю* боғловчилари вазифасида келади: мән *гәлдым-да:*, сән геттьң, асманда булът *ба:да:* йагыш йагмъятър; ту:тла пышъб *йатъп-тъ-да*, йешкъм йемъийдъ; саца бър гәпнъ *айт-дағы*, қача-вәр; чыя *пышты-дағы*, үзүм пышмәдъ; ҳаммә йелләнъ бър хатар *сыйир-да:*, оқышына отърақай, де:кан алдар кесәнъ ейнә чақырады·дағы, үзъ қош қошмақа гетәдъ (эртак).

йа/йа — *йа*: съз үзыңыз гәләссызмъ, мән барыйммъ *йа?*; қызынызыз *йағлыйатър*, атасъ сөктьмъ *йа?*; *йа* үзъ гәсън, *йа* оғлъ гәсън; *йа* мән дуръин, *йа* сән дур.

бър — *бър*: *бър* хүнъсъ гүләдь, *бър* мунъсъ гүләдь; *бър* мән гәләмән, *бър* сән гәласән ва ш. к.

ҳәм — *ҳәм*: *сәндә*:*м* ба:, *мәндә*:*м* ба (сенда ҳам бор, мен-да ҳам бор), үзь(*и*)*на*:*м* мазаң յоқ, сөзънә:*м* мазасъ յоқ.

на — *на*: ахшам *на* йер сүрълыпты, *на* чыйыт әкълыпты ва ш. к.

Эргашган қүшма гап. Бөгловчисиз эргашган қүшма гап: мән гәліятъранда, сә:т үч әдь; шамал волмайынча (*и*), ағачнъ башшъ дерпәммыйди (мақол); *бър* йахшынъ қадрънъ былмый-сән, *бър* йамана чүшмәйынч(*и*); қаръ қызыз йасанынча, той совулыпты; дүниада шум иккъ воса, *бър* сән;

қар сувъна ки:*р* йу:*сан*, гәрдъ қалмас,
йыйыт вылан қызыз сөлләссә дәрдъ қалмас (қүшиқ);

бърәм хавар гәлмәдь, ағам кеткәль (акам кеткандан буен бирорта хабар келмади); әмәтвәй қайтқаннан, той башлъй-мъс; (Ахмад келиши билан түй бошлаймыз); шуннъин гәпләръц ва; ҳәр *бър* дүйәдьин; кым сөллассә, шунъ ағэз-на қаръидъ ву; шуннъин адамла барда; *йер* тейинән илан йүрйәннан быләдь.

Бөгловчили эргашган қүшма гап.

Йоръижага ат йөвәрдым йесън дәп,
мән ағама хат ивардым гесън дәп...

мән ахшам гәләвәрмәдым, ни:*чүн* дәсәңзъ, ағам әрмыйәдән гәлвәди.

әйәр назған хатъм қавъшқам боса,
мәнъң үчън и:*чүн* авъшмадъма? (қүшиқ).

*ба:**р* гәйән боса:*м*, гүлла айаз (баҳор келган бүлса ҳам, күнлар совуқ); айтмасам, үзың быльшың гәрәк әдь; әнәм кәсәл әдь, шуни: чүн гәләвәрмәдым ва ш. к.

КҮЧИРМА ГАП

Шеваларда күчирма гап одатдаги кенгайтирилган түлди-рувчи характеристига зиг бүләди ва автор гапи билан бир бутунликни ташкил қилади; қаллавач (қалдирғоч), қассъ нәс-сәнъ етъ мазаль әкән, дәп сорадъ; мән үргәнча бармман, дәп айттъм, майттъм (деб айтдим, мен айтдим); автор гапи-

нинг эга ва кесими күчирма гапдан кейин келади ва эга-кесим ўрин алмашган бўлади: ҳавац, муллам, а;дыҶыэнъ қапъға йазъп геткән экәнсьз, дәптъ эпәниди; бек мәнъ тохтатъп: „не:рльсән?“, дәп сорадъ.

Автор гапининг эга ва кесими бошда келгудек бўлса, күчирма гапдан сўнг одатда дәп боғловчиси тиркалиб кела-ди: мән айттъм ҳуңа, „бўйн бъзқынә бар“ дәп; атасъна айттъм мәш „балацыз мана сөкть“ дәп ва ш. к.

АФФИКСЛАР РУІХАТИ

-*a*, отдан феъл ясовчи аффикс: ойън — ойн + *a*, орън — орн + *a*.

-*a*₂ отдан равиш ясовчи аффикс: йол — йол + *a*, бир йола (бир марта).

-*a*₃ ундов сүзлардан феъл ясовчи аффикс: қалтър — қалтър + *a*, йалтър — йалтър + *a*.

-*a*₄ отда жинс ясовчи аффикс: ла:зъм—ла:зъм + *a* (лозими).

-*a*₅ Юклама. Шарт феълиға (II шахс бирлик) қүшилиб, бирор ҳаракатни қилишга ундаш, қисташ маъноларини англатади: барсан + *a*, алсан + *a* (борсанг-чи, олсанг-чи).

-*a*₆ равишдош формасини ясовчи аффикс (қаттиқ варианти).

-*a*, жұналиш келишигининг аффиксі (үғуз шеваларидан ундош билан биттан сүзларға қүшилади, қипчоқ шеваларидан әгалік олган қаттиқ үзакли сүзларға қүшилади: бағ — ба:ғ + *a*, атам — атам + *a*).

-*av*₁ феълдан от ясовчи аффикс: қый — қый + *av* (пүстин теварагига туладиган чарм), чал — чал + *av* (паловнинг бир тури).

-*av*₂ биргалик сон ясовчи аффикс: алт + *av* (қипчоқ шеваларидан).

-*av*₃ юклама. Ҳайрат, ачинишни билдиради: алдап кетт + *av*.

-*af* феълдан сифат ясовчи аффикс: уй — уй + *af* (уйғок), чат — чат + *af* (чатмақ — алдамоқ).

-*ai*₁ сифатдан феъл ясовчи аффикс: уллъ — улл + *ai* (улғай).

-*ai*₂, отдан сифат ясовчи аффикс: он — он + *ai*.

-*ak* феълдан сифат, от ясовчи аффикс: ут — ут + *ak* (ютағон), сус — сус + *ak* (суз + *ak* — чүмич), қорқ — қорқ + *ak*.

-*ak*₁ феълдан сифат, от ясовчи аффикс: буз — буз + *ak*.

-*al* равиш ва сифатдан феъл ясовчи аффикс: саръ — сар + *al*, аз — аз + *al* (сарғай, озай).

-алъ истак феълининг й шахс кўплик формасини ясовчи аффикс: бар + алъ (борайлик).

-ам сифатдан от ясовчи аффикс: ағыр — ағыр + ам (оғирлик).

-ама феълдан от ясовчи аффикс: қал — қал + ама (боқимонда, қолгани).

-ан₁ феълдан сифат, от ясовчи аффикс: хор — хор + ан, бақ — бақ + ан (устун).

-ан₂ феълдан от ясовчи аффикс: порсъ — порс + ан (чанг — порсъмақ — чангимоқ).

-анын феълдан сифат ясовчи аффикс: қат — қат + анын (қаттиқ, қотган).

-ар₁ сифатдан феъл ясовчи аффикс: ақ — ақ + ар(мақ).

-ар₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: чық — чъқ + ар.

-ар₃ феълдан от ясовчи аффикс: ач — ач + ар (калит), қач — қач + ар (тана).

-ар₄ отдан феъл ясовчи аффикс: сув — сув + ар баш — баш + ар (бошқар).

-ар. келаси замон гумон феъли ва сифатдошини ясовчи аффикс.

-ат отдан от ясовчи аффикс: ел — ел + ат.

-ача отдан равиш ясовчи аффикс: шу вах + ача (шу вақтгача).

-ә₁ ундов сўздан феъл ясовчи аффикснинг юмшоқ варианти (-а₁)

-ә₂ отдан феъл ясовчи аффикс: ўст — ўст + ә + мәк (орттирмоқ).

-ә₃ жўналиш келишиги аффикснинг юмшоқ варианти (-а₃)

-ә₄ кишилик олмошининг биринчи шахс кўплик форма-сига қўшиладиган аффикс: бъз — бъз + ә (Урганч ва Ҳонқарайонларининг айрим қишлоқларида учраёди).

-ә₅ (-а₅) юклама. Ҳайрат ва таажжубни билдиради: йоқ — ә (йўғ-е).

-әв₁ сифатдан сифат ясовчи аффикс: бүт — бүт + әв (бирбутун, бўлинмаган).

-әв₂ биргалик сон ясовчи аффикснинг юмшоқ варианти (-ав₂).

-әй₁ отдан от ясовчи аффикс: сөләк — сөләк + әй (олёп-қич).

-әй₂ сифатдан феъл ясовчи аффикснинг юмшоқ варианти: къечч — къечч + әй (-ай₁).

-эк, феълдан сифат ясовчи аффикс: сүз — сүз + эк (сузагон), йү:р — йү:р + эк (югурек); ўркек (хуркак).

-эк₂ отдан от ясовчи аффикс: пәтър — пәтър + эк (патирча), гүз — гүз + эк, хатън — хатън + эк (хотин чалиш).

-эл равиш ва сифатдан феъл ясовчи аффикс: көп — көп + + эл [(күпай) -ал].

-элә феълдан феъл ясовчи аффикс: чәк — чәк + элә (торттортқила).

-эль истак феълининг I шахс кўплик формасини ясовчи аффикс: гет — гет-+эль [(кетайлик)-аль].

-элль сўроқ олмошидан равиш ясовчи аффикс: нъчча—пъчч + элль.

-эм отдан от ясовчи аффикс: ўст — ўст + эм (голиб, устунчиқкан).

-эн отдан равиш ясовчи аффикс: ҳекъм — ҳекъм + эн (албатта, сўзсиэз).

-энак, феълдан от ясовчи аффикс: тарт — тарт + энак (ўргумчак).

-энак₂ отдан ва феълдан от ясовчи аффикс: гөз — гөз + + энак (элак, ғалвир каби майда кўали предмет), тут — тут + энак (тут қоқадиган чодир).

-эн юклама. Ҳаракатнинг тез бажарилганлигини билдиради (Хонқа): гельп + эн гетть (келиб-ок кетди).

-эр₁ сифатдан феъл ясовчи аффикснинг юмшоқ варианти (-ар₁)

-эр₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: чек — чек + эр (чўктири), еш — еш + эр (ешармак — ковламоқ).

-эр₃ кишилик олмошларининг I ва II шахс кўплигига қўшиладиган аффикс (қипчоқ группа шеваларида: бъз — бъз + + эр, съз — съз + эр).

-эр₄ келаси замон гумон феъли ва сифатдошини ясовчи аффикс (-ар₅).

-эсь равишдош аффикси олган феълга қўшилиб, истак маъносини ифода этувчи қўшимча (эгалик аффикслари билан қўлланади): йе — йе + й + эсь + м гэлдъ (егим келди).

-б || -ъб

-бай отдан от ясайди: наи — наи + бай (наи + вай).

-би || бе отдан сифат ясовчи олд қўшимча: би + дө:лат (камбагал), би + чара.

-в феълдан от ясовчи аффикс: дайа — дайа + в, ди:ра — ди:ра + в (тиргович).

-вай эркак кишилар отига қўшилиб келадиган элемент: -ергаш + вай.

-ва отдан от ясовчи аффикс: лағ — лағ + ва (лағ — кала-ка, лағва — калака килювчи; енгилтак).

-ваз отдан от ясовчи аффикс: кумар + ваз, дар + ваз.

-ван отдан от ясовчи аффикс: бағ — бағ + ван.

-ватър ҳозирги замон феъл формасини ясовчи аффикс: бар + ватър (қипчоқ шеваларига хос).

-вән || -вәнт отдан от ясовчи аффикс: гыйа — :гыйа + вән (нашаван), гул — гул + вәнт (аёллар безаги).

-вәр, бер күмакчи феълининг фонетик жиҳатдан ўзгарган шакли. Ётакчи феълларга қўшилиб, имконият чегарасини билдиради: бар — бара + вәр + мәдым (боролмадим), ала + вәр + мәдым (ололмадим).

-дәр, юбор күмакчи феълининг ўзгарган формаси (қипчоқ шеваларида).

-вет күмакчи, ён, тараф маъноларини ифодалайди: ўй — ўй + вет (уй томон).

-въл билмоқ күмакчи феълининг ўзгарган шакли. Ётакчи феълга қўшилиб келиб, имконият чегарасини билдиради: бар — бара + въл + мәдъ (боролмади).

-вък феълдан сифат, от ясовчи аффикс: лъкълдә — лъкълдә + вък (тек турмас, бекарор), сэлкълдә + вък (силк-силк қиласидиган, силкитиб ташлайдиган арава, машина).

-вълан сифатдан сифат ясовчи аффикс: улль — улль + вълан (каттагина).

-вық феълдан от, сифат ясайдиган аффикс: жырында — жырында + вық (шақилдоқ — болалар ўйинчоги), парсълда + + вық (шиша мупчоқ), лақырда — лақырда + вық (лақма), шарла — шарла + вық (шарлама).

-въч феълдан от ясовчи аффикс: була — була + въч (жува).

-гә жўналиш келишиги аффиксининг юмшоқ формаси (қипчоқ шеваларида-йә).

-гәй истак феъли (III шахс бирлик) аффиксининг юмшоқ варианти (-ғай)

-гәк феълдан от ясовчи аффикс: ил — ил + гәк.

-гәлә олмошдан феъл ясовчи аффикс: өз — өз + гәлә.

-гель пайт равишдоши ясовчи аффикс: көр — көр + голь (кўргандан бери).

-гән ўтган замон сифатдоши ясовчи аффикс (-ған).

-гәнә субъектив баҳо аффикси: пытта -- пытта + гәнә (озгина).

-гәнъ мақсад равишдоши аффикси: гөр + гәнъ (гөлдым).

-гәнчә пайт равишдоши ясовчи аффикс: ке + гончә (қипчоқ шеваларида).

-гәчә пайт ва масофа чегарасини билдирувчи аффикс:
күз—күз — гәчә (қипчоқ группа шеваларига хос).

•**гъ**, отдан сифат ясовчи аффикс: гүз — гүз + гъ.

•**гъ₂** феъл негизига қүшилиб, бирор ҳаракатнинг содир бўлишини исташ, орэу қилиш маъноларини ифодалайди [эгалик аффикслари билан қўлланилади: йе — йе+гъ + -м (келди) қипчоқ шеваларига хос].

-гъдйн феъл негизига қўшилиб келиб, бирор ҳаракатнинг содир бўлиши, бажариш имконияти каби маъноларни ифодалайди: гўлгъдйн эмёс (келишга қодир эмас), мън + гъдйн (минишга яроқли).

-гъй истак феъли ясовчи аффикс: гўл + гъй (-гәй).

-гъна = гэнэ

-гър отдан от ясовчи аффикс: гола — гола + гър (гувало лой).

-гъсьз феълдан сифат ясовчи аффикс: бар — бар + гъсьз (бериб бўлмайдиган).

-гът феълдан от-сифат ясовчи аффикс: дўз — дўз + гът (асбоб, анжом).

-гъчъ феълдан от-сифат ясовчи аффикс: бер — бер + гъчъ (берувчи).

-ғ феълдан от ясовчи аффикс: чуша — чуша + ғ (тушов).

-ға жўналиш келишиги аффиксининг қаттиқ варианти: пахта + ға.

-ғай₁ истак феълининг қаттиқ варианти (-гәй).

-ғай₂ қўй кўмакчи феълининг ўзгарган формаси: бар — бара + ғой.

-ғайън истак-буйруқ феълининг I шахс бирлик аффикси (унли билан битган сўзларга қўшилади): ойна + ғайън.

-ғайлъ истак феъли (I шахс кўплик) формасини ясовчи аффикс: бар + ма + ғайлъ (-ғаль).

-ғаль унли билан битган феъл негизига қўшилиб, истак феълининг биринчи шахс кўплик формасини ясади: бар-ма + ғаль (бормайлик), қара + ғаль (қарайлик).

-ған ўтган замон сифатдошини ясовчи аффикс.

-ғана субъектив баҳо аффикси: аз — аз + ғана, тънч — тънч + ғана (-гэнэ).

-ғанақ феълдан от ясовчи аффикс: қаз — қаз + ғанақ (чукурлик).

-ғанча пайт равишдоши ясовчи аффиксининг қаттиқ варианти (-гэнчә).

-ғар отдан феъл ясовчи аффикс: сув — сув + ғар [(·ар) қипчоқ шеваларига хос].

-ғача = гәчә.

-ғы₁ феълдан от ясовчи аффикс: йар — йар + ғы (кatta appa).

-ғы₂ равишдан сифат ясовчи аффикс: аръ — ар + ғы (на-риги), йаца — йаца + ғы (ҳалиги).

-ғыдар феълдан сифат ясовчи аффикс: ал — ал + ғыдар (оладиган).

-ғылт белгини камайтирувчи аффикс: қыз + ғылт, сар + + ғылт (қипчоқ шевалариға хос).

-ғын феълдан от, сифат ясовчи аффикс: аз — аз + ғын.

-ғына = ғана.

-ғынды феълдан от ясовчи аффикс: қал — қал + ғынды (қалдъ-қалдъ).

-ғынча унли билан тугаган феъл негизига қүшилиб, пайт равиши дошими ясайди: кара — қара + ғынча, барма — барма + + ғынча.

-ғыч феълдан от ясовчи аффикс: сор — сор + ғыч, қыр — қыр + ғыч (кирмоч).

-ғычъ = ғъчъ.

-ғыш белгини камайтирувчи аффикс: сарғыш.

-ғо юклама (қипчоқ шеваларыда): бар — бар — ғо (-қу).

-ғой құй күмакчи феълининг узгарған формаси: бар — бара + ғой (борақол).

-да, ундов сүзлардан феъл ясовчи аффикс: шақыр — шашқыр + да, хытър — хытър + да (қитирла).

-да₂ отдан равищ ясовчи аффикс: даң — даң + да.

-да₃ отдан феъл ясовчи аффикс: қол — қол + да (құлла).

-да, ўрип келишигінинг аффикси.

-давық ундов сүзлардан от, сифат ясовчи аффикс: татър + давық (мотоцикл).

-дағы₁ = дағын.

-дағы₂ сифат ясовчи аффикс: авъл — авъл + дағы, узақ — узақ + дағы.

-дағын боғловчи: ва, ҳам, лекин (-дан, да:).

-дай равищ ясовчи аффикс: аған — аған + дай, адам — адам + дай.

-дан₁ чиқиш келишигі аффикси.

-дан₂ отдан сифат ясовчи аффикс: хавар — хавар + дан (хабардор).

-дан || дә: боғловчи вазифасида көлувчи элемент (ва, ҳам, лекин).

-дан₂ феълдан от, сифат ясовчи аффикс: йапъл — йапъл + даң (минишига тайёр от).

-дар отдан сифат ясовчи аффикс: жълав — жълев + дар, тән — тән + дар (соғ).

-даш отдан от ясовчи аффикс: иол — йол + даш, кол — кол — даш.

-дә₁ ундов сүалардан феъл ясовчи аффикснинг юмшоқ варианти (-да).

-дә₂ ўрин келишиги аффикснинг юмшоқ варианти (-да).-

-дәгъ = дағы.

-дәй = дай.

-дәк феълдан от, сифат ясовчи аффикс: йүгър — йүгър + дәк.

-дән чиқиш келишиги аффиксивинг юмшоқ варианти (-дан).

-дей = дыйн.

-дъ₁ ундов сўздан от ясовчи аффикс: гұдър — гұдър + дъ (гулдирак).

-дъ, тушум келишиги аффикснинг ўзгарган варианти (-нь).

-дъ₃ ўтган замон содла феълининг III шахс бирлик аффикси.

-дъ₄ -дир аффикснинг ўзгарган шакли: гәйән + дъ (ке-гандир).

-дъг феълдан от ясовчи аффикс: бъл — бъл + дъг [(хабар. маълумот)-дък].

-дъйн равиш ясовчи аффикс: жъя — жън + дъйн [(жин-дай, озгина)-дай].

-дък феълдан от ясовчи аффикс: гөр — гер + дък [(мол, дунё) аслида сифатдош ясовчи аффикс].

-дък ўтган замон содла феълининг I шахс кўплик аффикси.

-дъксъз феълдан сифат (асли сифатдош) ясовчи аффикс: гөр + дъксъз (ҳеч нарса кўрмаган).

-дън ўтган замон содла феълининг II шахс бирлик аффикси.

-дър феълдан феъл ясовчи аффикс: гүл — гүл + дър.

-дъстър феълдан феъл ясовчи аффикс: өл — өл + дъстър (улдирғиз).

-дъ₁ -дъ₁.

-дъ₂ -дъ₂.

-дъ₃ -дъ₃

-дъ₄ -дъ₄

-дър феълдан феъл ясовчи аффикснинг қаттиқ варианти (-дър)

-дърық, феълдан от ясовчи аффикс: овул — овул + дърық [(балиқ тухуми) овулмақ — майдаланмоқ].

- дърық₂ отдан от ясовчи аффикс:сақал — сағал + дърық (балиқнинг қуи жаги).
- дъстър = дъстър.
- дық, феълдан от ясовчи аффикс:ой — ой + дық (чуқурлик).
- дық₂ ўтган замон содда феълининг I шахс кўплик аффикси (-дық).
- дықълъ феълдан сифат ясовчи аффикс:бол — бол + дықълъ (бўладиган).
- дықсъз феълдан сифат ясовчи аффикс:бол — бол + дықсъз [(бўлмайдиган)-дъксъз].
- дын ўтган замон содда феълининг II шахс бирлик аффикси (-дън)
- доғын келаси замон сифатдошининг аффикси:ғелә + доғын.
- дон пайт ёки масофа чегарасини билдирувчи кўмакчи аффикс:геч — геч + доң (кечгача).
- дун = дон.
- жақ₁ сифатдан сифат ясайдиган аффикс:узъян — узъян + жақ.
- жак₂ келаси замон феъли ва сифатдошини ясовчи аффикс.
- жац отдан сифат ясовчи аффикс:қа:r — қа:r + жан (сержакл).
- жәк₁ феъллан от ясовчи аффикс:әм — әм + жәк (әмчак).
- жәк₂ отдан от ясовчи аффикс:ғали:n — ғали:n + жәк, дъгър — дъгър + жәк (ғилдирак).
- жәк₃ келаси замон феъли ва сифатдошини ясовчи аффикснинг юмшоқ варианти (-жақ₃).
- жъ отдан от ясовчи аффикс:o:dъn — o:dъn + жъ, йълъм — йълъм + жъ (хира одам).
- жық отдан от ясовчи аффикс:бала — бала + жық.
- жық феълдан от ясовчи аффикс:қара — қара + жық, қавар — қавар + жық (кўпик, пуфаклаш).
- жық равишдан феъл ясовчи аффикс:дъм — дъм + жық (димшқ).
- жөш отдан от ясовчи аффикс:әб — әб + жөш [(уэумнияг тури — кишиши] асли:аб + жөш].
- зар отдан от ясовчи аффикс:ла:ла — ла:ла + зар (чиройли), гүл — гүл + зар.
- зық ундов сўзлардан от ясовчи аффикс:ваз — ваз + зық (тутантрик), жъз — жъз + зық (жизза).
- зъл орттирма даражада сифат ясовчи олд қўшимча:қара — зъл-қара (тим қора).

- ь₁** феълдан сифат ясовчи аффикс: **өл** — **ө:л + ь** (ўлик).
- ь₂** отдан сифат ясовчи аффикс: **азәл** — **азәл + ь**.
- ь₃** III шахе эгалик қўшимчаси.
- ь₄** тушум келишиги аффикси (Ҳазорасп, Янгиариқ).
- ь₅** равишдош формасини ясовчи аффикс: **бәр** — **бәр + ь** кътти (бериб кетди).
- ь₆** равишдош формасини ясовчи аффикс (-**б**).
- ь₇** феълдан от ясовчи аффикс (-**й**).
- ь₈** ундовдан от ясовчи аффикс: **чәк** — **чәк + ьдә** (сузма).
- ь₉** феълдан феъл ясовчи аффикснинг юмшоқ варианти: **ўрк** — **ўрк + ьз**.
- ь₁₀** феълдан от ясовчи аффикс: **өрт** — **өрт + ьй** (ўртик), **был** — **был + ьй** (билим).
- ь₁₁** истак феълининг I шахс кўплик формаси (қипчоқ шеваларига хос): **кел** — **кел + ьйк** (келайлик).
- ь₁₂** истак феълининг I шахс бирлик формаси: **гал** — **гал + ьйн** (келай).
- ь₁₃** ййнчән равишдошнинг бир тур формасини ясовчи аффикс. Бу аффикс феъл негизига қўшилиб келиб, адабий тилдаги *кўра* кўмакчиси ифода этган маънога яқин бир маънони англа-тади: **гәлавәр + ьйнчән** (келавергандан кўра).
- ь₁₄** феълдан феъл ясовчи аффикс: **гән** — **гән + ьк** (кўник).
- ь₁₅** феълдан от ясовчи аффикс: **бөл** — **бөл + ьк** (булак, қисм), **өксър** — **өксър + ьк** (йутал), **дөш** — **дөш + ьк** (тешик).
- ь₁₆** отдан феъл ясовчи аффикс: **йүз** — **йүз + ьк** (кўзикмоқ).
- ь₁₇** феълдан сифат ясовчи аффикс: **чүш** — **чүш + ьк** (чала бола, нон ҳақида).
- ь₁₈**кш отдан феъл ясовчи аффикс: **(ьк + ыл)** **йүз — йүз + + ькш** (юзма юз бўл).
- ь₁₉**ксьз феълдан сифат ясовчи аффикс: **бежәр** — **бежәр + + ьксьз** (бажариб бўлмайдиган).
- ь₂₀**кчә отдан от ясовчи аффикс: **әлд** — **әлд — ьчка** (олёп-кнч, фартук).
- ь₂₁** феълдан феъл ясовчи аффикс: **чәк** — **чәк + ьл**, **әк** — **әк + ьл**.
- ь₂₂**лдърък олмошдан сифат ясовчи аффикс: **към** — **към + + ьлдърък** („ким-ким“ деб сўрайверадиган одамга нисбат).
- ь₂₃**м, феълдан от ясовчи аффикс: **дъл** — **дъл + ьм**, **дек** — **дек + ьм** (ўғит).
- ь₂₄**₂ I шахс эгалик аффикснинг юмшоқ варианти (-**ъм**)
- ь₂₅**мъз эгаликнинг биринчи шахс кўплик аффикси.
- ь₂₆**мсьз феълдан сифат ясовчи аффикс: **дей** — **дей + ьмсьз** (жиззаки).

- ьмтыл** = **ьмтър**.
-**ьмтър** белгини камайтирувчи аффикс: гөк — гөк + **ьмтър**.
-**ын**, отдан равиш ясовчи аффикс: әлд — елд + **ын**.
-**ын₂** феълдан феъл ясовчи аффикс: чөк — чөк + **ын**, сүр — **сүр** + **ын**.
-**ындэ** ўрин келишиги аффиксининг эгалик билан турланган варианти.
-**ынды** феълдан от ясовчи аффикс: чөк — чөк + **ынды** (лойка), өвүр — өвр + **ынды** (бюрор предметнинг саралангани).
-**ынж** тартиб сон ясовчи аффикс: бър — бър + **ынж**.
-**ыннэн** чиқиш келишик аффиксининг эгалик билан турланган варианти.
-**ынч** феълдан равишдош ясовчи аффикс: гәл — гәл + **ынч** (келгунча).
-**ын₁** II шахс эгалик аффикси (ундошдан кейин).
-**ын₂** қаратқич келишигининг аффикси (Хазорасп, Янгиарик).
-**ыньз** эгалик аффиксининг II шахс күплик формаси.
-**ып** равишдош формасини ясовчи аффикс (-иб).
-**ыпть** ўтган замон ҳикоя феъли аффикси: гәл + **ыпть**, бәр + **ыпть**.
-**ыр** феълдан феъл ясовчи аффикс: ёт — ёт + **ыр** (ўтказ), чөм — чөм + **ыр** (чўмдир).
-**ыс** равишдан от ясовчи аффикс: кәм — кәм + **ыс** (камчилик, етишмовчилик).
-**ыскә** феълдан от ясовчи аффикс: өл — өл + **ыскә** (ўлакса, гавда).
-**ыш₁** феълнинг биргалик даражасини ясовчи аффикс (-ш).
-**ыш₂** ҳаракат номи ясовчи аффикс: гүл — гүл + **ыш**.
-**ыш₃** белгини камайтирувчи аффикс: гөк — гөк + **ыш**.
-**ышма** феълдан от ясовчи аффикс: дей — дей + **ышма** (хазил), гәл — гәл + **ышма** (келишув).
•**ыштырък** = **ъштырык**.
-**и:н** феълдан от ясовчи аффикс: гәл — гәл + **и:н** (келин).
-**ы₁** феълдан от ясовчи аффикс: йар — йар + **ы** (яrim).
-**ы₂** сифатдан от ясовчи аффикс: қызыл — қызыл + **ы** (чала янчилган бугдой).
-**ы₃**, отдан феъл ясовчи аффикс: бай — бай + **ы**.
-**ы₄**, отдан сифат ясовчи аффикс: шәрарат — шәрарат + **ы** (хлоқи бузук), ҳарават — ҳарават + **ы** [(чапани) -**ы₂**].
-**ы₅** III шахс эгалик аффиксининг қаттиқ формаси (-**ы₃**).
-**ы₆** тушум келишиги аффиксининг қаттиқ формаси (-**ы₄**).
-**ы₇**, равишдош ясовчи аффикснинг қаттиқ варианти (-**ы₆**).

- ыз феълдан феъл ясовчи аффикс: ут — ут + ыз (ютқаз)-
- ызлық феълдан от ясовчи аффикс: дам — дам + ызлық
(томизғи).

- ыл феълдан феъл ясовчи аффикс: чат — чат + ыл (ал-
дан).

- ыйқ = ыйк.

- ым феълдан от ясовчи аффикс: топъл — топъл + ым (тү-
палон, ур-ийкүт), ашър — ашър + ым (тепалик).

- ын, феълдан сифат ясовчи аффикс: чоз — чоз + ын (чү-
зинчоқ).

- ын₂ отдан равиш ясовчи аффикс: йаэ — йаэ + ын, кыш—
кыш + ын (-ын₁).

- ын₃, сат феълига қүшилиб: а) равишдеш вазифасида
келади: сатын алдъ (сотиб олди); б) аниқловчи вазифасида
келади: сатын съгыр (сотиладиган сигир).

- ын₄ феълдан от ясовчи аффикс: йав — йав + ын (қипчоқ
шеваларидан).

- ынжъ тартиб сон ясовчи аффикс: он — он + ынжъ (-ынжъ).

- ынъм феълдан от ясовчи аффикс: суқ — суқ + ынъм (си-
ким).

- ында = ындә.

ынча феълдан равишдош ясовчи аффикс: бар — бар +
+ ынча [боргунча (-ынчә)].

- ып = ыб.

ыптъ = ыпть.

- ыр феълдан феъл ясовчи аффикс: чаш — чаш + ыр [(со-
чил), ят — ят + ыр (ёткиз), бас — бас + ыр (бостир)-ыр].

- ырма отдан от ясовчи аффикс: пост — пост + ырма (пүст-
думба).

- ырмач сифатдан сифат ясовчи аффикс: қақ — қақ + ырмач
(қасмоқ), кат — кат + ырмач.

- ысқа феълдан от ясовчи аффикс: йув — йув + ысқа (үлик
ювадиган бүйра, замбар).

- ыт феълдан сифат, равиш ясовчи аффикс: айър — аир + ыт
(очиқ, дангал).

- ыш = ыш,

- ыш = ыш₂.

- ышма феълдан от ясовчи аффикс: бар — бар + ышма
[(борди-келди)-ышмә].

- ыштырық феълдан от ясовчи аффикс: ал — ал + ышты-
рық [(тутантыриқ)-ыштырық]

- ы тушум келишиги аффикси [(к, ғ, х, н билан битган
сүзларга қүшилади) (-ы].

-ығ феълдан от ясовчи аффикс: басър — басър -|- ығ (от епүғи), йон — ион + ығ (йүниш), сал — сап + ығ (пайванд).

-ыз феълдан феъл ясовчи аффикс: қорқ — қорқ -|- ыз [(күркіт)·ыз].

-ық₁ феълдан феъл ясовчи аффикс: чал — чал + ық [(чалықмақ — күз тегмоқ) -ьқ₁].

-ық₂ феълдан от ясовчи аффикс: йаз — йаз -|- ық [(гүнох)·ық₂].

-ық₃ отдан феъл ясовчи аффикс: душ — душ -|- ық (дуң кел, учраш), жан + ық (-ьқ₃).

-ық₄ феълдан сифат ясовчи аффикс: дун — ду:н + ық (хира), ай — ай -|- ық (хүшөр), ач — ач + ық (-ьқ₄).

-ылда ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: жарқ — жарқ + ылда (гарчилла).

-ым₁ ундов сўздан от ясовчи аффикс: бълқ — бълқ -|- ым (семиз).

ъм₂ эгалик аффиксининг I шахс бирлик формаси (-ъм₂).

-ымъз эгалик аффиксининг I шахс кўплик формаси [(к, г, х, ң билан битган сўзларга қўшилади) -ъмъз].

-ын, қаратқиң келишигининг аффикси [(к, г, х, ң билан битган сўзларга қўшилади) -ьн₂].

ън₂-—ън₁.

-ыңыз эгалик аффиксининг II шахс кўплик формаси [(к, г, х, ң билан битган сўзларга қўшилади) -и(ң₂)].

ыра₁ феълдан от ясовчи аффикс: қақ — қақ + ыра (қамшдан қилинган ёзги уй).

-ыра₂ ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: йарқ — йарқ -|- ыра.

ырав ундов сўзлардан от ясовчи аффикс: қон + ырав, жын + ырав (қушлар бўйнига тақиладиган қўнгироқча).

ырдъ ундов сўзлардан от ясовчи аффикс: вағ ваг + ырдъ (шовқин), жағ — жағ -|- ырдъ (жаз·жуэ), шақ — шақ + ырдъ (безакдан чиқадиган овоз).

-ыт отдан от ясовчи аффикс: йазық — йазғ + ыт (такдир), салық — салғ -|- ыт (солиқ).

ыш, отдан феъл ясовчи аффикс: су:қ — су:қ -|- ыш (совқот).

-ыш₂ феълдан от ясовчи аффикс: йағ — йағ -|- ыш (ёмгири).

ыш = ьш

-й сифатдан феъл ясовчи аффикс: қә:нө — қөнә + й (эскир).

-я отдан жуфт маъноли от ясовчи аффикс: апа — апа + я (опа·сингил), аға — аға + я (ака·ука).

-йатър ҳозирги замон феълини ясовчи аффикс: бар — бар + йатър.

-йэ жўналиш келишиги аффиксининг варианти: кышь — кышь + йэ, на — нэ + йэ [(нега)-га].

-йэль истак феълининг | шахс кўплик формаси — и: шлэ + йэль [(ишлайлик)-ғалъ].

-йэн ўтган замон сифатдош аффиксининг юмшоқ варианти: бэр — бэр + йэн (-ғэн,-ған).

-йън феълдан от ясовчи аффикс: дўй — дўй + ын (туғун).

-йънча равишдош ясовчи аффикс: гўлмә — | йънчә [(келмагунча)-ғынчә].

-йън отдан равиш ясовчи аффикс: арқа — арқа + йън (бемалол).

-йънча равишдош ясовчи аффикс (қаттиқ формаси): қурма + йънча (-йънчә).

-майъш ҳаракат номининг инкор формасини ясовчи аффикс: баръш — бар + майъш (бормаслик).

-к феълдан от ясовчи аффикс: дөшә — дөшә + к (тушак), элә + к.

-эк отдан от ясовчи аффикс: ши:шә — ши:шә + к (шишанинг сингани), жўжә — жўжә + к.

-кә, отдан от ясовчи аффикс: жын — жын + кә (митти), энә — энә + кә (доя).

-кә₂ жўналиш келишиги аффикси [(қипчоқ шеваларида) -қа].

-кач лайт-масофа маъносини ифода этувчи аффикс: се-ча + кач (чумчук + қача), итә + кач (ит + гача).

-кәш отдан от ясовчи аффикс: дў:т — дў:т + кәш (мўри), зый — зый + кәш (зовур).

-къ₁ отдан сифат ясовчи аффикс: жавза — жавза + къ (эртагеншар).

-къ₂ феълдан от ясовчи аффикс: дәп — дәп + къ (тепки).

-къ₃ отдан сифат ясовчи аффикс: |(юмшоқ тури)- қы|.

· къдъйн = гъдъйн.

· кър₁ отдан от ясовчи аффикс: пеш — пеш + кър (фартук; сўйил).

-кър₂ феълдан сифат ясовчи аффикс: ёт -|- кър, кес + кър.

-къчъ = гъчъ.

-қ феълдан от ясовчи аффикс: ушъ — ушъ + қ (совук), пъта — пъта -|- қ, бойа — бойа + қ, жъйна — жъйна -|- қ.

-қа₁ отдан от ясовчи аффикс: йас — йас + қа (йас — саёз; йа + ска — кечув — кечиб ўтадиган саёз жой).

-қа₂ отдан феъл ясовчи аффикс: ис — ис + қа (ҳидла).

- қа₃ феълдан от ясовчи аффикс:йон — йоң + қа (пайра-ха).
- қа₄ жүналиш келишиги аффикси [(қипчоқ шеваларида) -кә].
- қай сиғатдан феъл ясовчи аффикс:уллъ — ул + қай (ул-тай).
- қам феълдан от ясовчи аффикс:чъй — чъй + қам (чай-кам, бир құр пішилгаң сариеғ).
- қан, феълдан сиғат ясовчи аффикс:адық — адық + қан (машхур).
- қан₁ сиғатдан сиғат ясовчи аффикс:уллъ — улла + қан (улуг, азамат).
- қан₂ = ған.
- қампа орттирма даражасынан ясовчи олд құшимча: қа-ра — қалма + қара (қоп-қора).
- қача = ғача.
- қы₁ феълдан от ясовчи аффикс:санч — санч + қы (ба-лиқчилік термини), бъч — бъч + қы (-ғы).
- қы₂ отдан сиғат ясовчи аффикс:йаңа + қы (халиғи).
- қыла феълдан феъл ясовчи аффикс:аң — аң + қыла, та-рт — тарт + қыла.
- қылда ундов сүзлардан феъл ясовчи аффикс:ҳон— ҳон + қылда (дүңгилла).
- қын феълдан от ясовчи аффикс:дық — дық + қын (проб-ка), ақ — ақ + қын (даренинг тез оқиб турған ери).
- қынла феълдан феъл ясовчи аффикс:аш — аш + қынла (эўрай).
- қып орттирма даражасынан ясовчи олд құшимча:қып + қызыл.
- қыр отдан от ясовчи аффикс:ич — ич + қыр (иштон-боғ).
- қысъя феълдан сиғат ясовчи аффикс:чық — чық + қысъя [(чиқмас, чиқмайдиган)-ғысъя].
- қу юклама (-ғо).
- л сиғатдан феъл ясовчи аффикс:қара — қара + л (ко-рай), саръ — сара + л.
- ла₁ отдан феъл ясовчи аффикс:ағыз — ағыз + ла (огиз-га ол), пай — пай + ла (бұл, тақсим қил).
- ла₂ феълдан феъл ясовчи аффикс:қав — қав + ла (кув-ла).

-ла₃ күплик аффикси (қаттиқ варианти): ҳу — ҳу + ла (улар), адам — адам + ла (-лә).

-лавық ундов сүзлардан от ясовчи аффикс: зың — зың + лавық (ари), пақ — пақ + лавық (пуфак).

-лағ сифатдан равиш ясовчи аффикс: баш — баш + лағ (съғыр бошлағ йұрьпты).

-лаган чама сои ясовчи аффикс (қипчоқ шеваларida) оплаған (ўитача).

-лай₁ сифатдан равиш ясовчи аффикс: баш + лай (бекорға).

-лай₂ отдан равиш ясовчи аффикс: қозъ — қозъ + лай (күзилигича).

-лақ феълдан от ясовчи аффикс: чат — чат + лақ (дарз).

-лақ/лах отдан от ясовчи аффикс: гөр — гөр + лах (гүри-стон).

-лама₁ ундов сүзлардан от, сифат ясовчи аффикс: вәғ — вәғ + лама (пиёва; сергап), шар — шар + лама (шаршара).

-лама₂ отдан от ясовчи аффикс: қүйаш — қүйаш + лама,

-ланжъ тартиб сонник бир турини ясовчи аффикс: он — он + ланжъ (шиша).

-лар күплик ясовчи аффикснинг қаттиқ варианти (қипчоқ шеваларida).

-лас отдан сифат ясовчи аффикс: бурт — бурт + лас (шопмүйлов).

-лаш отдан феъл ясовчи аффикс: дамақ — дамақ + лаш. (бирга овқат қил), айақ — айақ + лаш (булиш, тақсим қил).

-лә₁ күплик ясовчи аффикснинг юмшоқ варианти (-ла₃).

-лә₂ ундов сүздан феъл ясайдиган аффикс: үф — үф + лә (дуфла).

-лә₃ отдан феъл ясовчи аффикснинг юмшоқ варианти (-ла₁).

-лә₄ юклама, таъкидлаш маъносини ифода этади: гәлдым + лә (келдим ахир).

-ләгән чама сои ясовчи аффикснинг юмшоқ варианти (-лаған).

-ләм феълдан от ясовчи аффикс: бүк — бүк + ләм (сурп).

-ләмә сондан от ясовчи аффикс: быр — быр + ләмә (ягона).

-ләнжъ = ланжъ.

-ләп от-сифатдан равиш ясовчи аффикс: дәс — дәс + ләп.

-ләр күплик аффикснинг юмшоқ варианти (-лар).

-ләс отдан сифат ясовчи аффикс: быт — быт + ләс [(битлики)-лас].

-ләш, феълдан феъл ясовчи аффикс:ет — ет + ләш (кучай).

-ләш₂ отдан от ясовчи аффикс:дәпә — дәпә + ләш (урыйиқит).

-лдан сифатдан равиш ясовчи аффикс:йаңа — йана + лдан (янгидан).

-ль отдан сифат ясовчи аффикс:жын — жын + ль (жылъ).

-ль-ль сифат-равиш ясовчи жуфт аффикс:ивър чи-чывър + ль (бала-чақали), ич + ль-диш + ль (шкки юзли күрпа), арь + ль-барь + ль (нари-бери).

-лык отдан от ясовчи аффикс:өң — өң + лык (олёпқич), ей — ей + лык (яхшилик).

-лык ундов сүздан от ясовчи аффикс:тұф — тұф + лык (тупук).

-лы ундов ма сүзига құшилиб, ҳұрмат билан мәнг деган маңынан ифода этады.

-ль₁ отдан сифат ясовчи аффикснинг қаттиқ варианти (-ль).

-ль, отдан от, сифат ясовчи аффикс:от — от + ль (поезд), бар — бар + ль (бой), арқа — арқа + ль (азаимхон; асаби бузилган одам).

-ль-ль отдан сифат ясовчи жуфт аффикс:уху + ль-уй-аг + ль [(чала уйқудаги одам)-ль-лы].

-лым отдан от ясовчи аффикс:топ — топ + лым (тиқи-линч, одам күп жой).

-лық₁ феълдан феъл ясовчи аффикс:ат + лык (отил, ташлан).

-лық₂ отдан от ясовчи аффикс:ағач — ағач + лық (даражатзор), алма — алма + лық (олмазор), қол — кол + лық (құлқоп).

-лық₃ феълдан от ясовчи аффикс:дамъз — дамъз + лық (томизғи).

-лық₄ сифатдан от ясовчи аффикс:йат — йат + лық (чеваранинг боласи), йахш — йахш + лық, қабық — қабық + + лық [(чаққонлик)-льк].

-ллъ олмошдан равиш ясовчи аффикс:қанча — қанча + + ллъ, шунча — шунча + ллъ.

-м, феълдан от ясовчи аффикс:бура — бура + м (үрим).

-м, әғалик аффикснинг 1 шахс бирлик формаси.

-ма, феълдан от ясовчи аффикс:қыр — қыр + ма (қирриқ), қый — қыи + ма (майды тұғралған гүшт), йала — йала + + ма (бир түр касаллик).

-ма₂, феълнинг бўлишсизлик аффикси (қаттиқ варианти).

-ма₃ сўроқ юкламаси:бараса + ма, бағаса ма (боқасанми?).

-майъш ҳаракат номининг бўлишсизлик формасини ясовчи аффикс:басър - - майъш (герак).

-мақ, феълдан от ясовчи аффикс:оий — ои + мақ (ангашана), дақ — дақ + мақ (варсақи сўз, тап), була — була + мақ (буламиқ).

-мақ₂ феълнинг ноаник формасини ясовчи аффикс:бар + мақ.

-ман, феълдан сифат ясовчи аффикс:аз — аз + ман (озган, бичилган).

-ман₂ отдан от ясовчи аффикс:харас — харас + ман (тегирмончи), сейъс — сейъс + ман (отбокар), гўзор — гўзор + ман (дарёдан ўтказувчи, кайиқчи).

-мар бол аффикснинг ўзгаргаш формаси:жама—жам + мар (жома + бол).

-мас келаси замон феъли ва сифатдошининг бўлишсиз формасини ясовчи аффикс (-мәс).

-маса шарт феълининг бўлишсиз формаси:бол + маса, йол + маса (< йок — ол + маса).

-мач, феълдан от ясовчи аффикс:қақ — қақ + мач (кептирилган балиқ), қыр — қыр + мач, катър — қатър + мач (тавада пишган ном).

-мач, сифатдан от, сифат ясовчи аффикс:артық — артық + мач (ортиқча).

-мача феълдан от ясовчи аффикс:тап — тап + мача (топишмоқ), дөғ — дөғ + мача (үғилача).

-мә, феълдан от ясовчи аффикс:гем — гем + мә (варақи сомса), эндърэт — эндърэт + мә (пиллапоя), чөвўр — чөкўр + мә [(попоқ)-ма].

-мә, жуфт сўзлар (от, сифат) ўртасида келадиган элемент:дўллъ + мә + дўллъ.

-мә₃ сўроқ юкламасининг юшок варианти (-ма).

-мәжәқ феълдан от ясовчи аффикс:ги:злә — ги:злә + мәжәқ (бекинмачоқ).

-мәк₁ инфинитив ясовчи аффикснинг юшок варианти (-мақ₂).

-мән отдан от ясовчи аффикс:дъгър — дъгър + мән (тегирмон).

-мәс келаси замон феъли ва сифатдоши ясовчи аффикснинг инкор формаси (-мас).

-мәсә шарт феълининг инкор формаси (-маса).

- мъз₁ ҳозирги - келаси замон феъли I шахс кўплик аффикси: гәл — гәл + ə - мъз [(юмшоқ варианти)-мъз₁]
- мъз₂ эгалик категорияси, I шахс кўплик формасини ясовчи аффикс [(юмшоқ варианти)-мъз₂].
- мъй феълнинг бўлишсиз формасини ясовчи аффикс:(юмшоқ вариант).
- мъйн равишдошнинг бўлишсиз формаси: гәл + мъйн (келмай, келмасдан).
- мъш гумон феъли ясовчи аффикс: гәла + мъш (келармиш).
- мъз₁ = мъз₁.
- мъз₂ = мъз₂.
- мъй = мъй.
- мъйн₁ = мъйн.
- мъйн₂ -бин аффиксининг ўзгарган шакли: пал — пал + - мъйн (фолбин).
- мъш₁ = мъш.
- мъш₂ феълда от ясовчи аффикс: йар — йар + - мъш (янги казилган ариқ, анхор), қыл — қыл + мъш.
- н₁ отдан равиш ясовчи аффикс: оғръ — оғръ + н (ўгриликча).
- н₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: сўйқа — сўйқа + н (суркан), қыста + н.
- на, сифатнинг бўлишсиз формасини ясовчи олд қўшимча: на + додръ, на + инсан.
- на₁ феълдан феъл ясовчи аффикс: жъй — жъй + - на (ийғ).
- на₂ отдан от ясовчи аффикс: босага — босага + на (бўсағага қўйиладиган ёғоч).
- на₃ жўналиш келишиги аффиксининг эгалик билан турланган варианти.
- нақ феълдан от ясовчи аффикс: ув — ув + нақ (ушоқ).
- нан чиқиши келишиги аффиксининг ўзгарган шакли (казан — қазан + нан).
- нанча олмошдан равиш ясовчи аффикс: ҳу — ҳу + н + + нанча (ундан кўра).
- нә, сўроқ юкламаси: сән + вә? (сен-чи?).
- нә₂ отдан от ясовчи аффикс: тәкә — тәкә + нә (дока).
- нә₃ = на₄.
- нәк сифатдан от ясовчи аффикс: тәр — тәр + нәк (тәннәк).
- нәкдей равиш ясовчи аффикс: жын — жын + нәкдей (жиндай, озгина).
- нән - нан.

- нжъ тартиб сон ясовчи аффиксинг юмшоқ варианти:
иikkъ — иккъ + нжъ.
-нжъ = нжъ.
- нда үрин келишиги аффиксинг эгалик билан турланган варианти.
-нда = нда.
-нь қаратқич ва тушум келишикларининг аффикси (ўғуз шеваларнда).
-ньин = дыйн.
-нькъ абстракт эгалик аффикси: апам + нькъ, ұком + нькъ.
-ньк феълдан феъл ясовчи аффикс: сүр — сүр + ньк (сурин).
-ның қаратқич келишиги аффиксинг юмшоқ варианти (қипчоқ шеваларида).
-нь = нь.
-нъин = дыйн.
-нын = ньи.
-н₁ феълдан от, сифат ясовчи аффикс: сәлдъра — селдъра + ң (омонат турган, йиқилай деб турган).
-н₂ отдан сифат ясовчи аффикс: дәпә — дәпә + ң (баланд бүйли).
-н₃ II шахс эгалик аффикси (бирлик).
-на жұналиш келишиги аффиксинг бир тури (кишилик ва күрсатиш олмошлари ўзагидаги н товуши билан бирга құшилиб, қа тарзидә талаффуз этилады): маңа, ҳұңа.
-ньз, эгалик аффиксинг II шахс күплик формаси (юмшоқ вариант).
-ныз₂ = ньз.
-п равишдош ясовчи аффикс: кара — кара + п, оқы — оқы + п (-б).
-пайа отдан от ясовчи аффикс: чъра — чъра + пайа, ғоза — ғоза + пайа.
-пәз отдан от ясовчи аффикс: ши:ра — ши:ра + пәз, аш — аш + пәз.
-пәк отдан от ясовчи аффикс: дөм — дөм + пәк (дұмбок).
-пан отдан сифат ясовчи аффикс: коллә — кәллә + пән || кәл-пән (анқов).
-пъ феълдан от ясовчи аффикс: йар — йар + пъ (ярим).
-птъ = ьптъ.
-птъ = ьптъ.
-рой сифатдан сифат ясовчи аффикс: бәд — бәд + рой (хунук), хуш — хуш + рой (чиройли).

- ю, сифатдан феъл ясовчи аффикс: ала — ала + р — ала
+ р + тър (олайтири).
- р₂ келаси замон феъли ва сифатдоши ясовчи аффикс:
окы + р.
- рақ чогиштирма сифат ясовчи аффикс.
- рәк чогиштирма сифат ясовчи аффикснинг юмшоқ варианти (фақат қибочоқ шеваллари учун хос).
- са, отдан от ясовчи аффикс: бурун — бурун + са (молларнинг бурун ипи).
- са, сифатдан от ясовчи аффикс: узъйн — узъйн + са (узунаси).
- са₁ шарт феълининг аффикси (-сә).
- сан отдан сифат, от ясовчи аффикс: дамақ — ламақ + сав (хўра, еб тўймас).
- сақ феълдан от, сифат ясовчи аффикс: йалън — йалън + сақ || йалън + сақ (лаганбардор).
- сан орттирма сифат ясовчи олд қўшимча: сан + саръ.
- санла орттирма сифат ясовчи олд қўшимча: сан — санпа + сан.
- сә, шарт феъли ясовчи аффикснинг юмшоқ варианти (-са₂).
- сә₂ феълдан от ясовчи аффикс: әң — әң + сә (әнмәк — эгмоқ).
- сән отдан сифат ясовчи аффикс: калла — көлла + сән (ахмоқ).
- сь, сифатдан феъл ясовчи аффикс: дәң — дәң + сь + мәк (тенгсимоқ, тенг кўрмоқ).
- сь₂ ғалик аффикснинг III шахс бирлик формаси.
- сьз, сифатнинг инкор формасини ясовчи аффикс: гү:ч — гү:ч + съз.
- сьз₂ ҳозирги-келаси замон феълининг II шахс кўплик аффикси.
- сън₁, сифат, равишдан феъл ясовчи аффикс: көп + сън, кәм + сън.
- сън₂ буйруқ-истак феълининг III шахс бирлик формаси.
- сьре отдан феъл ясовчи аффикс: ет — ет + съре.
- съ=съ₂
- съз=съз₁
- съз=съз₂
- сън₁, от, сифатдан феъл ясовчи аффикснинг қаттиқ варианти (-сън) аз + сън, йат + сън, ар + сън.
- сън₂-сън₂
- сумақ отдан сифат ясовчи аффикс: адам — адам + сумак (одамсимон), жълль — жълль + сумак (жиннисимон).

-съра-съра.

-т, феълдан сифат, равиш ясовчи аффикс: айър — айръ+т.

-т, сифатдан феъл ясовчи аффикс: аръ — аръ + т (тозала).

-т₃ отдан от ясовчи аффикс: со:га + со:га + т (совга).

-т, феълдан феъл ясовчи аффикс: оқы — оқы + т, жанзырда — жанзырда + т.

-тавғын келаси замон сифатдоши ясовчи аффикс (қипчоқ шеваларига хос).

-тан чиқиш келишигининг аффикси (-дан).

-тараш отдан от ясовчи аффикс: гүл — гүл + тараш (пахса деворга гул туширадиган асбоб).

-таш отдан феъл ясовчи аффикс: йан — йан + таш (ёндәш).

-тәк отдан сифат ясовчи аффикс: жър — жър + тәк (жър — жанжал).

-ть тушум келишиги аффиксининг ўзгарган формаси (қипчоқ шевалари учун хос).

-тын қаратқич келишигининг ўзгарган формаси (қипчоқ шеваларига хос).

-тыр феълдан феъл ясовчи аффикс: сөвүн — сөвүн + тыр. ийэр — ийэр + тыр (эргаштири).

-тъя феълдан от ясовчи аффикс: жар — жар + тъя (прим).

-тъя, феълдан от ясовчи аффикс: йақ — йақ + тъя (йәх + тъя — нур, ёғду).

-тъ₃=ть

-тың=тын.

-ув феълдан от ясовчи аффикс: сат — сат + ув.

-уз отдан от ясовчи аффикс: жав — жав + уз.

-ул феълдан феъл ясовчи аффикс: сов — сов + ул (тамомлан).

-ум феълдан от ясовчи аффикс: йук — йук + ум (фойда).

-ун феълдан феъл ясовчи аффикс: ов — ов + ун (ушал).

-у: феълдан от ясовчи аффикс: санч — санч + -у: (санчик), қанқи — қанқ + у: (ғийбат), қаз + у:

ұм феълдан от ясовчи аффикс: гөр — гөр + ұм (күргилик), гөй — гөй + ұм (ғира-шира).

-үн феълдан феъл ясовчи аффикс: сөв — сөв + үн (севин).

-ү: феълдан от ясовчи аффикс: дый — дый + ү: (тергов).

-хана отдан от ясовчи аффикс: бахча — бахча + хана (болалар боқчаси), гарав — гарава + хана (харобахона).

-ч феълдан от ясовчи аффикс: ди:н — ди:н + ч, қуван — қуван + ч, сөвүн — сөвүн + ч.

-ча отдан от ясовчи аффикс: гова — гова + ча (ғүэа), дува — дува + ча (тумор), тамав — тамав + ча (рўмолнинг бир тури).

-чақлъ одмошдан равиш ясовчи аффикс: мун -+ чақлъ, шун + чақлъ, шу вахта -+ чақлъ.

-чан отдан сифат ясовчи аффикс: уйат — уйат + чан.

-чэ=ча.

-чэк = жэк₁

-чэк = жэк₂

-чэк = жэк₃

-чэклъ = чаклъ.

-чэль от категории ясидаги сўзлардан равиш ясовчи аффикс: шо:р — шо:р + чэль (шаҳарча).

-чэн = чан.

-чъ отдан от ясовчи аффикс: элэм — лам -+ чъ (дарё қоровули), и:ш + чъ.

-чъ, = чъ.

-чъ₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: қап — кап + чъ (илиб ол), қыр — қыр + чъ.

-чъл отдан феъл ясовчи аффикс: әп — әп -+ чъл.

-чълък отдан от ясовчи аффикс: сұннә — сұннә + чълък (табибчилик).

-чъла феълдан феъл ясовчи аффикс: коръ — кор + чъла (ал).

-чълық=чълък.

-чық = жық₁

-ш, отдан от ясовчи аффикс: би:кә — би:кә -+ ш (эркалаш маъносида энә — энә + ш).

-ш₂ феълнинг биргалик даражасини ясовчи аффикс: оқы — оқы + ш (-ш₂).

-ш₃ ҳаракат номи ясовчи аффикс: (-ш₂).

-шэк отдан сифат ясовчи аффикс: йельм — йельм + шэк (ёпишқоқ).

-штыр феълдан феъл ясовчи аффикс: оқы — оқы + штыр (нари·бери ўқиб тур), әлә — әлә -+ штыр (айбла).

АХБОРОТЧИЛАР ТҮГРИСИДА МАЪЛУМОТ
АХБОРОТЧИНИНГ ИСМИ, ФАМИЛИЯСИ, ЁШИ, КАСБИ ВА АДРЕСИ
Урганч шаҳари (Ург., 1).

1. Рӯзметова Пошса, 60, Интернационал кӯчаси, 14.
2. Оллоберганов Душам, 40, ишчи, Куйбишев кӯчаси, 20/.
3. Қиличов Мадрид, 36, Крупская номли мактаб ўқитувчи.
4. Абдураҳмонова Олия, 48, Озод кӯчаси, уй 1.
5. Каримова Зулайхо, 24, ПИ студенткаси.
6. Маҳмудов Ҳасан, 50, Гурлан кӯчаси, уй 18.
7. Исломова Розия, 49, Колхоз кӯчаси, 25.
8. Жуманиёзов Йўлдош, 42, Комсомол кӯчаси, 38.
9. Матчонова Онабиби, 47, Киров кӯчаси, 7.
10. Бозорова Раҳимажон, 61, Энгельс кӯчаси, 78.
11. Оллоберганов Раҳим, 57, театр артисти.
12. Собирова Бикажон, 70, Куйбишев кӯчаси, 77.
13. Фаффорова Раја, 22, ПИ студенткаси.
14. Исломова Ёқут, 67, К. Либкнехт кӯчаси, 4.
15. Абдалниёзова Саодат, ПИ студенткаси.
16. Эшчонова Рима, 64, 1 Май кӯчаси, 36.
17. Шокирова Назира, 24, ПИ студенткаси.
18. Отабоева Авазжон, 30, М. Горький номли мактаб ўқитувчи.
19. Худойберганова Бика, 56, Ўзбекистон кӯчаси, 56.
20. Юсупова Назира, 57, Хива кӯчаси, 40.
21. Худойбергарова Ойдин, 19, ПИ студенткаси
22. Маҳмудова Ойша, 38, Комсомол кӯчаси, 28.
23. Полвонниёзова Тўхта, 23, ПИ студенткаси.
24. Давлатов Эркин, 26, Киров кӯчаси, 66.
25. Каримова Ойжон, 56, 1 Май кӯчаси, 52.
26. Матеқубова Боги, 22, ПИ студенткаси.
27. Машарипов Қутлимурод, 26, ўқитувчи, Крупская кӯчаси, 24.
28. Алимова Раҳима, 25, ўқитувчи, Гурлан кӯчаси, 16.
29. Бобоҷонова Анаш, 80, Бозор кӯчаси, 5.
30. Мадраҳимова Онабиби, 50, 1 Май кӯчаси, 6.
31. Сафоева Рајон, 74, Хива кӯчаси, 51.

32. Рўзметова Рима, 62, Ўзбекистон кўчаси, 59.
33. Юсупов Барди, 26, ПИ студенти.
34. Йўлдошева Муслима, 56, Куйбишев кўчаси, 29.
35. Рамазонова Ҳожар, 41, Рабочая кўчаси, 13.
36. Оллоберганова Назира, 55, Куйбишев кўчаси, 32.
37. Ражабова Норжон, 54, Куйбишев кўчаси, 38.
38. Матёқубов Сайд, 67, Сталин кўчаси, 26.
39. Кутлимуродова Гулжон, 23, ПИ студенткаси.
40. Абдуғаффорова Онажон, 75, Бозор кўчаси, 56.
41. Самандаров Эркин, 25, ПИ студенти.
42. Мадраҳимов Абдураҳим, 55, Тельман кўчаси, 46.
43. Машарипов Ражаб, 24, ПИ студенти.
44. Машарипова Розия, 26, Мостовая кўчаси, 42.
45. Исмоилов Ибодулла, 26, ПИ студенти.
46. Турдиева Бикажон, 28, шаҳар маорифи ходими.
47. Тилаева Васила, 22, ПИ студенткаси.
48. Фатхуллаев Ҳикмат, 25, ПИ студенти.
49. Ражабова Ёқут, 50, Колхоз кўчаси, 36.
50. Сиддиқов Ҳалилулло, 42, ПИ ўқитувчиси.

Урганч район, Юқорибог қишлоқ Совети,
Куйбишев номли к-з (Ург., 2).

51. Рўзметова Бикажон, 57, Куйбишев номли к/з, 6-бриг., к-чи.
52. Ибодуллаева Онабиби, 59, 5-бригада, к-чи.
53. Ҳасанола Онабиби, 30, ўрта мактаб ўқитувчиси.
54. Олимов Отажон, 57, 4-бригада, к-чи.

Урганч район, Чакка шоликор қишлоқ
Совети, Сталин номли колхоз (Ург., 3).

55. Исмоилова Сарифа, 60, 1-бригада, к-чи.
56. Зарифова Саодат, 55, 3-бригада, к-чи.
57. Худойберганова Ҳоним, 24, ПИ студенткаси.
58. Матёқубова Шукуржон, 23, „Большевик“ мактаби ўқитувчиси.
59. Сафоев Аниёз, 45, 8-бригада, тракторчи.
60. Аниёзов Сафо, 22, ПИ студенти.
61. Абдураҳмонова Оймон, 30, 4-бригада, к-чи.
62. Маткаримова Ниёзжон, 62, 10-бриг., к-чи.
63. Иброҳимова Бибиражаб, 21, ПИ студенткаси.
64. Каримов Қодир, 40, 10-бриг., к-чи.
65. Бекчонова Солия, 38, 9-бригада.

Урганч район, Қипчоқ қишлоқ Совети,
Хрушчев номли к-з (Ург., 4).

66. Рұзметов Жумең, 56, 6-бригада, колхозчи.
67. Одамов Одил, 21, баш табелчи.
68. Рұзметова Сора, 4-бригада, к-чи, 57.
69. Хұжаев Жуманазар, 76, 8-бригада.
70. Жуманиәзов Самандар, 24, ПИ студенти.
71. Шокиров Янгибай, 4-бригада бошлиғи, 53.
72. Олимов Собир, 40, 8-бригада („Правда“ к-зи).
73. Ражабов Раҳмон, 69, 3-бригада („Правда“ к-зи).

Урганч район, Уйшун қишлоғи, „Коммунизм“
к-зи (Ург., 5).

74. Раззаков Рұзи боба, 76 ёш, 3-бригада.
75. Сапашов Янгибай, 37, ТУМ¹ директори.
76. Раҳимов Йўлдош, 7-бригада, 65.
77. Аматов Матмурод, 30 ёш, табелчи.
78. Ҳужамуродов Ражаб, 93, 8-бригада.
79. Ҳасанова Тожигул, 19, ПИ студенткаси.
80. Қорабоеva Нурдон, 49, 7-бригада, к-чи.
81. Қодиров Райимбой, 26, к-чи.
82. Оллоберган Тангриберган ўғли, 68, к-чи.

Ўртадўрман қ/с, „Сталин йўли“ к-зи, (Ург., 7).

83. Қаландаров Ҳайитбой, 72, 2-бригада, к-чи.
84. Қурбонова Жумагул, 60, 5-бригада, к-чи.
85. Ҳайитбоева Ҳожар, 26, ТҮМ илмий мудири.
86. Бобоҷонова Анор, 13, ўқувчи.

Киров қ/с, Сталин номли к-з (Ург., 8).

87. Матчонов Бобо, 55 ёш, 8-бригада, ферма мудири.
88. Раҳимова Оқилжон, 66 ёш, 3-бригада, к-чи.
89. Оллоберганова Зевар, 22 ёш, райкомсомол ходими.
90. Собиров Баозор, 31 ёш, 4-бригада, к-чи.
91. Бобоҷонова Оймон, 70 ёш, 11-бригада.

¹ ТҮМ — тўлиқиз урта мактаб.

Урганч район, Беговот қ/с, Сталин номли
к-з (Ург., 9)

92. Холмуродов Пирниёз, 75, 13-бригада.
93. Шарипов Шерназар, 62, 14-бригада.

Урганч район, Олаўлик қ/с, Ленин номли
к-з (Ург., 10).

94. Пирматов Отамурод, 22, ПИ студенти.
95. Пирматова Онажон, 40, 1-бригада, к-чи.
96. Панно момо Ражабова, 67, 4-бригада.

Чандирқиёт қ/с, Ворошилов номли к-з, (Ург., 11).

97. Рұзматов Бекәз, 72, 3-бригада.
98. Наврузов Одамбай, 78, 9-бригада.
99. Матниёзова Онабиби, 18, ПИ студенткаси.

Келлү қишлоғи „Қизил аскар“ к-зи (Ург., 12).

100. Жабборов Оллам, 63, 6-бригада.
101. Сафоев Пұлат, 17, табелчи.
102. Раҳимов Оллоёр, 24, ПИ студенти.

Фойву қ/с, Ленин номли к-з. (Ург., 13).

103. Этамбердиева Ойша, 13, ўрта мактаб ўқувчиси.
104. Юсуф бува Қурёзов, 86, 6-бригада.
105. Сайдов Матқұрбон, 12, 5-сinf ўқувчиси.
106. Үрөзметов Йұлдош, 24, ПИ студенти.
107. Тилаев Амат, 46, 10-бригада, к-чи.
108. Ҳайитова Жумагул, 15, 7-sinf ўқувчиси.
109. Шиханазарова Норвой, 68, 10-бригада, к-чи.
110. Сапарбоев Бекчон, 12, 9-бригада, ўқувчи.

Чоткүпир қ/с, „Комсомол“ к-зи (Ург., 14).

111. Юсупова Тұхта, 72, 14-бригада.
112. Құчқорова Сұна, 15, 7-sinf ўқувчиси.
113. Каримов Абдулла, 38, уқитувчи..

Хива шаҳари (Хив., 1).

114. Рейма Халла, 58, 3-участка, 20-элат.
115. Отажонова Гулчеҳра, 18, ПИ студенткаси.
116. Турдиев Қаҳҳор, 43, „Учқун“ артелининг ишчиси.
117. Курёзова Қурбонжон, 56, 5-участка, 3-элат, Дзержинский кӯчаси, 9.
118. Отамуродов Ҳасанбай, 22, ПИ студенти.
119. Абдиёз Тангриберганов, 63, 5-участка, 11-элат, уй 11.
120. Матчонова Сумбул, 23, ПИ студенткаси.
121. Мадраҳимова Онабиби, 28, 5-участка, 2-элат, уй 35.
122. Муродова Назира, 26, ПИ студенткаси.
123. Ибодуллаева Бекпошша, ПИ студенткаси.
124. Бобоҷонова Рӯзиқа, 48, Завод кӯчаси, 62.
125. Сафоева Онажон, 43, 12-элат, 39-уй.
126. Авезова Ҳожарбиби, 21, ПИ студенткаси.
127. Иброҳимова Раҳима, 60, Завод кӯчаси, уй 36.
128. Абдуллаева Раъно, 20, ПИ студенткаси.
129. Машарипова Раҳимажон, 42, Чалаев кӯчаси, 12.
130. Норметова Клара, 20, ПИ студенткаси.
131. Ибодуллаева Ўғилжон, 70, Ленинобод кӯчаси, 29.
132. Ҳудойберганова Султонпошша, 24, ПИ студенткаси.
133. Ибодуллаева Назира, 20, ПИ студенткаси.
134. Дарвишева Қурбонжон, 38, Сталинобод кӯчаси, 31.
135. Юсупова Онабиби, 48, Новая кӯчаси, 18.
136. Сайдов Марим, 46, Ўзбекистон кӯчаси, 9.
137. Мадраҳимова Мунаввар, 45, Ўзбекистон кӯчаси, 9.
138. Латипова Онабиби, 67, 6-участка, 16-элат, уй 5.
139. Жуманиёзова Гулхоним, 48, Чапаев кӯчаси, 27.
140. Жуманиёзова Райимпошша, 24, ПИ студенткаси.
141. Абдуллаева Раъно, 19, ПИ студенткаси.
142. Мадраҳимов Ниёз ота, 70, 6-участка, 20-элат, уй 31.
143. Машарипов Ражаб, 63, 8-элат, 3-участка, уй 10.
144. Машарипов Полвон, 24, ПИ студенти.
145. Раффор Ниёзий, 40, Ленин номли ўрта мактаб директори.
146. Мадраҳим Шерозий (Ёқубов), 72, республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби.
147. Болтаев Абдулла, 68, Хива музейининг илмий ходими, Сталин мукофоти лауреати.
148. Мадраҳимов Отаназар, 38, филология фанлари кандидати, ПИ доценти.
149. Абдуллаев Комилжон, Пединститут ўқитувчиси.

150. Евбосаров Отажон, 50, республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи, Пединститут ўқитувчisi.

Калини к/с (Хив., 2), Калинин номли колхоз.

151. Эшчонов Сафо, 53, 6-бригада, к-чи.

152. Матёкубов Исмоил, 24, ПИ студенти.

Ўзбекистон к/с (Хив., 4), Дзержинский номли к-з.

153. Тангриберганов Қадам, 26, ПИ студенти.

154. Қурёзов Жуманиёз, 43, 2-бригада.

Комсомол к/с (Хив., 4), Сталин номли к-з.

155. Отамуродова Рӯзиқа, 48, 8-бригада.

156. Отаев Матёқуб, 24, ПИ студенти.

157. Сафоева Ўғилпошша, 47, 6-бригада.

158. Тоҳирова Шукуржон, 22, ПИ студенткаси.

159. Жуманиёзова Рӯзимат, 61, 8-бригада.

160. Иноярова Онабиби, 21, ПИ студенткаси.

161. Матёқубова Дурпошша, 50, 3-бригада, к-чи.

Дошек к/с (Хив., 6), Оржоникидзе номли к-з.

162. Оллоназарова Махнира, 46, 6-бригада.

163. Оллоназарова Ўғилжон, 22, ПИ студенткаси.

164. Худойберганов Карим, 70, 4-бригада.

165. Мадаминов Ҳайит, 20, ПИ студенти.

166. Отаниёзов Оллоназар, 56, 6 бригада.

Коммуна к/с (Хив., 8), Ленин номли к-з.

167. Маткаримова Қурбонжон, 28, ўрта мактаб ўқитувчisi.

168. Абдуллаев Ёқуб, 69, 2-бригада.

169. Ёқубова Назира, 22, ПИ студенткаси.

Пахтакор к/с, Жонашик қишлоғи (Хив., 9).

170. Берди Файзуллаев, 65, 6-бригада.

171. Искандаров Отабой, 24, ПИ студенти.

Сталин қ/с (Хив., 10).

172. Польонов Абдулла, 54, 4-бригада, к-чи.
 173. Жуманиёзов Рӯзимат, 63, 11-бригада, к-чи.

Каттабог қ/с (Хив., 11), Сталинномли к-з
 (Саятлар).

174. Самандаров Маткарим, 60, 6-бригада, к-чи.
 175. Сиддиқов Низом, 19, ПИ студенти.

Маданият қ/с (Хив., 12), Фрунзенномли к-з.

176. Сайдова Пошша, 34, ТҮМ ўқитувчиси.
 177. Бобоҷонов Авазберди, 56, 4-бригада, к-чи.

Гулистон қ/с (Хив., 13), „Инқилоб“ к-зи.

178. Ҳодиева Бикажон, 24, ўрта мактаб ўқитувчиси.
 179. Отажонов Ёвбосар, 42, ўрта мактаб директори.

Ҳазорасп район маркази (Ҳ-асп, 1).

180. Ҳўжаниёзова Ўғилжон, 37, Охунбобоев кўчаси, уй 7.
 181. Отамуродов Аҳмад, 28, Пушкин номли ўрта мактаб ўқитувчиси.
 182. Абдуллаев Карим, 24, ПИ студенти.
 183. Отабоева Нина, 25, ўқитувчи, Карл Маркс кўчаси, 13.

Питнак қ/с, Қангли қишлоғи (Ҳ-асп, 2),
 Охунбобоев к-зи.

184. Ҳўжаев Оташ бува, 67, 3-бригада, к-чи.
 185. Ярашев Сафарвой, 12, 5-синф ўқувчиси.
 186. Жумабоев Рӯзим, 56, гидротехник.
 187. Матмурод Исо ўғли, 78, 6-бригада.
 188. Султонова Шукуржон, 13, 5-синф ўқувчиси.

Питнак, Сейит қ/с (Ҳ-асп, 3), Энгельс, Сталин номли к-з

189. Шариф бува Яҳшибой ўғли, 74.
 190. Ёкуб Отаниёз ўғли, 64, 8-бригада.

191. Машариф Бобожон ўғли, 73, 6-бригада (Сталин ном. к-з).
 192. Жуманазаров Кутли, 12, 4-синф ўқувчиси.
 193. Йўлдошев Жумеъз, 42, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Янгибозор қ/с (Ҳ—асп, 4), Ленин номли к-з.

194. Искандар бува Бобожонов, 71, қоровул.
 195. Салаев Султонмурод, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Карвак қ/с (Ҳ—асп, 5.), „Социализм“ к-зи.

196. Каримов Юсуф, 22, табелчи.
 197. Худойберганова Дуржон, 36, 3-бригада, к-чи.
 198. Жуманиёзова Ўғилжон, 21, 3-бригада.
 199. Холназарова Отажон, 60, 5-бригада, к-чи.
 200. Мойниев Машариф бува, 76, 8-бригада.

Жангати қ/с (Ҳ—асп, 6).

201. Мадамин Юсуф ўғли, 53, 3-бригада, к-чи.
 202. Хўжаев Маткарим, 48, 4-бригада, к-чи.
 203. Абдуллаев Ботир, 26, М. Горький номли мактаб илмий мудири.
 204. Хўжаев Болта, 58, 6-бригада, к-чи.
 205. Матёкубов Рӯзимат, 24, ПИ студенти.

Оталиқ қ/с (Ҳ—асп, 7), Фрунзе номли к-з.

206. Бекниёзов Қўчқор, 55, 1-бригада, к-чи.
 207. Бобожонов Қозоқ, 75, 6-бригада.
 208. Жуманазаров Юсуф, 28, ТашГПИ аспиранти.

Саноат қ/с (Ҳ—асп, 8), „Саноат“ к-зи.

209. Полёзов Худойберган, 54, 8-бригада.
 210. Бекёзова Саодат, 24, 4-бригада.
 211. Раҳмонова Шарофат, 20, ПИ студенти.
 212. Матчонова Амина, 24, 3-бригада.

Мухомон қ/с (Ҳ—асп, 9), Ленин номли к-з.

213. Худойберганов Ўринбой, 30, ўрта мактаб директори.
 214. Жуманиёзов Худойберган, 65, 9-бригада.
 215. Оллоберганов Абдулла, 54, 6-бригада.

Овшар қ/с (Х—асп, 10), Тельман номли к-з.

216. Авазов Назар, 65, 11-бригада.
217. Қурбонов Рұзимат, 22, ПИ студенти.
218. Ахмедов Абдулла, 26, ТҮМ ўқитувчиси.
219. Оллоназаров Қуромбай, 70, 13-бригада.
220. Давлатов Хұжа, 60, 6-бригада.
221. Абдуллаев Озод, 24, ПИ студенти.
222. Қодиров Отажон, 61, 4-бригада.

Муттири қ/с, К. Маркс номли к-з (Х—асп, 11)

223. Рұзиметов Амин, 19, табелчи.
224. Маримов Қуромбай, 67, 1-бригада, к-чи.
225. Иброҳимов Шариф, 26, ПИ студенти.
226. Раҳимова Салима, 40, мактаб парроши.

Жуғондир қ/с (Х—асп, 12), Дзержинский
номли к-з.

227. Абдуллаева Ашша, 58, 3-бригада, к-чи.
228. Давлатов Аминбай, 30, ўқитувчи.
229. Эгамбердиева Зевар, 20, ПИ студенткаси.

Киров қ/с (Х—асп, 13), Калинин номли к-з
(Кипчоқ курралар).

230. Сайдаматов Амин, 19, ҳисобчи.
231. Худорганов Уста Мүмий, 50, 3-бригада.

Қораянтоқ қ/с (Х—асп, 14), Дмитров номли к-з.

232. Қобулов Нурмамат, 24, ПИ студенти.
233. Қурбонова Биби, 76, 6-бригада.
234. Жуманазаров Ҳасан, 49, мактаб парроши.

Пичоқчи қ/с (Х—асп, 15), Оржоникидзе
номли к-з.

235. Авазов Жуманиәз, 67, 10-бригада, к-чи.
236. Искандаров Озод, М. Горький номли ўрта мактаб ил-
мий мудири.
237. Қурбонов Құзи, 24, ПИ студенти.
238. Бекәзов Искандар, 57, эскидан саводли.

Ҳонқа район маркази (Ҳиқ., 1).

239. Рўзибоева Ҳалима, 24, Сталин номли ўрта мактаб ўқитувчisi.
240. Абдуллаева Онажон, 19, ПИ студенткаси.
241. Болтаев Ҳўжа, 46, мисгар уста.
242. Ёвқочев Ҳожи, 55, Хрущев номли к-з, 6-бригада.
243. Каримов Кўромбой, 28, Свердлов номли ўрта мактаб директори.
244. Аҳмедов Каримқул, 61, Победа кўчаси, уй 26.
245. Абдукаримов Отавой, 24, ПИ студенти.

Қорамози қ/с (Ҳиқ., 2), „Оқ олтин“ к-зи.

246. Отажонов Қаландар, 63, 3-бригада, к-чи.
247. Худойберганов Одамбой, 30, ТўМ ўқитувчisi.

Қирқёп қ/с (Ҳиқ., 3), „Обод“ к-зи.

248. Болтаева Оймонжон, 56, 9-бригада.
249. Қурбонов Каримбой, 58, 10-бригада.
250. Шарипова Тўти момо, 65, 2-бригада.
251. Абдуллаев Йўлдош, 25, ПИ студенти.
252. Сиддиқов Мати, 54, к-з чўпони.

Тамадургаоик қ/с (Ҳиқ., 4), Хрущев номли ва „Озод“ к-злари.

253. Жуманиёзов Абдираим, 40, 6-бригада.
254. Абдуллаев Жумабой, 69, 3-бригада.
255. Сафоева Рўсиқа, 62, 8-бригада, („Озод“ к-зи).
256. Ҳожиев Йўлдош, 26, САГУ студенти.
257. Абдуллаева Онажон, 20, ПИ студенткаси.

Тўпчи қ/с (Ҳиқ., 5), Ворошилов номли к-з.

258. Нурматов Жумавой, 33, ТўМ ўқитувчisi.
259. Отажонова Солия, 3-бригада, к-чи.
260. Абдуллаев Сайдулла, 34, 8-бригада, к-чи.
261. Жуманиёзов Холмат, 53, 3-бригада, к-чи.
262. Юсупов Мавлон, 30, бошланғич мактаб ўқитувчisi.
263. Бобоҷонов Ҳолмурод, 62, 1-бригада, к-чи.

Корақош қ/с (Хнқ., 7), Ленин номли к-з.

264. Отаёзов Юсуф, 58, 7-бригада, к-чи.
265. Худойберганов Рўзимат, 45, 5-бригада, к-чи.
266. Ўринов Ражаб, 22, ПИ студенти.

Каттажирмис қ/с (Хнқ., 8), Суворов номли к-з.

267. Жуманиёзов Ражаб, 35, к-з раиси.
268. Сафаров Матёкуб, 30, 7-бригада, к-чи.

Мадир қ/с (Хнқ., 8), Карл Маркс номли к-з.

269. Шарипов Рўзмат, 73, 8-бригада.
270. Раҳимов Матёз, 79, 3-бригада.
271. Қурбонова Онажон, 10, 3-синф ўқувчиси.
272. Отажонов Арслон, 22, ПИ студенти.
273. Султонов Ибодулла, 52, 10-бригада.
274. Қурёзов Ҳожи, 38, бош табелчи.

Новхос қ/с (Хнқ., 10), Навоий номли к-з.

275. Матниёзов Абдулла, 75, 5-бригада.
276. Ҳамроев Солой, 33, ТўМ ўқитувчиси.

Саралоён қ/с (Хнқ., 11), „Коммунизм“ к-зи.

277. Нурматова Зиёда, 59, 5-бригада, к-чи.
278. Юсупов Маҳмуд, 33, ўрта мактаб ўқитувчиси.
279. Каримов Жуманиёз, 62, 5-бригада, к-чи.
280. Фойибов Сафо, 26, ПИ студенти.

Зинахос қ/с (Хнқ., 12), Киров номли к-з.

281. Мадримов Рассоқ бува, 71, 6-бригада.
282. Худойберганов Ёқуб, 26, ПИ студенти.
283. Жабборов Пўлат, 56, 3-бригада, к-чи.
284. Пўлатов Оллоберган, 20, ПИ студенти.

Боғот район маркази (Бғт, 1), Карл Маркс ва Наримонов номли к-злар.

285. Мирза Ҳўжаев, 49, 5-бригада (Наримонов номли к-з).
286. Бердиев Матқурвон, 67, 1-бригада, к-чи (К. Маркс номли к-з).

-
287. Жуманиёзов Мадамин, 25, 1-бригада, ўқитувчи.
 288. Қиличов Ҳўжаниёз, 71, 1-бригада (К. Маркс ном. к-з)
 289. Худойберганов Райим, 50, 2-бригада, к-чи.
 290. Иброҳимов Машариф, 26, ПИ студенти.

Деҳқонбозор қ/с (Бғт, 2), Киров номли к-з.

291. Исматуллаев Сафо, 67, 9 бригада.
 292. Турсунов Ражаб, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Хитой қ/с (Бғт, 3), „Бирлашув“ к-зи.

293. Жуманиёзова Ёқутхон, 58, 3-бригада, к-чи.
 294. Эшиниёзов Мавлон, 45, 10-бригада, к-чи.
 295. Курбонов Ибодулла, 46, 2-бригада, к-чи.
 296. Буважонов Матёқуб, 66, 8-бригада, к-чи.
 297. Курбонова Жамила, 20, ПИ студенткаси.

Бижанак қишлоғи (Бғт, 4), „Ленин йўли“ к-зи.

298. Бобоҷонов Қаландар, 66, 6-бригада, к-чи.
 299. Полвонов Оллоберган, 65, 6-бригада, к-чи.

Сталин (Найман) қ/с, „Правда“ к-зи (Бғт, 5).

300. Абдалов Бекчон, 68, 7-бригада, к-чи.
 301. Назаров Курбон, 60, 1-бригада, к-чи.
 302. Бекчонов Қаландар, 28, ўқитувчи.

**Ленин (Бўсалон-Найман) қ/с (Бғт, 6),
 „Комсомол“ к-зи.**

303. Қурёзова Ўғилжон, 64, 6-бригада (кўзи кўр).
 304. Матёқубов Қўчкор, 28, ПИ студенти.

Қулон-Қоработ қ/с (Бғт, 7), Сталин номли к-з.

305. Тожимуродов Собир, 53, 5-бригада, к-чи.
 306. Бекниёзов Раҳим, 32, ПИ студенти.
 307. Абулов Ситоқ, 80, 3-бригада.
 308. Сайдов Турсунбой, 70, 6-бригада.

Нұқис қ/с (Бғт, 8), „Москва“ к-зи.

309. Раҳимов Жуманиәз, 83, 3-бригада.
310. Құчқоров Машариф, 22, ПИ студенти.

„Правда“ қ/с (Бғт, 9), Ленин номли к-з.

311. Бекчонов Жуманазар, 68, мактаб завхози.
312. Үтапов Бектурди, 21, к-з кассири.
313. Жуманиәзов Рұзимат, 52, 3-бригада, к-чи.
314. Ахмедов Раҳмат, 20, ПИ студенти.
315. Қүшниәзов Аваз, 45, тракторчи.

Яңгиарық район маркази (Я-ар., 1).

316. Бобожонова Ѓекут, 45, Ленин күчаси, 15-үй.
317. Отажонова Зина, 22, ПИ студенткаси.
318. Асқарова Ленинза, 24, ўрта мактаб ўқитувчиси.
319. Қүрәзов Оллоназар, 48, М. Горький күчаси, 24.
320. Бобожонова Уллибиби, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Таган қ/с (Я-ар., 2), „1 Май“ к-зи.

321. Отажонов Раҳим, 50, 3-бригада, к-чи.
322. Нурматова Жамол, 66, 1-бригада, к-чи.
323. Рұзметов Абдулла, 60, 7-бригада, к-чи.
324. Рұзметова Дармонжон, 18, ПИ студенти.

Калинин (Остона) қ/с (Я-ар., 3), Калинин
ва Чапаев номли к-зар.

325. Машарипов Мадраҳим, 65, 9-бригада, к-чи (Калинин номли к-з).
326. Ражабов Шоназар, 22, ПИ студенти.
327. Хұжаева Аймонжон, 55, 5-бригада, к-чи (Чапаев номли к-з).
328. Йосупов Райим, 53, 6-бригада, к-чи (Чапаев номли к-з).
329. Раҳимов Юсуфбой, 20, ПИ студенти.
330. Эшниәзов Жуманиәз, 64, 4-бригада, к-чи (Чапаев номли к-з).
331. Отажонова Ўғилжон, 45, 11-бригада, к-чи (Калинин номли к-з).
332. Эшчонов Отабой, 20, ПИ студенти.

Киров қ/с (Я-ар., 4), Ворошилов номли к-з.

- 333. Хўжаев Жаббор, 26, ўқитувчи.
- 334. Искандаров Рўзимат, 25, к-з ирригатори.
- 335. Оллоберганов Тожибой, 58, к-чи, 8-бригада.
- 336. Солоева Сора, 22, ПИ студенткаси.

Охунбобоев қ/с (Я-ар., 5), Сталин номли к-з.

- 337. Авазматов Совур, 37, к-з раиси.
- 338. Шерматова Муслима, 60, 2-бригада, к-чи.
- 339. Қурбонов Оставой, 21, 1-бригада, к-чи.
- 340. Қурбонбоева Аваражон, 21, ПИ студенткаси.
- 341. Ёкубов Матқурбон, 67, 3-бригада, к-чи.
- 342. Хударганов Болта, ПИ студенти.

Сталин қ/с, -Сталин номли к-з (Я-ар., 6).

- 343. Авеев Қутлимурод, 40, 3-бригада, к-чи.
- 344. Полёзова Тўхтаёз, 60, 3-бригада, к-чи.
- 345. Давлатов Шукуржон, 65, 6-бригада, к-чи.
- 346. Муродова Мира, 20, 3-бригада, к-чи.

Тозабозор қ/с (Я-ар., 7), Стаканов номли к-з.

- 347. Оллоберганов Жаббор, 34, 2-бригада, к-з секретари.
- 348. Авеев Қутлимурод, 30, 7-бригада, к-чи.
- 349. Ибодуллаев Бабоҷон, 16, 5-бригада, 7-синф ўқувчиси.

Коммуна қ/с (Я-ар., 8), Охунбобоев номли к-з.

- 350. Болтаев Матқурбон, ТЎМ ўқитувчиси.
- 351. Ёкубов Ражаб, 45, МВД ходими.
- 352. Раҳмонов Дарвин, ПИ студенти.
- 353. Отажонов Буважон, 67, 3-бригада.

Куйбишев қ/с (Я-ар., 9), Оржоникидзе номли к-з.

- 354. Ҳайитов Исмоил, 52, 5-бригада, к-чи.
- 355. Худойберганова Раъно, 19, ПИ студенткаси.

Құшқұпир район маркази (Қ-кпр, 1), Ленин
ва Сталин номли к-з.

- 356. Қутлимуродов Бобожон, 20, 1-бригада, табелчи (Ленин номли к-з).
- 357. Жуманазаров Давлат, 48, қоровул.
- 358. Бекжонов, 31, ҳосилот (Сталин номли к-з).
- 359. Матназарова Раъно, 18, ПИ студенткаси.
- 360. Оллоберганова Сўна, 56, 4-бригада, к-чи.
- 361. Отажонова Раъно, 20, ПИ студенткаси.

Қатағон қ/с (Қ-кпр, 2), Жданов номли к-з.

- 362. Раҳматуллаев Раҳмон, 37, к-з экспедитори.
- 363. Бекмуродова Моможон, 60, 10-бригада, к-чи.
- 364. Эшчопов Қутлимурод, 44, 6-бригада, завхоз.

Кенагас қ/с (Қ-кпр, 3), Хрушчев номли к-з.

- 365. Ҳусаинов Худойберган, 60, 3-бригада, к-чи.
- 366. Ҳўжаев Қурёз, 40, к-з раиси.
- 367. Абдуллаева Моможон, 50, паррош.
- 368. Солоев Отавой, 17, 12-бригада, табелчи.
- 369. Самандаров Қозоқ, 37, бошланғич мактаб ўқитувчisi.
- 370. Қутлимуродова Ойпошша, 20, ПИ студенткаси.

Хадра қ/с (Қ-кпр, 4), Чапаев номли к-з.

- 371. Худойберганов Отавой, 14, 2-бригада, 7-синф ўқувчisi.
- 372. Болтаев Норим, 45, паррош (Незахос қишлоғи).
- 373. Бекчонов Болта, 14, 13-бригада, 7-синф ўқувчisi.
- 374. Жумәз Иброҳимов, 63, аравасоз уста.

Хайратот қ/с (Қ-кпр, 5), „Сталинград“ к-зи.

- 375. Оллоберганов Раҳим, 54, ферма мудири.

Гүктом қ/с (Қ-кпр, 6), Киров номли к-з.

- 376. Юсупов Қурёз, 53, к-з раиси.
- 377. Матмуродов Юсуф, 46, 3-бригада, к-чи.

Хосиен қ/с (Қ-кпр, 7), Сталин номли к-з.

378. Рұзметов Нурим, 52, к-з экспедитори.
 379. Мадраимов Ашир, 48, к-з раиси.

Үртағылым қ/с (Қ-кпр, 8).

380. Авазов Ҳайдар, 65, 1-бригада, к-чи.

Уйғур қ/с (Қ-кпр, 9), Ильич номли к-з.

381. Бойжонов Тўйли, 14, 7-синф ўқувчisi.
 382. Ўабосаров Райим, 74, 9-бригада, к-чи.
 383. Сейидов Бойжон, 46, 5-бригада, к-чи.
 384. Баратов Бобониёз, 65, 7-бригада, к-чи.
 385. Бобониёзов Хўжаниёз, 24, ТашГУ студенти.

XIX партсъезд қ/с (Қ-кпр, 10), Охунбобоев номли к-з.

386. Ражабов Отавой, 15, 7-синф ўқувчisi.
 387. Исмоилов Ражаб, 29, ўрта мактаб ўқитувчisi.

Ғозовот қ/с (Қ-кпр, 11), „Октябрь“ к-зи.

388. Маҳмудов Қадам, 17, табелчи.
 389. Ҳўжаева Анор, 28, ўрта мактаб ўқитувчisi.
 390. Оллоберганов Онабиби, 36, бошланғич мактаб ўқитувчisi.

Ўзбекёл қ/с (Қ-кпр, 12), „84-полк“ к-зи.

391. Полвонов Ёрмат, 40, к-з мироби.
 392. Саъдуллаева Дурпошша, 29, ТўМ ўқитувчisi.

Шовот район маркази (Швт, 1), Сталин ва Киров номли к-злар.

393. Бобожонов Давлат, 68, 14-бригада, к-чи (Киров номли к-з).
 394. Солоева Ҳуршида, ўрта мактаб ўқитувчisi.
 395. Абдураҳмонов Исмоил, 24, табелчи (Сталин номли к-з).
 396. Полвонов Назар, 40, ТўМ директори.

397. Бобожонов Сейит, 65, 7-бригада (Киров номли к-з).
 398. Худойберганов Бўёз, 56, 6-бригада (Киров номли к-з).

**Моноқ участкаси (Швт, 2), Хрушчев ва
Схунбобоев номли к-з.**

399. Ўрзматов Раҳимбой, 30, ПИ студенти.

Чўқли қ/с (Швт, 3), Фрунзе номли к-з.

400. Ҷўқлиев Юсуфбой, 71, 3-бригада, к-чи.
 401. Эшметов Йўлдош, Фрунзе номли к-з раиси.
 402. Абдалов Момит, 7-бригада, к-чи.
 403. Рўзметова Пошша, 22, ТҮМ ўқитувчisi.

**Ебили-Қонгли қ/с (Швт, 4), Схунбобоев
номли к-з.**

404. Шомуродов Матқурбон, 62, 4-бригада, к-чи.
 405. Жуманиёзов Ҳожи, 46, к-з раиси.

Сталинобод қ/с (Швт, 5),

406. Мавлонов Одамбой, 45, 5-бригада, к-чи.
 407. Ҳусаинов Мадамин, 32, ТҮМ ўқитувчisi.
 408. Жуманиёзов Эшчон, 60, 4-бригада, к-чи.
 409. Ёқубов Юсуфбой, бошланғич мактаб ўқитувчisi.

Ленинобод қ/с (Швт, 6), Микоян номли к-з.

410. Турдиев Собир, 50, 9-бригада, к-чи.
 411. Бекчонов Кутлимурод, 56, 3-бригада, к-чи.
 412. Сарифов Бекмон, 60, 2-бригада, к-чи.
 413. Ёқубов Пирмат, 30, Райсобес ходими.
 414. Отажонов Ражаббой, 23, редакция ходими.
 415. Бакиев Жумабой, 60, мактаб парроши (Ворошилов номли к-з).
 416. Отоқов Ражаб, 53, 7-бригада, к-чи.
 417. Оллоберганов Полвон, ТҮМ директори (Ворошилов номли к-з).

Қиёт қ/с (Швт, 7), Калинин номли к-з.

- 418. Эшчонов Кутлимуров, 81, 9-бригада.
- 419. Курбонов Абдулла, 53, 6-бригада, к-чн.
- 420. Каримов Отажон бува, 70, 13-бригада, к-чи.
- 421. Холмуродов Эржон бува, 72, 7-бригада.
- 422. Иброҳимов Нуржонбой, ТУМ ўқитувчиси.

Хитой қ/с, Дзержинский номли к-з (Швт, 8).

- 423. Ерлақабов Усмон, 66, 7-бригада, к-чи.
- 424. Ражабов Бакварди, 54, 6-бригада, к-чи.
- 425. Еқубова Оиабиби, 33, бошланғич мактаб ўқитувчиси.
- 426. Собиров Саъдулла, 24, ПИ студенти.

Айиртом қишлоғи (Швт, 9), Дзержинский номли к-з, 1, 2-бригадалар.

- 427. Болтаев Абдулла, 58, 1-бригада, к-чи.
- 428. Антипова Роза, ПИ студенткаси.

Бешмерған қ/с (Швт, 10), Чкалов номли к-з.

- 429. Отажонов Шароф, 48, подачи.
- 430. Абдуллаев Ҳамид, ўрга мактаб ўқитувчиси.

Бўйрачи қ/с (Швт, 11), „Коммунизам“ к-зи.

- 431. Иноятов Саъдулла, 67, 3-бригада, к-чи.
- 432. Йосупова Аваэжон, 41, 6-бригада, к-чи.
- 433. Отаниёзова Сўна, 24, ПИ студенткаси.
- 434. Сафоева Хонимжон, 26, ТУМ ўқитувчиси.
- 435. Эшчонов Мадамин, 38, ўрта мактаб директори.

Кат қ/с (Швт, 12), Карл Маркс номли к-з.

- 436. Ражабов Собир ота, 77, 4-бригада.
- 437. Холматов Аваз, 60, паррош.
- 438. Матназаров Норбой, 48, 10-бригада, к-чи.
- 439. Жуманиёзов Абдулла, 28, 5-бригада, к-чи.
- 440. Отажонов Машариф, 52, 3-бригада, („Октябрь“ к-зи).

Янгибозор район маркази (Я-бэр, 1).

441. Каримова Ойтүти, 32, Киров күчаси, 13, ўқитувчи.
442. Худойбергаева Онабиби, 26, ПИ студенткаси.
443. Саъдуллаева Дурジョン, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.
444. Раҳимова Робия, 22, ПИ студенткаси.
445. Қуваничов Ражаб, 56, к-чи.
446. Ражабов Қозоқвой, 30, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Боголон қ/с (Я-бэр, 2), „Коммунизм“ к-зи.

447. Тожимуродов Ўтамурод, 85, 8-бригада.
448. Матёкубов Ўрол, 32, ўрта мактаб директори.
449. Ёқубов Дўсжон, 71, 3-бригада, к-чи.
450. Жуманова Авазжон (Авазжон халпа), 65, 7-бригада.
451. Ҳалилуллоев Собир, 49, 3-бригада, к-чи.

Киёт-Қунғирот қ/с (Я-бэр, 3), Чкалов номли к-з.

452. Абдураҳмонов Эшчон, 68, 9-бригада.
453. Буважонов Юсуф, 66, 6-бригада.
454. Абдуллаев Зариф, 19, 7-бригада, к-чи.
455. Одамов Сайдабулла, 33, 8-бригада, к-чи.

Қаландар дўрман қ/с (Я-бэр, 4), Сталин номли к-з.

456. Маҳмудова Ўғилжон, 70, 3-бригада.
457. Очилова Пошша, ПИ студенткаси.
458. Давлатов Кутум, 76, 5-бригада.

Оёқ дўрман қ/с (Я-бэр, 5), Киров номли к-з.

459. Матрасулов Ҳусайн, 42, 1-бригада бошлиги.
460. Ҳўжамақов Рўзимат, 49, звено бошлиги.
461. Юсупов Ҳасан, 55, 6-бригада, к-чи.
462. Матёкубова Ўғилжон, 35, 1-бригада, к-чи.

Уйғур қ/с (Я-бэр, 5), Тельман номли к-з.

463. Бобоева Нуржон, 47, 6-бригада, к-чи.
464. Яшимирова Мунаввар, 20, ПИ студенткаси.
465. Жуманиёзов Матёкуб, 49, 10-бригада, к-чи.

Гурлан район маркази (Гурл., 1).

466. Пирназарова Ҳабиба, 58, пенсионер, К. Маркс күчеси, 30.
467. Матмуродов Йўлдош, 35, балиқчи, Свердлов күчаси, 29.
468. Ҳайитметова Эркиной, 25, ўқитувчи, Свердлов күчаси, 29.
469. Маҳмудов Юсуф, 58, овчи, К. Маркс күчаси, 26.
470. Отабоев Ражаб, 24, ПИ студенти.
471. Матмуродова Ойим, 56, Коммунист күчаси, 2.
472. Аҳмедов Урзобой, 59, Комсомол күчаси, 12.
473. Ўрзобоева Уғилжон, 28, Ленин номли ўрта мактаб ўқитувчиси.
474. Отабоева Дурхоним, 51, К. Маркс күчаси, 38.
475. Мерганова Дармонжон, 26, Ленин номли ўрта мактаб ўқитувчиси.
476. Солоев Неъмат, 22, ПИ студенти.
477. Худоёрова Раҳима, 22, Свердлов күчаси, 18, ўқитувчи.
478. Матсафоева Ёқутжон, 43, Свердлов күчаси, 18.
479. Ўрозалиев Машариф, 77, Калинин күчаси, 7.
480. Оллоберганова Раъно, 23, ПИ студенткаси.

Эшимжирон қ/с, (Гурл., 2).

481. Қурбонниёзов Одам, 60, 3-бригада, к-чи.
482. Қурбонбоева Оймонжон, 47, к-чи.
483. Яхшимуродов Мадамин, 38, к-чи.
484. Турдиев Турсунбой, 25, ўрта мактаб ўқитувчиси.

**Вазир қ/с, (Гурл., 3), Сталин номли
ва „Большевик“ к-зларн.**

485. Отамуродов Ҳайитбой, 40, „Большевик“ к-зи, 6-бригада, к-чи.
486. Тожибоев Сафарбой, 26, ўрта мактаб директори.
487. Рӯзимова Бибижон, 80, 7-бригада.
488. Бобошева Тозагул, 48, 6-бригада, к-чи.
489. Жуманиёзов Йўлдош, 56, 4-бригада, к-чи (Сталин номли к-з).

**Марибуғат қишлоқ совети (Гурл., 4),
„Социализм“ к-зи.**

490. Мавлонов Наримон, 30, райком инструктори.
491. Худойберганова Онажон, 30, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Нуқис қ/с (Гурл., 5), Сталин номли к-з.

492. Тилапов Тангриберган, 46, 7-бригада, к-чи.
493. Ҳайитметов Карим, 22, Таш ГПИ студенти.
494. Исоеева Қизларгул, 26, 5-бригада, к-чи.

Хизирәли қ/с (Гурл., 6).

495. Авазов Бобожон, 56, 7-бригада, к-чи.
496. Отаниёзов Хўжамберди, 87,
497. Бобожонов Собир, 21, ПИ студенти.
498. Ўрозалиев Мажума, 77.

Мангит район маркази, (Мнгт, 1).

499. Вафоева Онабиби, 40, Энгельс кўчаси, 48.
500. Мирзаев Сайдмурод, 58, Комсомол кўчаси, 26.
501. Ўрозметов Дўсжон, 46, Комсомол кўчаси, уй 101.
Заготзерно ходими.
502. Сайдмуродов Жумабой, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.
503. Мусина Раиса, 24, ПИ студенткаси.

Бештому қ/с (Мнгт, 2), Жданов номли к-з..

504. Маташов Юсуф, 59, 6-бригада, к-чи.
505. Матниёзов Давлат, 70, 2-бригада, к-чи.

**Максим Горький қ/с (Мнгт, 3), Энгельс
номли к-з.**

506. Рейимбай Мурод ўғли, 65, 5-бригада.
507. Ниёзов Кенжа, 33, ТЎМ ўқитувчиси.
508. Маткаримов Абдулла, 66, 7-бригада, к-чи.
509. Матчонов Урозимбой, 40, 11-бригада, тракторчи.
510. Қулжонов Соғинбой, 26, ПИ студенти.

Пушкин қ/с (Миғт, 4), Калинин номли к-з.

511. Отажонова Айитгул, 22, 7-бригада, к-чи.

512. Матекубова Мунавар, ТҮМ ўқитувчысы.

Дүрман қ/с (Миғт, 5), „Коммунизм“ к-зи.

513. Нуржонов Абдукарим, 60, 3 бригада, к-чи.

514. Шомуродов Иўлдош, 48, 8-бригада бошлиғи.

515. Ризоев Сайдмурод, 56, 5-бригада, к-чи.

516. Темирова Ободон, 45, 1-бригада, к-чи.

Холимбек қ/с (Миғт, 6), „Комсомол“ к-зи.

517. Рўзметов уста Оллоёр, 56, 3-бригада, к-з устаси.

518. Собирев Зариф, 24, ПИ студенти.

519. Полёзов Давлат, 60, 7-бригада, к-чи.

Охунбобоев қ/с (Миғт, 7), „Москва“ к-зи.

520. Жуманиёзов Отамурод, 61, 3-бригада, к-чи.

521. Отамуродов Тожибой, 25, ПИ студенти.

522. Латипов Отабой, ТҮМ ўқитувчиси.

ТУРКМАНИСТОН ССР, ТОШОВУЗ ОБЛАСТИ

Тошовуз шаҳари.

1. Юсупова Онажон, 55, Интернационал кўчаси, уй 6.

2. Йўлдошева Дуржон, 50, 1 Май кўчаси, уй 42.

3. Тўраева Анваржон, 20, ПИ студенткаси.

4. Абдураҳмонова Онажон, 48, Коммунист кўчаси, уй 20.

5. Қурбонов Иўлдош, 22, ПИ студенти.

Тошовуз райони

6. Мадримов Отажон, 64, „Париж коммунаси“ к-зи, 2-бригада, к-чи.

7. Сайдов Пирмон, 61, 1-бригада, к-чи.

8. Хўжанапасова Карима, 60, 1-бригада, к-чи.

9. Давлатов Раҳим, 24, ПИ студенти.

Илонли райони

10. Отажонова Ўғилжон, 49, Тельман номли к-з, 9-бригада, к-чи.
11. Сирожиддинова Амина, 25, ўрта мактаб ўқитувчisi.
12. Қўзибоева Онажон, 22, ПИ студенткаси.

Қорақалпоғистон АССР, Қипчоқ райони (Хитой участкаси).

13. Матқурбонов Йўлдош, 63, 4-бригада, к-чи (Ленин номли к-з).
14. Абдуллаев Йўлдош, 24, ПИ студенти.
15. Курбонов Тоҳивой, 78, 4-бригада, бахши (Охунбобоев номли к-з).
16. Сейитмурод Шукур, 55, 1-бригада (Сталин номли к-з).
17. Эшмуородов Тодим, 53, Киров номли к-з раиси муовини.
18. Матчонов Қаландар, 73, 1-бригада, боғбон (Охунбобоев номли к-з).

Беруний (Шоббоэ) райони

19. Рўзметова Биби момо, 70, 5-бригада (Карл Маркс номли к-з).
20. Ҳабибуллаев Шихназар, 24, Навоий номли мактаб ўқитувчisi.
21. Юсупова Роза, 22, ПИ студенткаси.
22. Оллоберганов Камол, 30, раимаориф ходими (Турткул кўчаси, 47).
23. Ҳабибуллаев Эрназар, 36, ТҮМ директори.
24. Ёкуб ота Турумбет ўғли, 65, балиқчи (Карл Маркс к-зи).
25. Тангриберганов Шихназар, 22, ПИ студенти.
26. Аҳмедов Олимбой, 45, 6-бригада (Қилчиноқ қ/с, „Наштаси“ к-зи).
27. Тоҳимуродов Камол, 28, ТҮМ ўқитувчisi (Қилчиноқ қ/с).
28. Матчонов Карим, 73, 9-бригада, (Қилчиноқ қ/с, Оржоникидзе номли к-з).
29. Жумонов Абдиҳолиқ, 22, 4-бригада (Шимом қ/с, „Совет Қорақалпоғистони“ к-зи).
30. Момутов Худойберган, 72, (Бийбозор қ/с) к-чи.
31. Давлатбоев Амин, 26, ўқитувчи (Бийбозор қ/с).
32. Файзуллаев Ортиқ, 28, ўқитувчи (Колхоз кўчаси, уи 8).

Тұртқұл райони

33. Хұжаниәзов Ахмад, 46, 9-бригада (Сталинобод қ/с, Андреев номли к-з).
 34. Рәзесқов Ҳакимбай, 26, ўрта мектаб ўқитувчisi.
 35. Сафаров Эшчон, 2-бригада (Улли бое қ/с, Сталин номли к-з).
 36. Эшчонов Йулдош, 22, ПИ студенти.
 37. Хұжаниәзов Иброҳим, 51, 8-бригада (Коммунист қ/с, Куйбишев номли к-з).
 38. Жұманиәзов Сафарбай, 22, ўқитувчи (Ленинобод қ/с, Чкалов номли к-з).
 39. Матекубов Жаббор, 68, 2-бригада (Ленинобод қ/с, Чкалов номли к-з).
 40. Собиров уста Отажон, 55, 7-бригада (Сталинобод қ/с, Андреев номли к-з).
-

||

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ
ТАСНИФИ

I. ХОРАЗМ ОБЛАСТИНИНГ ЭТНОГРАФИК ХАРИТАСИ

Хоразм аҳолисининг этник состави ўтмишда мураккаб ва хилма-хил бўлган. Бу фикр Хоразмнинг жанубий қисмига нисбатан айниқса түғриди. Тарихий-этнографик адабиётда бу факт жуда кўп қайд қилинганд¹. Хоразм этнографик харитасининг ўтмишда мураккаб бўлганлигини лингвистик кузатишлар ҳам тўла тасдиқлаб берди.²

Маълумки, Хоразм территориясида қадимдан маданият тараққёти эътибори билан турли босқичда бўлган жуда кўп ӯруғ-қабилалар, халқлар яшаганлар. Сўнгги 6—7 аср давомида Хоразм аҳолисининг асосий кўпчилигини уғузлар (узбеклар) ташкил қилганлар. Қадимдан шу территорияда яшаган ва эрон халқларига мансуб бўлган қадимги хоразмликлар, манбаларнинг хаоар беришича, XIII асрга келиб

¹ А. В. Амбери. Путешествие по Средней Азии, СПб, 1865, 170—171-бетлар; Н. А. Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности, СПб, 1897; „Узбеки”, 146—154-бетлар; С. П. Толстов. Города гузов, СЭ, 1947, 3, 100-бет; С. Волин. К истории древнего Хорезма, Бестник древней истории, 1941, 1, 192—196-бетлар. А. Ю. Якубовский. Вопросы этногенеза туркмен, СЭ, 1947, 3, 49-бет. А. А. Семёнова. К вопросу об этническом и классовом составе северных городов империи Хорезмшахов в XII в. Известия общественных наук АН Тадж. ССР, 1952, 2, 24-бет; Материалы по районированию Ср. Азии, кн. 2, ч. II, 63—100-бетлар; М. В. Сазонова. К этнографии узбеков южного Хорезма, Археологические и этнографические работы хорезмской экспедиции, 1945—1948, 1952, 247-бет ва бошқалар

² А. А. Фрайман. Хорезмийский язык, 1950; Е. Д. Поливанов. Говор кицзака Кият-Конграт Шаватского района Хорезмской области, УзНИИКС, 1-тўплам, 2-китоб, 1933; ўша автор, Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент, 1933; И. А. Батманов. Вопросы классификации узбекских говоров. Проблемы языка туплами, 1, 1934, 5—40-бетлар; Ф. А. Абуллаев. Жанубий Хоразм шевалариининг тарихига зонир. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 4, 1958, 63—68-бетлар.

шаштылдарини Абъютчилар ва ўгузлар билан аралашып кеттиләр.

Айрим манбалар VIII—X асрларда Хоразм территориясида олонлар, ослар яшаганликларини курсатади⁴. Бу ерда қачонлардир араблар ва тохикларнинг ҳам яшаганликларини эсга олсак, Хоразм аҳолиси этник составининг нақадар мураккаб бўлганилигига ишонч ҳосил киласиз.

Ўэ-ўзидан равшанки, (старих сакнасидан тушиб кетган) бу этник группалар ўтмешда қадимги Хоразм маданиятини яратишида иштирок этиб, ўгузлар (узбеклар) билан бир қагорда шаҳар хаетини тараққий эттириш, суғориш системасини яхшилаш вя дехқончиликни ривожлантиришга катта ёрдам берганлар⁵.

Ўтмишда Хоразм территориясида мана шун эслатиб ўтилган турли-туман этник группаларнинг мавжуд бўлиши. табиий, маҳаллий аҳолининг антропологик типида, урф-одаидар, шунингдек тилида ҳам майдум из қолдириши керак эди. Шева лексикасида бу ҳодпса айниқса яққол кўринади. Хоразм шеваларидаги араб-тохик лексик қатламидан фарқ қиласи Бундан ташқари, Хоразм шеваларининг лексикаси ҳозирча бизга унча аниқ бўлмаган лексик қатламга ҳам эгадир бундай сўзлар қадимги хоразмликлар тилидан кириб қолган. деб тахмин қилинади. Масалан:

арна — ариқ, канал,
йап — катта анҳор,
пэтък — шип (потолок),
кунда — омоч (тохикча: тўнка),
талак — болахона, том тепасига солинган омбор ва бошқалар.

Шунингдек, Хоразм шеваларидаги л ва н товушлари билан бошлиладиган юзга яқин сўз тўпландиши, бу сўзлар мар-

³ А. Н. Самойлович. Очерки по истории туркменской литературы. Турсимистар тилини, I, 32н, 194-бет; А. А. Ерёхин. Хоразм: скрипки. яз. I, 1950, 1-бет.

⁴ С. В. Г. И. К истории древнего Хорезма, Вестник древней истории, 1941, 1, 196-бет.

⁵ В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, 1900, I; А. А. Семенов. Курсатилган асар, 24-бет.

⁶ Ю. Якубовский. Развалины Ургенча, 1930, 16-бет. С. П. Тимофеев. Опыт по истории Хорезм, IV, 161-бет; уша автор, Города Чузов.. 95—100-еетлар; Я. Г. Гуллямов. История орошения Хорезма, 1957.

казий узбек шевалари лексикасила олатда учреждайди: (лабър — (чангак), ла:па — (конверт), лавапъ — (кatta коса) ва бошқалар (л, р сонорлари билан бошланадиган сўзлар турк тилларида деярли йўқ эканлиги мазлум).

Хозирги вақтда Хоразм областида аҳолининг этник сосави қуйидагича:

Область аҳолисининг асосий қисминн ўзбеклар ташкил қиласидар. Бу ўзбеклар тарихан ўзбек халқи составига бирлашган иккита этник группа — ўғузлар ва қипчоқлардан иборатdir.

Ўтмишда сарт деб аталган ва генетик жиҳатдан турк халкларининг ўғуз группасига алоқадор бўлган ўзбеклар областиниң жанубидаги саккизта районда яшайдилар (Хива, Урганч, Хонқа, Ҳазорасп, Янгиарик, Бофот, Шовот, Қўшкўпир). Бундан ташқари, бу ўзбеклар Тошовуз шаҳари ва Кўхна Урганч район маркази (Туркманистан ССР) аҳолисининг асосий қисмини ташкил қиласидар. Шунингдек, Туркманистаннинг Эрон билан чегэрародаш бўлган айrim қишлоқларида ҳам (масалан, Аиаули қишлоғида)⁷ тил жиҳатдан мөзкур ўзбекларга яқин бўлган аҳоли яшайди. Бу шевада гэләмән (хозирги замон) ва ғэлдый (ўтган замон, 1 шахс, кўплик) каби туркмаш тилига хос бўлмаган формалар бор⁸.

Хоразм областиниң цимолий районлари — асосан Мангит, Гурлан, Янгибозор ҳамда Каракалпоғистон АССР Кипчоқ районининг Хитой участкасида генетик жиҳатдан қипчоқ группасига алоқадор бўлган ўзбеклар яшайдилар, худди шу ўзбеклар Жанубий Хоразмдаги барча районларнинг 20 дан 60 процентигача аҳолисини ташкил қиласидар. Айниқса Бофот, Шовот ва Қўшкўпир районлари аҳолисининг кўпчилиги генетик жиҳатдан қипчоқ группасига алоқадордирлар. Биз шартли равишда қипчоқлар деб атаган бу ўзбеклар турли смесий ва иқтисодий сабаблар билан сўнгги 350—400 ишл ичида Орол дengизи бўйларидан Хоразмнинг жанубига кўчирилгандирлар⁹. Бундан ташқари, қипчоқлар Аму-

⁷ Проф. А. П. Потелуевский. Диалекты Туркменского языка, Ашхабад, 1936, 53—55-бетлар.

⁸ Уша ёсар, 55-бет.

⁹ Я. Г. Гуламов. История орошения Хорезма, 1957, 207-бет; Мунисов Оғадий. Фирдавсул иқబол, Ўзбек адабиётн тарихи хрестоматияси, 1945, 570-бет; А. Н. Кононов. Родословное туркмен, Сочинение ханз Хивинского, 1958, 63-бет; Р. Г. Мукимиева, К вопросу о переселении кочевых узбеков в начале XVI в., Известия АН УзССР, 1954, 70—81-бетлар.

дарёning ўнг қирғоғига жойлашған Тұртқұл ва Беруший районлари аҳолисининг 60—70 проценти ташкил қиладилар.

Хоразм областида ўзбеклардан ташқари қозоқлар ҳам яшайды. Қозоқлар Ҳазорасп район Шарлауқ пристанида, Ҳонқа районининг қайир ерларида (200 хұжаликка яқин), Ұрганч районининг Қипчоқ қишлоқ советида ва Шоббоз тұ-қайида (Чолиши пристани) яшайдилар. Гурлан район, Вазир ва Қанғли қишлоқ советлари аҳолисининг анчагина қисмниң қозоқлар ташкил қиладилар. Бундан ташқари, Қорақалпоғистоннинг құпчоқ районида, Хоразм обласгининг Мангит районидаги деярлик ҳар бир қишлоқда 10—12 хұжалик санынан иборат қозоқлар учрайди. 1924—25-йиллардаги статистик маълумотта күра, областдаги қозоқларнинг сони 2 281 киши бўлган¹⁰.

Областда сон жиҳатдан учинчи ўринни туркманлар эгаллади. Туркманлар Хоразм обласгининг ҳамма районларида учрайдилар ва айрим районлар аҳолисининг 1—4 проценти гача ташкил қиладилар. Лекин шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, уларниң күпчилик қисми ўзбеклар билан аралашып кетгаилар ва юридик төмөндән ўзларини ўзбек деб хисоблайдилар. Бирок уларнинг тилләрида ва типларыда туркменик ҳусусиятлари сақланған. Юридик жиҳатдан туркман ҳисобланған аҳоли елғиз Ұрганч районининг Ола улук (Али эли) қишлоғида, Мангит районининг Пушкин қишлоқ советида яшайды. Мазкур туркманлар алохида колхозларга уюшганлар, етти йиллик мактаблари ҳам бор. Бундан ташқари, бу туркманлар қайси уруг-қабилага тааллукли эканликларини ҳам эсларидан чиқармаганлар. Масалан, Мангит район Пушкин номли қишлоқ советидаги туркманлар Йұмуд қабиласи өкүз уругига тааллуклидерлар. Статистик маълумотта күра, областдаги туркманларнинг сони 1924—1925-йилларда 1984 кишидан иборат бўлган¹¹.

Областда қорақалпоқлар унча кўп эмас. Статистик маълумот бўйича уларнинг сони 146 киши. Ҳозир уларнинг сони кўп бўлса икки баравар ошган. Қорақалпоқларнинг асосий кўпчилиги құпчоқ районининг Хитой участкасида (25—30 хұжалик), Ҳонқа районининг Тұпчи қишлоғида (12 хұжалик) яшайды. Шунингдек, Мангит районининг ҳар бир қишлоғида 5—10 хұжалик қорақалпоқ бор. Масалан, Калинин номли колхозда ўзбеклардан ташкадай. 2 хұжалик ко-

¹⁰ Материалы по районированию Ср. Азии, 2-китоб, 2-қисм, 492-бет.

¹¹ Уша китоб, 92-бет.

рейс, 15 хўжалик туркман, 2 хўжалик қозоқ, икки хўжалик корақалпок, бир хўжалик рус бор.

Корейслар Хоразмга яқинда кўчиб келганлар. Улар асосан Гурлан районининг Вазир ва Куйбишев номли қишлоқ советларида яшайдилар (қарийб 400 хўжалик). Шунингдек, корейслар шаҳарларда ва район марказларида аҳолининг маълум процентии ташкил қилиб, уларнинг кўпчилиги хизматчи ва ўқувчилардир. Руслар ҳам шаҳарларда ва район марказларида яшайдилар. 1924—1925-йиллардаги статистик маълумотга кўра, областдаги русларнинг сони 830 кишидан иборат эди, ҳозир русларнинг сони бир неча марта кўпайган.

Шу муносабат билан араблар ва әронликлар ҳақидаги масала устида ҳам тўхтаб ўтишга тўғри қелади. Тарихий-этнографик адабиётда арабларни мустақил этнографик группа деб исбот қилишга үрининш давом этиб келмоқда. Вахоланки, „араб“ деган қуруқ ном — лақабдан ташқари бутуни Хоразмда бирорта ҳам арабни тополмадик. Магидович Питнак аҳолисининг бир қисми ҳақида тапириб, қўйидагиларни ёзади: „Уларнинг типлари сомийларга хос, уларнинг урф одатида ўзбеклардан фарқ қиласиган моментлар бор, лекин тиллари умумий (яъни ўзбекча),¹² аммо қандай урф одатлари бўйича ўзбеклардан фарқ қилишини Магидович кўрсатмайди, ҳар ҳолда биз текшириб кўриб, бирор муҳим фарқ топа олмадик (топонимикада қангли, сейит, араб, саёт, сояфур каби номларни учратдик). Қишлоқ аҳолисининг ҳаммаси ўзларини ўзбек хисоблайдилар, бу номлар аллақачонлардан буён аҳолининг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида ҳеч қапдай роль ўйнамай қўйган. Юқорида зикр этилган хато фикрни М. В. Сазонова ҳам тақrorлайди¹³.

Шуни ҳам ёсдан чиқармаслик керакки, араб ва әроний деб аталган ном Хоразмнинг ҳамма ерида учрайди. Агар одам бирлигини мустақил этнографик группа деб атайдиган булсан, шу группанинг узига хос тили, типи, урф одати, кийими, қўшиқ ва рақси бўлмоғи керак. Қўшкўнир районидаги Оқдарвант қишлоғида 120 хўжалик әронийлар яшайди. (Ленин номли колхоз). Улар Оллоқулихон хонлик қилган йилларда (декабрь 1825 йил) кўчириб келтирилган. Бу қи-

¹² Ўша китоб, 95-бет.

¹³ К этнографии узбекоп южного Хорезма, Археологические и этнографические работы хорезмской экспедиции, 1945—1948, Москва, 1952, 247—318-бетлар.

лоқнинг аҳолиси ўз она тилларини сақлаб қолған (айниқса катта ёшдагилар форс тилини яхши биладилар), атрофлари-даги ўзбек ва туркмәнлардан антропологик белги бўйича кескин фарқ қиласди, урф-одатда ҳам катта фарқ кўзга ташланиб туради. Улар юридик томондан ҳам эроний ҳисобла-надилар. Лекин ёшлар форс адабий тилини яхши билма-ганликлари учун ўзбек мактабида ўқидилар.

Шунга кўра, Ҳоразм области териториясидаги аҳоли-нинг этник состави ҳақида гап боргандга араблар, эронийлар, қадимги хоразмликлар ёлғиз тарихий нуқтаи назардан ало-
ҳида этник группалар сифатида қаралиши ва тегишли изоҳ-
лар берилиши зарур.

Ҳоразм областидаги биз „қипчоқ“ деб атаган ўзбеклар-нинг кўпчилиги уруғ-қабилага бўлиниш традициясини ҳали хотирларидан чиқармаганлар, бу ўзбекларнинг анчагина қисми XVI асрда шайбониҳон бошчилигида Хоразмга келган ўзбеклар бўлса қерак¹⁴. Бироқ бу ўзбекларнинг орасида шундай этник элементлар борки, улар биринчидан, утмиш-
лаги уруғ-қабилачилик бўлинишлари традициясини мутлақо унтиб юборганлар, иккенидан, улар өшкін ўзбеклардан ўзларининг тил хусусиятлари жиҳатдан ҳам борицуба фарқ қиласдилар. Табийки, Хоразмда Шайбониҳонлардан илгари ҳам (XVI асртагача) турк тилларийиніг бироргасида сўзлашган қандайдир йирик этник группа бўлган, деган фикрни баён этишга асос беради. Биз бир замонлар Амир Темир гвар-диясининг негизини ташкил қилгани ва сиёсий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун Ҳоразмда қолдирилган чигатойлар ва жалойирлар ҳақида гапи раётганимиз ишқ¹⁵. Биз Гурлан раионининг Оқкум, Шанги каби қишлоқларида яшовчи ўз-бекларни назарда тутамиз. Бу ўзбеклар қаиси уруғ ёки қабилага мансуб бўлганликларини ёдларидан чиқарип юборганлар, тилларида ҳам озми-кўпми фарқ сезилади. Масалан, қипчоқ шеваларида биринчи буғиндаги е-бу ўзбекларнинг тилида э тарзида талаффуз этилади: мән, сән, кәлдъ, бәрәмъс каби, тушум келишигининг қисқар-гани формаси ишлатилади: атън мъндъ каби, чиқиш келишигининг дин шакли учрайди ва бошқалар. Биз бу ўзбекларнинг тили XII—XIV асрларда Сирдарё бўйларида

¹⁴ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, Спб. 1865, 171-бет сноскасига қаралсин, А. Аристов. Кўрсатилган асар, 150-бет; Р. Г. Мукими ова. Кўрсатилган асар, 70—81-бетлар.

¹⁵ Муғис ва Оғаҳий. Фирдавсул иқబол, Ўзбек адабиёти тарихи крестоматияси, 1945. 573-бет.

ва Хоразмда яратилган ёзув ёдғорликларининг тиidi билан алоқадор бўлса керак, деган тахминий фикрни баён этишга жуरъат қиласми (Аҳмад Ясавий ва Ҳаким отанинг „Хикматлари”,¹⁶ ал-Замахшариннинг лугати¹⁷, Хоразмийининг „Мұхаббатиома” асари ва бошқалар).¹⁸ Мазкур тил хусусиятларининг Чимкент-Қорабулоқ шеваларнда ҳам мавжудлиги бу фикрнинг ҳақиқатга яқинлигидан дарак беради¹⁹.

Бу фактлар шайбонийлардан анча илгари, эҳтимол, қоийилар даври билан боғлиқ бўлган миграция ҳақида идлик берали, леб ўйлаймиз. Ҳақиқатап ҳам, XII—XIV асрларда айниқса Хоразмнинг шимолий қисмидаги кимлар яшаган ва улар кандай тилда сўзлашганлар? Бу ўзбек ҳалқининг этпогенези ва тил тарихи учун принципиал аҳамиятга эга булган мухим масаладир.

Хоразм топонимикасида ўзбек уруғ-қабила номларининг мавжудлиги аҳоли яшайдиган пунктлардаги ўзбекларнинг тарихан шайбонийларга алоқадор эканликларига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Бундан ташқари, географик номларда Хоразмда жуда қадимги этнонимлардан ос ҳа олон каби номлар ҳам учрайди. Ал-Берунийнинг хабар оеришича: „Амударёнинг суви тошиб, кўп жойларни босиб кетди, кўп ерларни вайрон қилди. Мазкур ерларда яшаган аҳоли Ҳазор денгизи бўйларига қўчиб кетди. Бу олон ва ослар урғидая, Уларнинг тили ҳозирги вақтдаги хоразмликлар ва печенеглар тилининг аралашувидан ҳосил бўлган“²⁰.

Топонимикада сақланган ўзбек-қипчоқ этнонимларидан Хоразм обласи территориясида қўйидаги номлар учрайди: қўнғирот, қиёт, қипчоқ, уашун, дўрман, мангит, уйғур, чайман, хитой, нукус, масит, қулон, ненагас, қатагон, қушчи, қангли, томо, митан, ёбу, қарға, олчин, мўгул, жалойир, чигатой, цанжигали, болғали, очимойли, қозоқ (ёки бойқозоқ); Г. Вамбери ос, баёт, саёт каби этнонимларни ҳам ўзбек уруғларига мансуб, дейди.²¹ Шунингдек,

А. К. Боровков. Очерки истории узбекского языка, I, Советское востоковедение, 1948, V, 229—250-бетлар.

¹⁷ Монгольский словарь. Муқалладамат ал-адаб, I, II, М.—Л., 1938.

¹⁸ А. Н. Самойлович. К истории литературного среднеазиатского турецкого языка, „Мир-Али-Шир“ тўплами, Л., 1928, 1—28-бетлар.

¹⁹ К. К. Юдакин. Некоторые особенности Карабулакского говора, Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, 1957, 31—39-бетлар.

²⁰ Бу цитата проф. С. Волиннинг „К истории древнего Хорезма“ номли мақоласидан олиндин (Вестник древней истории, I, 1941, 192—196-бетлар).

²¹ А. Вамбери. Юхоридаги асар, 71-бет.

мөхтар ва қүшбегининг солиқ дафтарларида²² ўтган асрнинг ўрталарида *уброт, минг, юз, бургут* каби этнонимлар ҳам учрайди.

Шуни қайд қилиб ўтиш зарурки, Магидович ўзининг ишида²³ кўпгина ноаниқлик ва хатолавга йўл қўйган. Ўқуидагиларни ёзди: „Гурланда яшовчи ўзбекларнинг деярли ҳаммаси уруғ-қабилага бўлиниш ҳақидаги хотирани сақлаганлар, маълумотнинг йўқлиги фақат рўйхат йўл қўйган камчилик натижасидир. Лекин Урганч уездининг Бешарик шўроси (ҳозирги Янгиариқ районининг Богот участкаси) ҳақида ишонч билан бундай деб айтодмаймиз. 1924—26 йилларда ўtkазилган текшириш тайтида бу ерда уруғларга бўлинишнинг бирор изини топиш мумкин бўлмади“²⁴. Магидовичнинг бу фикри ҳақиқатга тўғри келмайди. Бизнинг кузатишларимиз бунинг аксини кўрсатди, яъни Богот участкасида (Бешарик) уруғ-қабилага бўлиниш излари собиқ Гурлан уездига қараганда анча сезиларлидир. *Бешарик* деган номининг ўзи ҳам Полвонёпдан (каналдан) чиққан бешта ариқ билан боғлиқ. Бу ариқлар тарихан бешта ўзбек уруғи жойлашган ерларни түгорган әли²⁵ (*хитои, томо, наиман, ос, масим*). Мазкур ўзбеклар ўзларини қангли қабиласига мансуб деб биладилар. Бу каналлар ҳозир ҳам ўша уруғ номлари билан аталади (*хитой, томо, наиман ос масим*). Шунингдек, Магидович Боготда (эскича Бешарикда) *мангит, қўнғирот, бойқозоқ* каби ўзбек этнонимлари ва қадимги ўғуз этноними *бижсанак* каби помлар борлиги ҳақида бирор нарса ҳам демайди. У, нима учундир, Хива уездидага ҳамда „Янги Урганч уездининг уччала шўросида ҳам (Кот—ҳозирги Беруний райони, Хонқа ва Ҳазорасп) уруғ-қабилага бўлинишдан ҳатто асар ҳам қолган эмас“ деган фикрни баён этади. Маълумки, ҳозирги Қўшкўпир райони илгари Хива уезди составига киради. Мазкур район топоними-касида *кеңагас* (шу номдаги қишлоқ Совети), *қатагон* (шу номдаги қишлоқ Совети), *уйғур* (шу номдаги қишлоқ Совети) ва *манғит, жалойир* (Хайровот қишлоқ Совети) каби этнонимлар мавжудлигини қайд қилдик. Хонқа ва Ҳазорасп районларида ҳам ўтмишда қанғли, *чигатой, митан, нукус,*

²² Хива ҳоналари архиви, Ленинград, Салников-Шчедрин номидаги кутубхона, шифр 12, 78, 79.

²³ Материалы по районированию Средней Азии, 2-китоб, 2-қисм, 63—95-бетлар.

²⁴ Ўша асар, 96-бет.

²⁵ Я. Г. Гуламов. Кўрсатилган асар, 207—208-бетлар.

күнгирот, томо. қипчоқ каби уруғларга мансуб бўлган ўзбеклар яшайдилар. Бундан ташқари, Магидовичнинг „Мангитлар ёлғиз Гурлан уездининг шу номдаги шўросида яшайдилар“—деган даъвоси ҳам асоссизdir. Мангит районида (ҳозир Амударё районининг мангит участкаси) мангит, қўрман, қипчоқ, нукус каби ўзбек этнонимлари, йўмуд, ўқиз каби туркман этнонимлари бор.

Қадимги ўғуз уруғ-қабила номларидан Хоразм области топонимикасида қуйидагилар қайд қилинди:

Саёт — Хива районида бир қишлоқ номи;

Баёт — Ҳазорасп ва Янгиариқ районларида қишлоқ номлари;

Таган — Янгиариқ районида қишлоқ Советининг номи;

Жувондир — Ҳазораспа қишлоқ Совети, Маҳмуд Кошғарийда Жовулдор²⁶, Рашидиддинда Жозулдор.

Овшар — Ҳазораспада қишлоқ номи, Маҳмуд Кошғарийда Авшар, Рашидиддинда Авшар.

Бижсанак — Бофотда (ҳозирги Янгиариқ райони) қишлоқ номи, Маҳмуд Кошғарийда Пачанаг, Рашидиддинда Бижна.

Қиник — Хива яқинидаги бир ариқнинг номи, бу сўз ҳам Маҳмуд Кошғарийда қайд қилинган қиник этнонимига алоқадорdir.

Қадимги ўғуз этнонимларига алоқадор бўлган мазкур таъорифик номлардан ташқари обласатда йўмуд, салар, али—эли, хидир эли, чандир, ших, ўқиз, баірам, карлаут каби туркман уруғлари номи ҳам учрайди.

Энди Жанубий Хоразм ўзбеклари ҳақида икки оғиз сўз.

Маълумки, тарихда бу ўзбеклар „сарт“ номи билан юритилар эди. „Сарт“ термини ҳақида жуда кўп адабиёт бор, бу масала ҳақида бу ерда гаппроқчи эмасми.²⁷ Ёлгиз шуну уқтириб ўтиш керакки, Г. Вамбери: „сартлар бу ерга (Хоразмга) келган озарбайжонликларнинг кучли таъсири остида шаклланганлар, сартларнинг тили ҳам ўша озарбайжон тили таъсирида ўзарған“,²⁸ деган хато фикрни баён этади. Бундан ташқари, то ҳозиргacha айрим совет тарихчи-

²⁶ Маҳмуд Кошғарий. Девону луготит турк, I, 55 ва ундан кейинги бетлар; В. В. Бартольд. Очерки истории туркменского народа, „Туркмения“ тўплами, I-том, 27—28-бетлар.

²⁷ Хоразм аҳолиси составидаги „сарт“ларни Абулғози мустакил этнографик группа сифатида ажратиб кўрсатади (қаранг: Шажараи турк, Узбек адабиёти крестоматияси, 1945, 533-бет).

²⁸ Cagatalsche Sprachstudien, Leipzig, 1867. 4—5-бетлар.

лари Жанубий Хоразм ўзбекларини баъзан „сарт“, баъзан „турклашган қадимги хоразмликлар“ номи билан юритадилар.²⁰

Хоразм териториясида эрон халқларига мансуб этник группалар булган, улар (маълум тарихий сабаболар билан ўз мустақилликларини йўқотганлар ва маҳаллии аҳоли билан аралашшиб, турк (узбек)лар ичига сиигib кетганлар, десак ҳақиқатга тўғри келади. Ахир, „турклашган хоразмликлар“ деган ибора кацдай маъно беради. Хоразмликлар аллақачон тарих саҳнасидан тушиб, тил жиҳатдан ҳам, этнографик жиҳатдан ҳам бир бутун этник группа сифатида мавжуд эмаслар-ку? Ҳозирги пайтда уч юз мингдан ошиқ Жанубий Хоразм ўзбекларини „турклашган қадимги хоразмликлар“. „араблар“, „эронликлар“ деб атасак, Ўзбекистондаги барча шаҳар аҳолисини проф. Е. Д. Поливановга ўжшаб, „тожиклар“, уларнинг тилларини эса „эроналашган шевалар“ деб атайверсак, қанчалик мантиққа тўғри келар экан?

Биз Хоразм териториясида X—XI асрларда туркий тилларда сўялашувчи аҳолидан ташқари, қадимги хоразмликлар, олонлар, ослар, тоҷиклар булганчи ларини юкорида қайд килиб ётдик. Езма ёдгорликлар ҳам, Хоразм ўзбек шевалари лексикасидаги фактлар ҳам, область териториясида мавжуд бўлган кўпгина топонимик номлар ҳам шундан далолат беради. Масалан, битта Хива районида учраган Хивак, Пишканак, Индавак, Фовак, Арвак, Рофанак, Хийханак (Полновённинг қадимги номи) каби географик номлар, Моноқ (Шовот райони), Карвак (Хазорасп райони) каби қишлоқ номлари фонетик тузилиши жиҳатдан турк тиллари лексикасига алоказор эмасликлари ўз-ўзидан кўриниб туриди²¹.

Жанубий Хоразм ўзбеклари барча кўрсаткичларга, биринчи навбатда тил фактларига кўра, тарихан Орол бўйлари, Сирдарёнинг қуи оқимлари ва Хоразмнинг шимол томончларида яшаган турклар, угузларга бориб боғланадилар. Лекин улар қаидай угузлар эди?

Угузлар ёки ғузлар туркий халқларининг йирик иттифоқини ташкил қилганлар ва VI асрда кўчманчилар империясии юзага келтирганлар.²² Бу даврчарда „турк“ ва „ўгуз“ тер-

²⁰ М. В. Сазонова. К этнографии... 247—248-бетлар.

²¹ Я. Г. Гулаймов. История орошения Хорезма, Ташкент, 1957, 129-бет.

²² В. В. Бартольд. Очерки истории... 96-бет.

минлари бир маънода қўлланган.³² VII асрда Исафижкою ўл-жаси (ҳозирги жанубий Қозогистон областининг Сайрам райони) турк ҳаджаларидан ўгузлар билан қарлуклар ўртасида чегара эти. Каспий денгизидан то Исафижобгача ўғузлар Исафижобдан Фарғонагача қарлуқлар яшар эдилад³³.

С. П. Толстовнииг фикрича, X—XI асрларда „ўғуз“ төрмими орқали турли диалектларда сўзлашган ва туркий тилларнинг жаңуби-ғарбий группасига тааддуқли оулган қаби-лалар иттифоқининг конгломератини ифода этар эди³⁴.

Янгикент районида яшаган ўғузлар ҳақида ал-Масудий қўйидагиларни ёзади: „Бу ерлардаги турклар орасида ўғузлар кўпчиликни ташкил қиласди. Ўғузларнинг бир қисми кўчманчи, бир қисми ўтроқ. Улар турк уруғидан... Ўғузлар турклар ичизда энг ботир, буйларп паст, қўзлари кичкирадир“³⁵. Проф. А.Ю. Якубовский шу фактларга асосланиб, қўйидаги хulosани чиқаради: „1. Ал-Масудий тасвирилаган ўғузлар сўнгги даврлардаги баланд бўйли, чўзиқ каллали туркманларга ўхшамайди; 2. Сирдарёнинг қўйи оқимидаги шатан бир қисми ўғузлар X—XI асрлардаёт ўтроқ турмуш кечиргандар, дех-қончилик билан шуғулланганлар, шаҳар ҳаётини ривожлантиргандар.“³⁶

Х асрда Хоразмда бўлган араб сайёхи ал-Макдисий хоразмиларнинг ақлли, илмли кишилар экваликларини кайд қиласди³⁷ 1219 йилда Хоразмда бўлган Якут мамлакатнинг гоят обод эканлигини, халқнинг фаровонлиги, шаҳар ва бозорларнинг маъмур эканлигини тасвирилади.³⁸ 1333 йилда араб сайёхи Ион Батутанинг айтишича, „Урганч (Кўҳна Урганч—А. Ф.) турк шаҳарлари ичизда энг каттасп, энг чиройлисидир, унинг ажойибо бозорлари бор, кўчалари кенг, иморатлари соп-саноқсизdir“³⁹.

Жанубий Хоразм ўзбекларни генетик жиҳатдан ўғузларнинг йирик бир қисмини ташкил қилиб. Хоразм тупроғида, Сирдарёнинг қўйи оқимларида, Орол денгизи ва Амударё

³² А. Н. Самойлович. Очерки истории Туркменской литературы, „Туркмения“ тўплами, 1, 1929, 129-бет; В. В. Бартольд. Кўрсатилган лаэр, 8-бет.

³³ В. В. Бартольд. Ўша асар, 6-бет.

³⁴ С. П. Толстов. Города гузов, СЭ, 3, 1947, 100-бет.

³⁵ Материалы по истории туркмен и Туркмении, 1-т. 166-бет.

А. Ю. Якубовский. Вопросы этногенеза туркмен, СЭ, 3, 1947, 49-бет.

³⁶ А. Ю. Якубовский, ўша асар, 50-бет.

³⁷ С. П. Толстов. Древний Хорезм, 1948, IV, 156-бет.

³⁸ С. П. Толстов. Ўша асар, 161-бет.

³⁹ А. Ю. Якубовский. Развития Ургенч, 1930, 16-бет.

ёқаларидан жуда қадимдан яшаб келгандар, асрлар давомида турли-туман этник группалар билан аралашганлар, шаҳар ҳаётини яратишида иштирок қилганлар. (Туркманлар эса уғузларнинг бошқа бир йириқ группасини ташкил қилиб, фикримизча, уша даврларда ҳам тил томондан юқорида зико этилган ўғуэлардан анчагина фарқ қилганлар. XIII—XIV аср ёдгорлиги ҳисобланган Ибн Мухамманинг лугатини сиячиклаб текшириш, эҳтимол, бу масалани узил-кесил ҳал этиб берар.)

XI—XII асрларда туркманларнинг гарбга томон силжиши Орол денгизи ва Хоразм орқали эмас, балки Амударёнинг ўнг қирғоғи орқали, ҳозирги Жанубий Қозогистон области (Кизилқум) орқали содир бўлгандир. Нурота районида, Зарафшон водийсида айrim туркман уруғларининг то ҳозиртча саклануво кечипи шудга далиллар¹⁰. Тарихий манбалар XII асрда, ҳатто XIII аср бошларida ҳам Сирдарё соҳилярида мӯғул қўшинлари составида туркманлар бўлганлигини қайд қиласди¹¹. Агар биз X—XI асрларда Янгикент районидаги ўғузларнинг антропологик белгиларини (“... бўйи пастак, кўзлари кичкина...”) ҳозирги туркманларнинг антропологик тузилиши билан солиштириб кўрсак, масала яна ҳам ойдинлашади.¹² XV—XIX асрларда яратилган ёзма ёдгорликларнинг бирортасида ҳам Хоразм ўзбеклари туркманлар билан аралашибтирилган эмас. Алишер Навоий ўзининг Мажолисун нафоис номли асарида Хоразм ўзбеклари тилини Хоразм туркиси деб атайди, яъни унга ўзбек тилининг бир диалекти сифатида қарайди.¹³ Туркманларни эса Навоий алоҳида мустақил бир ҳалқ деб тушунади.

Яқин ўтмишда Хоразм ўзбекларининг ривожланган шаҳар ҳаёти, деҳқончилик маданияти билан туркманларнинг асосий кўпчилигининг чорвачилик-кўчманчилик қилганликларини чофиштириш кифоядир. Бундан ташқари, туркманлар ҳаётида уруғ-қабилачилик традицияси то сўнгги вақтларгача

¹⁰ П. М. Мелиоранский бу асар Озарбайжонда ёзилганлигини тахмин қиласди, шу билан бирга “Бу лутат Мовароунаҳрда ёки Хоразмда ёзилган бўлиши ҳам мумкин”, дейди (қаранг: Араб-филолог о’туреи-ком языке, 1900, XIX бет). С. Е. Малов эса бу асарни Кошгарда ёзилган деб фарз қиласди (қаранг: ЭКВ, т. III, вып. 2, 1928, 247-бет).

¹¹ В. Г. Мощкова. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен. Труды института истории и археологии, II, 1950, 142-бет.

¹² В. Г. Мощкова. Уша асар, 144-бет.

¹³ А. Ю. Якубовский. Вопросы этногенеза, 49-бет.

¹⁴ Алишер Навоий. Таиланган асарлар, З, 13-бет.

давом этар эди.⁴⁵ Жанубий Хоразм ўзбеклари бу традицияни аллақаҷон унутиб юборгәнлар. Топонимикада онда-соңла үчраган ўғуз этнонимларий⁴⁶ (Жувондир, Овшар, Киник, Бижанак ва бошқалар) қачонлардир Хоразм ўзбекларининг ана шу уруг-қабилаларга алоқалари борлигидан дарак берали, холос. Шунингдек, турмуш-тирикчиликда, урғ одатда, музикада, рақсда ҳам туркманлар жанубий Хоразм ўзбекларидан анча фарқ қиласидар. Туркман тили билан Жанубий Хоразм ўзбек төвалари ўртасида катта фарқлар бор эканлигини ботқа бир ишимизда батафсила баён этган эдик⁴⁷.

Кўринадики, проф. Е. Д. Поливановнинг: „Жанубий хоразмликлар асли туркманлардан ажралиб чиқсан“, деган даъвоси асоссиздир⁴⁸.

Жанубий Хоразм ўзбекларини „турклашган“ қадимги хоразмликлар⁴⁹ леб атап ҳам, уларнинг тили озарбайжон тилининг таъсирида шаклланган⁵⁰ ёки „туркманлашган шеваладар“⁵¹ леб таърифлаш ҳам ғолт жиддий ва мураккаб масалани осонгина йўл билан ҳал қилишга уринишдан бошқа нарса эмас.

Туркманлар билан Жанубий Хоразм ўзбеклари ўртасидаги муносабат ҳақида гап борар экан, иккисининг ҳам ташкил топицида ўғуз компонентининг асосий роль ўйнаганligini алоҳида қайд қилиб утиш керак бўлади. Иккисининг икки территорияда, икки хил тарихий шароитда ташкил топганлигини ҳисобга олмай, ҳар бирининг қандай этник группалар, уруг-қабилалар билан тўқнашиб, аралашганликларини ҳисобга олмай туриб, тарихий бирлик ҳақида ҳам, уларнинг ҳозирги турмуши, тили, маданияти ҳақида ҳам гап юргизиш кутилган натижани бермайди.

⁴⁵ Н. А. Аристов. Заметки об этническом составе... 137-бет; Г. И. Карпов. Племенной состав туркмен. Пойторацк (Ашхабад), 1925; В. Г. Мошкова. Курсатилган асар, 140-бет.

⁴⁶ Махмуд Кошварий. I, 56-бет; В. В. Бартольд. Очерки... 27—28-бетлар; Ф. Абдуллаев. Жанубий Хоразм шеваларининг тарихига доир, „Узбек тили ва адабиёти масалалари“, 4, 1958, 65-бет.

⁴⁷ Ф. Абдуллаев. Ўша асар, 66—68-бетлар.

⁴⁸ Е. Д. Поливанов. Материалы по грамматике узб. языка, 1935, вып. I, 13-бетдаги сноскага қаралсин.

⁴⁹ М. В. Сазонова. К этнографии узбеков... 247—248-бетлар.

⁵⁰ Sogdaische Sprachstudien... 4—5-бетлар.

⁵¹ Е. Д. Поливанов. Юқоридаги асар, 13-бет.

II. ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

Ўзбек тилининг Хоразм шеваларини текшириш иши бир қатор тарихий-лингвистик проблемаларни олдинга суради. Шу проблемаларнинг бош аҳамиятга эга бўлганларидан бири мазкур шева вакилларининг ташкил топиш тарихи ва генетик жиҳатдан ўзбек халқи составига кирган бошқа уруғдош этник группалар билан муносабати масаласидир,¹ иккинчидан, ўзбек адабий тилининг, шунингдек, баъзи бир ўзбек шеваларининг (масалан, Тошкент диалектининг) шаклланишида ўғуз комионентининг иштироки масаласидир.²

Ўзбек шевалари устпда текшириш ишлари олиб борувчи шахслар олдида анчагина қийинчиликлар кўйдаланг бўлади. Бу қийинчиликлар ўзбек тили шеваларини ўрганиш ишининг юқоридаги назарий масалалар билан боғлиқ бўлишидангина келиб чиккан әмас, албатта, балки тилимизнинг кўп шевали бўлишида, шевалар составининг мураккаблигида, хилма-хил ва аралашган бўлишида ҳамdir.

Ўзбек диалектологиясининг йирик мутахассиси профессор Е. Д. Поливанов бир вақтлар ёзган эди: „СССР даги турк тилларининг бирортаси ҳам шевалараро ўзбек тили сингари бу қадар кескин фарқланмайли, демак, СССР даги бирорта турк тили ҳам шу қадар специфик, диалектал тўрлилик хусусиятига эга әмасдир. - Бу эса, табий, адабий тил учун бирор диалектни асос килиб олиш масаласини ниҳоят даражада оғирлаштиради“.³ Профессор Поливановнинг бу мулоқазаси ўзбек тилининг Хоразм шеваларига нисбатай ҳам тўғридир.⁴

¹ Е. Д. Поливанов. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Т., 1933, 25—27-бетлар; ўша автор. Материалы по грамматике узбекского языка, вып. 1, Т., 1935, 13 ва 27—28-бетлар; И. А. Батманов. Вопросы классификации узб. говоров. „Проблемы языка“ тўплами. I-китоб, 1934; проф. Фози Олим Юнусов. Узбек лаҗжаларининг таснифига бир тажриба, Т., 1936, 21—22-бетлар; В. В. Решетон. О диалектной основе узб. лит. языка, ВЯ, 1, 1955, 100—108-бетлар; ўша автор. Узбекский язык, 1, Т., 1959, 73—74-бетлар.

² А. К. Боронков. Алишер Навои как основоположник узб. лит. языка, „Алишер Навои“ тўплами, 1946, 112-бет.

³ Е. Д. Поливанов. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Т., 1933, 3-бет.

⁴ Е. Д. Поливанов. Говор киппака Кыят-Конграт Шаватского района, Сб. научных трудов УзНИИКС, т. 1, вып. 2, 1934; Ф. А. Абдуллаев. Жанубий Хоразм шеваларининг тарихига доир, „Узбек тили ва адабиёти масалалари“, 1958, 4, 61—68-бетлар.

Юқорида айтилганлардан шу нарса равшан бўладики. Хоразмнинг шимолий кисмидаги қипчоқ лаҳжаси Узбекистон териториясида географик жиҳатдан кенг тарқалган қипчоқ группа шеваларига яқин туради. Хоразмининг жанубий қисмидаги ўгуз лаҳжаси эса⁵ Жанубий Қозогистон область, Чимкент ва Туркистон районларининг Қорабулоқ⁶, Манкепт, Иқон⁷, Ибота каби қишлоқларида яшовчи ўзбекларининг тилига кўп ўхшаб кетади. Масалан, қадимги чўзиқ уилиларнинг мавжудлиги, бирнечи бўғинда қипчоқ шеваларидаги е ўрнига э унлисининг ишлатилиши, иккى унли уртасида келган жарангиз үндошнинг ўзгармаслиги (акъа, чъқада, каби) ва бир қатор морфологик белгиларни кўрсатиш мумкин⁸.

Хоразм ўзбекларининг тили ҳақида, айниқса ўғуз шевалари ҳақида, энг илк маълумотни машҳур венгер олимни Герман Вамбери берали. У ўзининг „*Cadatäische Sprachstdien*“ номли асарида (1861 йил, Лейпциг) чиғатой тили (эски ўзбек тили) грамматикасининг очеркини беради (1—40-бетлар). Китобда келтирилган хрестоматия материаллари Навоий, Аҳмад Яссавий, Машраб асарларидан иборат (ҳатто Фузулий ва Насимийдан ҳам намуналар бор), шунингдек, „Аҳмад Юсуф“, „Зухра ва Тоҳпр“, „Зарқумшоҳ“ каби достонлардан парчалар келтирилган. Китобнинг сунгги қисмида ўзбекча-немисча лугат оёрилган (201—358-бетлар).

Вамбери Хива шебасига хос деб талқин қилган кўпгина грамматик фактлар ҳақиқатдан узоқдир (масалан, 23-бетдаги бораюрен, бораюсен формалари умуман Хоразм шеваларида учрамайди. Хивада кишилик олмошларининг формаси мен, сен, у, ани эмас, балки мән, сән, ху, ҳунъ ва бошқалар).

Вамбери ўзбек тили шеваларини учта катта группага (диалектга) бўлади: Кўқон, Бухоро, Хива диалектлари. Кў-

⁵ Абдуллаев Фаттоҳ. Урганинг шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Узбек диалектологиясида материаллар, 1957, 299-бет.

⁶ Некоторые особенности Карабулакского говора. Узбек диалектологиясида материаллар, 1957, 31—57-бетлар.

⁷ Е. Д. Поливаков Фонетическая система говора кипчака Икан, Известия АН СССР, Отделение гуманитарных наук, сер. VII, Л., 526—536-бетлар.

⁸ Филология фанлари кандидатлари Ҳисом Ғуломов ва Мустаҳим Мирзаев ўртоқларининг сўзларига қараганда. Бухоро областининг Олот ва Қоракўл районларининг айrim қишлоқларида ҳам ўғуз шенасила сўзлашувчи ўзбеклар яшайдилар.

кон ва Бухоро шеваларининг хусусиятларни ҳақида у маълумот бермаиди. Лекин Хива диалекти устида анчагина тўхтаб утади. „Шаҳарларда,— деб ёзади Вамбери,— сартлар яшанди, узбеклар эса қишлоқ жойларда турадилар. Сартларнинг тили ўзбекларнинг тилидан фарқ қиласди“ (5-бет). Бу фарқлар қўйидагилардан иборат:

1. Сартларнинг тилида араб ва форс тилларидан кирган ва иборалар ўзбекларнига қараганда кўпроқ;

2. Ургуни ишлатишда кескин фарқ сезилади (феълларда ургунинг биринчи бўғинга тушувини кўзда тутса керак—А. Ф.);

3. Қишлоқ аҳолиси товушларни қаттиқ айтади, шахарларнинг ошиқ айтадилар (*к, ф, к, г* товушлари ҳақида гап боради—А. Ф.)

4. Қишлоқ аҳолиси *к* товушини *к* тарзида талаффуз килади. Хивада эса *г* айтилади (*к* нинг сўз бошида жаранглилашувни ҳақида гап боради—А. Ф.) ва бошқалар.

Хрестоматия материаллари ичida Хоразм ўзбекларининг оғзаки ижодидан берилган намуналар, айниқса мақолла-диқкатга сазовордир. Хрестоматияга кириш сўзида Вамбери: „Хрестоматиянинг бошида келтирилган мақолларнинг кўпчилиги ҳаётдан олинди...“ (44-бет) деб ёзади. Ҳақиқатан ҳам, бу мақоллар (*Ҳаммаси 112 та, 45—58-бетлар*) Хоразмдан тўплланганлиги очик кўриниб турибди. Афсуски, автор бу мақолларни „адабийлаштириб“ берган, шунинг натижасида Хоразм шеваларининг тил хусусиятлари кўп жиҳатдан узаксини тоғмаган. Шунингдек, баъзи бир мақолларни тил жиҳатдан қапси группа шевага (ўғуз ёки қипчоқ шеваларига) хос эканини билиб олиш қийин. Масалан:

Савлъқым—байлъқым,

Хасталъқым—манглай қаралъқым⁹ (58-бет).

Мақолларда Хоразм шеваларига хос анчагина грамматик ва лексик элементлар учрайди.

Сўридән¹⁰ айрълган қозънъ бөръ йъртар;

Ақажақ қан тамърда дурмас;

Тутүн омчадан чъқар;

Айът атлънъцқы,

той тоилънъқы¹¹ ва бошқалар.

⁹ Сини—соглиқ—қипчоқ шеваларига хос, эгалик олганда *к* товушининг жарангиси ҳолича қолиши ўғиз шеваларига хос.

¹⁰ Сўръ—қўй подаси, омза.—ўтиш. Айът—ҳайит.

¹¹ Ваънерида мисоллар транскрипциясиз, араб алфавити асосидағы эски ўзбек ёзувила берилган.

Академик А. Н. Самойловичнинг ўзбек ва туркман адабиёти тарихига оид эълон қилган ишлари, турк тиллари бўйича олиб боргани текширишлари илмий қиймати эътибори билан катта аҳамиятга эгадир. Афсуски, унинг бой илмий мероси мутахассисларимизнинг диққатини етарли даражада жалб киласмиай келаётмо.

Академик Самойлович 1908 йилнинг ёз ойларида Хоразмда (асосан Хивада) бўлгай. У Хоразм шеваларини ўрганип иши билан маҳсус шуғулланмаган бўлса ҳам, ўзининг „Турк тилларининг таснифиға қўшимча“¹¹ номли асарида ўзбек тилининг бошқа шевалари билан бир қаторда, Хоразм ахолисининг тчили ҳақида ҳам фикр юритади ва уни турк тилларининг V групласига киритади („Урта қипчоқ-туркман“ групласи): „Унинг фикрича, V груплага кирган шевалар (Хоразм шевалари) шимоли-шарқ групласига эмас, балки шимоли-ғарб ва жануби-ғарб групласига яқин турадилар. Хива ўзбек лаҗжалари, бундан ташқари, жануби-ғарб тилларига хос бўлган анчагина хусусиятларни сақладилар, бу эса Хива сартларининг туркманларга қўшини бўлиши билан изоҳланади (13-бет). Академик А. Н. Самойловичнинг XIV аср сўма ёлгорликлари (асосан „Мұхаббатнома“, „Хусрав ва Ширин“) тилинн ўрганишга бағишланган иши ўзбек тили тарихи учун ҳам, Хоразм шеваларининг тарихи учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.¹²

Бундан ташқари, унинг Хоразм ўзбек адабиётига оид эълон қилган текстлари, фольклор намуналари, айниқса бу текстларга берган талқин ва изоҳлари катта илмий қиймат касб этади.¹³

„Хоразмнома“дан келтирилган иккита шеърий парча 11 ҳижоли бармоқ вазни билан ёзилган. Тил, услугуб ва бадиин воситалари жиҳатидан шеър эски, лекин шунга қарамай, маҳаллий шевакининг бир қатор муҳим хусусиятларини акс эттиради. Масалан:

Йуртниң қозғалан салдъ;
Йурт бузулмақына сәбәп шул болдъ;

¹² А. Н. Самойлович. Некоторые дополнения к классификации турецких языков, Петроград, 1922.

¹³ К истории литературного среднезибирского турецкого языка, „Мир-Али-Шир“ түплами, Л., 1928, 1—23-бетлар.

¹⁴ А. Самойлович. Два отрывка из „Хорезм-наме“, Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества, 1910, т. XIX, 078—083; ўша автор. „Вот вагонный пассажир“ (ул вагони пассажир), ўша журнал, 0159—0163-бетлар; яна Хива шоирларининг мажмусаси ҳақида қаранг: 0198—0209-бетлар.

Туттъ сәнъи ҳалал түзүнг харазъм;
Иуртъ бәрмәкънә сәбәп шүл болъ ва бошқалар.¹⁵

Проф. И. И. Зарубин ўзининг бир ишида Туркистон ўлкасининг ҳалқлари түгрисида фикр юритиб, ўзбек шевалари ҳақида ҳам гапприб ўтади. Ў ўзбек шеваларининг тил хусусиятларига түхтамайди, балки Хива, Фарғона, Тошкент ва Самарқанд—Бухоро шевалари деб йирик шаҳарларномини келтириш билан киғояланади. Территориал жиҳатдан кенг тарқалган қипчоқ шевалари ҳақида бирор фикр баён этмайди¹⁶.

Карл Менгес 1929 йилдагы ёз ойларидаги Ўзбекистонда бўлди. Профессор Фози Олим Юйусов бошчилигидаги этнографик-диалектологик экспедиция аъзолари билан бирга Ўзбекистоннинг кўпгина жойларини, жумладан, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Ашқарса, Йетоб, Фарғона каби шаҳар ва районларни айланиб чиқди. Мана шу вақтда тўплаган материаллари асосида 1933 йилда у Учта ўзбекча текст номли мақола ёзиб, „Ислом“ журналида ёзлон қилди.¹⁷

Журналнинг 142-бетидаги Ўзбекистоннинг диалектологик картаси ҳам, ўзбек шевалари ва уларнинг таснифи ҳақидаги мулоҳазалар ҳам проф. Е. Д. Полянов баён этган фикрларнинг тақороридан иборатлар. Шунингдек, ўзбек шевалари буийча берилган текстлар (Фарғона, Қипчоқ ва Хива) ҳам хақиқий аҳволни акс этиришдан узоқдир. Айниқса Хива шевасига оид текстга нисбатан бу фикр тўғри.

Менгеснинг айтишича, у мана шу текстни Юсуф девон Ҳарротзода исмли бир мултадан ёзиб олган. Бу киши Хива мадрасаларидан бирининг мударрисин бўлиб, вақтинча Самарқандга келгая экан. Мана шу фактнинг ўзи ҳам ёзиб олинган текстга нисбатан кишида шубҳа пайдо қиласди.

Менгес ёзуви бўйича

Шейх билэн ша:пъ
исындиқ икъ кишъ болған

Алар сеёғат та:ръқаси:да
ҳер шәхәргә бариб, ге:зъп
йўргенлар.

Хозирги Хива шевасида

Шиҳ вылән ша:пъ исмында пикъ
kishъ волған || воған.

Хула сайҳат тари:қастында ҳәр ша:
рә варъп, гәзеб йўғриэлтэ || йўғрэллэ.

¹⁵ Кўрсатилган асар, 080-бет.

¹⁶ И. И. Зарубин. Список народностей Туркестанского края, Й.и., 1925, 18-бет.

¹⁷ K. Menges. Drei oghbekische TEXTE, Der Islam, 1933, 146—166-бетлар, (Менгес транскрипцияси лотин алфавити асосида, биз ичкониятилган хисобга олиб, амалдаги транскрипцияда бердик).

Бър гүн бър шөхәргә барған
ицъләр, кәрсәләр, ул шәрдә
қантынъ батманъ бър тәнгә вә
кәпәнинъ батманъ ҳәм бър тәнгә
шкәни¹⁸

бър бый гүн бър || бый шә:ре вар-
ғанадълә, гәрсәлә, ху:шәрдә
қантынъ батманъ бър || бый тәннә
да:н кәпәнинъ батмана:м бър || бый
тәннә:кән.

Ахборотчи мулла бўлганлиги учун, табиий, эски адабий тил билан жонли шевани аралаштириб юборган ва натижада автор мана шу аралаш ҳамда шубҳали текстга суюниб туриб, ниҳоят мураккаб ва назарий масалалар бўйича жуда юзаки ва аксари хато хулосаларин чиқарган. Ахборотчининг талафузига суюниб туриб, у „Хива шевасида жарангли X (арабча Ҷ) бор“ деган фикрни айтади. Ёки 152-бетда: „ата сўзи эгалик олга“, *атеси тарзида бўлади* (умлаут)“ дейди. Унинг чўзиқ унлилар, сингармонизм, лаб оҳанг масалалари ҳақида айтган фикрлари ҳам бошдан-оёқ чалкаш ва хато фикрларидир.

Натаман сўзини *йэтамэн* тарзида келтириб, „бу й то-
вушининг таъсири остида юмшоқлашган“ деган „иммий“ ху-
лосани чиқаради. *Иаша—шаша, жайина—женинә* сўзлари
ҳам шўндал (Хоразм шеваларида ҳар қандай шароитда ҳам
юқоридаги сўзлар қаттиқ вариантда талаффуз этилаверади).
Қуйидаги формалар Хива шевасига хос эмас: *кетсун*
(154-бет), *бр* (ўта бет), *келтуринг, сезу, нетсун, симр:н,*
дедур ва шунинг кабилар. „Хивада фақат *вол* шакли бор;
ол учрамайди“ (56-бет) ва бошқалар.

Проф. Фози Олим Юнусов узбек шеваларини ўрганиш ва
тасниф қилишда анчагина иш қилди. Унинг 1936 йилда эълон
қилинган иммий иши ҳали ўз қийматини йўқотган эмас.¹⁹
Проф. Фози Олим Юнусовнинг бу иши ўзбек шеваларини
генетик жиҳатдан тасниф қилишда дадил қўйилган бир қадам
эди. У барча ўзбек шеваларини учта катта группага бўлади.

1. Ўзбек-қипчоқ шевалари. Бу группага у Фарғона водий-
сининг қишлоқ районларида, Зарафшон, Қашқадарё, Сирдарё
ва Хоразмнинг шимоли-ғарбида яшовчи ўзбек уруғлари тили-
ни киритади (жўқчилар).

2. Турк-барлос шевалари ёки „чигатой“ шевалари. Бу
группага у турк ва барлос уруғларининг шеваларини кири-
тади. Унинг фикрича, эски узбек адабий тили (чигатой)
тили мана шу шевалар негизида вужудга келгандир.

Проф. Фози Олим. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба,
Т., 1936.

¹⁸ Ўша асарлар, 21-бет.

3. Хива-Урганч шевалари. Бунга Хива, Урганч, Шовот, Тошовуз каби шаҳар ва район шевалари киритилган.

Проф. Ғози Олим Юнусовнинг учинчи тигта кирган Урганч-Хива шевалари ҳақида баён этган фикрлари дикқатга сазовордир. У ёзади: „Мен бу лаҳжани тарихий турк-барлос ёки турк-ҳоқоний атадигим тилининг олаҳжасига боғляб, тўйи-карлук лаҳжаси деб ҳам аташсан. Менинча, бу лаҳжа, олр өқдан, турк-барлос жонли шевалари, иккинчи ёқдан, ўғуз тиллари билан аралашган қарлук тилининг янги бир шаклидир. Бу кунда Бухоро шаҳарида ва унга яқин қишилукларда яшовчи ўтрок қарлуклар билан Тожикистонда Коғирниҳон ва Вахш наҳрлари уртасидаги водиида ярим кучманчи ҳолда яшовчи қарлук қабиласининг тици билан Хива тили уртасидә анча яқинлик бор. Ҳар иккисида ўғуз тили ўпсурлари бошқа лаҳжаларимизга караганда кўпроқдир. Самарқанд, Каттақўргон, Қарши, Шаҳрисабоз, Китоб, Фузор, Ўйосун каби шаҳар ва қасабаларда яшовчи турли ҳалқлар, туркча сўзлашувчи тоҷик, араб ва афғонлар қарлук қабиласининг бугунги жонли шевасида сўзлашалилар“²⁰.

Афсуски, проф. Ғози Олим Юнусов карлук шевасининг тил хусусиятлари нимадан иборат эди, қандай белгиларга кўра Хива-Урганч шевалари қарлук лаҳжаси билан бир группага киритилди, деган суроққа ўз ишида жатоб ҳам бермайди, текст ҳам келтиримайди. Самарқанд, Қарши каби шаҳар шеваларида Хива-Урганч шеваларига нисбатан қандай яқинлик бор? Бундан ташқари, унинг Хива шевасига озарбайжон тилининг тъясири ҳақидағи фикри ҳам асосланмаган.²¹

Проф. Ғози Олим Юнусов Хива-Урганч шевасининг ийрик фонетик хусусиятларини беради: „Хива шеваси... ўзининг унли ва унсиэ товушларининг тўлалиги, мураккаблиги, товуш ўйғунлигини сақлаганлиги ва узун унлилари билан ажralади. Хива шевасида тил ўрта к, г товушларининг бўлуви ва к ўрнида г ишлатилуви дикқат этадиган фонетик хусусиятлардандир“²². Мазкур ишнинг охирида проф. Ғози Олим Юнусов Шовот район, Ҷигатой қишлоғидан фонетик транскрипция билан бир эртакни келтиради. Бу текст мазкур қишлоқ шёвасининг фонетик ва мёрфологик хусусиятларини

²⁰ Уша асар, 21-бет.

²¹ Ўша асар, 22-бет (Хива шевасига Озарбайжон тилининг тъясирини ҳақида Герман Вамбери ҳам гапнради, қаранг: Cadataische Sorachstudien, 4—6-бетлар).

²² Проф. Ғози Олим. Юқоридаги асар, 22-бет.

асосан тўғри акс эттирган.²³ Проф. Фози Олим Юнусовнинг бу шевага („чигатой шевасига“) алоҳида эътибор берганлиги ўз-ўзидан маълум. У мана шу шевадан турк-барлос ёки қарлуқ тилининг асосий хусусиятларини тоимоқчи бўлса керак. XIV асрнинг охирларида Амир Гемир томонидан чигатой, барлос, жалойир каби ўзбек уругларидан Хоразмга кўчирилганлиги маълум.²⁴ Бизнинг таснифимизга кўра, бу қишлоқ шеяси ўғуз лаҳжасига киради.

Ўзбек шеваларини чуқур илмий асосда ўрганиш йигирманчи йиллардан бошланади. Е. Д. Поливанов ўзининг илк ишларини Тошкент диалектини ўрганишга бағишилаши.²⁵

Лигирманчи йилларнинг охири ва ўттизинчи йилларнинг бошларида у кўпчилик ўзбек шеваларини ўрганиш ва илмий тасвифлаш билан шуғулланди.²⁶ У 1933—1935 ийларда эълон қилинган йирик ишларпда ўзбек шеваларининг таснифи ва бу шеваларнинг тарихий ташкил топиши хақидаги илгари олдинга сурилган лингвистик назарияларини асослашга интилди. Марказий ўзбек шеваларида э товушининг пайдо бўлиши, сингармонизмнинг ишқолиши, шу муносабат билан унли товушлар сонининг қисқариш сабабларини тожик тилининг тасири билан изоҳлайли ва шу назария асосида ўзбек шеваларини тасниф килади. Яъни барча ўзбек шеваларини „эронашган“ (сингармонизмни йўқотган) ва „эронашмаган“ (сингармонизмни сақлаган) деб иккита катта группага бўлиб текириради.²⁷

Проф. Е. Д. Поливановнинг Хоразм шеваларини атрофлича ўрганишга бағишиланган иши, шубҳасиз, „Шовот райони Кўёт-Кунгирот қишлоғининг шеваси“ номли асаридир.²⁸

Бу ишида у илгари эълон қилинган „Ўзбек диалектологияси ва ўзбек адабий тили“ номли асаридаги асосий лингвистик ғояларни қисқача тақорлайди (3—5-бетлар), сунг

²³ Ҳозир бу қишлоқ шеваси ўгузлашган ва „чигатон тили“ хусусиятларини йўқотган.

²⁴ Ўзбек адабиётни тарихи хрестоматияси, 1945, 573-бет.

²⁵ Звуковой состав ташкентского диалекта. Журн. Наука и просвещение, 1922; яна: Образцы фонетических записей ташкентского диалекта, Бюллетень Среднеазиатского гостиниверситета, 1924.

²⁶ Доклады АН СССР, 1928, 5, 92—96-бетлар (Карши шеваси ҳақида), Известия АН СССР, сер. VII, 1929, 511—537-бетлар (Туркистон ва Йқоп шевалари ҳақида) ва бошқалар.

²⁷ Ўзбекская диалектология и узбекский литературный язык, Т., 1933. Материалы по грамматике узб. языка, вып. 1, Введение, 1935.

²⁸ Е. Д. Поливанов. Говор кишлака Кият-Конграт Шаватского р-на, сб. научных трудов УзНИИКС, 1934, том I, вып. II, 3—17-бетлар.

Хоразм шеваларининг таснифини беради. Бу тасниф буйича Хоразм шевалари учта катта группага бўлинади:

- 1. Жанубий Хоразм группаси;
- 2. Ўрта Хоразм группаси;
- 3. Шимолий Хоразм группаси.

Биринчи группага—угуз лаҳжасига асосан Хива, Хонқа, Янги Урганч, Ҳазорасп, Шовот, Гознобод (ҳозирги Кўшкӯпир), Янгиарик, Шўрахон (Тўрткўл) районлари ва шундай районларнинг баъзи бир қишлоқ шевалари киради. Бу группа шеваларнинг асосий хусусиятлари:

- 1) дағ каби сўзларда охирги т товушчининг сақланиши;
- 2) сўз бошидаги т ва к товушлари жарапглиашувви—дағ, дъл, гор ва бошқалар;
- 3) от ва феъл негизларига унли билан бошланган аффикс кўшилганда, п, к, к товушлари жарангизсиз ҳолича қолади; пъльм, тотаман, әкәсь, чўқадъ, чўкъир ва бошқалар;
- 4) қадимги чўзиқ ви қисқа унлилар сақланиб қолган: атъм, а : дъм (исмим), от (гиёҳ), о : д (олов);
- 5) эски ё сақланган: гел, бер, ел, е : р (ўзбек адабий тилида кел, бер, эл, эр) ва бошқалар;
- 6) ундош билан битган сўз негизига жўналиш келиши гида а ва е (е демоқчи бўлса керак) аффикси қўшилади;
- 7) к, г товушлари гоят юмшоқ, ёшлар тилда деярли ё товушига баробар: гелйен (келган). „Бу ва бошқа бир қатор белгилар,—дейди проф. Поливанов.—Жануби-гарб турк тилларининг хусусиятлари Жанубий Хоразм группасида ўғуз лаҳжаларининг бошқа вакили—Икон-Қорабулоқ шеваларига қараганда кўпроқ сакланганлигидан дарак беради“.

Ўрта Хоразм группаси (қипчоқ лаҳжаси). Бу группага Хоразмнинг кўпчилик район шевалари киради. Ўрта Хоразм билан Шимолий Хоразм группаларишинг чегараси Гурлан ва Манғит районлари оралигидадир (Гурлан районидаги Марibuғат қишлоғи шеваси шимолий группага—„ж“ лашган группага киради). Кейин бу группанинг асосий фонетик ва морфологик хусусиятлари берилади (тав, йелашиш, көбъ, ағъл ва бошқалар).

Шимолий Хоразм (қипчоқ) группаси. „Бу группанинг қозоқ тилига яқинлигини кузда тутиб, қозоклашган“ шева деб атасак ҳам бўлади. Бу группага Кўнғирот, Хўжайли, Қипчоқ, Манғит районининг айрим қишлоқлари, Гурлан районининг Марибуғат қишлоғи шеваси киради. Бу группа шеваларнинг хусусиятлари: „ж“ лашиш, „х“ фонемасининг бўлмаслиги, кучли дифтонгнинг мавжудлиги ва бошқалар“.

Шу асарнинг 7-бетида профессор Поливанов Урта Хоразм шевалари билан Шимолий Хоразм шевалари ўртасидаги асосий фолетик-морфологик айримларни кўрсатиб беради.

Ишнинг 9-бетида Шовот районининг Қиёт—Кўнгирот қишлоғидан ёзиб олган бир эртак текстнни фонетик транскрипция билан беради, шунингдек, 12-бетда айрим сўз ва жумлаларни илова қилади. Ишнинг охирида берилган лингвистик изоҳлар олимнинг ҳар жиҳатдан ҳам ётук мулоҳазалари.

Шуиси характерлики, 30-йилларининг бошида ёзио олинган мазкур текстларни (сўз ва жумлаларни) Қиёт—Кўнгирот қишлоғига бориб, солишириб курдик, натижада профессор Голивановининг ёзуви асосан хатодан холи эканлиги аниқланди.

Профессор Е. Д. Поливанов ўзининг 1935 йилда яълон қилинган „Узбек тили грамматикасидан материаллар“ номли асарида (I-қисм. Кириш) асосан бошқа ишларида баён этилган фикрларининг қенгаитирилган синтезини беради.

Профессор Е. Д. Поливановининг узбек шеваларини тэжшириш ишидаги хизматлари foят катта, унинг ёзиб олган текстлари аниқ ва ҳар жиҳатдан ҳам намуна бўларли. Текстларга берилган изоҳларнинг илмий қиммати шубҳасизdir. Лекин шуни унутмаслик керакки, профессор Е. Д. Поливановининг бир қатор назарий масалалар буйича баён этган фикрларини рўй-рост қабул қилиш қийин. Унинг „эроналачиш“ назарияси мутахассислар томонидан асосли равишда танқид қилилади.²⁹ Шунингдек, унинг Жанубий Хоразм узбекларининг тарихий ташкил топиши ҳақидаги фикрлари ҳам эътиrozга учради.³⁰ Бундан ташқари, проф. Поливановининг узбек шеваларидаги „й“ лашиб ва „ж“ лашишнинг генезисига доир фикрлари ҳам, бизнингча, ҳақиқатдан узоққа ўхшаб кўринади. Йол—жол—йер—жер тишидаги сўзларнинг бошида келган й—ж товушларининг қайси бирин қадимий

²⁹ А. К. Боронков. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимоотношении таджикского и узбекского языков. Ученые записки института Востоковедения АН СССР, т. IV; В. В. Решетов. Общая характеристика особенностей узбекского вокализма. Тип на алабиёт института асарлари. 1949, 16-бет; уша автор. О диалектной основе узбекского литературного языка, ВЯ, I, 1955, 100—108-бетлар; уша автор. Узбекский язык, I, 1959, 51—52-бет.

³⁰ И. А. Батманов. Вопросы классификации узбекских говоров, сб. „Проблемы языка“, I, 1934; А. Ф. Абуллаев. К вопросу об оканье в узбекском языке. Узбек диалектологиясида материаллар, I, 1957, 263-бет.

эканлиги тўғрисида бораётир. Профессор Е. Д. Поливанов-нинг фикринча, дастлаб и бўлгани, кейин „ж“ лайиш юзага келгандир.³¹ Лекин у уз фикрини тасдиқлаш учун бирор далил келтирмайди. Е. Д. Поливанов В. В. Радловнинг тун масала юзасидан баён этган фикрини сўзсиз қабул қилган бўлса керак.³² Мавжуд тил фактлари мазкур позитиядэ и нинг ишлатилиши сўнгги ҳодиса эканидан, қадимда жс бўлганлиги, жс эса, ўз қаторида, ч нинг ривожи эканлиги. яъни ч>ж>й тарзида бўлганлигидан шоҳидлик беради³³.

Академик К. К. Юдахин уз илмий фаолиятини узбек тили ўғуз шеваларини ўрганиш билан бошлаган. Унинг 1925 йилда ёзилган „Қорабулок шевасининг баъзи бир хусусиятлари“ помли асари то ҳозиргача ўз илмий қимматини йўқотгани йўқ; бу иш шеваларни ўрганишда ўзбек диалектологлари учун намуна бўлиб қолаётир. К. К. Юдахин биринчи мартаба ўзбек тилининг Қорабулок шевасида бошқа шевалардан анча фарқ қилувчи бир қатор характерли белгилар борлигини, жумладан, чўзиқ унлиларнинг мавжудлиги, чиқиш келишиги-дик.|| -тин, қаратқич-инг аффикси орқали шаклланиши, на юкламасининг қўлланиши каби бир қатор фактларни келтиради³⁴.

Академик К. К. Юдахин таснифи бўйича, Жанубий Хоразм шевалари „Хива шеваси“ деб алоҳида группага ажратилади³⁵.

ССРФ Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси проф. А. К. Боровков ўзининг биринчи таснифида Хоразм шеваларини ўзбек тилининг „а“лашган шевалари группасига киритади; шундан Жанубий Хоразм шеваларийиниң характерли хусусиятларини кўрсатиб, уларни Чимкент, Майдек, Туркистон шевалари билан бирга „а“лашган шеналарнинг „и“лашган группасига киритилади. Шимолий Хоразм шевалари эса, „а“лашган шеваларнинг „ж“лашган группасига киритилади³⁶. Проф. А. К. Боровковнинг иккинчи таснифи бўйича, Жанубий Хоразм шевалари ўзбек тилининг учинчи группасига, Шимолий Хоразм шевалари эса „Шай-

³¹ Е. Д. Поливанов. Юқоридаги асар, 29-бет.

³² Phonetik der nordlichen Turksprachen. Leipzig, 1882, 114-бет (Радлов схомаси: й>ч, й>ж, и>э).

³³ Бу масалага маҳсус шийиизда батафсил тўхтамоқчимиз.

³⁴ Некоторые особенности Карабулакского говора, сб. В. В. Бартольду, 1927, Узбек диалектологиясидан материаллар, 31—57-бетлар.

³⁵ К. К. Юдахин. Узбекский язык, Литературная энциклопедия, т. XI, 1939, 496-бет.

³⁶ Новый узбекский алфавит, „Литература и искусство Узбекистана“ журнали, 1940, 3.

боний ӯзбеклари ёки „ж“лашган шевалар групласига кирилилади”³⁷.

Профессор В. В. Решетов ўзининг бир қатор ишларида Хоразм шеваларининг муҳим ҳусусиятларини қайд қилиб, бу ерда ӯзбек тилининг иккита йирик группа шевалари мавжуд эканлигини кўосатади³⁸.

Хоразм шеваларини тасниф қилишда биз ӯзбек диалектологияси бўйича текшириш ишлари олиб борган олимларнинг, биринчи навбатда проф. Е. Д. Поливановнинг ишларини ҳисобга олдик, айниқса унинг „Қиёт—Қўнғирот қишлоғининг шеваси“ ҳақидаги маҳсус иши дикқат марказимиизда бўлди³⁹. Бу мақолада баён этилган қимматли фикрлардан, ўтқир кузатишлар натижасида чиқарган холосалар ва атрофлича берган изоҳлардан кенг миёсда фойдаландик.

Биз Хоразм шеваларининг башқа чароқ таснифини бердик: мавжуд фикрларга деталлар, аниқликлар киритдик, айниқса ўғуз-қипчоқ, қипчоқ-ўгуз типидаги аралаш шевалар ҳақида тутлароқ маълумот бердик; таснифда Хоразм шеваларидан тўплланган лексик материаллардан ҳам фойдаланилди.

Хоразм шеваларини биз фонетик-морфологик ва лексик ҳусусиятларни ҳисобга олган ҳолда иккита катта груплага бўлиб текширдик:

I. Қипчоқ лаҳжаси;

II. Угуз лаҳжаси.

Қипчоқ лаҳжасини ўз қаторида учта шевага бўлдик:

I. ҚИПЧОҚ ЛАҲЖАСИ

1. „Ж“лашган шевалар. Бу шева вакиллари Гурлан районининг Оқкум қишлоқ советида, Марбуғат қишлоғининг шимоли-шарқида, Вазир қишлоқ советининг шимоли-ғарбида яшайдилар. „Ж“лашиб чегараси Оқкум қишлоғидан Амударё бўйлаб Қорақалпоғистон АССР Қипчоқ районининг (хозир Амударё районининг) Хитой участкасига ўтиб, шимоли-ғарб томонга тарқалади ва шу районининг Манғит участкасига ўтади. Бу участканинг Бештом қишлоқ Советида, Максим Горький номли қишлоқ Советида бутунича, Пушкин номли қишлоқ Советининг жануб қисмида ва Калинин номли қишлоқ Советиниг шимоли-шарқ қисмида „ж“лашган шева

³⁷ А. К. Бородков. Вопросы классификации узбекских говоров, Незвестия АН УзССР, 5, 1953.

³⁸ Қаранг: „Узбекский язык.“ 1959 (мазкур китобда предметнинг тўлиқ библиографияси берилади).

³⁹ К. Д. Поливанов. Говор кишлака Кыят—Конграт Шаватского района, Сборник научных трудов, т. 1, вып. 2, 1934, 3—17-бетлар.

вакиллари яшайди. „Ж“лашиш Мангит район марказини уч томондан — шимол, шарқ ва жануб томондан ўраб олган. Ҳатто район марказининг ўзида ҳам аҳолиниг анчагина қисми „ж“лашган шевада сўзлашади.

„Ж“лашган шеваларнинг асосий белгилари:

1. и ва, томушлари ўғуз шеваларидагидек тил олди унлилари эмас, балки тил ўртасига мойил томушлардир: ышъял, ылькътир, ыч, кым || кум, ыльм, тъял, къишъ, тъиъм, къичъ, кул, йур, жузум, уш, түш, кун, ун, жуз каби.

2. э товуши Тошкент диалектидагидек тил олди қуни кўтарилишдаги унли товушдир, ўғуз шеваларида ўрта-куйи кўтарилишдаги ә (*E*) унлисидан анча фарқ қиласди.

3. Ўғуз лаҳжасига хос бўлган қадимги чўзиқлик йўқ.

4. Сўз бошида келган ўрта кенгликдаги *e*, *ø*, *o* товушлари кучли дифтонглашади: Иекъ, Уардәк, Уот, Уөтка, Челъя, уөль, уөбъи, Уазбәк, Уоқ, Уо, уөзисәк (бузоқ); рус тилидан кирган сўзлар ҳам шу қонунга бўйсунади: Уоблъс, Уордън, Чекъснаватър каби.

5. Сўз бошида и ва и санорлари оллидан мунтазам ра-вишда протетик и, и, у, у пайдо бўлади: ърейъс, ърэжсан, ъразъ, ъраҳмэт, ълакка, ълачън, ърадъй (*radio*), ълампа, Уораза, Уорамал, Уерпәк (*rөmol тури*), уоразъмбәт.

6. „желашган“, яъни марказий ўзбек шеваларида, ўгуз лаҳжасида, шунингдек Хоразмнинг шимол қисмидаги айrim қипчоқ шеваларида сўз бошида келган и товуши ўрнида систематик равишда ж келади: жоқ, жол, жъырмә, жас-мав, жаҳшъ, жъял, жаш каби.

7. Бу шевада чуқур тил орқа х ундош товуши йўқ: ка-тън, кала (хола), кабар, қаш, туқум каби.

8. и ва и ундошлари бу шевада чуқур тил орқа товушларидир. Ўғуз лаҳжасида бу товушлао рус тилидаги и-и товушларига яқин („кол“ сўзи) дагига қараганда сал орқароқда талаффуз этилади).

9. Бир қатор сўзларнинг бошида келадиган с товуши ўрнида система тариқасида ч келади: чучъ, чъчқан, чъмъшқа, чанч, чаңарақ (жанубда саңарақ), чаташмақ (саташмак), най (соч), чирәнч (сирәнч—сирач) каби.*

* Хоразм шеваларининг хусусиятларини кўрсатганда, биз уларнинг бир-бирларини фарқловчи асосий белгиларни зътиборга олдик, сингармонизминг мавжудлиги, лаб оҳангининг заифлиги, айниқса қипчоқ лаҳжасида з товушининг йўқлиги каби бир қатор фактилар кўпдан маълум бўлганлиги учун бу ерда тақрорлаб ўтиришни лозим кўрмадик.

10. *F>v*: *тав*, *сав*, *бав*, *авъс*, *жавън*, *жавадъ*.

11. *F>й*, *g>и*: *жъйна*, *съйер*, *съй*, *туй*, *той*, *бъйс*, *къйс*, лекин *жъла* (ийгла).

12. Баъзи бир от категориясидаги сүэларда сұз охиридаты *к || f*, *к || г* товушлари тушади: *қаттъ*, *чуччъ*, *къиччъ*, *куръ*, *толъ*, *таръ*, *иелль*, *аччъ*, *сассъ* каби.

13. Бундан ташқари, қипчоқ шеваларига хос бұлған ва проф. Е. Д. Поливанов қайд қылтандарча фонеитик хусусиятлар бу шевага ҳам хосдир (*жъбы*, *қабб*, *тоғъи*, *тан* — *табаман*, *пъшақ*, *пут*, *путьн*, *ийт*, *быйт*, *хайван*, *харра*, *хайша*, *аччън*, *иичън* ва болқалар).

Баъзи морфологик хусусиятлар:

1. Күплик аффикси *-лар* || *-лэр*;

2. Қаратқич аффикси *-ны* (ва фонетик вариантылари) турғун: *бъз*, *съз* олмошлари ҳамда I ва II шахс әгалік аффиксларидан кейин *-ың* || *-ыңд*: *бъзың*, *съзың* (лекин *бъзәрдъың*, *апамъң*).

3. Тушум келишиги аффикси III шахс әгалікдан сүнг *-ын* || *-ын*: *авзън*, *ашть*, *қашън* *қақтъ*.

4. Чиқиши келишиги аффикси әталык билан құлланилғанда *-ынән* || *-ынән*: *башънән*, *сөзънән*.

5. Ҳозирги замон феълини ясовчи аффикс *-ватър* || *-батър*.

6. Келаси замон феъл формасини ясовчи аффикс *жак* (сингармонистик дублети *йүқ*).

7. Келаги замон сифатлоши *-таватъ* аффикси қүшиш орқали ясалади: *баратавғън*, *келатавғън*.

8. *-къль* (-гэль || -калъ), *-ғаль* аффикси пайт равишдоши ясади;

9. *Билан* күмакчисининг шакли *мънән* || *мән*.

10. Сүроқ юкламаси: *-ма* || *-мә* || *-бә* || *.ба*, *-на* || *-на*.

Шеванинг бопқа хусусиятларини қуидаги тексттардан күриш мүмкін:

1. Жол жүрьпть, жол жүрсәдә, мол жүрьпть.

2. Мънав бағалардъ бър жаққа жой етсәц.

3. Қойға жем бердьнімә?

4. Авзъяна қарап сыйлә, бала.

5. Бүгүн базарға қарамал аз түшьпть, жавъннъң кәсьрьнән, көп жақвадъ ахър.

6. Жъламъйман деб айтмавдыңма?

7. Аттың жабуев түшүп қаптъ.

8. Жаэзбатър жазувадъ, жазъбатър.

9. Мънав иетъккә жамавдъ жаман саптъ, иекъ күндә түшьп қалдъ.

10. Уорақта жоқ, машақта жоқ, хърманда азър қожалар (Маңғит, Оқтом қишлоғи, Жданов номли колхоз).

11. Кәлхаччылар бұғын кештә кәлхаздъяң кенсәсінә жалъ жъйналъшқа кесін, табылчыләрдьын барлъғына айтвару: кәрәк.

12. Бұғуллар, сен бала, кышыңың айтқанынъ етмыйтавғын болп кетъпсөнав.

13. Кийеңга сув тәғып қойыпсанғо.

14. Бұз машыңға мыныбалдъқ, үоразъмбәт авзън ачъп қалавурдъ.

15. Анав сув ичәтавғын шәнгүльдь әпкеппәр маңа анна: лайън.

16. Ҳав, мал бақмаға жетмәгър, анав малларың бо:дайдъ жең жүръптығо.

17. Бийдәвләттө түйәнъң ұстыңдә ийт қавылтъ.

18. Акәм кеткәлъ иекъ жъл болдъ, көптән қат-қабар жоқ.

19. Бағаларға қошқардъң жұнын құркың деви:дым, билмәдым Уолардъң не құлъп жүргәнън.

20. Връймәжкан, ақшам базар, атаң қассъ базарға баръпть, мағдұтқа баръппа, сана невъләр әпкәлдь? (Амударё район, Қиынчоқ участкаси, Крупская номли колхоз).

2. „Й“лашган шевалар.

Бу шева вакиллари асосан Гурлан районида, Амударё районининг Манғит ва Холимбек участкаларида, Янгибозор районида яшайдилар. Шунингдек, Хоразмнинг жанубидаги деярлик ҳар бир районда аҳолининг 10 дан 40 процентини мана шу шева вакиллари ташкил қнладилар. Бундан ташқари, бу шева Қарақалпоғистоннинг қипчоқ районида (Хитой участкасининг шимоли-ғарбида) Беруний ва Тұртқұл районларининг күпчилік территориясига тарқалған, Туркманистан ССР Тошовуз обласстининг Тошовуз районида (Андреев участкаси), Тельман районида ҳам катта-катта массивларда шу шеванинг вакиллари жойлашған.

Бу шевалар „ж“лашған қипчоқ группа шевалариинг асосий хусусиятларини сақлаганлар, шунинг билан бир қаторда, улардан фарқ қнладиган моментлари ҳам бор.

Асосий белгилари:

I. и ва у үнлилари тил олдига мойнл „юмшоқ“ товушлардир, лекин ўғуз лаұжасидаги тил олди и ва у даражасида эмас.

Дифтонглашиш анча күчсизланған, тез сўзлайданды, сўз босидағи е, ө, о үнлиларининг дифтонглашувини сезиш қиин.

3. „Йелашған“. яғни жер эмас, йер, жол эмас, үйл (лекин жыйдә, жыйна). Баъзи сўзлардаги „желалиш“ни ҳи-

собга олмаганда, биринчи типдаги шеваларда учраган сүз бөшидаги жс систематик равишда и га айланади (хатто адабий тилдаги жсағ сүзи Гурланда йағ тарзида талаффуз этилади).

4. х товуши мустақил фонема сифатида х дан ажралиб чиқкан.

5. Қаратқич келишигининг аффикси Мангитнинг айрим қишлоқларида, Гурланда ва Янгибозорининг айрим қишлоқларида асосан турғуи, қолган жойларда -нинг аффиксини құллаш әпізодик ҳодиса (одатда -нъ ва унинг варианты); қариялар тилида қаратқич аффиксининг түлиқ формаси сақланған.

6. Тушум келишиги аффиксининг қисқа варианти (-ь + н, -с + ын) одатда учрамайды.

7. ||| шахс әгалик билан турланған от чиқоппі келишигида -ынән || -ыннән, -сынән || сыннән аффикслари билан шаклланади.

8. Ҳозирги замон феълини ясовчи аффикс -ватър || -йатър.

9. Келаси замон сифатдошини ясовчи аффикс тоғғын || таған.

10. Пайт равишдошини ясовчи аффикс -ғанчә || -ғанча (үғуз лаҗжасида сүз негизи қандай товуш билан тугаганлигига қараб, икки вариант аффикс ишлатилади: сорагынча, ғельнчә).

Юқорида күрсатилған „желашған“ шеваларнинг қолган барча белгилари бу шеваларга ҳам хосдир.

Шупи ҳам кайд қилиб үтиш керакки, „желашған“ шеваларда, хатто Гурланнинг ўзида ҳам, үғиз шеваларига хос бүлған баъзи фонетик хусусиятлар учрайди. Масалан, дәзәрәк, йедәрәк каби (сүз бошида ва баъзан сүз уртасида т>д ҳодисаси үғуз шеваларига хос). Бу икки группа шевалар территория жиҳатдан узоқ ёки яқин бўлишларига қараб, бир-бирларига кўрсатган таъсирлари ҳам турли даражада бўлади.

Қуйидаги текстдан „желашған“ шеваларнинг хусусиятлари ҳақида озми-кўпми тасаввур олиш мумкин:

1. Оҳшам бър қой алдъм, тойға ныйёт етъп бағажақмая,

2. Сен қандай баласан, уллъинъ уллъ, къччынъ къччъ бълмыйсән, авзъна кегән гәптъ айтавурасан?

3. Кәстъмъцъ къильп кет, сувуқ, айазланып қама йенә.

4. Екъ айлаған болдъ, бълмәдъм, исмайълданам ҳат кемәй туръпть.

5. Пъшъқ қурғай, гөш йъймән деп тавақтъ съндъръп қо-нъпть.

6. Йұғърсәм, йетәлмъймән; қармасам, туталмъйман.

7. Жай сасаң, қъшлаққа салавур, төрт дәвәрәгъң мейдан,
сүйір сақласанам, туvuқ сақласаңам йахшъ.

8. Охъсаң, алачъ боб охъған йахшъ, охъмасаң қойағай.

9. ·Мен Үзэым палваи йыгыт, қағаздъ шарт·шарт йъртаман,
йүрәгъм тавдай болъп, өлгөн өжектән қорқаман.

10. Қъзъм, аман·сав келдъцмә, йанъңдағы чықанъң савма?

Айнала·айнала кеган йолъциан,
хәр шахага хейлә бергән қолъциан,
създъ кәрмәгәль кан кеп болъпгъ,
инди кесән айналаман бойынан.

Ешктың әлдьндә тандърдъ, йа:ръм,
өткәндә, кеткәндә йаниндърдъ, йа:ръм,
шеразъ папақтъ чәккәдә қойын,
өпкәндә мейръядъ қандърдъ, йа:ръм.

Ешктың әлләръ хърманда, йа:ръм,
хәр гәбәци бар дәртә дәрманда, йа:ръм,
кетәримдә хошлапалмай қалыпман,
хель йүрәгъмдә әрманда, йа:ръм.

Аққана қойанәдъм, авладълар,
бойынма зыңжър салын тавладълар,
бүр тавлан, еко тавлан қоймадълар,
бүр қашъқ қанғанама тоймадълар.

Ельмдә йұзығымдь бурмасана,
бурълып тар кечәдә йүрмәсәңе,
мем босам ұшқ отына йанғап адам,
сарғайып, тұтынымдә түрмасана.

Арча ачайымма, енә?
парча пъчәйыммо, енә?
шу йыгытқа бермәсәң
қошълып қағайымма, енә?

Дәріянтың ариянънда көрдъм сенъ,
қамчындъ қайық қылъп, өткър менъ,
қамчында қайық қылъп откърмәсәң
понда сұлтап пейис буялам урсън сенъ.

Сосаниң күйгәм мыңон солдъқма быс,
йар ташап кеткәм мынәп өлдъкмә быс,
шу баланың чын касасын бүз и:дәк,
тартақълап үргәп мынәп сынлықмә быс.
(Гурлан район маркази).

Өпәндъ

Быр гүнъ әпәндъ әмър-темърдың ешыгының алдъинан өтъп байатър әкән. Шуида әпәндъ әмър-темърдың ойнаб йургән баласынъ көрпәт. әпәндъ баладан: „үлтъ, атаңъз нычък?” деп сораптъ. „атам кәвнүңдәгъдый” дептъ бала. әпәндъ „меньц кәвнүмдәгъдый воса, не! үйнэздән йълав сесь чык-мъйдъ?” депти.

Амърдың уль муның гәбынә тушынәвълмей, ацқайып қалавуръптъ.

(Богот, Хитой қишлоғи).

Қалдъвач ертәгъ

Быр варәкән, быр йоғәкән, қадъм заманда быр йълан мънан быр зыцлавък* барәкән. Быр гүнъ йълан зынлавъкка айтъптъ: „сен баръп ҳәммә нәрсәнәд гөшүннән татъп көр, қассы мазалъәкән? „Зыцлавък „йахшъ“ деп йолга түшпәт. Ҳәммә нарсән гөшүннән татъп кәрпәт. Қайтъп келайатър-ғанда қалдъвачқа полъғыптъ. Қалдъвач зынлавъктың ишынъ бълып, сораптъ: „кана, қассы нәрсәнәң гөшь мазаль әкән?” дептъ. Вонда зынлавък айтъптъ: „адамның гөшүннән мазаль нарса йоғәкән“ дептъ. Қалдъвач: „шунъ бълып кегәнәд үчүн мембүр тъльцинән өбъбалыйн“ дептъ. Осың зынлавък тъльни чъгаръптъ, қалдъвач чыпләбалъптъ. Осың зынлавък мънән қалдъвач йъланың йанына баъртълар. Йълан сораптъ: „қассы нәрсәнәң гөшь мазаль екән?“ деп. Зынлавък зынлавъ, хештъмань чүшүнтьра вылмәпть. Шуида қалдъвач: „құрвақаның гөшь мазаль әкән, деб айтадъ“ дептъ. Шуннан соң йълан құрвақаға хөч волъп қалъптъ.

(Хонқа, Кулон-қорабоғ қишлоғи).

3. Қипчоқ группа шеваларининг учинчи типини шартли равишида „ә“ лашган деб атадик. Бу шевалар унча катта территорияга тарқалған әмас. Унинг вакиллари Гурлан районининг Шанги, Қангли қишлоқларида, Урганч район Қипчоқ қишлоқ Советипинг араблар қишлоғи, Шовот районидаги Моноқ участкасининг Ижтимоиёт (Жилдири қатагон) қишлоғида, Богот районининг „Правда“ қишлоқ Советида (Найман қишлоғи), Құшкүпир районининг Қатағон қишлоғида, Ҳазорасп районининг Қангли қишлоғида (Питнак) яшайдилар. Бу шевалар қипчоқ группасидаги „йелашған“ шеваларнинг барча хусусиятларини акс эттірадылар (тав, съйър, хатън

* Зынлавък — ари.

каби), шу билан баробар баъзи бир ўзига хос белгилари ҳам мавжуд:

1. Қипчоқ группа шеваларида сўзининг биринчи бўғинида келган ё ўрнига систематик равишда эш ишлатилади:⁴⁰ кэл, тәмър, эләк каби.

2. и ва ў товушлари тил олдига мойил, „юмшоқ“.

3. Диiftonглашиш ҳодисаси учрамайди.

4. Қаратқич келишигининг аффикси асосан -нъ ва унинг фонетик вариантилари сифатида, шу билан бирга, айниқса Қатагон қишлоғида -нъ || · ти формасида ҳам учрайди.

5. Ҳозирги замон феълини ясовчи аффикс -ватър || · ятър.

Қуйидаги текстлар бу шеваларнинг хусусиятларини озмикўдми очиқ кўрсатади:

Бузэр съзэрдъекъине кэлватър эдък, итъњазден қорқъб йэнэ ўйгэ кэттък.

Бузэрдъя аттъ ийеръинь ечкан экё альвэдъ, мэн ўйнэ варсам, йоғакэн.

Сен элэкть үстэрдъя йаңында қойдъэм, дэдъц, қана, йоққо?

Мэн барватър эдъэм, айлашша кыйаткан экан.

Бъръинч, йеттъинч бъргэдэлэр еййам толдъ.

Бағалар, оттъ йағъунлар.

Рәжәп дайъм ёзъ тәмърчъ, ўйнидә чекъш йоқ.

Шаштъмайаттъ буръингъ атъ жылдър қатаган экэн.

Дләккә барғанинъ эллъ авъз сезъ бар.

Мэн шаватқа кәтчақман, барсам, ўйъць ильп кетъпкәнсан.

Айванъма онжър эктым бътсын дәп,
шахаларъ ҳәрйан-ҳәрйан кәтсън дәп,
әрмийәгә кәткән йашкана ағам
жораларъ мънән кэльп йессын дәп.

Шора бувә, мънән атъи эзл қара,
шора босан ҳаммъзә дән қара,
йахшы көргәнъың эспәрдъын пота,
йамап көргәнъың бәръисен сота (судга).

Гурръинг

Мэн оттъэ үчъижъ йълда „пахтакай“ кэлхазънда ри:сәдым. Шунда кэлхазъмъзга йоғардъдан тәкшкәру:чылар кэлдъ. Булар бъзық кэлхазда ўч кун турдълар, эввакъ күн кэлхаздъц ҳәма жайънъ айланъп, кештә ўйгэ кэлдък. Шу ваҳта қарацъ чушъб барватърэдъ, мэн ешъкин элдънә кельп, чъранъ йақ,

⁴⁰ Бу ҳақла қаранг: К. К. Юдахин. Узбек ва уйгур ҳалқлари тилиларида яқинлик, „Узбек тили ва адабиёти масалалари“, 1, 1958, 32-бет.

дәп қъчқърдым, хатынъм съйърдь савъп отъръптакән, „үйгә чъранъ йағып қойылпай“ дәп қъйқърдь хатын. Мән ме:маллара: „әсә, аста:н мәнъ изъмнән кәләвәрьцләр“ дәп ейвана кърдымда: „хавардан болънлар, ера^{*} бар“ дәдым. Быр вах барьесь курс әттырьп өрәгә маңлайынъ уръп алдъ. „Хав, бу нау?“ дәдь. „Ахър ера ба, мундирақган кәлькән дәдьмғу, дәдым. Ичана къргәннән соц „биз йақта мунъ ера дәми:дъләр, устън дәп айтадълар“ дәдь. Ана, шундәтъп, өрәнъ ташкән йақта устън дыйдъкәлла.

(Шовот, Монок участкаси, Фрунзе номли колхоз).

II. Уғуз лаҗжаси

Юқорида қайд қилиб үтганимизлек. Жанубий Хоразмниң саккизта районида (Урганч, Хива, Ҳонқа, Ҳазорасп, Боғбг, Янгиарик, Кўшкӯпир, Шовот) яшовчи аҳолининг асосий қисми мана шу шевада сўзлашади. Шунингдек, Туркманистан ССРнинг Тошовуз шаҳари аҳолиси, қисмаи Кўҳна Урганч район марказида яшовчи ўзбеклар ҳам мазкур шева вакилларидир.

Ўғуз шеваларии тил хусусиятларига кўра икки типга бўлдик.

1. Урганч — Хива шеваси;

2. Ҳазорасп — Янгиарик шеваси.

Хива — Урганч шеваси. Ҳазорасп — Янгиарик шеваси ва бошқа баъзи районларнинг айрим қишлоқ шеваларидан ташқари, ҳаммаси биринчи типга киради. Хива — Урганч шевасининг асосий хусусиятлари:

1. Ўнта мустақил унли фонема бор: *и*, *ә*, *ы*, *у*, *ү*, *о*, *ө*, *е*, *ə* (*ε*), *a* (қипчоқ шеваларида унлилар тўққиэта: *и*, *ә*, *ү*, *ө*, *о*, *ə*, *a*).

2. Ўғуз шеваларидаги *ə* — *ε* ўрта қуёйи кўтарилишдаги унли товушдир (қипчоқ шеваларида қуёйи кўтарилиш).

3. Ўғуз шеваларида ы унлиси мустақил фонема ҳисобланади (қипчоқ шеваларида бу мустақил фонема даражасига кўтарилиган эмас).

4. *i*, *u* унли фонемалари тил олди юмшоқ товушлардир.

5. Бу группа шеваларда бирламчи чўзиқ унлиларнинг мавжудлиги уларни бошқа ўзбек шеваларидан кескин ажратиб туради.

6. Қипчоқ группа шеваларига хос бўлган дифтонглашиш: ходисаси бу группа шеваларда йўқ.

* ера — устуи.

7. *к, f, x* ундошлари чуқур тил орқасида эмас, тил орқа қисмида ҳосил бўлади.

8. *к ва г* ундошлари одатдан ташқари юмшоқ товушлар бўлиб, тилнинг ўрта қисмида ҳосил бўладилар. Позицияга кўра айниқса *г* и товуши билан алмашиб туради.

9. Қипчоқ шеваларида *ч* аффрикати билан бошланадиган кўпгина сўзлар бу группа шеваларда *с* бўлади: *съчан*, *суъжъ* каби.

10. Биринчи бўғинда қипчоқ шеваларидаги *е* ўғуз шеваларида систематик *ә(е)* беради.

11. Сўз бошида келган *к* бу шеваларда *г* товушига ўтади.

12. Сўз бошида келгаи *т* бу шеваларда *ð* беради.

Бу группа шеваларнинг қолган кўпгина фонетик хусусиятлари ҳақида бошқа бир ишимизда ёзган өдик⁴¹.

Бу группа шеваларнинг баъзи бир морфологик хусусиятлари:

1. Кўплик сон кўрсаткичи *-ла* || *-лә* қипчоқ шеваларida: *-лар* || *-ләр*.

2. Хива — Урганч шевасида қаратқич ва тушум келишниклари *-нъ* || *-нъ* аффикси орқали шаклланади. Бу аффикснинг фонетик вариантлари йўқ.

3. Жўналиш келишиги қўшимчаси ундошдан сўнг *-а* || *-ә*, унлидан сўнг *-ға* || *-ғә*. Қипчоқ шеваларida ундошдан сўнг: *-ға* || *-қа*, *-қә* || *-қа*, унлидан сўнг: *-ғә* || *-ғә*, ёлғиз I ва II шахс әгалик олган отгина *-а* || *-ә* аффиксини олади.

4. Бирлиkdаги кишилик олмошлари: мән, сән, ху || ву; қипчоқ шеваларida: мен, сен, во.

5. Тартиб сон қўшимчаси: *-ынжъ* || *-ънжъ*, *-ижъ* || *-ижъ*; қипчоқ шеваларida: *-ынчъ* || *-ънчъ*, *-ижъ* || *-ижъ*.

6. Ҳозирги замон феъли *-натър* аффиксini олиш орқали ясалади.

7. Келаси замон феълининг (сифатдошининг) аффикси *-а(ж)ак* || *(ә)жәк*.

8. Келаси замон сифатдошининг аффикси *-доғън*.

9. Истак феълининг I шахс кўплик формасини ясовчи аффикс: *-эль* || *-әгэль*, *-алъ* || *-агалъ* (қипчоқ шеваларida *-ъйк* || *-тыйк*: *баръийк*, *кельйк*).

10. Сўроқ юкламаси: *-мъ* || *-мъ*.

11. Таъкид юкламаси: *-қу*.

⁴¹ Урганч шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Ўзбек диалектологиясидан материаллар, 1, 1957, 299—308-бетлар.

12. Қипчоқ шеваларидә сүроқ маъносини билдирувчи -чы элементининг вазифасини бу шеваларда -на юкламаси адо этади: атаң-нә? (отангчи?) ва бошқалар.

Қуйидаги текстлардан Урганч — Хива шеваси ҳақида тұлиқроқ тасаввур олиш мүмкін:

Гүрръын

Быр гүнъ бирәвни жүвәннә бирәвни дүйәсъ гърыпты. Әвәл ваклада на гәп боса қа:зъдан соръйәкәллә. Дүйәнъ үч адам тутъб дуръп, бир адам қа:зънъ элдьпә варъб айтъпты: „Канъ, қа:зъм, мәччамбайнъ жүвәннә еччамбайнъ дүйәсъ гърыпты. Ҳайдәп чъкарасақ, жүвәнни басқы: тыйжақ, шупы нышәтеп чъ-қарамъз? дапты. Қа:зъ айтъпты: „Ийқ дүйәнъ, дөрт аяқыннан дөрт а:дам сүррәң-чъқыц“, дәпты. Дүйәнъ дөрт а:дам сүррәп чъқыптыла, қайта бәттәр жүвән венрам болъп, йенчельпты.

(Урганч район, Чандир-қиёт қишлоқ Совети, Қарлавут қишлоғи).

Розмәтваи, несынъ айтасъс, бъзләшъ йъйытлык гүжъмъз байланъ ешкында өттү.

Заман-заман, ҳазърқы заман, йашланъ гөрни, бяз вилән сисин сөлләштәрмыйдьлә, нә:чүн дәсәңъс, хула оқып көп нәссәләнә бывләдьлә.

Ре:мәнъ а:дәтә көп йаман, бирдйин бирәвни гәппинъ бърәв чуқ-чуқлаб йүрйәнъ.

Ирвайъмам шопъуллық оқышына гърыпты, үч ай оқып шолпър воламъш.

Хүкү:мәттән айнанъин, мәшъирп атаңыза қарръ, көл и: шләйән дәп айлық (пәнсә) вәрәдоғум болъптыла.

Гейатърған кым ву (кыму:), сәнъ да:йыңмъ? йо:, дайъм ах-шам гүлләнә гетвәдь, ҳаль гәлмәдь гәрәк.

Тө:бә, ҳазърқы йашла бъзләнъ ҳейтнъ на әкәнънъ чүшум-мыйдьлә, өтгән гүнъ режәббайа „та:за гыйымләрънъ гый“ дәсәм „нә:чүн?“ дәп соръйдъ. Мән „бүйин ҳейт (бейрәм)“ дәсәм, маца қарап: „съсләнъ ҳейтъцләнъ бълмыймән“ дәп дәрс дайарламақа балла вилән ба:ға гетть.

Бъзлә бүнън өжәкъмъзынъ дұхтърдан етыръп, испърәпкә алъп қойдық, ертән саллаханаға аппаръп сойажақмъс.

Султанпашша пайъз вилән доп-доғръ ташкәннән гәльпты.

Сәм манлайъ қаранъ өтгән и:шың бирдйин патрат, атаңа индь на дәп жүвәп бәрәсек ахыр пулнъ йоқәтпү.

(Урганч шаҳари).

Ағезънда бър ди:шың йоқ, ҳешкым бъләп и:шың йоқ бър кәм-пър әдь бе:чара.

Йамана йанташсан юрасъ йуқар, қазана йанташсан қарастъ юқар.

Иахшъдан а:д, йаманинан да:д қалар, балам.

Ба:р гәлльп, ағач-угача жап гырдь.

Қызы алсаңыз хожаладан алышла, атасъ бай, қызы хуш-рой гәләдь.

Бойыц ва:дәрәкдыйн, ақлыц йоқ көрәкдыйн.

Ота варған хатынъ оттъз ағыз гәппъ воладъ.

Тез гүндә йавандақы пи:ләчъ хатылларам пи:ләләрънъ бассърадла.

Сәнъ кәлләң қургай, ейәвләйн қумандыйн.

Жұмәгүл быйъ, бъзләнъ ту:тъмъз дым бәләнт, шуни:чун бъзла үчәкә эәцъ қойъп чъқамъс.

(Хива шаҳари).

Гүрръың

Бый кәмпър бый гүн гәжә пышърботърган әкән. Отърган йеръндә бый ит қазана қарап йүйъриән, осыц кәмпър итнъ „су:сақ вълән қарсәттъръб ургапәкән. Осыц мулласъ айтқан „су:сақ вълән нәйә урдыц ҳунъ?” дәп. Кәмпър айтқан: „ит қу:ръ, су:сақ қу:ръ, нә зәләль ва:?” дәп, осыц гәжәнъ булъ-иівәрьпть. Мулласъ „йузъцәм курсын түркызам қурсын” дәп қақъп гетъпть.

(Хива шаҳари).

Гүрръың

Бъзлә бый гүнъ беш адам болъп бый йерә то:яа геттьк. То:яа вардық. Барғанинан соң отърдық. Бъзләнъ ҳәммәмъз ге:рәш тутмаңа барвәдьк. Ге:рәш башланъб гетть. Ге:рәштә бешьмъзәм йықылдық. Той совулғанин сон бый жа:яа ме:ман этиб ивәрдьлә. Баръб отърдық. Отърганинан соң, мән башда отървәдым, гәйәннъ ба:ша этиръб, мән үзъм әдәнә чүшьпмән. Қаптынъ ағзында бый уллъ ит дурғаникән „сәнәм тө:ра ет!” дәп итнъ ича:на зыңып, үзъм тойя гърмыйн ейә геттьм

(Хива район, Пахтакор қишлоқ Совети, Чанашик қишлоғи).

Хәр къмынъ өзинә, ай гөрьнә гөззинә.

Әненъ геззъ балада, баланъ геззъ далада.

Балла малланъ бақмақа алъб гетъпәдьлә — қу?

Къччынъ йағлагасъ гәсә, уллъға дейә, уллънъ уйаласъ .гәсә, къччыйә дейә.

Сува кәсәк ташасан, йүзьца съчръйдъ.
Бълмәйенә сөлләйэн хайъп сөзъм, өлийн үчъи йағлаған
хайъп гөззым.
Ақылълъ сүрә дөраний, беақыл вунъ хейранъ.
Съгыра быр құжак йонжа оръп сал.
Балаға и:ш буйыр, и:зъпнән өзың йұвур.
Гөрмәдъкә гүндә воса, гүндә гүнъ чъра йақа.
(Хонқа район маркази).

Қошық

Ешықыцәп етә-етә иол эттым,
бый өткөпдә перән ромал йоқеттым,
перән ромал гүл теййндә қалъпть,
гүл теййнән оғлам бала алъпть,
оғлам бала гөззин хұмар әмасмы,
әльиңдәй бызын ромал әмасмы?

Ақ мәтърим ласан саңа сатаман,
бый заман ғөрмәсәм хаста йатаман,
барып дәсәм алъс әкен араныс,
гүндә бын поштанъ не:дән тәламан?

Ақ ейва:на кым қоййптъ зәнныль
йалғанчъда кым тәппелтъ дәнны?
йалғанчъда ҳәр кым тәпса дәнны,
йүрмәсәдь сарғайтърб рәнни.

Сә:тны зыңжырь батть бъләкә,
айралыкын отъ чүштъ йүрәкә.
харазмън шамалларъ әскениә,
нейда боламәкән йаңған йүрәкә.

Дыйьрмәнә гора салмаң айалап,
йахшынъ йамана вәрмәң зейалап.
йахшынъ йамана вәрсән зейалап,
гелж-гүндәз өмръ отә қан йағлан.
(Хонқа район маркази).

Ҳазорасп — Яңгиариқ шеваси.

Бу шевада Урганч — Хива шевасидаги деярлик барча хусусиятлар мавжуд, шу билан бир қаторда бу шева үзига хос қарастерли белгиларга ҳам эгадир. Бу шеванинг тарқалган территорияси: Ҳазорасп райони (қипчоқ шеваларидан ташқари), Бофот райони (қипчоқ шеваларидан ташқари), Яңгиариқ районининг Калинин, Фрунзе ва Тозабозор қишлоқлари, Урганч районининг Чандир, Гойву, Коромон қишлоқлари, Гурлан районининг Хидирэли қишлоғи, Құшқупир районининг Ғозовот ва Охуибобоеv қишлоқлари.

1. Чүзиқ унлилар миңдор жиҳатдан сезиларлы даражада Урганч—Хива шевасидаги мавжуд чүзиқ унлилардан фарқланади.

2. *к* ва *г* ундошлари қипчоқ шеваларидағидек турғун.

3. Бу шеванинг айрим майда тармоқларида *қ*, *к*, *п* товшулари унли билан бошланган аффикс қўшилганда жаранглилашади.

4. Қаратқич келишигининг кўрсаткичи ундошдан сўнг -*ьк* || -*ык*, тушум келишигининг аффикси -*ъ-**ъ*. II шахс эгалик олган отнинг қаратқичдаги формаси: *атан* (<атаңыц).

5. Кўплик аффикси -*лар* || -*лэр*.

6. Урганч—Хива шевасидаги -*њкъ* || -*ъкъ* аффикси бу шевада -*ъкъ* (кишилик олмошларп билан келганда), I ва II шахс эгалик олган отлардан сўнг -*къ*: *әнаќъ*, *апамкъ*.

7. Кўшма феълларда етакчи феълнишравишдош аффиксидан б элементи тушади: *алъқытъ*, *алъқалдъ*; бунинг асимилятив шакли ҳам учрайди: *алькъытъ*, *гътьқъалдъ*.

8. Ҳазорасп районида равишдош формасидаги етакчи феълнишравишб элементи кўмакчининг биринчи товуши г билан бошланганда, жаранглилигича қолаверади: *алъб* гэ, *қойъб* гет каби.

9. билан кўмакчисининг шакли турлича: *бълэн* || *вълэн* || *иънэн*.

10. сўроқ юклamasи: -*ма* || -*мә*.

Қўйидаги текстларга дикқат қилинг:

Мәп апамкънә қышлага варъб гәләмән.

Кулагым ағръ дуръబъ.

Әшәгъ арана қатъкой.

Балаларъ кытапънъ неттъц?

Бъзәръц зайам мъц сом утъ.

Атамын атасынъ а: дъ сапақ калла:кән.

Садықвайдан хат кеп дуръпма?

Инди йоръижанъ ормақ гәрәк, дъм ёсь кътъпть.

Далинъ азам мънән кәсъб гәльц, ноқаныц и:чъ ачоладь.

Ҳазъргы ҳажъвайларда йазмәт (ниёзмат) қаранъ иккъ қы: зъ бар әдъ, вуларыц а:дъ ҳешшә — патма әдъ. Бир гунъ вулаш ҳыйванъ ха:нъ алъкътәмъш дәп иштып, вуларъ дәрре: башкаға берәдъләр.

(Урганч, Фойву қишлоғи).

Ертак

Қади:м заманда бир тулкъ въләш тънна варәкән. Улар бър гунъ о:ва чъқыптълар. Йолда ҳъч о:қат тапмалтълар.

Түлкъ ейіар, шум экан. Түлкъ тъннанъ о:ва чъқаръп күвәрьпте. Түлкъ ейдә тъннавъ быр баласынъ йейіп қойъптъ. Тънна гәсә быр баласы йоқ, йығлаб-йығлаб йәнә о:ва чъқык-кытъпте. Қайтъккесе йенәләм быр баласы йоқ. Түлкъ: „мән баланы йемәдым, „дәпть“ балаңды қурвақалар йедъ“ дәпть. Тънна түлкъ йегәнның быльпте, уннан || вуннан қасас алажақ волъпте: „йуръ, иккымз о:ва кытәмъз“ дәп аптъпте. Йолда иккесеңде еңнән деріе чъқықкальпте. Түлкъ нешәтәрьнъ бұлмыйн қайтжақ волъпте. Шунда тънна айтъпте: „сәнъ арқама мындарыб алъккытамән“, дәпть. Тънна түлкъны арқасына мъядърьб учъпте. Бәләнта өчкәннан түлкъны ташак-күвәрьпте. Түлкъ ельпте. Шундатып тънна учъккытъпте.

(Қүшкүпир район, Гозовот қишлоғи).

1. Қадым замалларда быр пашша волған, быр гүнъ иккө де:қан пашшац әлдьнә ара этип геләдьләр. Быр де:қан пашшац я:нъна варъп, „пашшайым, арзым бар,“ дәпть. Пашша: вәзи:ръна „де:қанъ бе:рә өағыр“, дәдь.

2. „Сыләрън пәрәэнтлеръц барма?“ дәдь. Барьсы айтть: „мәның қыйзым бар“ дәдь. Хуна барьсы „мәның оғлым бар“ дәдь.

3. А:дъл пашша: „мән сыләръ йараштыраман“ дәди.

4. Барьұзын қыйзынъзъ барьұзынъц оғлұзыза алъб берәмән, шундатып, сыләръ қуда-қайын әтәмән“ дәдь а:дъл пашша:

(Хазорасп, Саноат қишлоғи).

5. Быләнъ ейъ ә:къ еййәм тушъқалдъ.

6. Ша:лық аркасыннан чыйын су:ичпте.

7. Чопъ бош туссан, колыны кәсәдь.

8. Ойы сыйрып қойдым, инде гүрәвәрьцлә.

9. Сынавъ бәрб болдыны зарма?

10. Онавъ ейдән са:зъц сәсә гәлъб дурълтъ.

(Богот район, „Правда“ қишлоғи).

Хоразм территориясіда зикр этилган йирик иккита группадан ажралиб туралыған үчинчи типләгі шевалар ҳам бор. Бу шевалар тил хұсусияттарында күрә аралап пиянилар. Ара-лашувнинг характеристига қараб биз уларни иккі типга бул-дик:

1. Қипчоқ-үғуз шевалари.

2. Үғуз-қипчоқ шевалари.

Кипчоқ-үғуз шеваларыда қипчоқ лаҗжасынга хос бўлган асосий фонетик-морфологик ва лексик хұсусияттар сақлан-гани, лекин географик жиҳатдан үғуз шевалари билан чега-радош бўлганликлари учун бу группа шеваларнинг таъсири сезилиб туради.

Бу тицдаги шевалар ўғуз группа шеваларига чегаралош территорияда күпроқ таркалган. Бу шева вакиллари Жанубий Хоразмнинг Хива ва Янгиариқ районларидан бошқа олтига район территориясида аҳолининг ўнлан иигирма процентигача кисмини ташкил киладилар. Айниқса Шовот, Кўшкўпир районларида бу тицдаги шевалар күпроқ таркалган.

Асосий белгилари:

1. и, у ўғуз шеваларидагидек тил олди, юмшоқ унлилардир.
2. Дифтонглашиш йўқ.
3. Биринчи бўғинда е ўрнига кўп вақт э ишлатилади: бэр, гәрэк.
4. Сўз бошидаги к ва т баъзан жараглилашади.
5. Қаратқич ва тушум келишнкларининг кўрсаткичи -њъ || жо (ва унинг фонетик варианatlари) ва жуда кўп лексик синонимлари ва параллел грамматик формалар учрайди.

Кўйида келтирилган текстлардан бу тицдаги шеваларнинг баъзи хусусиятларини кўриш мумкин:

1. ашқа тушкэн чўвундый йълъмжълъқ этавэрмэ.
2. маца дағдага этавэрмэ.
3. худа урганин пейғамбэр ҳассасъ мънэн дуртълтъ.
4. айам йақтәкен, йўғуръп келәвэрдък.
5. чъқанларънъ уйънэ аппаръп, навъ пышъръб бардък?
6. қара папағъщнъ кыйсәқ вомъима, мұндәтып йўргәнчә өлсэн вомъима.
7. апам мапа ўйдә ётър давәдъ, мән қачъп кеттъм.
8. мән бълмый тавахтъ създъ элдъцъзэ қойъпман.

(Янгибозор район, Қаландар Дўрмон).

9. ахшам дўканға барвәдым, пилән вәжлари кегәнәкән. бир қутъ навқан бағъб едъм, омметър бахмал бардъ.

10. авъб-чашиб бър аш пышърватърәдым, хунъ үстине мыймаллар кельп қалдъ, аштъ кетәръб алъп, йаналдан тавъқ сойъп, палава қарадъқ. Шўндәтып кечәсь мънэн йатмадъқ.

(Янгибозор район, Оёқ Дўрмон қишлоғи).

11. ай, сәнъ шу базар гүнъ алған пәппърсыцмә, ҳэль йоғётмәпсән.

12. айдъ этек мънэн йавъб болмас.
13. бъзенъц балалар йахшъ, ҳаш към мънэн уръшмъидъ.
14. авръп қалдъм гәрэк, дохтъра барсаммәкән?
15. геччынъц қазасъ йессә, қассаптъ сузэдъ.
16. ҳәр към өзъ қазган чуқалагъна йъғъладъ.

1/. ту:ръ сөллә (сөллә — ўғуз шеваларига хос).

(Урганч район, Ўрта Дурман қишлоғи):

Ўғуз-қипчок шеваларидә ўғуз лаҳжасининг асосий фонетик-морфологик хусусиятлари устун тұрады. Бу шева вакилари Урганч (Қипчов қишлоғи), Шовот (Бешмерган, Бўйрачи, Шовотқалъа қишлоқ советлари), Қўшкўпир (Ўзбекёп қишлоғи), Ҳазорасп (Пичоқчи қишлоғи) районларининг айrim қишлоқларида яшайдилар.

Күйидаги текстлардан бу шевалар ҳақида тасаввур олиш мумкин:

1. увлъц йамам боса, өзиннән гөр.
2. қышлаға варъб гәләмән.
3. ҳэльмә, сәнъ азалът вәри:н апақ чағърадъ.
4. сәнъц мънән сейләссәм мәнъц эңсәм қатадъ.
5. қорқана қоша гөрнәр
6. бъргәгә (ўғуз шеваларидә: бърә) қа:рәтъп көрпәгә от вәрмә.
7. чымчықтан қорқан таръ экмәс.
8. қараб отъргынча маңа йардам бәрсәнә?
9. су:көрмәгынчә этък йешмә.
10. қашъғым — қашъқ, тамағым төшък.
11. көрьмсъзә гүн доғса, күндүз гүнъ чъра йағар.
- (Ҳазорасп район, Пичоқчи қишлоғи).
12. ила:яа уръш волмағай, ба:лар аман-сав гәгәйләр.
13. атъздъ и:шә:м қурғай, дым ҳаръп қалдъм.
14. йазда нан йапсаң, авъзларъң кәвъп қаладъ.
15. съғырдъ кечрақ савватър әдым, пешшә чағып, харап, дәввәрдъ, шуннан бәрь қолъм дәрпәтмый отъръптъ.
16. ертарақ ешъкът ағызларъның сыйъръп таша.
17. кеп йълъйівәрмә, гезъц қызаръб гетть.
18. инъш ўйдъ дәрдъннән йеч иерләрә чъқавылмыймән,
19. съғырдъ савмасаң, өжәгъынъ ичъ ач олдъ.

(Шовот район, Бўйрачи қишлоғи).

Хоразм обласидаги ўзбек шеваларининг ўзаро фонетик-морфологик фарқларини юқорида қисман күрсатдик. Территориал жиҳатдан бир-бирларига яқин бўлған аралаш типдаги майда шевачаларни ҳисобга олмагандан, иккى лаҗжа ҳам ўзларининг эски фонетик-морфологик хусусиятларини сақлаб қолганлар. Биз юқорида зикр этилмаган ёки етарли мисоллар берилмаган баъзи иирик фонетик айримларни келтирамиз.

Кипчоқ лаҗжасыда

Үғуз ләҗжасыда

Адабий тилде

к х:	тарқал навқан уйқъ қатар қүқ	тархал нохан ухы хатар хух	тарқал (мөк) пилла курти. уйку қатор оқ жүхори сұтаси
	окъ табак парк арка	охи тавах парх арха	ўқн (мөк) төвөк фарқ орға
и=й:	иілек сүйек қайыр егыл ейыл жъйна лекинтүнгілк	сөнәк қақыр әңьл йеңдә дуңык	иляк қайир (мөк) әгил (мөк) йиг (мөк) түйнүк
б в:	йабан қабан чубан сабақ табақ арба	йаван қавап чуган савах танаҳ арва	қишлоқ қобон чиликон иپ төвөк арава
	оба	о:ва	қишлоқ
и ә:	чачақ шанғы шыләпчә чыранч чыңқан чачра чоз чанарай чүччъ чач	сачақ санчқы сълапчә сърәнч съчан съчра соә санарақ сүжъ саچ	чочик санчқи чишопчин сирач сичқон сачра чүә данак чучук чоч (мөк) жикка (хыл)
и ж:	чыққа тоққы шүччъ очак ойынчақ карачъқ курчак әчпъ чарла	жыққа жоққы сүзкъ о:жәқ ойынжық каражық күржак а:жъ	чүқкү (этпүк) чүчук үчок үйинчок корачук күйирчок әччиқ чарла (мөк)
б п:	пъчқъ пүттүн пъч пут пътақ пътър пүтълкә пъчан	бъчқы бүттүн бъч бут бү:дақ бътър бүтълкә бечән	күлларра бутун бич бут (оёк) буюқ битет бутылка пичан

<i>m d:</i>	өтәмәк йеттъ/йедль отън етък пътак атаклъ. кутър	өдәмәк йедль одън этьк бу:дак адаглъ кулър	үтамоқ етти үтин этик буток аталғен кутур (моқ)
<i>a я о:</i>	йылан йузум жына йонкштър йүгър йывэр	илон үзүм и:дә оныштър үгър иівэр/үвэр	илон уазум жийда эпла (моқ) югур (моқ) юбор (моқ)
Лекин икки группа шевада ҳам:			
	йыпәк йып жүзек йүзек йыл ут йут	йүпәк йып йүзек йыл ут йут	ипак ип үзук йил ют (үйинде) ют (ичга ют)
<i>-ж о:</i>	хакъл харра хайван хайл хәббән	акыл — ейван — әббән	акыл арра айвон аёл пүшта(ковуш пүштаси)
	хайша хашек хөч хөккү	ешшә (<i>< сийшә</i>) а:шық өң өккүн	ойша (исм) ошик үч үкнн (моқ)

Лекин икки группа шевада ҳам: *өкъз — өгъз*, *ур, үрк* (хүкиз, хур, хурк)

Үғуз группа шеваларида й тонушининг кенг уялиларга таъсири қипчоқ шевалариға қараганда анча кучли күринади. Айван, ҳайван, йәңғә, байрам, тайяр, дәриа, айъп, ҳайъп, майъп, мәйдан каби сүзларда қипчок шеваларида асосан *ә/a*, үғуз шеваларида: *e || ii*:

айван ҳайван	ейван	айвон
байрам	бейрәм	байрам
ҳайран	ҳейран	ҳайрон
майдан	мейдан	майдон
дәрий	дейра (<i>< дәрәйә</i>)	дарәй
баргай	баргый	боргай
чайқам	чъйқам	чайқам
йарғанат	йерқанат	ёрқанат (күр- шапалак)
ағаниң	ағынъ	огайнн

райис сүзи икки группа шевада ҳам *реийс — ри:с*, қизиқ, Гурланда: йъла, Урганчда: иегла, Хонқа ва Ҳазораслда: ағела; Гурланда: жәйна, Урганч ва Хивада: әеңна.

Айрим сүзларнинг ўзак-негизидаги *к* — *ғ* ва *к* — *г* товушлари қипчоқ шеваларида сақланади, ўғуз шеваларида тушиб қолади:

қалғак	қалақ	қолоқ (капча)
булғашъқ	булашиқ	ифлос
уйғак	уйғар	уйғоқ
тавъшқал	тавшан	товушқон
чычқан	съчан	сичқон
еткәр	өтър	ұтқаз
санқан	санған	сөлкөн
сүвғар	сувар	сүғор
кутқар	кутар	кутқар
кумған	куман	кумғон ва бошқалар

Юқоридаги иирик фонетик айрималардан бошқа яна жуда күп майда фактлар борки, буларнинг йиғиндиси иккى группа шева орасидаги фарқни яна ҳам кучайтиради. Масалан: *жъэжъемек* — *қишимоқ*, *кәңшірьк* — *қаңшыр*, *мәйәк* — *ма:ша*, *пышык* — *пәшшәқ* (мушук), *андемақ* — *аңләмақ* (пойламоқ), *гүйә* — *куйүү*, *гәччө* — *гәччө*, *бәрәк* — *бәрәк* (чучвара), *кармәхарпәз*, *қасқақ* — *қаснақ* — *муңлә* — *муғлә*, *тервәт* — *дәрпәт*, *үйрәт* — *өйрәт* ва юзлаб бошқа кичик фонетик айрималар бордир.

ЛЕКСИК АЙРМАЛАР

Хоразм шевалари лексикасининг пегизияни, шубҳасиз, туркий тилларга хос бўлган қатлам ташкил қиласди. Бинобарин, мазкур шевалар лексикаси асос эттибори билан адабий тилимиз. Шунингдек, марказий ўзбек шевалари лексикасидан кескин фарқ қилмайди. Шу билан бир қаторда, бу шеваларни марказий ўзбек шеваларидан, шунингдек адабий тилимиздан ҳам, фарқлаб берувчи баъзи бир лексик хусусиятлар ҳам бўр. Бундай лексик айрималар ўғуз лаҳжасида кўпроқ бўлиб, қипчоқ лаҳжасида камроқ учрайди.

Хоразм областидаги шевалар лексикасидаги айрималар устида гап борар өкан, шуни ҳисобга олиш керакки, бу шева вакиллари ўртасидаги ўзаро муносабат қанчалик сиқиқ бўлмасин, ҳар бир группа шёва ўзига хос фонетик-морфологик ҳусусиятларни, лексик фарқларни ҳозиргача яхши сақлаб келмоқдалар. Куйидаги мисоллардан буни очиқ кўриш мумкин:

Кипчоқ шевала-рида

Ўғуз шеваларида

Адабий тиљда

бақан/ерә
амбархана

еरә
тәләк

устун
омбор

ташиав	тошшъ	обрез
настък	тәкә	ёстиқ
тамбаш/үчәк	үчәк	том
жүгәрь	жүйән/кувән	ок жүхори
бав	култә	боғ
май	йағ	өг
кеча	орам	күча
охша	мәнзә	үхша
сабақ савах	иах	ип
үшәк	ү:нық	ушоқ (ноң ушоғы)
хәлкынчак	сарыпжақ	хайюнчак
табақ/тавақ	байдыа	товор
нан	че:рәк	ноң
загама	ти:р	кепчик
чумчық	сечә	чумчук
кель	со:кы	үғир кели
қапқақ	дулақ	қопқоқ
кумъресә	каръпжа	чумоли
қонғыс	томазан	күнғиз
чымълдартык	кешәйәнә	гүшалыға
қол	әл	құл
ешик	қапъ	әшик
чөмш	су:сақ	чүмич
геш	ет	гүшт
быйәк	бъдан	бу ёқ
тәнъш	сәс	говуш овоз
тал	севүт	тол
сүйәл	сынър	сүгал/пай
нәмәнә	навъ	вима
бузав/өжәк	өжек	бүзөк на бошқалар.

Аralash типдаги үғуз-кипчок, кипчоқ-үғуғ шеваларида, таоини, бу ва бошқа күргина сүзлар, айниқса территориал жиҳатдан яқин бұлған жойларда, лексик синонимлар сиғатида құлланади, яғни бир қишлоқнинг үзіда үғуз-кипчок шева вакиллари сечә — чумчық, бав — култә, со:кы — кель, су:сақ — чөмш тарзда иқкисини хам иннатадилар, фақат биринчи үриндеги сүзлар (сечә, со:кы ва бошқалар) актив, иккінчи үриндеги сүзлар (чумчық, кель ва бошқалар) пас-сивдир. Кипчоқ-үғуз типидаги аралаш шеваларда шунинг акси, яғни: чумчық — сечә, кель — со:кы ва бошқалар.

ТЕКСТЛАР

ҚИПЧОҚ ЛАҲЖАСИ

бұрынғы вахта бър кышь бър кышыгә йернь сатыпты. Йердь алған кышь бър гүн өгъеләрны аппаръп қош қошъп йүргән әкән. Қараса, йердьн тыйннән паззага¹ ылп бър күзә алтын чъғұпты. осын йаңағы кышь алтъндъ алъп, йер сатқан кышыгә аппаръп берса, йер сатқан кышь: „мен сапа йерымъ саттым, инде вонън² ычыннән чъқкан нәрсәм сенкъ боладъ“ деп алтъндъ алмаптъ.

осын алтын тапқан кышь: „мен сеннән қуръ йердъ алдъм, ычыннән чъқкан нәрсә сенкъ боладъ“ деп екисе уръшып турған әкән. шу вахта елагттын бър ҳақъллъ кәхудасъ³ кельп, воларға қарап: съләр вонън учын уръшып йүрмәңләр дағын алтъндъ екәвьнъзәм алмай, бърынъздың қъзыпъз, бърынъздың улънъз болса, воларға бър йаҳшъ бағ алъп, уй-жай салдъръп, той-тамаша етъп беръпләр⁴ дептъ. йер алған кышынъц бър қъзыз барәкән, йер сатқан кыптыңц бър улъ бар әкән. йаңағы кышыләр тап⁵ шу буванъп айтқанъндей етъп, бағ алъп, уй-жай салдъръп, той-тамаша етъп, волардъ шу бағда қойыптар.

(Урганч район, Уйшун қишлоғи).

~ ~ ~

қадым заманда бър айұв пайғамбар дегән кышь өткәнәкән. вонъп путьн тәнәссына қурт түшкән. қуртлар вонън тәнәссынъ қүрк екі йыл йегәннән соң йергә тегъльпти. қуртлар йергә түшкән дағын навқан⁶ туттың башына өрмәләп чъғып кетпти, қазэрғы навқан қуртъ шуннан кельп чъқкан әмьш.

(Урганч район, Уйшун қишлоғи).

¹ пазза — омоч тиши.

² вонън — унинг, қипчоқ шеваларыда ўрта тор ушиллар дифтонглациади.

³ кәхуда — оқсоқол.

⁴ тап — худди.

⁵ навқан — пилла қурти.

ертәк

бурънғы өткән заманда ҳәэрәтъ давът пайғамбар деган патша болған. вонъп тоқсан тоққыс ҳайалъ¹ болған, екъ мәрәмь болған.

бър күнъ ҳәэрәтъ давът бърънчъ мәрәмькынә қъдъръп барған, барса, мәрәмдьц ҳайалъ ташнавда² сувға чөмълып турған. ҳәэрәтъ давът қараса, вонън чачъ айағынъц, векчәсънә түшүп турғанынъ көргән.

шу заматта воңа ъшқъ кетәдъ. шу күннән башлап, бърънчъ мәрәмьнъ өлтүрьп, вонъп қатынънъ веъзинә алажақ боладъ. бър күнъ жалғаннан уръш болдъ, деп мәрәмьнъ аскәр башъ қълъп, уръшқа жъбәредъ. бърънчъ мәрәмь уръшқа кетәдъ, веъзинә ъшаштъмълъ екънчъ мәрәмьнә: „қандай болсада вонъ велтьрьп ке“ дыйдъ.

бърънчъ мәрәмьнъ екънчъ мәрәмь кетьб баратқанда ызынән атьб велтьрәдъ. шүйтъп, журтъна қайтадъ.

мәрәмдьц қатынънъ ҳәэрәтъ давът тоқсан тоққыс қатынънъп үстинә аладъ, жүз қатын боладъ.

бър күнъ ҳәэрәтъ давът аръз сураб отърганда екъ адам аръзға келәдъ. бърънчъ адам айтадъ: „мънав адамдьц тоқсан тоққыс қойъ болатурьп, меньцтана³ бър қойъмдъ зорлық қълъб алдъ“ дыйдъ. — „бу адамдьц тоқсан тоққыс қойъ болъп, сенъп тана бър қойыца зорлық қъғам боса, бу адам наънсап екән“ деп патшаныц қаҳръ келәдъ. во адам патшага қарап: „такъсър, быс създән наънсап болъқма?“ дыйдъ. патшанын қаттъ ачувъ кельи: маға сез қайтардъ“ деп жаллатынъ жағържақ болъп, қараса, байағъ адамлар жоқ.

патша: „бу адамлардыц келувынән мақсат қой емәс екән, башқа нәрсә екән, меньц бър мәрәмдьц қатынънъ тоқсан тоққыс қатын үстинә алғаллтыгым ту:раль айтълған сез, деп ойланадъ. гүнайънә векънны ҳәэрәтъ давът мәрәмдьн қабръна барадъ, гүнайъмнъ вот деп. мәрәмь, „къмсән?“ деп суръйдъ, „давътман“ дыйдъ. „гүнайъцнъ вөттөм“ дыйдъ.

аръғы дунйада мәрәмь быйышкә⁴ къртмыйдъләр. бър күнъ давът пайғамбар жана мәрәмдьц жанъна⁵ келәдъ. „сенъ өлтүргән мен едъм, гүнайъмдъ вөт“ дыйдъ. „мен ҳәэрәтъ

¹ ҳайал — хотин.

² ташнав — обрез.

³ тана — ёлғиз, тәндо.

⁴ быйыш — беңишт, жаният.

⁵ жанъна — ёнига.

давът болмәк тыгә¹ худа болсацам мень өлтүргенъц рас боса, мән сага гүнайындъ ветмыймән² дыйдь.

Хазратъ давът әләйхиссалам қапа болъп, үйнә қайтып кетган экән.

(Мангит район, Максим Горький қишлоқ Совети, Энгельс номли колхоз).

Ертәк

бър барәкән, бър йоғәкән, қадъмғъ заманда бър кәмпър мүнән бър бува барәкән:

бува бър гунь атъзда қош қошып йүрсә, паззасынъц учына бър беләк алтын ылъп чыгадъ. бува дәррү: дәвәрагынә қараса, екъ³ атъл кышь кыйатър. бува қорқанынан дәррү: атъл кышь-ләрдән соръидъ: „бағаларъм, мънав йердү узънъна екъ сурдым, кесәсънә⁴ екъ сурдым, инде нычә суръин?“ дыйдь. кышыләр буванъц алтын тапқанынъ: бълмыйдъда: „бъзләр бълмыймъз, ата⁵ деп кетәвүрәдъләр.

бува дәррү: алтынды алъп, үйнә кельп, кәмпърнә айтадъ: „мен алтын тавъбалдым, шунъ пашшага алъб бараман“ дептъ. кәмпър дәррү: шымлъгетъп⁶, буванъц алтын саған дыгърьнә⁷ алтынънъ алъп, орнъна бър қайрақ таш салъп, орнъна қойадъ. бува тамкътъ йыйдьдағын дыгърьдь ачъп көрмәй. пашшанъц әлдънә барып, дыгърьдь йумалатъб йүвәрәдъ.

пашша дыгърьдь ачъп қараса, рас бър қайрақ таш. дәррү: пашша ачуланып, буванъ зынданға ташыйдъ, саманнан дүт берәдъ. зындан қараваль анлъса⁸, бува қолънъ өлчәв етьп, өзыннан өзъ сөйльүвүрәдемыш. вонна: соң пашша зынданнан чағыръб алъп, „негә қолъцды ушап сөйләнәсән?“ десә: „такси:р, мен съзгә шунчәлл алтын апкевийдым, ахыр“ дыйдь. вонна: соң пашша вонъц қарнъна қырқ тайақ уръп, арқасына қырқ тайақ уръп, ҳәйдәвәрить (Мангит район Холимбек қишлоқ Совети, „Комсомол“ колхози).

Ертәк

бър чопан барәкән. во бирдәйнә қой бағып йурьп йалғаннан: „қойларъма бөрь келдь“ деп қычъравүрәрәкән. бър қанча йала қычърғанъна адамлар йүгърышып барсалар,

¹ Тыгә — тугул.

² Екъ сүйндаги е лифтонглапган(“е”).

³ Кесәсънә — энигә.

⁴ Шымлъгетъп — шумлук қилиб.

⁵ Дыгър — хурмача.

⁶ Анлъса — пойласа.

бөрь түгъ¹ ҳештүмә болмыйдъ. шүйтъп², адамлардь бир қанча йала алдъйдъ. адамлар воңың гэпине ъшамъятавғын болъп, воца, йалғанчъ чопан, деп ат қойадълар. бир кунь ертэ мънэн чопан қойларънъ бир отлақ үйргэ чопан, тайғынъ дутаръ етьп қошък айтъп мас болъп отърган вахта қойларънъц пасърдашып үйргэнънъ кередь, қойларънъ бөрълэр қувалап, үйргэнънъ кередь. бөрълэр көпльгетъп, чопан қоркъп, иш иш етэрынъ былмай, қъчъра башлаган. воңын қъчърганънъ ешткем мънэн үешкъм³ кемәккә кемьядь, „во йалғаннан къчърадъ“ деп. шүйтъп, чопан, қайтъп йалған қъчърмъятавғын боладь. (Корақалпогистон АССР, Қипчоқ район, Хитой қишлоқ Совети, Охунбобоев номли колхоз).

ертәк

бир варәкән, бир йоғәкән, қадым заманларда бир эвәзмәт қорқақ деген. бир кышь варәкән, бу кышынъц бир хатынъ варәкән. эвәзмәт дым қорқақ кышыкән... во ешыккә чъғажақ воса хатынъ алъы чъғадакән. эвәзмәт қорқақтың атасынан қаган бир қара мълтъғъ воладъ. бир гүн мунъың уйынә бир мулла кышь келедь. бу мулла воңың қара мълтъғъна „эвәзмәт батър, ҳәр урганда қырқда бир давнин йатър“ деб йазыб берәдь.

бир гүн мулла эвәзмәт қорқаққа: „мълтъғъц алъп, дәвләрдьц мәканынъц чарвәнтьнә⁴ барып йат“ дыйдь. эвәзмәт қорқақ мулланың айтқан йеринә варып, йалғаннан ухлаб йатадь.

дәвләр кештә мәканларъна қайтъп кыйатърганында мунъыц ухлаб йатқанынъ көрдьләр. воңын соң булар мълтъқдағы хатты оқып көрдьләр. дәвләр муннан қоркъп, астан воң уйатадьлар: „эвәзмәтәкә, эвәзмәтәкә, турсы, бязәр бир кәм қырқ дәви:дьк, съзың мънэн қырқ воламъз“ деп айтадълар. соң эвәзмәт қорқақты бырга апкетәдьлар. Волар давләрдьц мәканына варып, кеп вах дәвләрдь башлъғъ волъб үйрәдь эвәзмәт қорқақ дағын, сөзләр мънэн волардь әлдәп, йецил, тапқан дунйаларънъ беләшьп, өзине йеткәннинь бир дәвгә көтәртүрәрдь. шүндыйтъп⁵, өзь бир дәвгә мънып, бир қансасть эвәзмәт қорқақтъ орап, хатынънан йанъна аппарадълар.

¹ бөрь түгъ — бўри тугул.

² шүйтъп — шундай қилиб.

³ үешкъм — ҳеч ким.

⁴ чарвән — марказ.

⁵ шүндыйтъп — шундай этиб, етип сўзининг таъсири билан шундай олмошидаги уннилар юмшоқлашган.

әвәзмәт өзь дәвдән алдъын кырьп, хатынъва „мен саца тамақ пышыр, десәм сән ҳазъргъ дәвдүң башынъма, әвәлгъ дәвдън дәшүнъмә, дегәйсән“ дыйдь. Воннаң сон дәв кырьп келәдь. әвәзмәт қорқақ хатынъна „тамақ пышыр!“ дыйдь. шунда хатынъ „ҳазъргъ дәвдүң башынъма, бурънғъ дәвдүң дәшүнъмә?“ дыйдь. бу гәпты ештыкән дәв арқасъна қарамай, қачып к тәдь. шүндайтып әвәлгъ әвәзмәт қорқақ ҳылә мънән батър волъп, байып кетъптәмьш (Гурлан район маркази).

Гүрръң

балам, бъзәрдьц авъльмъездь нурмамбай деб айтари:дь. шу авъльмъездын қурбъяаз болъш дегән быр байъ болари:дь. қурбъяаз болъш быр күн базардан къятарьп атама йолъғып: „қочқар, сен бъзың күнжыләрдь сыйырьб ал, йахшыма?, қурь қарғалар йеб йатъпты, қарғалар йегәнчә сенъд пайдаланғанък йахшъ“ деп айтъптыда атынъ чаптъръп, байлар мънән кетъп қалъпты.

атам базардан кегәннән дәрру: хърмана варъп, йаңағеъ айтқан күнжынъ съйырғанәкән он сәрьдәй¹ күнжъ чъғыпты, улам патасъ² мънән.

екъ йълдан соң күзәктә қурбъяаз болъштын быр хъэмәт-каръ кештә үйгә кельп, атама: „болъш байғағы аған күнжъ үчын пахта берсын, деп мень йүвәрдь“ дептү. соң атам: „ныйер-ләрдән алдым мунъц күнжысьны!“ деп ныштәрьни бълмәй, күйдь, йандь, пахтамъэдам ҳель тергәмъз йоги:дь“. ертәң-ғынә қурбъяаз болъштың вәзь араба әлкәп, он батман пахтамъэдә алып кеттү.

балам, у вахлар шундайи:дь. атам: „мейн ағанъм азға-нағъна күнжъ и:дь“ деп айттү. вонда болъш: „екъ йълдам беръ пайдасынъ ныштәсан, әгәр қазъға аппарсам, җәнә шүнчәкль нәсәңдь алари:дым, қазъға аппармаганъмға шүкър ет!“ деп атамдь уражак үолдь. унсон атам, „кегәм бәласәм мънән кессин!“ деп ындәмәдь..

(Гурлан район. Ваэир қишлоқ Совети, „Большевик“ колхози).

Гүрръд

е-ей бағаларъм, заманаңыз дәм йахшъ съзләрдьц, бъзләр-дьн заманда көргән күлләрдь сорасанъслар — худай көрсат-мәсси!

¹ он сәрь — 5 килограмм чамаси.

² пата — чори.

хъйва ханънъ вөкмъ ташқан десәцләр, не быр гүлләрдь кермәдьк. өзымъезды елатта хандын йүгърдәкләрь „ур“ десә, көзинъ чыгарарәдь. хандын салғұтъ деп, еку: бәрәвәр алавырәрәдьләр, бәй-бәй... әспәндыйархан жаллададев, кымъ яхшъ къязъ воса, ҳәрәмъгә жъйнатарапәдь.

воннан соң қъазлардь нышатәдь дысәнләр, сарайнъ алдъ-дағъ җавызға түшарьп қойып, өзь айна ешкәтән қарао отырадыкән.

дашнамънъ етыргән шунча, чъдалмаган пуқаралар җәр түллъ қошъқлар айтари: дыләр.

әспәндыйар хам болдъ,
йегәнъмъс чытъ нам болдъ,
әспәндыйар зулмъинан
базъръмъс кара кам болдъ,—

дегән қошъқлар ҳәль халъкън авзънда бар.

жынәвт хан дегән бырәвь чығып, ғавға башлап, ахър-сонънда кәлләсъ кессылдь.

ана, бағаларым, көрдйысләрмә, воңъ йетым йалаж-ғачлардың қарғышъ еку: қълама. шуннан соң әспәндыйәр тухумънан сәйтт абдъллахан дегәнъ хам болдъ.¹ шу заматъ воръсларам келәбашладъ, ыңқълап дегән гәп тархалдъ. шуннан кыйын екъ йъл ханлық етып, өз айғыннан дәп болдъ. худайа, мунқатла шукър, талъымъзға, лельн атамъз варәкән, йүртъмъс ават волдъ, ҳәммән² ъхтыйаръ өзънә, мыйнэт етсә, раҳатънъ көрәвүрәркән, ълайым, рә:бәрларъмъс сав востын, тъләвъмъс³ шу.

(Гурлан район, Нукус қишлоғи, Сталин номли колхоз).

ЕРТЭК

быр барәкән, быр йоғәкән қадым заманда быр кәмпир мънән быр бува барәкән. унъ быр қъязъ мънән быр увлъ варәкән. бува увлънъ үйләнтьрмәгә ҳешнәрсә табалмаптъ. Осьн быр ердән айълған быр хатънц әперыпты. шүядетьп, ай-күн етәвүрьпты. быр гүн у хатън йастъғынъ тыйнә пъчак қойыпты. ву йыгът йатқаннан чәкәсънә тыйпты. осън „мънъ кым еттъ?“ десә, „үкәнъз“: дептъ. иенә быр гүн йыгътты бъргынә яхшъ атъ варәкән, вуца пъчақ уръпты йыгътты қа:рътъ кельп, „кым еттъ?“ десә, „үкәнъз еттъ“ дептъ. қъяз азам мънән сувға

¹ хам болдъ — хон бўлди.

² қаратқич келиншиги аффиксининг охиридаги һә элементи кўп вақт тушшиб, тушум аффикси билан бир хилда айтилади.

³ тъләвъмъс шу — тилагимиз шу.

кеткәнәкән, әкәсъ пыннән балта алъб баръп, үкәсънъ екъ қолънъ чавадъ. қъз башънъ алъп кетәдь.

Йүрьб-йүрьб быр бақقا баръп күрәдь, шу бағда йүзүм иеп күннъ кечарьб йүрәдь. бағван қараса, күн сайнъ йүзүм азайъб баравүрәдь. бағван ҳәйрам болъб, нышатәрънъ былмыйдь. Осьн пашишага баръп: „шундей-шундей, пашибайъм, бағыцъздағъ йүзүмләр күн сайнъ азайъп барватър, не буйръц берәстс?” дыйдь. пашиша ойлап туръп, ҳәр гүн быр оғлынъ қаравыл қылъп қойадь. Иккъ увлъ қызынъ ацлъп иятъп¹ уйқылап қаладь. къчч увлъ бармағынъ тъльп, кечәсъ мынән уйқыламей отърадь. Қыс чъгадъ, вунъ шәвләсънә бағ йарқырап кетәдь. йыгытты ъшқъ кетәдь. Баръп, атасына айтадь: атасъ ву қыздъ қыдъртъръп тавадъ дағъя, қырқ кечә-кудьс той етъп, у:льна эпперәдь. қыздъ иккъ қоль йоқ воса:м йыгыт вунъ йажшъ көрәдь.

быр гүн йыгыт ләшкәр вашъ бол уръшқа кетәдь. Қыз бойында боян едь. быр гүн ву қъз екъ увлъ туладъ, осын пашиша сүйинчыләп, быр къшынъ йүвәрәдь. быр хатқа ҳәммә гәпте йазадь. йолда бу къшь қыздъ атасынъ үйнә ми:ман боладъ. қыздъ әкәсънъ хатынъ хаттъ оқъп көръп, „қыздъ йогеттъм десәм, барәкән” деп, ву хаттъ орнъна башқа хат йазадь, вуда „хатынъц пышък мынән ийт тувлъ” деп пашибашанъ тъльннән йазадь. бу къшь хаттъ ап² пашибашанъ йанъна кетәвүрәдь. пашибашанъ увлъ хаттъ оқъп, көрсә, шүндәй гәпләр йазылған, осын ву йыгыт: „мен барғанча хатынъм неву туvsада, отъравүрсн” дийдь. ву къшь йенә қыздъ әкәсънъ-кынә ми:ман бол түшәдь. йанғағъ әкәсънъ хатынъ йенә хаттъ оқъп көръп, башқа хат йазадь. ву къшь уйқылап қағанды: „ата, хатынъм екъ увлъ тувиңаң дыгүн³ төрттү туvsада, қувъб йүвәр! деп хат йазадь. ву пашибашанъ увлъ бол хат йазадь. осын ву къшынъ кысасынә сап қойадь. ву къшь былмей (қағаз восаборанъ вуда) кетәвүрәдь: осын пашиша оқъп көръп „нъчык мундей волдъ?” деп гәльннъ⁴ екъ баласъ мынән „бахтың йатмагай увлъмнъ буйръғы шундей” деп қувәрәдь. қъз „асль бахтъм йогәкән” деп башынъ алъб, йурттан чъғып кетәвүрәдь. көп йол йүръп, чөллйидь. сув ичйин десә екъ қоль йоқ. едкәйин ичйин десә, йелкәссынәдәгъ хоржъннъ ҳәр қайсъсъна быр баласынъ сап қойыпты. осын йердә отъръбалъ йълъйдь. йълаганнан екъ баласынъ емъзып

¹ ацлъмақ — пойламоқ.

² ап — олиб сүэнишш қынсағран формаси.

³ дыгүн — тутугул.

⁴ гәльнн — ўзуз группа шеваларида гәлиш — келиш.

йатъп уйқълап қаладъ. уйқъсънан турса, екъ қолъ пүт бол қаптъ. екъ баласынъ элдьнә¹ ап отърадъ. шу чөлдь йағасында бир көл барәкән. бальқчълардъ бальгънъ пыш-рәдь. бирәвләрдь ишьнъ етадь дағън йүрәвүрәдь. шүндетьп, бағаларынъ иеттү йашъна иетърәдь. осън бағаларынъ қолын-нан ушап атасъ мънән енассынъ көрмәтә ез йуртъна барадъ. барса ерь иеттү йэллък уръшты пътьрьп, шу жайға ми:ман болп отърганәкәп. қъздъ атасынъ үй йолды үстүндә боладъ. ву қъздъ әкассынъ хатънъ қъздъ үйга кыргызмыйжақ боладъ. осъп әкәсъ чығып, вунъ уйгә кыргызәдь дағън, танъмийдъ. ата-енәссынъ көзү қъзынъ гамънда йълап — йълап кер бол қаган едь. кештә ҳаммә ми:маллар ми:манханада жъйналп отърадъ. қыз екъ баласы мънән тавък кәтәк тыйнәдә отърадъ. енассы мънән атасъ бир йақта отърадъ. вулар кер. осън пашшанъ увлъ ешккә чығадъ, қъздъ көрп танъидъ, ҳэм-мәләр йадалдан тапшадълар. әкәсъ хатънънъ қуввәрәдь. осън пашшанънъ увлъ қайтадан той-тамаша етъп, ҳэммәләр мърат-махсалтарына иетәдъләр.

(Яңгыбозор район, Уйгур қишилоги).

КИЛЧОҚ ШЕВАЛАРИНИНГ .Ә° ЛАШГАН ТУРИ

әртәк

бир бәрәкән, бир йоғәкәп, үч ағайнълъ әкә-үкә барәкән. бир ағайнъсъя бир гүн қош-қош дәгәнләр. қара өгъз урланган. „өгъз йок“ дәпть, „огрънъц изъ нычк?“ дәпть. бир ағайнъ унда: „бир айағъ узън“ дәпть. ундан бир ағайнъсъ айтъпты: „бир айағъ узън боса, әсә көсәю-майды“². шунда бирсы айтъпты: „базарғам кеч баар“ дәпть. учсы базардън йолында узъм бойль көсәномай кышынъ ахтарып йүрәдъләр. Шу вах бир адам түйәссын урлатқан. булардан сураган: „түйә көрдүңзәләрм?“ дәп. унда бирсы: „сәңңц түйәць бир көзү көрмә:дь?“³ дәпть. „хава“ дәпть⁴, „бир азувъ съңгамма?“ дәпть. „хава“ дәпть. бир йағъна шәкәр. бир йағъна шырны йүкләңгәммә? дәпть. „хава“ дәпть. „үстүндә бир хатънам барма?“ дәпть. „хава“ дәпть. „еез хамъладар-мәдь?“ дәпть. „хава“ дәпть. уннан күйин „огръм съләр.“ дәп ушлаптъ улардъ, ханға аппарыпты. ханға ара қъльпти:

¹ элдьнә — олдига, үзүз группа шеваларыга хос.

² көсәномай — күсанамо,

³ көрмә:дь — күрми эди.

⁴ хава дәпть — җа дебди.

„мәнъц түйәмь алған шулар“ дәп. улар айтъпты: бъзар увърламадъқ, тәжрьбәдән бълдък¹ дәп. „түйәнън көр экәнън нәдән бълдъцсләр? дәп сураптъ хан. „Йолдъц отънъ бър йағънъ йеп баратър“ дәпты. „азувъ сыңганънъ нәдән бълдък дәсәңъс, оттъ ончынъ йулъп аппарийатър, йолдън бър таманънан чыбын байатър, бър таманънан қаръижә² байатър, шәкәр, шырны йүкләцгәнънъ шуннан бълдък“ дәпты. „түйәнъ үстүндә хатын барлъгънъ саралаганънан³ бълдък“ дәпты. „богазлъгънъ нәдән бълдък, дәсәңъз, ханъм, сүйәнъп турған, шуннан бълдък“ дәпты. аңсыц хан түйәнън ийәссына: „булар уврамас, пашшалъцқа кәрәк адамлар экән“ дәп улардъ алъп қалъпты. анссыц буларға ми:мандарчълъцқа қозъ сойъп, құвурдақ қълъп, бәрпти аңсын къччы ағайнъсъ бър къччы еттъ йеп көръп: „бунь йемәл, иттыл гөшь“ дәптыннан кейин қызметкар табахтъ алдъ, соң йүзум әпкәлдъ. къччы ағайнъсъ бър йүзумны йеп көръп, „йемән, адамнъ ись бар“ дәдь. йүзумнән йемәдъләр. соң қызметкар йүзумдь алъп, пашшага баръб арз қълдъ. „бу адамларъң жълләкән, сән тәжрьбәкар дәп сақлап қойыпсан“ дәдь. „қозънъ гөшьнъ иттыкъ, дәп, йемәдъләр, йүзумдь, адамцың қанънъ ись бар, дәп йемәдъләр. „булар жыллымәкан“ дәдь. пашша чопандъ чағърдъ. „қозъла нә гәп бар?“ дәдь. чопан: „гүнайъмдъ⁴ оссәнъз, айтаман“ дәдь. „хош, айт.“ дәдь хан. чопан айтъ: „қойъмам түвдъ, итъмәм түвдъ, шу вахта қой өлдь, қозънъ емъзмәккә йарамай, шу вахта итть қозъ бър мәртә әмъбәдъ⁵. шунда хан бағманнъ чағърдъ. пашша: „йүзумдә нә гәп бар?“ дәп сорадъ. бағман айтъ: „еткә йыл бақца екъ увръ кърдъ, аллъп туръп, урдъқ, бърь өлдь, бърь туръп қашты шу өлгәннъ йүзумдь тыйнә көмдым. шу чыръп, күч мынән йүзум зорайып кеттъ“ дәдь. асъң тәжрьбәкардъц сөзъ тастъқ „дәп екъ ағайнъсъна жувап бәръб йүвәрдь. къчкынәсь былгычәкан, дәп алъп қалдъ. соң унъ үйләнтьратуған болдъ. соң кәльп, өзънъң қъезънъ тәжрьбәкарға той-тамаша әтьп, хатынлъцқа бәрдь. шу мынән сез тамам болдъ.“

(Хазорасп район, Питнак, Қангили қишлоғи).

¹ қаръижә — чумоли.

² саралаганънан бълдък — өзилганидан билдик.

³ Қараткич келишигигинч аффикси *М*, *И*, *Ч*, сонорларидан сүнг одатда -*ңың*, -*ңын* бүләди, лекин ахборотчи Жұмабоея Рүзим (56 ёш, саводли) -*дың*, -*дың* формасини ҳам ишлатди. Тушум келишикда ҳам шу.

⁴ әмъбәдъ — әмиб зди.

ЭРТЕК

бър варәкән, бър йогәкән, бър йурттың пашшасъ бараЙән. шу пашша өлъп, ҳуннан бър қъз қалған. ацсыц шу қъз эргэ баратърган боган. шунда қъз ҳешкымы ҳаламаган. ацсын базар гүнсье ешкътъ йарьш әттърып қойған. ацсыц бър бала өтъб баратърганда үстъндә:м йоқ, башъынде:м йоқ, „баланъ мәңыц әлдымә злькә”¹ дәп буйърган қъз, ацсыц хъэмәткаръ баланъ йанъна баръп чағърган, соң бала: „бармман”² дәгән, ансый ана бу баҳмал кәмзүрдь, йаҳшъ үстъвашлардь, әтъктъ. къйғазгәнда:и балаға: „йур” дәгән, ацсыц бала йәнә: „бармман” дәгән. йәнә хъэмәткаръ қайтъп кәгәи қъздъ йанъна. қъз айтқан: „бар, атамыц атънъ егәлләб, алтън камчъсъ мынән баланъц йанъна аппар” дәгән. ацсыц бала аттъ мынъп, йасанъп-түзәнъп, пашшанъ қъзынъ йанънә кәгән. қъз қърк кечә-күндис той бәргән. шу балаға барғаллъғъ үчън. ацсыц бала пашшанъ мал-дуниясънъ кейпәтъп қутарған³. ацсыц ҳешнәрсәсъ қалмаган. ансый қараса, йанънда бър тәңдәсъ қалған. шунда қъз айтқан: „йаръм тәццәсънә зэр, йаръм тәңдәсънә без⁴ әлкә” дәп буйърган. ансый қъз везнь сурәтънъ салъб рәсмънъ охшатқан. шунда қъз әръна айтқан: „кым беш йүз тълла бәрсә, сат, болмаса-сатма” дәгән. йәнә қъз айтқан: „бър сатқая кышыцә қайта сатма!” дәгән, ацсыц шу йуртта бър эййар сө:дәгәр барәкән. йуртта ҳуна шейтән хожа сө:дәгәр дәрәкәлләр. хожа сө:дәгәр йаңағы рәсемдь аладъ. ацсын кәл хъэмәткаръна айтадъ: „сен баланъ изъннәм бар, баланъ жайъ не:рдәкән, жайънъ көрьпкә!” дыйдь. ацсыц кәл хъэмәткаръ баланъ изъннәм барадъ. бала өз үйнә кәлъп, хатънъна айтадъ: „рәсемдь беш йүз тъллагы саттъм, шу алған адамнъ чағъръб мейман этәмъз” дыйдь. хатън айтадъ: „башқа бър кышынъкына аппар, везнекына чағърма” дыйдь. ацсыц бала сө:дәгәрдь қоц-шъсънъкына чағърадъ. хожа сө:дәгәр мейманға кәледъ. ансый хожа сө:дәгәр хъэмәткаръна: „арақтъ тавъп кә, балаға, көбрәк бәр” дыйдь. ацсыц арақтъ ичъб, мас волъб, бала йығылъп қаладъ. хожа сө:дәгәр қъздъ түйә үстънә мъндърлы, чөлгә кәтәвәрәдь. ансый қъз: „тохтац, йашуллъ, қырк кәче күндис той әтъп алсацъз, мән сызға бараман” дәдь қъс. ансый бала арақтан айнъп, қъездыц изъннән кәләвәрәдь. қъз әр бър сазақтъ тәғынә иккъ чөрәк бър көзә қатъқ қойъб баравәрән.

¹ алъко — олиб кел.

² бармман — бормайман.

³ қутарған — тутагтран.

⁴ без — мато, бүз.

кулләрдән бир гүн йыгыт бир шәргә баръб, бир кәчәнъ
башында қыз мәнән сөдәгәрдә көрье қаған, аңсыц бала бир
маманын йанына йылаб барған. аңсыц балаға мама айтқан:
„сән йылама, шу қалада чәрчылк¹ әтеб йүрәвәр, хатынъц
мәнән қавышасан“ дәп кәнәш бәргән. бала қыдъръб бара-
търса, йаңағы өзинъ хатынъ йолъғып қаладь. иккесе сөйлә-
шәдь. хатын айтады: „иккы ат ал, сәмьзынъ тап әт², аръе
воса, сәмьртър“ дыйдь. аңсыц бала бир бастырманың астында
йатавәрәдь. хъэмәткар кәләм хожа сөдәгәрдә атынъ тойда
чапчақ³ волъп тап әтеб йүрәдь. кәл бастырманъ тәгынә
баланъ ухлаб йатқанынъ көрье, баланъд атынъ зәнгъсънъ⁴
үрләйдь (еэ атынъ зәнгъсъ үзүлгән әдь) қыз чығадь. атқа
мәнъб қумға йол аладь. шунда хъэмәткар кәл қыздъ көрье
қалъб, арқасынан қувадъ. көрьең бәравәрәдь. аңсыц намаз
вахтъ кәл қызға йетәдь. қыз хошамат уръп: „мен сана бар-
жақ әдым, қараб йүрбәдым“ дыйдь қыз „сазақлар, омчалар
салқын бәръп туръпты, бъзың нықага пата әпкә“ дыйдь. кәл
йүгърьп кәтәдь. қыз кәлдиң атынъ сыңғырънъ⁵ чападь. кәл
шәрдә қаладь, атам қаладь майъб бол. аңсыц қыз қайта-
вәрәдь. бир йуртқа қарап бир өзү. йолда йеддь қарақчыға
йолъғадь. аңсыц йеддь қарақчы қыздъ тутъбалъп, бир-биръ
мәнән „мән аламан, мән аламан!“ дәп уръшадь. „тохтан, —
дыйдь қыз, — ишыңыз аңсат этәмән“ дыйдь. йеддисънә: м ха-
тар қойадь, „мән йайынъ атаман, қассы биръп әпкесән,
шуңа бараман“ дыйдь. аңсыц қыз йайынъ атадь. йеддь қа-
рақчы йүгърьп кәтәдь. қыз йеддь қарақчынъ атынъ сыңғырънъ
чавын ташыйдь. қыз қачадь бир йуртқа қарап. шу йурттын
пашиасы өлгәнәкән. дө: ләт қушынъ йүвәргәнәкәлләр.
кымдь башына қонса⁶ шунъ пашиша этәдәкәлләр. аңсыц қуш
кәлъп шу қыздың башына қонған. қыздъ пашиша этәдъләр.
шу йуртқа пашиша бօған соң қыз өзинъ рәсмънъ охшатъб
дарвазага қыстъръп қойадь. аңсыц ҳұннын йаянна хъэмәткар
қойадь. ҳу рәсъмдь қаръидь. қыз айтадь: кым шу рәсъмга қарап.
хақаратласа, ҳұнъ зынданға салавәр⁷ дыйдь. аңсыц хожа
сөдәгәр кәләдь „хә... жәләп, бу йуртта:м ҳарап эткәнәкән-

¹ чәрчылк — резаворчилик.

² тап әт — тоб бер, соют.

³ чапчақ — чопагон.

⁴ зәнгъ — узанги.

⁵ Ахборотчи Ҳасан aka Жуманазаров (49 яшар) қаратқич келишиги
құшымчасини күп вакт тушум келишик аффикси билан бир хилда талаф-
фуз әтди.

⁶ Қипчоқ шеваларида *м*, *и*, *ң* билан тугаган от қаратқич ва тушум-
да одатда -*нъ* үшін -*нъ* құшымчасини олади.

сән!" дәп сөкәдь. аңсың ҳожа сө:дәгәрдь шө:рдә турмаға саладълар. ҳуннан йеддь қарақчы кәләдь: "...хә... бе:рдә:м пәнд бәрүп кәткәнәкәнсән, сәнъ..." дәп сөкәдъләр. ҳуларда:м саладълар турмаға. ҳуннан қыздың ерь кәләп: „сү:рәтъны таптъм — да:и. өзин не:рдәсән?" дәп йылъйвәрәдь. аңсың пашшага хавар бәрәдъләр. „шундъй-шундъй" дәп. аңсың ҳулар таппышадълар. иккىсь мърадь маҳсатына жетәдь.

(Хазорасп район, Қораянтоқ қишлоғи).

әртәк

бър барәкән. бър йоғәкән, бър йуртта бър кәл бала ба-рәкән. бър гүн бу кәл: „мән бу йуртта турмъиман, башқа бър йурттан баҳтъмнъ тапаман" дәп, башқа бър вашшанын йуртъна қарал кетъпть. шу башқа пашшанъ йуртънда бър кәмпър барәкән. ҳу кәмпър кәлни өзинә уувул этъб аладъ. қүнләрдән бър гүн кәл мамаға айтадь: „мән съзә бър хат йазъбл бәри:н, шу пашшанъ къчкынә қъзъ гүлсанаваржан дәгән қъзға аппаръб бәрәсъз" дәп. Гүлсанаваржан йанағы хатты охъп көрәдь, шу хатта айтълған әдь: „мәндә бър қара тай бар, атаңың йуртъна бър бәла кәсә, бу тайдъ мънъп чығып, йавға қъран салажақман, бърьндә қоймый-жақман, мән шүндъйн адамман" дәп йазълған әкән. „ана шу гәпты өзиннән башқа адамға ешттөрмә" дыйдь. у қъез мунъ бъльб өзинә мәккәм болъб йүрәвәрәдь.

шу йурт пашшасынъң үч қъзъ воладъ, қъэлар бойына жетъп, әргә вармақтъ истъйдъләр. уллъ қъзъ „мәнъ вахтъм йетъшкән" дыйдь. ортанчъ қъзъ „мәнъ вахтъм йетъшкән" дыйдь, къччы қъзъ „ана шу гүнләр мәнъ дым тәр¹ вахтъм" дыйдь. қъэлар мәсләт этәдь дағын: „атамъз пашша болъп, бъзләрдь әргә бәрмыйдь" дыйдъләр. аңсың қәнъз айтадь: „съләрдән ишшиздь ансат этъп бәрәмән" дыйдь. „шуңа, — дыйдь, атанъза ҳәр қайсъкъз бър қовундан со:ғат этъб йү-вәрәк²" дыйдь. „қовун пышти" дыйдь. уллъ қъзъ бър гүрвәк³ аладъ, ичъ түшкән, бош, ортанчъ қъзъ бър би: шәк⁴ қовун аладъ, дым мазалъ, пышыб йеткән, къчкына қъзъ бър тарлак⁴ қовун таптърадь. қәнъз йаңағы қовундъң үчсынә:м пашшанъ сарайына аппарадь. қәнъз ешығасына айтадь: „мънав

¹ дым тәр — етишиб қолган

² гүрвәк — бир хил ёзги қонуу.

³ би:шәк — куэзи қовун.

⁴ тарлак — тарсиллақ.

улль қъездын соғатъ, мънав ортанчъ қъездың соғатъ, инә буньсъ къччы қъездың соғатъ, пашшага быр-быр айтъб, кәсъб бәр" дыйдь. пашша „бу нә қовунлар? дәп суръйдъ. ешыгасъ: „шундый, шундый" дәп айтадъ. пашша „қана, кәсъи, қайсъ быры мазаль экән?" дыйдь. кәсәдьләр. пашша быр кәрьчтән алъб йеб көрәдь, дағын, суръйдъ: „мунъң бырь тәррәк, екынчысы ىахшъ пышкан, учынчысы дым бош, бу нә гәп?" дыйдь. асъын вәэзер айтты: быр қашъқ қанъманаң өссәдьз айтаман" дыйдь. „өттүм" дыйдь пашша. „сәни гүнайын шу воса" дыйдь. вәэзер айтадъ: „бъзэр, — дыйдь, — қызларъңыс, — бойымъз йеттъ, ана шу қовунлардай болдьк. атамъзға өзьмиз айтавүлмиймис, шу соғаттан өзь былб аладъ, дәп шу қовунлардь йүвәргәнләр" дыйдь. пашша ойланып қаладъ, асъц айтадъ: „йуртқа жәр бәрыләр, қызлардың үчсынә:м бирдән көшьккә отъргъзъб қойынлар. йурттың барлығынъ кешьктын тыйннән өтърәвәрьләр. қызларым кымнъ истәсә. шунъ алма мънән урсън, шу адамға бәрәмән" дыйдь пашша. ертәсъ күнъ йуртқа жәр бәрып, адамлардың бәрьнъ кешьктын әлдиннән өтърәвәрдәләр. пашшаның улль қъязъ қошвегынъ увлынъ алма мънән урадъ. „улль қъязъ қошвегынъ увлына бардъ" дәдьләр, „халап барған адамъ шу волдъ" дәдьләр. ортанчъ қъязъ төрәнъ увлынъ алма мънән урдъ, шундыйтп, адам өтърмагә қарадълар. беш күн, өтърдъләр, оң гүн өтърдъләр, пашшаның къччы қъязъ ҳешкымнъ урмадъ. пашша сурадъ „хель ҳешкымнъ урмадъма?" дәдь, йурттың адамларынъң бәрь өттүмә? дәдь. шунда пашшага қовун әлкәгән кәнъз айтты: „быр маманъкын-дә тахиа қарын къиңб йүргән кәлдәм¹ башка ҳәммә өттъ" дыйдь. „шунъа:м өтърьләр, шуам қалмасън" дыйдь пашша. асъц кәлдь тақърдатъб апкәләдьләр. йа-цағы баланъ өтърдъләр. кәл кешьктың тыйннән өтб барай-атърғанда охшатп қәлдьң башына урдъ алма мънән пашшанъ къччы қъязъ, муда төрәнъң увлъ мънән қүшвегынъ увлъ намыс өттъ. шундыйн адамға:м барамълар, дәп. къччы қъязънъя ишънә пашшанъ қа:ръ кәльп, буйрък бәрдь: „улль қъязъмнъ алгын көшьккә аппаръцлар, ортанчъ қъязъмнъ күмүш көшьккә аппаръцлар, къччысынъ әсә атхана алдъндағы өжрәгә койыллар" дәп буйрък бәрдь пашша, ҳәр қайсънъ авхалъна қарап қойдъда ахър. асъц улль той тамаша әттп, пашша үч қъязънъ күйәвгә узатдъ..."

(Богот район, Найман қишлоғи, „Правда" колхози).

¹ Калдан башка.

МАҚОЛЛАР

1. бала йъғълъб-йъғълъб қала воладъ.
2. би:дәвләттэ түйәнъц устьндә и:т қавылтъ.
3. сүрсәң, күс сур, сүрмәсәң, йүс сүр.
4. мастава — кәсәлгә бәрдь дава.
5. ачувъц кесә, мурнъңъ тышлә.
6. қарға қарғанъц көзинь чоқъмас.
7. оғлъц йамам боса, өзъянән кер.
8. йамаллъкътэ йадъна ал, йахшълък кесә — баҳтъц.
9. баш қаттъмъ, таш.
10. мыйман кырәдь ешкәтән, ръсқъ кырәдь тешкәтән.
11. мыйман үйдьц көркъ.
12. кегән дәвләт, кеткәп мыйнат.
13. йахшъдан шарапат, йаманнан кәсапат.
14. тъкәнның зә:рь йаман, текынхордъц қа:рь йаман.
15. қылдърдъ бош туссаң, қолъндъ кесәдь.
16. су: кермәй етьк чечмә.
17. ҳәр кым өз кемәчънә қарап күл тартадъ.
18. өз үйм, өлән түшәгъм.
19. кеп ойла, ас сейла.
20. бөрь бөрьнъ йармас.
21. малға қарасаң, мал воладъ, қарамасан, шал воладъ.
22. меммән деганъц маңлайъ қара.
23. буръчъя кеп боса, бъламъққа са.
24. өльмнән башқастыңъ ертәсъ йахшъ.
25. мыйнат, мийнаттың тъбы рахат.
26. мыйнат етсәң ерьмәй, тойар қарынъ тъләммәй.
27. и:т баласт төрга озар, чъчкам баласъ иң қазар.
28. иш көрсәткән эйбәмәс, аш көрсәткән эйп.
29. алдыңнан аққан сувдъц қадръ йок.
30. қачып кессәң, қачып кет.
31. ҳәр кым өзинә келәр гәпть былсә йахшъ.
32. тузъңдъ төкмә, шамалға сөкмә.
33. танъған йерда бай сыйлыйдъ, танъмаған йерда тон стый-ләйдъ.
34. айагы къичъ сүйгәнънъ кыйәдь, айагы уллъ сыйғанънъ кыйәдь.
35. көрәбълмәгәнъц көзъ чъксын, көтәрәбълмәгәнъц — бель.
36. худа урғандъ пайғамбар ҳассасъ мынән туртъптъ.
37. тапқанъцдъ и:т йесън, арқа мойнъцдъ би:т йесън.

38. сабърлъ қул сабър етьп шат болар, сабърсъс кул ахърънда мат болар.
39. келәвур жанъынан, жанъм айтаман, сән бълсән, мән райымнан қайтаман.
40. дос сөзьн ташама, ташаб башъң қашъма.
41. отқа тыйсән, от өчәр, қоңшъға тыйсән — қоңшъ кечәр.
42. ер йыгъттың уйалғанъ — елгәнъ.
43. көрьммәс бәла айақ астънда.
44. быр күн уръшқаның қырқ күн ръскъ кәмър.
45. сыпайъ тоңмас — қалтърап, ийәкләрь шалтърап.
46. тамақттың мазась туз мънән, адамдын мазась сөз мънән.
47. хатън ердъц беръгъ, хатън үйдън көръгъ.
48. ел авзъ дәрйа, аққынъна түштън — кеттъц.
49. байдъц малън кетәрмә, айағъя тайъп кетәрмә, айағъц тайъп кеткәндә, йерың, сувън йетармә.
50. баҳълдъц бағъ көгәрмәс, көгәрсәдә ми:вә бермәс.

(Гурлан район маркази).

ЎҒУЗ ЛАҲЖАСИ

УРГАНЧ - ХИВА ШЕВАСИ

ГҮРРЫН

МЭН ОН СӘККҮЗ ЙА:ШҮМДА ҚОЙ БАҚАР ЭДЬМ. АТАМ ҚАССАВЧЬЛЫҚ ЭТАР ЭДИ. МЭН ҚОЙ БАҚМАҚА БЫР ГЕТКӨННЕН ОН-ОМБЕШ ТҮНДЕ БЫР ГАЛЭРЭДЬМ. БЫР ГҮН ГЭСЭМ, БЫЗЛАНЬ ЕЛАТНЬ АҚСАҚ-ҚАЛХНЬ ЙЫПАКХНЬ ОҒЫЛЛАГТЪЛА. БУ АҚСАҚҚАЛХНЬ МАТМЬРАТ АҚСАҚЦАЛ ДЭРЭДЬЛЭ. БУ АДАМ ЖАММАПЧЬЛҮК¹ ЭТАРЭДЬ. БУ ОҒЫЛЛАЦИАН ИҮЛЭКНЬ МЭНЬ БОЙНЬМА ТАШАДЬЛА. ҚОЙ БАҚЫШТАН ГЭЛ-ЙЭНЭДЬМ. БУ ЙЫПЭК МЭН ГЭМЭСТЭН ҮЧ ГҮМ БУРЬН ОҒЫЛЛАЦИАН; „БЫР ГҮНЬ ГЕШЛЬКЭ ГАЛЬП, ОҒЫЛЛАБ ГЕТТЬ“ ДЭП ТӨ:МЭТ ТАШАДЬЛА. МЭНЬ АТАМ ВУЛА ВЫЛАН УРЬШТЪ, БОЛМАДЬ. СОН ЙА:НҚЫ АҚСАҚЦАЛ ЙАНЬНА БЫР ТОДА БАЙЛАНЬ АЛҮП, ХАНА АРЗ ЭТГЭМЭКЕ БАРЬЛТЪЛА. ХАН МЭНЬ ЧАҚЫРТҮРДЬ. МЭНЬ ИККЬ ПАШШАП² АЛЬБ ГЕТТЬ. МЭННЭН, „ЙЫПАКХНЬ ҚАЧАН АЛДЫН, НЕШЭТБ АЛДЫН“ ДЭП СОРАДЬЛА. МЭН ҲЭММЭ ВАҚЫЙАНЬ СӨЛЛЭБ БЭРДЬМ. ҚАЧАН ҚОЙ БАҚЫШТАН ГЭЛИЙНХМНЬ, БУ ГАГЛЭДЭН ХАВАРТЫМ ЙОҚЛҮҚЫНЬ АЙТТЫМ. ХАН МАНА ЙИ:РМЭ ТАЗИЙ УРЬШИЙ БУЙҮРДЬ. МЭНЬ УРҮП ЗҮНДАНА ТАШАДЬЛА. ҮЧ ГҮННЭН СОЦ МЭНЬ ҚА:ЗҮГА ҚОШТЫЛА. ҚА:ЗҮГА МАТМЬРАТ АҚСАҚҚАЛЛАМ БАРДЬ. ҚА:ЗҮГ БЫЗЛЭДЭН ВАҚЫЙАНЬ СОРАДЬ. МЭН ҲЭММЭСЧНЬ АЙТЬБ БОЛГАННАН СОЦ; „ШУ АЙТ-ҚАЛЛАРЫН РАС ВОСА, АНТ ИШ“ ДЭДЬ. МЭН АНТ ИШТЫМ. ВУАМ ҲЭММЭ ГЭПЛЭНЬ СӨЛЛЭД; „ШУ БАЛА ЙЫПАКХНЬ ОҒЫЛЛАДЬ“ ДЭДЬ. ҚА:ЗҮГ ВУНЬ СЕЗЬНЬ ҚУВАТЛАДЬ. МАНА ҚАРАП ҚА:ЗҮГ; „ЙЫПАКХНЬ НЕ:РА ГҮЗЛЭДҮҮ, АЛГАНДА ЙА:НЫЦДА БЫРЭВ БА:МЭДЬ?“ ДЭП СОРАДЬ. МЭН АЙТТЫМ, „ИБИ, — ДЭДЬМ, — МЭН ЙЫПАКХНЬ ОҒЫЛЛАМАДЬМ, — ДЭДЬМ, — МЭНЬ ҮЗҮМ ҲЭР ВАҚЫТТАН ЕЙ ЙА:НА БЫР ГАЛЬБ ГЕТЭМЭН³, МЭН ГЭСЭМ, ЙЫПАКХНЬ ОҒЫЛЛАЦИАНЬНА ҮЧ ГҮН БОГАН ЭКЭН, ЖЕНЭ МЭН ВУНЬ КҮМ БЫЛАН ОҒЫЛЛАЛЫМАН?“ ДЭДЬМ. ҚА:ЗҮГ МЭНЬ ГЭПЬМЭ ҚУЛАҚ САЛМАДА:М, МАНА „ҚЫРҚ ТҮЛЛА ТЕЛЛЬСЭН“ ДЭП ҲӨКҮМ ЧЪҚАРДЬ. ШҮНДЭТҮП, АТАМ БАР ДУНИЯСЧНЬ САТЫП, ЭОРДАН ҚЫРҚ ТҮЛЛА ТЕЛӨП, МЭНЬ ҚУТ҆ҚАРЬБ АЛВЭДЬ.

(Хива шахари)

¹ жаммапчъ — түкүвчилик устахонасчининг хўжайшини.

² пашшап — ширшаб.

³ гэльб гетамиэн биримасида биринчи сўз охиридаги б ва иккинчи сўз бошишаги г узаро таъсирга учраб, иккисида ҳам жаранг заифлашади.

әртәк

бър вар әкән, бър йоқ әкән, бър түлкъ вълән бедәнә вар әкән. иккъсъ дос воғанәкәллә. бър гүн түлкъ бедәнәйә: „сәм мәнъ бър дойдър“ дәпть. бедәнә „йахшъ“ дәпть. иккъсъ йола чушыптылә. вула гетиатърсала, йолда бър тода хатълла достърхан күтәрьб бариятъранәкән. бедәнә вуланъ өңциңә чушып, аста:н йұрыйвәрьпть. хатълла достърхалланъ йерда қойъп, бедәнәнъ қовалаб гетәвәрьптылә. түлкъ достърхандай оқатланъ ҳәз этип йепть. бедәнә хатълланъ алдап, учъб гетьпть. осың, қайтъб гәльп түлкъйә: „инә, жора, мән сәнъ дойдърдъмъ?“ дәпть. „жава“ дәпть түлкъ. бър гүн түлкъ бедәнәйә „сәм мәнъ дойдърдын, индь мәнъ бър қорқыз“ дәпть. „йахшъ“ дәпть бедәнә. „қорқызғанда:м сәнъ йеглатаман“ дәпть. осың бедәнә түлкъны бър ба:ға аппарыпть. түлкъны тоқытқадан¹ гърийзьп, үзь тоқытқанъ дъқып, сон „бағва:н!“ дәп қышқырьпть. бағван гәльп, түлкъни ура гетьпть. түлкъ зордан қутълъп қачыпть. шуннан ба:на түлкъ бедәнәнъ йаман гөрьб, жорачълықдан чъкыпть.

(Хива район, Ўзбекистон қишлоқ совети, Ленин номли колхоз).

әртәк

бър варәкән, бър йоғәкән, қади:м замаллада хыйвада бър хан өткәнәкән. ву хан шават йапъинан хыйванъ қумъиан-дон² йап қаздърадовум боран³. ҳәммә адамланъ шу йапъ қазувъна қо:ған. хан пашшапларьна⁴: „кым и:штән бър да-қыйқа ге:чә қаса, қырқ та:зий, ур, иккъ-уш дақыйқа ге:чә қаса, ас!“ дәп буйырган. шу қазуда бър йыйт и:шләрәкән. бър гүн шу йыйт и:штән ҳаръб гельшынде йахшъ гөрийән қы:зынъ өйинде қалъпть. ертәнци гүнъ турса, и:ш вахтъ өтеб гетьпть. йанқы йыйт қы:за „мәнъ индь да:ра асадъла“ дәп хана волъп, чъкыб геччәк воладъ, қы:з вунъ и:зыннән үйирип, йолдан қайтарадъ да:н, айтадъ: „мән сәпъ өльмнән апқаламан, дыйдъ. қы:з ахтъханасына⁵ гърып ақ атнъ алъп чъкыпть. осың, вунъ бър йа:нънъ қараға, бър йа:нънъ қы-

¹ тоқытқа — сув кирадиган омбор.

² қумъиадон — қумигача.

³ қаздърадовум боран — қаздирадиган бүлған.

⁴ пашшап — миришап.

⁵ ахтъхана — отхона

зъла бойъйдъ. үэз әркәк гыймьын гыйп, қылъчи астьп, атнъ мънын, қазу:чъла йа:нъна гетәдь. йапнъ быр йә:нънан ат чаптъръп, қазу:чъчала қарап: „хан бүтън мпрапларыңызнь, пашшапланъ олдъръплә, дәп буйърдъ“ дәп қышқыръп өтәдъ. соц йапнъ ба:нънанам ат чаптъръп: „хан мирапларыңызп, пашшапланъ өлдърънлә, дәп буйърдъ“ дәп қышқыръб өтәдъ. жанънан дойған қазу:чъла дәррөв мирапларънъ, пашшапланъ уртп кепнъ өлдърәдълә, азғанаст қачъп қутъладъ.

хан бу хаварнъ ештып, дъм қа:ръ гәльп, қазу:чъланъ әлдънә үэз варъп: „кым бу гәпнъ айттъ?“ дәп соръйдъ. қазу:чъланъ йарпъсъ:— „кара атлъ йыйт айттъ“ дәсә, йарпъсъ: „қызыл атлъ йыйт айттъ“ дыйдъ. хан кым айтқаннъ та-павұлмыйн, муннънъ чышләб гетәвәрәдь шұндәтъп, йанқы қы:з үэ йийтънъ өльмиән сахлап қаладъ.

(Хива шаҳари).

әртәк

быр варәкән, быр йоғәкән, қади:м заманда быр пашша варәкән. ху пашша йуртъндәй қарръланъ дағдан ашъръп ташарәкән. быр гүнъ быр йийт атасънъ дағдан ашъръп ташамақа күтәрьб барайатърганәкән. атасъ баласъна „балам, мәнъ өйдә ги:зләп қойәвәр¹“ дәпть. оғлъ: „йахшъ, ата“ дәп өйнә аппаръп қойыпть. быр гүнъ пашша, дәриада ге:хәр ба:, дәп ештып, әскәрләрънъ топлап, дәрия бойъна варъпть. дәриәдан ге:хәрнъ хунъ адамларь алавұлмәпть, әскәрләрънъ көпсіс өльпть. бу гәпнъ йанқы ги:зләнъп йатқан чал ештыптығын баласъна айтпть: „дәриянъ бо-йънда ағач ва:мъ?“ дәпть. „хава, дәриянъ бойънда бърийнә чънар ағачъ ва:“ дәпть баласъ. „әләсә², шу чънарнъ үстинъ қараңла“ дәпть қарръ. қарасала, чънарнъ үстинде быр чай-нъ³ и:нъ варәкән. шу чайнъ и:нъндә ге:хәр вар әкән. шу ге:хәрнъ ше:ләсі сува чүшьб дурғанәкән, пашша вунъ су:нъ теййнде дәп қыдърган әкән. қаррънъ оғлъ йанқы чънар-нъ үстиндеи чайнъ и:нънъ қараса, ге:хәр варәкән. йийт ге:хәлләнъ аппаръп пашшага бәрпть. пашша сораптъ: „бу ге:хәлләнъ не:дән алдың?“ дәп. йийт айтпть: „шүннъйн, шүннъйн“ дәпть, „атам айттъ, мән индь пашшанъ буйръқы вылән дағдан ашъръп ташъйдъла, өмрүм ахыръна йеттъ, сән чайнъ и:нъндәй ге:хәлләнъ алъп, пашшага аппар, дәп

¹ гизләп қойәпэр — яшириб қүяннер.

² әләсә — бўлмаса, ундей бўлса.

³ чай — калхат.

айттъ“ дэпть. осыц паша ойлаптъ дағы, йыйткэ көп дүн-
я бэрпть, дағы сөд қаррълань өлдөрмийдоғын болъптъ.
(Хива район, „Коммуна“ қишлоғи)

әртәк

бър варәкән, бър йоғәкән, қади:м замаллада ши:рын
дейэн бър хошрой қы:з варәкән. вунъ асмандаёт з:й ештьп,
ши:рынның йа:нъна гэльпть. осыц: „сән мәннән хошроймъ-
сан? дэпть. ши:рим бълән урьшьпть. осыц иккъсь уллъ бър-
мейда:на чъкытъла, уллъ бър тәра:зъ куръп, осыц тәра:эъ-
нъ бър йа:нъна езъ отъръпть, бър йа:нъна ши:римни от-
ъстъръпть. ҳула ҳөсүнләръның өлчйжәк волъптула, шунда
ши:рын ағыр гэльпть. а:йнъ отърган тәрәптий үдъл¹ гэльп-
ть. осыц а:й уйалъб иззә волъп, асмана учъб гэтпть, осын
асманнан чүшмәпть. шу қалъшыда қалавәрьпть а:й.

(Хива район, Гулистан қишлоқ
совети, „Инқилоб“ колхози).

МАҚОЛЛАР

1. та:з даранънча ба:зар кутардъ.
2. вахыттан утқан бахыттан утқан.
3. элън йағъл воса, башшына сүрт.
4. и:нъна сығма:н съчан қуйръқына сүпса бағлаптъ.
5. нә:лчәнъ ба:шында доғръ әк, уллъ воғаннан доғръ
волмас.
6. әввәлкынъ мазасынъ соцқы бәрәр жәза:сънъ.
7. палав ашланъ а:шъ, палав ба: йердә мулла имам
ла:шъ.
8. де:шь бүтън, и:чъ тутьн.
9. қыш гыйминың йазда ал.
10. қызыл йыйтн қы:з съцльсъ волмасын.
11. қапъчынъ қанинъ доқ, не:рә варса йузъ йоқ.
12. ата қарғышъ оқ, энә қарғышъ йоқ.
13. ҳа:р-на-мъс атакнан гү:чль.
14. үзинъкына дойма:н, кышинъкынъ қойма:н
15. иккъ қарға, урьштъ, о-чыға йөн² қүштъ.
16. йатъб йейәнә да:ғам чъдамъйдъ.

¹ йүнъл — енгиз.

² йөн — жүн.

17. иккъ дос тапъшар, йа:та бэла йапъшар.
 18. алтавъ ала воса, ағзъндақыны алдърар.
 19. шеръкләшьб и:шләйәннү йүрәкъ шердыйм боладъ.
 20. а:йнъ этәк вилән өртъб болмъйдъ.
 21. дос ажътъп сөлләр, душман — гүлдъръп.
 22. чыйткәлә екын йер, әкмийн-дькмыйн текын йер.
 23. сыйла:ннъ съғыр вымас, сыйпала:ннъ эшәк.
 24. қарръ гасә а:ш үстинә, йаш гасә и:ш эстънә.
 25. айтълған йерә бар, отърма, айтълма:н йерә барма,
 герымма.
 26. элдинә қойғаннъ йәмәк — ҳейванинъ и:шы.
 27. адашқаннъ ейбъ йоқ, қайтъб йолънъ тапса.
 28. бөрънъ йесә:м ағзъ қан, йемәсә:м ағзъ қан.
 29. душмана амам бәрмә, душмана бойън еймә.
 30. и:шләсәц, чи:шләрсән и:шләмәсәц, кышнәрсән.
 31. сөс калтәдә, у:н халтада.
 32. қар йағдъ дәп сөвүммә, айазларъ воладъ. хожа гәл-
 дъ дәп сөвүммә, нъйазларъ воладъ.
 33. гөрдикъынъ өрт, гөрмәдикъынъ сөлләмә.
 34. палчынъ палъннан үзүңнү хам хыйалын йашшъ.
 35. бай гыйсә, қутлъ восън, кәммә:л гыйсә, не:дан ал-
 дыц.
 36. ҳөсън тойда гәрәк, мә-ббәт гүндә.
 37. болар оғлан доққызында баш олар, болмас оғлан
 қырқында:м йаш олар.
 38. қы:зънъ урман:н ди:зънъ урълтъ.
 39. геччынъ тайақ йейәсь гәсә, чо:пана су:кәнәр.
 40. де:валнъ ағған йа:нъна итәлә.¹
 41. сөс сөңәктән өтәдъ, тайақ — еттәя.
 42. дыйәнъ уллъесь көпърнү үстиндә тайақ йыйдъ.
 43. ме:мана аш қой, иккъ қольнъ бош қой.
 44. жүжәнъ гүзәкдә санъйдъла.
 45. қоншың ке:р воса, гөззәянъ қыйа тут.
 46. йеддь өлчәб бир кәс.
 47. қашықлаб йәннәғанъмнъ² су:сақлаб³ декәсән.
 48. ешъкән гәлъп, өй мәнъкъ, әдәннән⁴ гәлъптер мәнъкъ.
 49. ойламъйн сөлләйән — ағръмъйн өләдь.
 50. ҳәр кәлләдә бир хыйал, кәл кәлләдә мың хыйал.
 51. маңлайыца урадогын да:шам үзүңәм босън.

¹ итәлә — итар.² йәннәғанъмнъ — түплаганиши.³ су:сақлаб — чүмичлаб.⁴ әдән — пойгоҳ.

52. гөрдүксьзә гүн доғса, гүннээ гүн чъра йақар.
 53. дыйәйә „хайт“ дейәнәм мәдәт.
 54. та:за байдан қарз әтмә, қарз әтсәңәм харж әтме.
 55. ыхлас вълән йегласац, соқыр гөздән йаш чъқар.
 56. йүрйән дерйа, отърган борйа.
 57. йахшъдан а:д, йаманнан да:д.
 58. елиән иланнъ қуиръқынъ басма.
 59. а:шың қаса — дө:ләт, и:шың қаса — ме:нәт.
 60. энәль йетым — гүл йетым, аталь йетым — дул йетым.
 61. кулақың ағръса алтынъ ѿсърга нә:гәрәк.
 62. иланнъ зә:ръннән, съпа:йынъ қа:ръннан қорк.
 63. әр башъна и:ш чүссә, әдьк вълән су: гәчәр, ат башъна и:ш чүссә, су:лык вълән су: ичәр.
 64. е:шаниң қаннъ бешдъ, бърь ҳәми:шә бошдъ.
 65. йыйыт йыйытны қеэгъесь.
 66. вә:дәйә вала — мәрдни и:шь, вә:дәесе — сүбүтсъ кышъ.
 67. а:дам болмақ а:сан да:н адамъй волмақ қыйн.
 68. уллъынък йа:ныцнан, къччыкънъ жа:нықлан.
 69. и:чым гетть — гүчым гетТЬ.
 70. қазу: қазған — худа йазған.

ҚОШЫГ

ешъкынъ элдъ наймандъ, йа:ръм,
 найманынъ сулларъ лайландъ, йа:ръм.
 индъ мәннән үмидынъ үзөвәр,
 пәси:пәм башқага айландъ, йа:ръм.

ешъкынъ элдъ чыйәль¹ бәфла (р)
 эльянән йа:р гесса, ҳәр къмәм йеглар.
 Йүрәкъмә салдың чыккысъ дафла (р),
 мән үегламъи, кым йегләстүн, чықалла².

дөрйәға ташадын быр қайъкымнъ,
 әввәлден бълмәдым ладаллъкынъ.
 әввәлден бълйәндә ладаллъкынъ
 мәнәм тапар әдым үз лайъкымнъ.

йоръижанпап³ етә-етә иол эттъм,
 быр еткәнде шайъ ромал йоқәгтъм.
 шайъ ромалъмит гүллэрь ала,
 мәпш быр ағам ба; цапчъ бала.

¹ чыйәль бафла — олчали бөгләр.

² чықалла — дугоналар.

³ йоръижка — ийүнгінчқа.

ешъкынны элдь айламма салма¹
бар, гетәвәр, үз бүләнәңдән қалма,
айтамъшила иккимизнэ ашыг дәп,
алдан сорасала, бойнына алма.

бър көлчә² гүл эктүм әрмәкләр үчүн.
изънди салланың йүрмәкләр үчүн.
сәнү рәссымнын алъп қойыпман,
истәйән вактъмда гермәкләр үчүн.

айәкымда қара кевуш қадагль
деймә, бала, мәм бөрөвә адағль³
ахшам баръин дәсәм, айлар каранны,
гүниэ баръин дәсәм, и:зым сорагль.

чархым қургай айланадъ бат вилән,
йазрым қурғай, ашна нолдъ һа:т былән.
ашна воса, боланәрсын һа:т быләп,
гәрәк воса, чақырамъс хат былән.

үчәкә чыкма, дәп нычә айтаман,
айәкымынъ чат⁴ йарап дәп қорқаман.
айтавәрсәм йалғанчынъ ҳәэз көп⁵
а:хырында жәза:съиннан қорқаман.

алтын йүзък бармақымнъ бурадъ,
мән ғеръп, челә⁶ чықыб дурадъ.
салам бәрсәм, саламъмнъ аладъ,
сәнъицыйн доддъга⁷ кейнъм барадъ.

қастынънъ кым бөчүпть да:р этъп,
а:га бала сөлләшмийди қа:р этъп,
сөлләшмәсе, сөлләшмәсын қа:р этъп,
мән гетәмән қадамъма за:р этъп.

азам билән чыхтым и:дә хатара,
авазъмнъ қошъб айттъм ду:тара,
а:дышнан айнальйн, қара гез бала,
папақмнъ ейр қойнъ бър қара.

(Хива шаҳари)

Йар-йар

еввәл башлап худа:нъ йа:д этель, йа:р-йар,
нейғамбәрләр реувун ша:д этель, йа:р-йар.

¹ салма — арик.

² көлчә — тахта, поz (ер парчаси).

³ адағль — аталган, боши бөгләнгән (киз).

⁴ чат — шох (үтиң).

⁵ ҳәэз көп — кайф- сафоси күп.

⁶ чела — марза.

⁷ доддъ — чаланн.

төрдэ дурган жүп сандық рай вэрэдь, йа:р-йа:р,
иккъ қуда дэн дурьп той вэрэдь, йа:р-йа:р.

кешэйэлэ тейышэн тавах алыц, йа:р-йа:р,
гэлийн быко дэльнэн жунап алын, йа:р-йа:р.

кешэйэнэ теййндэ үткынэ қыс, йа:р-йа:р,
гүл - гул вольб ачълпть кыкынэ қыс йа:р-йа:р.

тэктэдэйй кайчын чан басыпгь, йа:р-йа:р,
чыкадогын бүкэнн гам басыпгь, йа:р-йа:р.

йефлама, қыз, йефлама, той сэнкь, йа:р-йа:р,
жүп пэтыкли¹ ка:шана ой сэнкь, йа:р-йа:р.

йусып билэн зълайха йа:р эдьлэ, йа:р-йа:р,
бэр - барьи гемэкэ за:р эдьлэ, йа:р-йа:р.

хай - хай өләп, жан өлән, ҳайламамьш, йа:р-йа:р,
қы:зинь алъб йенес шайламамьш, йа:р-йа:р.

кешэйэнэн сачаңы сачъламьш, йа:р-йа:р,
и:чынде бэр дастэ гүл ачъламьш, йа:р-йа:р.

төрдэ дурган га:лънъ² бир қатъсан, йа:р-йа:р.
атаң вълэн өнэци: со:ратъсан, йа:р-йа:р.

(Хива шаҳарн).

ЭРТЕК

бэр варэкэн, бэр йогэкэн, бэр пашшанъ айзада дейэн
қы:зъ варэкэн, бэр гүнъ айзада атасъ вълэн шэтрэнч ой-
нъйдъ, атасънъ утадъ. атасъна иззэ вэрьп: „өйнъ ой етэда-
ғанэм хатън, ойнъ йоқ этэдағанэм хатън“ дыйдь. вуннан соң
атасъ „йенэ ойнъймъз“ дыйдь. йенэ:м ойнъйдъла. айзада
йенэ ойнап, атасънъ утадъ. учынжъ мэртэ ойнағанда:м шун-
нъйм боладъ. айзада йенэ атасъна иззэ вэрьп: „өйнъ ой
етэдағанэм хатън, ойнъ йоқ этэдағанэм хатън“ дыйдь. ай-
заданъ атасъ уйалъп чықыб гетэдь. пашша қызънъ сезнэ
дъм қа:ръ гэлэдьдағын, сарайъна варъп: „жалладла, барыц,
қы:змнъ өлдърьц“ дыйдь. пашшанъ бир да:на вәзи:ръ вар-
рэкэн, шу вәзи:р „пашшайъм, быйэн бывьп сөлльидь, был-
майэн гүльп сөлльидь, навучун өлдърэмьс, сәвәпънъ айтъя!“
дыйдь. пашша болған гәпни айтадъ. да:на вәзи:ръ вуннъйм

¹ жүп пэтык — васса билан безатилгак шип.

² га:лъ — гилам.

болса, өз қызынынъ өлдөрьб пәтәссыз, өлдөрмыйн быр да:ва:наға бәрәмис, жәзесънъ тартъб йүрйівәрсын¹ дыйдь.

шуннан соң қызынъ чөллькә чықарадыла. чөлдә мәткерем дейән быр кәмма:л йандақ чапъб йүрйінәкән. вәзи:р мәткеремнъ қычқырадъ, мәткерем вәзи:рны йаңына геләдь. соң: „саңа иншу қызынъ бәрәмән, аласаммъ?“ дыйдь. мәткерем: „йо:қ, маңа хатън гәрәкмыйдь!“ дәп қалтърыйдъ. вәзи:р: „алмасаң, сәнъ өлдөрәмән!“ дыйдь. шуннан соң мәткерем „йахшъ, аламан“ дыйдь. вәзи:ллә қызынъ мәткеремнъ ейинә ташап, соң қайттып гетәдьлә. айзада тайха² тъкышдә³ дүниә:да барьынжы әкән. айзада тайха тъкәдь, мәткерем ба:зара аппаръп сатын геләдь. шүннынъ этъп, иккىсь ге:жәнъ ге:жә дәмйин, гүннэнь гүннэз дәмйин, и:шләп, йахшъ волъб гетәдьлә, өйлә сольб аладыла.

быр гүнъ айзада атасынъ чақыръб уллъ этъяпат вәрәдь. этъяпатта шәтәрәнч ойнъидъла. паشا ҳәммәнъ утадъ. соң айзада әрлын гыймымын гыйып, паشا вълән шәтәрәпч ойнъидъ. атасынъ утадъ. соң иззә вәрәдь: „өйнъ өй әтәдағанам хатън, өйнъ йо:қ әтәдағанам хатън“ дыйдь. соң айзада ба:шындағы чөгъермәнъ⁴ чықарадъ. паشا қараса, өзинъ қызынъ. соң паشا уллъ той әтәдъ. пашишалъқынъ қызына вәрәдь, мърат - махсатларъна йетәдьлә.

(Урганч район, Чакка шоликор қишлоқ совети, Сталин номли колхоз).

әртәк

быр варәкән, быр йоқәкән, быр өзвәк варәкән. ву де:хан-чълық әтъб гүн төрәдәкән, гүлләдән быр гүн өзвәк гәшър⁵ әкъб йүргәндә, ше:тан гәйән. „гешърынә мәнә:м шерък әт“ дейән. өзвәк „йахшъ“ дейән. гәшър пышкән, қопаржақта ше:тан гәйән. „мәнъ гәшър паймынъ⁶ бәр“ дейән. өзвәк: „устынъ аласаммъ, тейнъ аласаммъ“ дәп сораган. ше:тан, „устынъ аламан“ дейән, шүндәтъп, ше:тан гәшърны йорпа-қынъ⁷ алған, өзвәк гешърны алған, иккъсә:м де:ханчълъқла-рънъ ба:зара аппарғалла. ше:тан сатқан быр тәңәйә, өзвәк

¹ тайха — дүпли.

² тъкышдә сүзидаги дә аффиксининг биринчи товуши сөзиларли дара-жада жарапангилидир.

³ чөгъермә — попок.

⁴ гәшър — савзи.

⁵ пай — җак.

⁶ йорпақ — япроқ.

сатқан йұс тәцдай. ше:тан пәнд йейән. соңқы йыль жүйән¹ әкүптөлә. ше:тан: „бълтър сәм мән чатвәдьи², инди бу йыл чатауулмысән, мән бу йыл тейшіл аламан“ дәпть. өзәк жүйәнны ба:шынъ алъп, хырманәтып, таләкын³ декүпте чың-циркыны⁴ маллара қышқы от этъб, үчәкә басыпты. ше:тана қу:ръ томмъқы⁵ қалыпты. қараса, жүйәнны томмъқы хеш дәрдә ашмъйдъ (хеч дардга даво бўлмайди), осын ше:тан өзәк вилән жәнжәл этъпты, иккисе уръшъб гетъптылә. уръшадагам болыптыла. өзәк айтъпты: „уйалмъян еләгүнә тамаша вәръб йўрмәйэль дағын ейдә уръша қайалъ“ дәпть. осың бир узи:н хаданъ эпкәлп ше:тана вәръпты. өзъ бир кәлтә дәстәк алъпты. ше:тан гәрельб ураман дейәндә, хада пәткә⁶ дейъпты. өзәк уравәрпты. хада пәткә ильшиб, ше:тан уравәрмәпты. осың ше:тан: „индь дешанда“ уръша-мъс, индь кәлтә дәстәкни мана вәр“ дәпть. дешана чықып-тыла. өзәк алъс дуръп, ше:тани йа:нъна гетърмыйн ура-вәрпты. „мән индь уръшъмман“ дәпть. „индь қошығ айтъ-шаль, айтъп болынчан эдсесинә мынъб отъргайлъ“ дәпть. әзвәл ше:тан өзәкни мынъпты. бир заманда қошығы қута-ръпты. осын чүшпты. өзәк мынъпты. „татълъйлъ, татъ-лъйлъ“ дәп қошығ айтаварпты. ше:тан „чүш“ дәсә, „қо-шығ қутармадъ, нычк чүшәмән?“ дәпть. шүннәтъп, өзәк ше:тани үч гүн мъкнәнәкән.

(Урганч район, Коровул қишлоғи).

Гүррън

қадымғы адамланъ айтъшъна қараганда, қыпчақлъ байлар-дан биринъ ешықында әнжымән дейән бир кәл и:шльйдәкән. йанқы кәл байнъ падасъы бақадәкән, чықырънъ⁷ қошадә-кән, ҳәмдәсә йелләрънъ суварадәкән.

бир гүн йурта йав ғольпты. әнжымон кәл шунда чықыр қошъб отърганәкән. бирдән қараса, чанцъ асмана чықарып гейатърган сансъз йа:ва гөзз чүшпты. шунда әнжыман кәл „йурта малъм этъин“ дәп, чықырдан атнъ бошатъп,

¹ жүйән -- оқ жүхори.

² чатвәдьи — аллаб әдинг.

³ тәләк — омбор.

⁴ чиннърък — поя.

⁵ томмъқ — иллиз, түнка.

⁶ пәткә — шип.

⁷ дешан — ташқары.

⁸ чықыр — чигирик.

мынъпть. баласъна қыстанъб дурған байтал җешнассәйә қа-
рамъян, көлнъ апқачъб гетьпть. ата мьнъб гермәйән көл
иңшатарынъ бымъян, быр сүвүт¹ йапшъпть. шунда тейъ
чүръб дурған сүвүт қопарълъп, гетьпть. онжымән көл атъ
бойындуръқына йапшъп гетәвэрпть. мейданнъ ву башшън-
нан бу башшъна дүзъльб дурған йав муца дъм ҳейран қа-
лъпть.

Йав башлығы ойлаптъ: „бу көл апәтәкән, быр бүтүн ағач-
нъ дамарсамаръ вүлән быр қолында қопаръб гейагър, бязә-
ләнә:м тухмъмъэнъ құрътадъ ву“ дәпть. соң йавнъ әскәл-
ларь и:злорънә қайтъб гетьптълә. шунда халайық көлнъ бу
и:шынә ҳейрац қалъпть. шуннан соң адамла әнжымән көл
дәмъян, батър көл дыйдағам болъптъла. шу вахтан башлап,
бу мейданнъ а:дъна:м батър көлнъ мейданъ дәп айтълада-
ған болъпть. ҳа:зър шу мейданъ айрапарты мейданъ да-
пом айтадъла. (Урганч район Юқорибоғ қишлоқ совети,
Куйбишев номли колхоз).

ЭРТӘК

Жади:м заманда быр кәмма:л кышь варәкән. өйль үйқы-
лъпть. вүннан соң ву кышь та:за жай салъпть. ву өйнү
үчәкъын² йамам быр чүй³ вүлән басърпть. усын вүнъ быр
օғръ гөрдъда:н, „бу кышь байъған охшыйдъ“, дәп оғыл-
лъқә гәләдъ. усын астасына вүнъ үчәкъынә чъқып, өйә оғыл-
лъқа чүшәжәк воладъ. ву кәмма:л ухлаб йатвәдъ, օғръ тап-
пәтъп, ву кышын үстинә үйқылъп чүшәдъ, усын ву кышь
дъм қорқадъ, օғръ қачып гетәдъ. օғръ йүйіръп пашишанъ
әлдьнә варадъ. вүннан пашиша: „найә гәлдүн?“ дәп соръйдъ.
усын օғръ айтадъ „ман бүйин геште бирәвнү өйнә оғыл-
лъқа барведъм, үчәкъын йаман отып басърпть акан, үйқы-
лъп, тас айақым сънажақ эдъ“ дыйдъ. пашиша кәмма:лиң
қычқыртъръп соръйдъ: „инә бу кышь бүйин сәнъ өйнә оғыл-
лъқа вардъмъ?“ дыйдъ. шунда кәмма:л: „ҳава, барвәдъ, ҳә-
лә:м мәнъ үстинә үйқылдъ, йомаса айақы сънарадъ“ дыйдъ.
пашиша дәррев кәмма:лиң асмақа буйърадъ. ву кышь үеғлап,
пашишайтъм, мәнъ нә гүнайъм ба эдъ?“ дыйдъ. „үчакны үстин-
нә йапқан устадан гөрьц“ дыйдъ. усъц устанъ қычқыртъръб,
вүнъ өльмә буйърадъ. уста айтадъ, „шахсър, мәнә нә гү-
найъм ба?“ дыйдъ. „бу чүйнъ доқыған адамнан гөрьн!“ дый-

¹ сүвүт — тол.

² үчәк — том.

³ чүй — чии.

дь. пашша чүй доқығанынъ алдърадъдағынъ, вунъ да:ра асмақа буйърадъ. ву би:ча:ра йеғлап, йалваръб айтадъ: „мән ҳәммә вах йахшы этъб доқырәдым, бу сапар қоншымнъ кәп-тәр учърганъна қарап, се:рәк „доқыпман“ дыйдь. усън кәп-тәр учърган кышынъ алдъръб голодъло. пашша вунъ да:ра асмақа буйърадъ. вуам йеғлаб-йалварадъ: „мәнъ нә гүна:йым ба; пашшайым, бир оғрънъ дәп, мәнъндыйн бир би:ча:ранъ да:ра асмақ нычык воладъ?“ дәпте. пашша айтадъ: „рас айтасан, оғрънъ езъ гүнапъ, вунъ езынь өлдър-мәк гәрәк“ дәб вулаңъ бошатъб йәрәдъ¹, усъц ву оғрънъ аппаръб асадъла. ву оғрънъ бойъ узи:нәкән, айақы йерә дейәдъ. усън жәллатла пашшага: „гәп шүндыйн“ дәп айтадъла. „ву узи:м боса, йолдан бир қолтән тутыцлада:н, асынла, вунъ йыйәрьцлә²“ дыйдь. усъц пашшанъ жәллатларъ йолда у:н гетаръб барайатърган бир калта бъравиъ тутъб гәләдълода:н усън вунъ да:ра асажақ воладъла. қәлтә адам: „мәнъ нәйә да:ра асальла“ дыйдь. „мәм бир камма:л адам, мән йавах³ дағдан о:дън теръб гәльп сатамаи, йавахта бървлань йүккән дашып хаммаллък отомон, бир пассапасса тапъп, ба-ла-чагамнъ бақаман“ дыйдь. усъц пашша: „сан ахмақ, сөнгүна:йыц ба:мъ, йоқмъ, йәнъ нә и:шым ба:, бир кышынъ да:ра асъш гәрәк, оғрънъ да:да астъралъ дасек, айақы йерә дейдь, сон асмақа дым қайым⁴ әкәнсән“ дыйдь. шунда қәлтә кыш айтадъ: „таксър, әйәр оғръ узи:м боса, айақынъ теййнъ қәздөрсаныз, волмасмодъ“ дыйдь. „гүна:лъ узи:нәкән дәп гүна:съэнъ өлдърсөнъз воламъ?“ дыйдь. вунъ пашша ыштыб, ойланъб дуръп: „растан, бу доғръ айтадъ, бунъ бошатыңла, оғрънъ айақынъ теййнъ қазыңла“ дыйдь. жәллатла оғрънъ да:ра асъп, айақынъ теййнъ ойадъла. шунда оғръ: „те:з-те:з ойыңла“ дыйдь. „вахт етмәсън, мәнъ те:зрақ өлдърьнлә“ дыйдь. пашша: нәйә сон мунча қыстанасан?⁵ дыйдь. шунда оғръ: „таксър, җа:зър жәннәтнъ пашшасъ өләдь, мәнъ те:з өлдърьнлә, баръп, жәннәтә пашша волъин“ дыйдь. оғрънъ бу гәп пашшага йақып қаладъ да:н: „вунъ өлдърмәнлә, езъм жәннәтнъ пашшасъ волъин“ дыйдь. усън ву оғрънъ бошатъб йәрәдълада:н оннъна пашшанъ езынъ асадъла.

(Урганч шаҳари).

¹ бошатъб йәрәдъ — бүшатиб юборади.

² йыйәрьцлә — юборинглар.

³ йавах — гоҳ вақт.

⁴ қайым — бол.

⁵ қыстанасан — шошиласан.

әртәк

бър ба: әкән, бър йоқәкән, бурън вахта бър пашша ба:әкән. ву пашшанъ бър оғль ба:әкон, а:дынъ қаратай дәрәкөлә. оғль авнъ йаҳшъ гөрәдәкән. гүллодон бър гүн пашшанъ оғль доңыз авнъна чъқыпты, шу чъқып гетгәнныңөн қайтъб гәлмәпты.

пашша оғльнъ қыдъстърьпты. вунъ ҳеш йердан тапавәр-мәптылә. пашша дым хана волъп, қысънъпты, вәзи:рынъ әл-дънә чақыръп: „оғльмнъ қыдъръб гәльцә, кым йаман хавар әпкасә, ағзъна қурвашън қуяман“ дәпты. вәзи:ллә қыдъръш тогайа варсала, бала бър сәвүтнъ теййндә қаннъ йарълған, ельб йатъпты. бунъ қаннънъ авда йавайъ доңыз йарғанәкән. шуннан соң вәзи:ллә пашшанъ әлдънә бармақа қорқыптыла. вәзи:лләдән бърь айтадъ шунда: „бәләнт дағнъ и:чынә бър ақыллъ а:дам ба: шуннан сорагаль“ дәпты. вәзи:ллә ақыллъ а:дамнъ әлдънә варадъла да:и болған гәпләнъ бър-бър айтадъла. усън вәзи:ллә ақыллъ а:дамнъ алъп, пашшанъ әлдънә гәләдъла. вәзи:лләдән: „нә хавар әпкәлдәңдә?“ дәп сорыйдъ пашша. ҳоммә жым дурадъ, жувап бәрмәкә қорқадъла ахыр. шунда ақыллъ кышь қолъна ду:тарънъ алъп, чыртәвәрәдъ, чыртәвәрәдъ, ағыр, мүгль чыртәдъ, җәм-менъ йүрәк өзъльб йеғльидъ. пашша дәррев оғльнъ елиә-ниң бълодъ. шуннан соң пашша: „бу а:дамнъ ағзъна қурвашън қуяныла“ дәп буійрадъ. ақыллъ кышь: „йоқ, мән саца йаман хавар айтқанъм йоқ, сән мәнъ өлдърәвәрмьисән, мәнъ ағзъ-ма қурвашън қуязвәрмьисән, мәнъ ду:таръм сейрәб айттъ бу хавария“ дыйдъ. усън пашша: „ду:тарнъ ағзъна қурва-шън қуяныла“ дәп буйрық вәрәдъ. шүндәтъп, ду:тарнъ ағ-зъна қурвашън қуядъла.

(Урганч шаҳари).

әртәк

бър гүнъ бър хатын бър йера қыдъръб барайтърганда йолда доғып қойадъ. усън кәсәлләнъб өләдъ. баласъ ди:рь қаладъ. бу баланъ бър геччь әмъзъб йүрәдъ. бу геччь бър кәмпирнъкъ әкән. кәмпир геччынъ суть кәмәйб геткәннън гөръп, җайрам боладъ, бър гүн геччынъ бошатъп, и:зиннән баравәрәдъ. геччь баръб йаңағы баланъ әмъзәдъ. кәмпир баланъ алъб бақадъ. бала уллъ воладъ. а:дынъ исқәндер қойадъла. лейкин вунъ геччь әмъзгәнъ үчын вуна шах чъ-қадъ.

(Урганч район, Қипчоқ қишлоқ Совети, „Правда“ колхози).

ҚОШЫР

қүйінъ бойына чыхтъм, су: алдъм,
қамчылъй бойынъ гердъм, қувандъм,
қамчылъй бойына гөз деймәсъи дәп,
молла рәжәнләдән давала алдъм.¹

и:хым долдъ, чархым сеиръи алмаль,
сән гетель рәшиц-ройтъ қалмадъ.
сән гетель рәшиц-ройтъ зә:пәран,
отърьп-турара ҳамъм қалмадъ.

ой отъза әмъркә:нъ йарашар,
йопракмарь бир-биръна қарашар,
әмърканъ ҳәвәс вилән әкәллә,
челләрниң не:шә виләп чәкәллә.

ар ромалың ортасында а:йъ ва:,
қызыл жуван орап чықса жайъ ва:,
мә:рәкәйә варса, шунъ па:йъ ва:,
пулъм боса алмасмәдым арромал.

ша:йъ генәк йылпълдъйдъ йүрйәндә,
и:чкынәмнъ от алдъ ғернәндә,
иккымъзәм бир ованъ баласъ,
нә: воладъ гәльб-гетьб дурғанда.

ейва:на гүрвәдъм, алымда чыра,
сийланан чъкасъм гәмыйдъ съра,
ейнанда йатыптың қара гез бала,
гөззәнән айнашын, маца бир қара.

әлақымда қара әдък нә:лъ йок,
хәммәнъ йа:ръ на: мәнъ йә:ръм йок.
йа:ръ йок дәп, ейп этмәнә, чъқалла,
хәль әрмыйәдән гейәлләръ йок.

бъзынъ йа:р ат суварар йасқадан²,
мана қарап, қаш қақадъ пахсадан,
атынъ жъләнъ зүлпъ тълладан,
мән айнашын шунъ бәрін алладан.

бастьрмага бастьрганъм ғувушдъ,³
айақымда әмърканъ күвшидъ,
қәраб дурғанына и:хым увшидъ,
йаҳшъ ғөрйән ғарыш саңа күвшидъ.

гүл ачълар, достъм, гуллъ бағлада,
мән қалыпман хәсрәт вилән дағлада,

¹ давала алдъм — туморлар олдим.

² йасқа — сувнинг саёз жопи.

³ ғувуш — жүхорипоя.

худа:га йегларман сә:р чағлада,
салам съээ, мсирьва:нъм, қара гөз.

былъл қонса, гуллә а:зар тапмъйдъ,
вәслыңе интъэр, гуллә батмъйдъ.
сан йа:ръм йа:дъма чүшкән ге:жәлә,
аҳ ураман, съра даңла атмъйдъ.

хү үчәктән бу чүнәк бәкәман,
кумръ күшдъйн қанитъмит қақаман,
вәпасъз йа:рәкән, бъзын упъттә,
Йахшъ герийән йа:рнъ пе:дән тапаман.

са:чъмни йүвләрдъм, мән ериәнъм йоқ,
беш гүн болдъ, бүйн йа:р герийәнъм йоқ.
айралықа чүшкән еләр, дъйдълә,
қайта ойнағ гүлдъм, мәп елиәнъм йоқ.

қараман¹-қараман, қатъ қараман¹
қараман тейнда машын кураман.
машынъмни дъйржәй² чойъннан,
мән айнанъин шу баланъ бойыншы.

ешъкъмни әлдъ хатар нашпоть,
гүл-гүннән зорайар ичъмни отъ.
и:чымни отъна тандър қызадъ,
гөззимни йа:штына ердәк йүзэдъ.
ердәк йүзэп, сүпъ қалдъ лайданъп,
йәхшъ гетъп, йаман қалъ сайланъп.

(Урганч шаҳари).

Йа:p-Йа:p

йусып былән эълайха көпшт буйын, йа:p-йа:p,
мъсапърлык йуртъна пүшт бүйын, йа:p-йа:p.

қат-қатқына қатлама, қатлапъптъ, йа:p-йа:p,
кы:энъ алъб йеңнәсъ атланъптъ, йа:p-йа:p.

кы:энъ алъб йеңнәсъ дура-дурсын, йа:p-йа:p,
ак сут бәрйән әнәсъ ра:зъ нолсын, йа:p-йа:p.

дағда тайчақ қышынъиль ат волдъм дәп, йа:p-йа:p,
өйдә гәлиші йеғлайдъ йат волдъм дәп, йа:p-йа:p.

йерлама қы:з, йеглама, той сәнъкъ, йа:p-йа:p,
алтын былән куршапғап өй сәнъкъ, йа:p-йа:p.

¹ қараман — қайрагоч.

² дъйржәк — ғилдирак.

шылдър-шълдър қамъша съргам чүштү, йа:r-йа:r,
съннаган йеллэрэ сылым чүштү, йа:r-йа:r.

кешэйенәп сачаңы сачъладь, йа:r-йа:r,
и:чында бир дәстә гүл ачъладь, йа:r-йа:r.

барғынсан-барғынсан, гэлгүйсәнә, йа:r-йа:r,
бурышыдъйн мейръван болғынсан, йа:r-йа:r.

тердә дурғап қатыңы кым дөкүптү, йа:r-йа:r,
чықадаған қызачага кым сөкүптү, йа:r-йа:r.

тахта көлпир үстүннәп лайп чүштэм, йа:r-йа:r,
он қолъымда қайчы алъб бахмал быштэм йа:r-йа:r.

кешэйенән ортасъ тәбарәкдь, йа:r-йа:r,
әркә қызын тойларъ мубарәкдь, йа:r-йа:r.

той дәйән бир ат волър, сәвәпү зурыйат волър,
ҳаммә бирдүйн шат волър, тойла востиң, йа:r-йа:r.

той гүн ҳәммә елаттан йахшт-йаман йенналар,
кы:зла бүйүн меймандъ, низэт этиң, йа:r-йа:r.

тойда чәкмә қашыны¹, зә:r сүләр а:шынынъ,
әзи:з қылғый ба:шынынъ, хандан қылың, йа:r-йа:r.

достърханың чашы олғый, тавахларың а:ш олғый,
дүшмән гөзэй йа:ш олғый, қаша долғый, йа:r-йа:r.

иннәм ү:жъ съндъ дәп, сөктың әнәм, йа:r-йа:r,
ниңдь чъкиң бараман, дындың, әнәм, йа:r-йа:r.

тойхапанъ атынла, пыста-бадам сачынла,
тыйәв гөсә қашынла, дейрам босың, йа:r-йа:r.

алтън ашық ойнаған оғлын волғый, йа:r-йа:r,
кумуш қашық ойнаған қызың волғый, йа:r-йа:r.

сәксән кәрвөч теййндә йатқан атан, йа:r-йа:r,
сәксән ельч йийерсән гәлмәс атан, йа:r-йа:r.

кәлпкый воста ву энәңтү йүрмәсмәдь, йа:r-йа:r,
беллии баглап хыаматта дурмасмәдь, йа:r-йа:r.

ақ атавла қурълғый ейванында, йа:r-йа:r.
оғыл қызың ойнағый де:ранында, йа:r-йа:r.

(Урганч район, Чакка шоликор қишлоғи).

¹ чәкмә қашыны — қашинагни чийирма, қобогнагни солма.

МАҚАЛЛА

1. өмөл йетть кө:рә, йүйрьб өтть тө:рө.
2. быр йаман зыңжыр көсәр, иккъ йаман зыңжыр көсәр.
3. а:дам аласъ и:чында, хейван аласъ дешында.
4. кышыйә өлүм дылайынчон, өзьңө өмүр дылә.
5. екъз өлсө ет, арва сънса — о:дън.
6. ашнъ тә:мь ду:з вълән, а:дам тә:мь сөз вълән.
7. шамал волмагынча, ағач ба:шъ дәрпаммыйдъ.
8. қу:н қу:ннан рәң аладъ.
9. на:лъш вълән и:ш бътмас, мәрт кышь бу и:шнъ этмәс.
10. ҳәр кым қазған чуқалақына өзь йъқыладъ.
11. йақма пышәрсон, қазма чүшәрсан.
12. қарс иккъ қолдан чъқар.
13. уйалған дәк дурмас.
14. за:ръм ба:, зоръм йоқ.
15. ат мынмәйән ат мынсә, чапа-чапа өлдърәр.
16. әқылсъза күлкү вәрйән, даңғасайо — уйхы.
17. сө:дәйәр кышыйә дос волмас.
18. ашлық нәнъ йедърмәс, доқлық нәнъ дәдърмәс.
19. сечә өз да:шъна батман.
20. о:дън дейән чөп болар, чөплійвәрсәц, көп болар.
21. қазанчынъ әркә ва:, не:дән қулақ чъқарса.
22. йахшъ ныйәт — йа:ръ дө:ләт, йаман ныйәт — ба:ръ ми:нәт.
23. ҳұналль ел ха:ролмас, дос-душмана заролмас.
24. йахшъ хатын әрнынъ әр әтәдъ, йаман ха:тын әрнынъ йер әтәдъ.
25. йаз йамғыръ йағынча, йеңдәм съгыр сағынча.
26. деййәнә деййип, деймайәнә кәсәк атма.
27. уйалма:н буйрмә:ннъ йыйдъ.
28. кәсәлнъ йа:нънда отърсан, кәсәлденә бәтәл воласан.
29. йеглама:я балаға әмжәк йоқ.
30. баҳылнъ ба:ғы гөгәрмәс, гөкәрсә:м ми:вә бәрмәс.
31. әләкә варғанинъ әлль ағыс сөзъ ва:;
32. сопъланынъ сопъсъ, до:захта йанар көпсъ.
33. йахшънъ әткан и:шъ бърдыйн са:здъ,
йахшънъ қанча ҳәрмәт әтсөң а:здъ.
34. сечәдән қорқан да:ръ әкмәс.
35. кө:р дейән е:р¹ воладъ.
36. байнъ баласъ ҳәми:шо йаш, ғари:б баласъ йашлық-
тан баш.

¹ е:р — ўжар.

37. балажақ бала буръинан балль.
 38. йахшъинъ гөрьп пыкър қыл, йаманинъ гөрьп шүкър қыл.
 39. бал ши:рын, балдан бала ши:рын.
 40. бэла: не:рдэ, айақыңынъ теййнда.
 41. алтын отта, а:дам ми:нэтта бъльнэдь.
 42. йахшъ вылан йүрьсәц, озарсан, йаман бълэн йүрьсәц, тозарсан.
 43. юат еллань ба:ғы вылан бахчасъ, өз ельинъ йандакыча волмас.
 44. уравармәйэн уллъ тайақ гөтәрәр.
 45. йъқылгай ге:рошә доймас.
 46. балага бирни бәрсәц, иккъ ләп йеғлъидъ.
 47. ба:шына қылъч гәсә:м доғръ сөлә.
 48. сүпрәссында у:нъ йоқ, там ба:шында қош таядър.
 49. әшәкъиң йараша дешәкъ.
 50. гөрсә көнъл ди:вана, гөрмәсә көнъл би:га:на.

(Урганч шаҳари).

палав тә:ри:пъ

аввәлкъ вахлада би:ча:ра кәмма:лла зо:рдан гүн гачь-
 рып, тапқалларъ арпа на:нъна йетмъйн, палав вълан چе:рек-
 нь арзъ этип қошығ доқыгалла.

мәстәвәдь кәсәл а:шъ,
 иссә кәсәл дәлләр башшъ,
 мәшавадъ көнъл хошъ,
 йемәк гәрәк бърдыйн палав,
 жөлдърәмә¹ жа:нъм палав.

уназшъ а:шы каләнтәр²
 увуртынан³ уръб етәр,
 сыйман а:шт⁴ гәкъртърәр,
 йемәк гәрәк бърдыйн палав,
 жөлдърәмә жа:нъм палав.

қой етыпәм боса бәрәк⁵
 башқа дамақ нәйә гәрәк,
 тә:м башшъ сүтль чөрәк
 йемәк гәрәк бърдыйн палав,
 жөлдърәмә жа:нъм палав.

¹ жөлдърәмә — товланадиган.

² каләнтәр — бош, бошлиқ.

³ увурт — лунж.

⁴ сыйман а:шъ — хамир овқаткинг бир тури (галушки).

⁵ бәрәк — чучваранинг бир тури.

палаң дейән быр а:ш олър,
таваха сасан ча:шолър,
мейманнъ вахгъ хошолър,
йемәк гарәк бырлып палаң.
жөлдәрәмә жәнгъм палаң.

(Урганч шаҳари).

әртәк

бый варәкан, бый йоқакан, қади:м замаллада бый султан маҳмұт дейән бый пашша варәкан. ву пашша бый гүнъ вәзи:рь вилән шықа:ра чъқадъ вула йолда барайатърғанда иккъ байавлънъ¹ гөрәдъла. гөрәдъла да:н йенә өтб гетөвөрәдъла. йолда пашшавази:ръннан сорапты: „бу иккъ байавлъ нә дәп отърьпть?“ дәп. осъп вәзи:р: „пашшайым, чүшүммәдьнъ әзмъ?“ дәпть. пашша, „йо: мән чүшүммәдьм“ дәпть. осън вәзи:р айтъпты: „вула куда балажак волъп, сел-ләшшб отърьптыла, барьсы қы:зънъ қалыннына ом мый ғаравхана² сураптъ, соң ву барьсы айтъпты: „ейәр шу маҳмұт пашша йена бый-иккъ йыл пашша воса, ом мый әмәс, йұз мый ғаравхана десәнәм барәмән, дәп айтайатър“ дәпть. мунъ ештыкан пашша маҳмұт: „мән шунча за:лъм экәммәмым!“ дәп и:чынъ тартып қойыпты³.

(Хонқа район, Қирқеп қишлоғи).

әртәк

бый варәкан, бый йоқакан, қади:м заманда бый кәмпүр варәкан. кәмпүр ма:ма бый гүнъ наң йапмаңа тандъра от йақыпты. соң йанқы оть ечып қалъпты. осън бый сечә⁴ гәльп: „мәнъ айақында бый тька:м ба:, шунъ алъп тандърына ташасан, отың йанадъ“ дәпть. ма:ма сечәнъ айақыннан тька:ннъ алъп, тандъръна ташаптъ. соң от йанъб гетъпты. осън ма:ма наңнъ йаппігъ. соң сечә гәльп: „мәнъ тька:нъмнъ тапъб бәр“ дәпть. ма:ма: вуца „тька:нның йанъб гетть, ҳәммә жай тька:н, шуннан алъб гетөвәр.“ дәпть. сечә: „мәнъ тька:нъмнъ өзънъ тапъб бәр“ дәпть. ма:ма: „йоқ, гът“ дейән соң сечә ма:мага: „доққызы на:ныңң алъп гетө-

¹ байавлъ — бойкүли.

² ғаравхана — харобалик.

³ и:чынъ тартып қойыпты — оғып тин олипти.

⁴ сечә — чүмчук.

мән" дәпть, ма:ма вуңа: „өзүн бый сечасән, өләрмисән!" дәпть. осып сечә ма:манъ доққызы нанынъ алъб гетептъ. сечә йолда барийатръған әкан, бый чопан қатъқа қаталац¹ нанынъ салып, ди:шы вълән гәмърьб отърган әкан. сечә вуңа: „хей чопан, қатъ нан йеб ди:шынынъ хараб эта сән, мән сана нан бәрамән" дәл, ма:мадан алъп қашқан доққызы на:нанъ бәрпептъ. чопан нанынъ қатық вълән йептъ. вуннан соң сечә гәльп: „на:нъмынъ тапъб бәр" дәп тутъптъ. чопан: „ахыр на:нънынъ йеп қойдым, мән индь сана не:дән нан тапъб барыйн" дәпть. соң сечә: „на:нъмынъ ҳаққы" дәп чопанинъ бый қойынъ алъб гетептъ.

қойынъ алъб барайтърса, бый йаш йыйит хатын алмақатой этип, ет тапмыйн, палава гошырны² дөграб отърганәкән. осың сечә йыйитә қойынъ бәрпептъ. йанағы йаш йыйит қойынъ сойып, тойнъ этиб боғаннан сон сечә гәльп: „қойымнъ тапъб бәрасән" дәп тутъптъ. йыйит тапъб бәравәрмайаннан соң, сечә йыйитнъ хатынънъ алъп қачыптъ. шұндатып, ма:ма доққызы наннан, чопан қойдан, йыйит хатыннан айрълъп қалавәрпептъла.

(Хонқа район, Сарапоен қишлоғи, Охупобоев номлы колхоз).

Гүррән

бъзла шу вахланъ өз гөззымъз вълән гөрдик. у вахлада бъзла чақчақ ба:ғыдей күлтәльнъ³ пахта завътиңда и:шләб йүрүпәдьк. бундей сәккыс сә:т и:шләмәк не:рдәдь! йарым вахшамда баръп, пъләмъс⁴ вълән машъынъ көлласынъ қыздѣръп, и:шә қүшә:дьк. гүнүн-түнүн дынмый и:шлийә:дьк. бый гүнү ҳәдәп и:шлаб дурған вахтъмъзда быйдән: „машъынъ тохтатыла" дәп айттъла. бъзла ҳейрам болъп, тохтаттық. бър вахтан қарасақ, үч атлъ гәлиятарь. йанағыланъ тәләти:⁵ аськ, ейнинда ақ гыйым, ба:шында чоқай шапка. бъзла қол қовуштъръб дуръпмъз. йанағыла дәррәв бъзла вълән гөрьшып чықтъла. хүннан соң вула бъзәрә қарал: „съзлә индь ҳәр гүн сәккыс сә:т и:шлійсъзә, сәккыс сә:ттән зъйат ҳеч и:шләмәнлә" дәп айттъла. бъзла „йахшъ, йахшъ" дәп әл қовуштъръб дуравәрдик. йаңағыла бъзәрә гәльп: „съзлә мундай

¹ қаталан — қотган.

² гәшыр — сапзи.

³ күлтәль — заводчи болнинг лакаби.

⁴ пъләмъс — прымус.

⁵ тәләтин — яхши нағ چарм.

әл қовуштърмайла, индь ҳу замалла өтъб гетть, индь ҳәммә дән волдь "дәдь. йаңағыла гетә: вахларъында бъзлә вилән әл бәрьп гөрьшып, хошлашъб геттьлә. „съзләрә бүйин оддых“ дәп бъзләнъ и:шдән йаңағыла. быс сөвүншып, ҳәр кым ей- ейна гетть. бъзлә шу ахшамъ байдан қорқып йа:ръм ахшамда и:шә гәльпмъз. гәсәк машъмханада ҳешкем йоқ. бъзләрәм ича:на гырьб ухладық. дан атмъй буръын оннъларъмъездан туръб отъръпмъ ҳи:, „и:шә чүш! “дәп гәләдағын қышын йоқ! гүн пе:шъм болъб барыйатър. быр вахтан бай гәлъп, сә:тына қарап: „ҳәр гүн шу вахта гәләсъэлә, и:шә геч қалмаңла“ дәп бъзләра гүнин гөрсәттә. бъзлә шүйүн пешъләдә и:шә чүштък. намазиер болъб-болмъй бай гельб и:шын тохтаттә. бъзлә осын ей йа:на геттьк. шуннан соң ҳәр гүн сәккыс сә:т и:шлыйдағын болдық.

(Хонқа район, Охунбобоев қишлоқ Совети, „Инқилоб“ колхози).

әртәк

бый варәкән, бый йоқәкән, бый ейтар хатын барәкән; ву хатын бый йайытны жора тутъпты.¹ хатын әрь йоқ вахлада қапъ әлдьна бый әшәкни кәлләсъны тъкып қойадакән. әрь йоқ гүнин әшәк кәлләсъны қапъсына қаратадакән, әрь ейдә гүнин айлантъръп қойадакән.

бый гүнин хатынинъ әрь ейдәкән. ешкә әлдьнән өтъб барыйатърган падачъ кәл бала әшәк кәлләсъна чоқмаръ вилән бый урадъ. әшәк кәлләсъ қапъ йа:на қарап қаладъ. жорасъ йүйіръп гәльп қапънъ қақадъ. нұ:чын² дәсәнъз әшәкни калласъ ешкә қарап дуръпәдъ.

йайыт қапънъ қақа-қақа ҳаръп, отърдъ. ейнъ и:чында хатын әрь вилән отъръпәдъ. хатын әрьнә: „съз йоқ гүнин ҳәр гүн қапъ тақыр-тақыр этадъ, бүйүн съз ба: вахта:м қапъ тақырдъятиръ“ дәп селләшшаб йатадъла. қапъ йенә тақырдъяверәдъ. әрь вилән хатын далана³ чъқадъла. хатын қапънъ ачмъян буръын қышқырадъ: „ей әжынә, бүйүн әрьм ба:, сәм мәнъ ҳеч и:ш этәвәрмыйсән, сәннән қорқмыйман, ейдә әрьм ба!:“ дәп қышқырадъ. жорасъ чүшнъп қастьб гетәдъ. хатын ылған гәплә вилән әрьнъ шүндәтъп алдаб йүрьеидъ. әрь хатынинъ алдағанънъ бъльп қаладъ.

¹ жора тутъпты — ўйнаш қишилти.

² нұ:чын — никма уучы.

³ далана — иүлак.

бый гүпсөс әрь йыл алъп, әшәкнъ мънъп кума омачағ¹
гетадь. омачағ бармъйн йолдан қайтъб гәләдь-дағын ақльй-
дъ², қараса бый йыйт вунъ өйй:на гэльо, қапънъ тақыр-
датавәрәдь. қараса, хатынъ қапънъ ачъп, йыйтнъ ича:на
аладъ. йыйт бый иккъ адамла вълэн гърьп хатынъ йыйт
вълэн ойнашып дурғанды ушлаб аладъла. йыйт қачадъ, ха-
тынъ үри:б-ури:б қовуб йәрәдълә.

(Хонца район маркази).

қошық

үчәкә чықыпәдым дал сәсъ гэлдъ,
әрәп орамъинан йа:р сәсъ гэлдъ,
йақыйм боса барад әдъм йанына
бый йа:р тутып отла сасам жатнына.

қала йаннан чықдъ ати: ойлагъп,
агтаң чүшүп, чай вәрәмән қайнатъп,
шүйүн ахшам гетмәп бъянь йағлатъп,
ақ си:нди жай пәрәмән ойнатты.

гүжүмнъ³ эшланып сейлыйдъ⁴ сечә,
башында папакын гүлләръ пе:чә.
мәнъ тышк о:тъма йанаөрөкчә,
ҳәммәнүн ухлатъб гәләвәр ге:чә.

қызъл кум үстүнә са:йа бәрәмән,
йалғыз экәм үчүн йанаөрәмән.
йалғыз екә, хаварынтыш иштсәм,
пәрәң ромалмънъ па:ра пәрәмән.

үчәкә чықпәдым айнъ гөрмәкә,
айнъ ба:насъ йа:рнъ гөрмәкә,
йа:р йүрүпте атъзынъ⁵ чельидо,⁶
бъә дейән беш гүлльес бельндә.

дыйирмәнә гора салман айалап,⁷
йахшынъ йамана бәрәмән зейалап.⁸
йахшынъ йамана бәрсән зейалап,
ке:жә-гүндә өмрө етә қан йағлап.

¹ омача — ўтин.

² аңлыйдъ — пойлайды.

³ гүжүм — сала қайрагоч.

⁴ сейлыйдъ — сайрайди.

⁵ атъз — экиг майдони.

⁶ чел — марза.

⁷ айалап — җөвүчләб.

⁸ зейалап — зое қилиб.

кәмэолла гыйәсән дүймәп илдөрмыйн,
йанасан, гейәсән манә быйдөрмыйн,
йамма, гейимә, қызыл йүзин соладъ,
айралықнъ отъ ямам боладъ.

дерйалар бойына матар байланда,
а:ғамиң геззиннән йашыла айланып,
әпкетълә қызыл қумнан ашыръп,
калаваръым йүрәкъым да:ш уръп.

йүрәкъым ағрыйдъ, етъым дърлыйдъ¹,
өзьмиән еткәннъ вәзә былмыйдъ.
өзьмиәп өгкәннъ вәзә быләнде,
холларъына ромал алъб йәғльайдъ².

уллъсть таллъхан, къичъсы барчън³,
еяләдә ба:мәкан сөнницеи ла:чън.
уллъсть әльнинәп гәльпмән дә:да,⁴
къичъсыдай пәри: йоқдъ дунийада.
аслынъ сорасан, бый җалалзада.
кыймърълә қарашибъ я:щымга чүшить.

энжър дыл йарашибар йыпқа додака,
калам қаш йарашибар бадам қапақа⁵,
гәмърсам май сәнъ сақаларыннан⁶,
дәлләсәм, чықмасам құ:жақларыннан.

(Хонқа район маркази).

1. би:де:ләтнъкъ гүндә йаш.
2. балалъ өй базар, баласъз өй мазар.
3. бе:вү:дә харж әтмә йыйтльк йа:шың,
қарръғанда урма да:ша бу ғарн:б ба:шың.
4. вәзъ յоқнъ геззъ յоқ.
5. ҳәр къмә вәз әнәсъ йахшъ, ҳәр къмә вәз баласъ йахшъ
7. әнәнъ геззъ балада, баланъ геззъ далада.
8. уллъла нә бәрсә йемыймән дәмә, алъп ки:сәндә қой .
йемәсәд үемә.
9. ҳәр къмнъкъ өзънә, ай ғөрьнә гөзънә.
10. балаға и:ш бүйър, и:зиннән өзън йүвүр.
11. а:дами:нъ аслъ бәрдъ, бир бириннән пархы ка:н,
бәрьсь баш оғръкы:дъ, бәрь гөзә то:тия.

¹ дърлыйдъ — дыриллайди.

² йәғльайдъ — йиглайди.

³ барчън — гүзүн.

⁴ гәльпмән дә:да — дастидан дод.

⁵ қыймъръп — кия қараб.

⁶ бадам қапақ — бодом қовокъ.

⁷ сақақ — батбақа.

12. дъльниь дъйп тут ди:шын съммасън, бу дурған халайық сана гүлмэсън.
13. бала дәп жа:nъмнъ салдъм бәла:га,
- бала бәла: волдъ мән мүптәла:га.
14. ақыллъ сүрә дө:раннъ, ақылсъз вунъ ҳейра:нъ.
15. болар оғыл омбешындә баш ола,
- болмас оғыл қырқа гърсә, йаш ола.
16. үрійеншкән қояшъ уръшмақа йахшъ.
17. қо:n қо:nнан рәк ала.
18. былмәйәнә сөлләйән хайъп сөзым,
- өліән үчън йағлаган хайъп гөззым.
19. асыл айнъмас, саръяғ сасъмас.
20. уйалма:n елдә көп, әшәк мъңдән йолда көп.
21. ғермәйәнъцн горьпсән, кө:nә доныңнъ тыйпсән.
22. къиччынъ йағлагасъ гәсә, уллъга дейә,
- уллънъ уйаласъ гәсә, къиччыйә дейә.
23. сува кәсәк ташасац, йузыңә съчърыйдъ.
24. асыл асъл и:cы ипар, аслы әшәк мънсө йықар.
25. йахшъ вұләм болсаң йолдаш, ағыр п:шыңә қолдаш.
26. былдан былйәнънъ п:шләр, былмәйән бармакынъ чышләр.
27. ҳар кым өз да:шына батман.
28. ми:заннан сон йа:з олмас, но:ръздан сон — қыш.
29. өзьде бәк вол, қоншық аманда.
30. душманың пышыкдәй воса:m, тү:чың асландай восын.
31. қолың майлъ воса, башшына сурт.
32. атар дана қара, батар гүнә қарама.
33. аққан арық ақмъйи қалмас, геткән дүний — гәлмъин.
34. мұраббыйәль мурабба йер.
35. дәнәсә иккя и:шләр, ахырында бармакын чышләр.
36. ка:са теййидә тағара ва:.
37. тәнтәк ба:зара варса, шум хавар тападъ.
38. бейъм бейъмнъ дәңсъмәс, мән бейъмнъ мәңсъмәсмән.
39. да:ш вұлән урганнъ а:ш вұлән ур.
40. дән дәңъ вұлән, тәзәк қапъ вұлән.
41. эттыйнә ла:йық эттый.
42. балаль өйдә ғыйват йоқ.
43. ақыллъ оза, беақыл тоza.
44. қояшъ қоншыдан е:р турмақнъ үрійәнә.
45. ағзъ геййән қатықнъ ухләб ичә.

(Хонқа район маркази).

ҚОШЫГ

Әйвас;ныңыз әйвас;нъман быйыкдь,
ортасында ойнаб дурғап кыйыкдь,
қыңыз баланъ өз дәнүпә бәрмәсә,
та: өлүнчэ нүрәкъндә гейкдь.

Сызын әйвас; бызын әйвас; әмәсмь,
ортасында чизиң нәрван әмәсмь,
гәләссыз, гетассыз бир гәп айтмъйсъс,
хуларам йүрәкә әрман әмәсмь.

Улгъ йолдан гәльшыннан айнанъин,
вәләсәпт мыйшыннән айнанъин.
шеразып папақпүр чеккәда қойып,
я:ртъм ба: дәп йүрүшүшәп айнанъин.

Дәрді:мәддым дә:льзүннән ақмақа,
айнамәддым ал йүзүңе бақмақа,
сәнъ өөзү иккү гүллүк би:вапа,
жылымәддым саца сиръм айтмақа.

АЗАМ МЫЛДАТ әт җәйдәлем қалага,
ышкытм чүштүр әрвадагы балага,
а:шықлықын әнсат дәмәң чықалла,
ашық волъб, башъм қалдь бәлага.

АК ГЕЙЛІК ГЕЙСЕП СӘДӘП¹ ИЛДҮРМІЙН,
ИНАСАП, ГЕЙСЕП МАСА БҮЛДҮРМІЙН,
ИАММА, ГЕЙМЕ, ҚЫЗЫЛ ЙҮЗҮК СОЛАДЬ,
А:ШЫҚЛЫҚЫН ОДЫ НАМАМ БОЛАДЬ.

(Шовот район, Айиртам қишилоги).

ЭРТЕК

Бир варәкан, бир йоқәкән, өвөл заманда бир пашша вәрәкән. унъ бир оғль варәкан. пашшанъ оғль саватсъз, җәмдәсә азгана ақылсъзәкән. пашша вунъ моллаға оқытмақа вәрьпти. пашшанъ баласъ молланъ ғөрүнә қулақ салмъйн, йүрәвәрьпти. молла вунъ пашшанъ баласъ болғанъ үчүн урмақа қоркыпти. бала воса ойнаб йүрүйвәрьпти. пашша бир йылдан соң оғль вълән молланъ чағыртъръп²: „қашъ, оғлъм, оқы“ дәп өлдүнә ыкътап³ қойыпти. баласъ индәмъйн отъавәрьпти. пашта: „ахыр сән наңъ оқыдың?“ дәп сорапты. вунда баласъ ки:сөсъннән иккү ашықынъ чықарып, „алчъ“

¹ сәдәп — тутма

² ыкътап — китоб (одатда қипчоқ шеваларида „китоб“ сүзининг олдида бир протегик и пайдо бўлади).

дәп бърьын бърьынә уръб ойнъйвэрьпть: шу вахта молла қызаръп гетьпть. пашша моллаға: „сөн нә:оқыттың ахыр“ дәпть. вунда молла „баланыз ҳеш гәпъма қулақ салмъидъ, уръйн дәсәм, създән қорхтъм“ дәпть. пашша қа:рланъб вунъ өльма буйъръпть вәзълләрънъ чағыръп, мәнь баламъ савадънъ индь кым чығарадь“ дәпть. вәзълләръ йеш қассысо:м индәмъйн отъравэрьпть. шу вахта әпәндь вълән бър молла уръшып пашша йа:иňна гърьпть, бу гәпни иштьп, пашшадан көп нәссә аламан, дәп ойлап, молла: „мән өзым, оқытаман“ дәпть. пашша баласынъ оқытмақа а:дам тапълғанъна қуванъп, моллаға сөрпай бәръп, баласынъ тапшърьпть. мунъ ғергән әпәндь: „маца:м оқытмақа бър нәссә барьн“ дәп сораптъ. вунда пашша: „саца наявъ берәмән, мәнь башқа балам յоқ ахыр“, дәпть. вунда әпәндь: „маца наявъ восада бераварың, оқытаман“ дәпть. вунда пашша мән саца наявъ берәмән?“ дәпть. шунда әпәндь: „әшәкънъзәм յоқмъ?“ дәпть. сөн жылъ волдыңмъ, әшәкнә:м оқытъп боламъ ахыр“ дәпть пашша. вунда әпәндь: „қайта вуннан әшәкнъ оқытмақ ансам боладъ“ дәпть. пашша ғазапланып: йаҳшъ, сана әшәк тапъб берәмән, савадънъ чъқармасаң, осын мән сөн өлтърәмән“ дәпть. әпәндь ра:зъ вольп, әшәкнъ алъб гетьпть. әпәндь әшәкнъ ей йа:на алъп барған соң бър ькътап тапъб, қағазларынъ арасынъ көпәк сәпәләб¹ әшәкнъ әлдяңә қойъб, ькътаптап қағазларынъ ачъп, әшәкә йалатавэрьпть. гүндә шундәтөвөргә соң әшәк өзъ дыльнъ чъқаръп, ькътапнъ қағазънъ ачъп, көпәкнъ йаламақнъ үргәннъпть. шундәтъп, әшәк ькътапнъ ахырыначәлль² ачъп чъқадавун болъпты. бър гүнъ пашша молла вълән баласынъ, әпәндь вълән әшәкнънъ чақыртърьпть. эввәл баласынъ әлдяңә ькътап қойъп, „оқы“ дәсә, балась оқый-вұлмыйн дуравэрьпть. ькътапнъ әшәкнъ әлдяңә қойғанәкен, әшәк ькътапнъ қағазларынъ дыль вълән ачъп, чъқып, көпәк тапавұлмагенънән пашшага қарап, ҳанқыръп³ йүвөрьпть. пашша әпәндьдән: „наявъ дыйдь бу?“ дәп сораптъ. вунда әпәндь: „йәнә башқа ькътапныз воса, бәрън!“ дәп дуръпть“ дыйдь. пашша молланъ өльма буйъръп, әпәндәгә дым көп нәрсә вәрьпть-дағын, осын әпәндәгә қарап: „әпәндым, иншү оғлъма:м савадънъ чъқаръб бәрън“ дәпть. вунда әпәндь: „пашшайъм, йена он әшәкнъ бәрсонъзәм савадънъ чъқаръб бәръин-дағын, мунъ мана бәрмән“ дәпть.

(Шовот район, Моноқ участкаси, Чүқли қишлоғи).

¹ сәпәләб — сепиб.

² ақыръначәлль — охиригача.

³ ҳанқыръп — ҳапграб.

ЭРТЕК

бър варәкән, бър йогакән, бър чал мънон бър көмпүр варәкән. чалнъ бър қы:зъ варокән. көмпүрнөм бър қы:зъ варокән. көмпүрнөм қы:зъ ақылсъ экән, чалнъ қы:зъ ақыллъ хошрой экән.

бър гүн көмпүрнөм егәй қы:зъна пашшанъ оғлъннан со:чъ голъпть. егәй қы:зъ пашшанъ оғлъна патъялаптъла. қы:зъ алъб гетмак үчүн арва голъпть. көмпүрнөм қы:зъ:м арвага мънпть. йолда көмпүр егәй қы:зънъ иккө гөззинъ ойъп, алъпть. өзинъ қы:зънъ гели:н ётъп, гетавэрпть. егәй қы:зънъ йола ташап, гетьптыла. индь гепни егәй қы:здан иштүц.

йолда голъятърган бър бова гөззэ ойъб алышсан қы:зънъ ёйнен алъб гетьпть. қы:з болган вақыланъ бовага айтъб барьпть. қы:з иеглаганды гөззиннөн мөржан дөкъльпть, гулгандэ өгэзиннан гүл дөкъльпть. қы:з бовага шүннин дәпть: „ата, сис пашшанъ ешъынъ варъп, иншу гүлнъ алъб ётън, мунъ нойн вәрәссыз, дәп сорасала, бър ге:зә сатаман, дәп айтын“ дәпть. чал гүлнъ алъп сатмақа гетьпть. көмпүрнөм өзинъ қы:зъ ёйннөн чыкып: „бу гүлнъ сатасъэмъ?“ дәпть. чал „бър ге:зә сатаман“ дәпть. қы:з егәй қы:зъ гөззинъ бовага чыкъартып барьпть. чал гөзинъ гәтъръп, қы:з барьпть. қы:з гөзинъ оннъна қойып нар сувъ вълэн йу:ғанәкән, гөззэ йахшъ вольпть.

бър гүн йа:ғы пашша ов овламақа чыкыпть. шунда қы:зъ герьпть. қы:з ба:шъннан өткөллөрнөн айтъб барьпть. пашша баръб оғлъна бу гәплөн айтъпть. йа:ғы пашшанъ отъл ёйнен варъп, ха!тънъ вълэн көмпүрнөм қовуппайрпть.

шүндәтп, қырк ге:жо:қырк гүннис той ётъп, бованъ егәй қы:зънъ йа:ғалдан ныка: ётъп алъпты дағын, мърат-мах-сатларъна йетъптылө.

(Күшкүпир район маркази).

ҚОШЫР

ейванчага гәлъп чүштө бър мейман,
мейманәмес, мейръва:нъм гәлъпть.
а:рамнъ қамчысъ қылыштай йаман,
чыкъыйн дәсәм елдърәллә бе:гүман.

бахмал қастыңъминъ челда қойаман,
хәр гүн мян метъро чапық уруман.
урган чапъымнъ қабыл атмасән,
худа урсън, сәнъ сота бәрәмон.

кэтмэн урсам, кэтмэлмишэн чан чыңар,
иккү бала ида : ради дәң чыңар.
бъерьс исалчъ, бъерь тәнвялчъ,
исалчъдан тәнвялчъ зор чыңар.

қаладан гәлжатър иккү мъли : сә,
шерсдән қастынъ ойлған ки : сә.
көл ки : сәсында қарадъ мана,
окышнъ бъарьб бараман сана.

ешъкынъ ёнгъ бәләнт бастърма,
эркүн йессә мана мәнат астърма,
шу елләдә бъэр баланъ қастына,
дәпкү гейнәк алъб гыймәсәм болмас.

(Күнкүйир район, Ленин шомли колхоз).

ҚОШЫГ

дәржара қарасам, айланар ба : шым,
ташаб гесть мәнъ намәрд Йолда : шым.
ташаб гессә мәнъ намәрд Йолда : шым,
хәрйерә тутажақ ушъ көз йа : шым.

сачъмынъ у : жыл мәнатлар астым.
атамынъ ейиндә ръважъла вахтъм.
иәси : поем қөшъльб барсам сыз йа : ра,
йүлдъзым гәльшып, ачълар бахтъм.

алъстан-алъстан де : вал алъсан,
гәлмәсмәкән мәнъ а : гам уръшдан,
хәммәйә йа : з юса, мана зъмъстан,
зъмъстан гүлләрьм болгай гүльстан.

қара папақынъ қарадъм қалдъм,
такат етьб бълмыйн и : зыннән барлъм,
сәнъ жувапынъ үкәннән алдъм,
үкәннән айшаныйн, езынә жа : ным.

сәрәжан гәлжатър қумладан ашъп,
альндә тахиаст нәрләрь чашъп,
арваға мын дәсәм, мыммыймән дәдь,
йа : рымни тапмасам, дыммыймән дәдь.

са : ръ мәтърьмий сачақы са : ръ,
йаръмнъ алғана бәрьнлә да : ръ.
йа : рымни алғанъ йа : ръ йоқмәкән,
бәрьб өлдъргъдыйн да : ръ йоқмәкән.

(Шовот район маркази, Киров шомли колхоз)

ХАЗОРАСП — ЯНГИАРИҚ ШЕВАЛАРИ

әртәк

бър барәкән, бър йоқокон, қади:м заманда бър пашша барәкән. бър гүнү иккы кышь пашшаң әлдүнә арэ этъб тәләдъләр. бър де:кан пашшай ый:нъна варъп: „пашшайъм, арзым бар” дәдь. пашша тахтынә отъръп:вәзи:рынә: „де:канъ бе:ре чагыр”, дыйдь. де:кан гөлъб айтадъ: „мәм бу кышьдон бър танап йер сатып алвәдъм. йера бүгдай әкмак үчүн күндә¹ вълән суръб йүрвәдъм. күндәц у:жъна бър тахта да:ш ильшып, па:за² да:шъ қопаръп ташадъ. да:шың тейин гөрдик, бър чуқалақ³ барәкән. чуқалақда бър хум алтын барәкән. мән йеръ сатып алдъм⁴, оволкъ йер ейсөнъ чагыръб, алтъның ал, дәдъм. бу айтадъ: „мән йеръ сатқанды бу кәрсөләр йоқадь, бу мәнкъ өмөс” дыйдь. шүннатып, иккымъз йеташъб⁵ тәлдик” дыйдь де:кан.

осың пашша вәзи:рынә қарап: „буларь нышәтеш гөрөк?” дәп сорыйдъ. вәзи:р дәррәв оннъннан туръп, айтадъ: „бу ейсөзъ нарсөнъ пашшалъка алмақ гөрәк” дыйдь. пашша а:дъл пашша эдь. ейланъп, вәзи:рын аткан гаппинә қа:ръ гөлъб дарғазаб болъп, пашша вәзи:р сәрайдан қовдърадъ. пашша де:канлара қараб айтадъ: „съләрън пәрзантләрънъз ба:ма?” дыйдь. бърсы айтадъ: „мәнъң қы:зым ба: „дыйдь. ҳын бърсы: „мәнъң оғлъм ба: „дыйдь. а:дъл пашша булара қарап: „мән съләръ яараشتърамән, бърсыңызың қы:зыңызы бърсыңың оғлыныза алъб бәрәмән, шүннатып,⁶ съләръ қудақайын әтәмән” дыйдь. шүннатып, иккы де:кан мърат — махсатына йетәдъләр.

(Хазорасп район, Саноат қишлоғи).

гүррън

бъзэр⁷ йаш вахтъмъзда атадан қалъп көп қыйынчълық гөрдик, әкәм мынән⁸ иккымъс кәрвәкә жаңцырвай дәгәнън де:канъ әдък. әкәмъккымъз мал бақадәдък, йер сүрәдәдък. азанда иккымъз быннан⁹ бәрәдәдь. гүнорта гөльб на:н сорасақ,

¹ күндә — омоч.

² па:за — омоч тиши.

³ чуқалақ — чукурлик.

⁴ сатып алдъм — сотиб олдим.

⁵ йеташъб тәлдик — етаклашиб келдик.

⁶ шүннатып — шундай қилиб.

⁷ бъзэр — бъзлар — бу форма қипчок шеваларига хос.

⁸ мынән — билар — бу ҳам қипчок шеваларига хос.

⁹ быннан — бир нөн.

азандәкъ на:нъ маллара вардыңма?“ дәп ҳоңцырдый·ҳоңцырдъй ұннаң жартъ нам бәрәрәдь. мәннан иккемзәм бе:зар олдық. бир гүнись, малларъ а:ч әккәлдъын, дәп мәнъ урдъ. ансон қайталлъб бармадым. үйде үч гүн йүрдым. анаве:рдәкъ жа:йың ейесъ аблакалпа дәйәнън жуваччысъ волдъм. гүндэз алты жуваз, ге:жә дәрт жуваз чъкараредым. бойым жува:за етмәсөдь. бе:рдо:м и:ш көп ағыр волдъ. бе:р да:м йеддь йыл и:шләдым. соңдық йылъ йаңда ораз-кол жайбашладь. мән лайкәш волъб гүрдым. санабег дәғән устага шегърт волдъм. жа:йъ бәтьрып, ши:хайапъға жа:й салмақа геттък. ҳе:рдо тарашмам² болъб йүрдым. қышъна ки:з басмақы үрійендъм. беш йыл йүрьып, патъяя алғаннан соң өзым пытнәкде жүмийаз са:рь дәғөңыц жа:йынъ салмақа геттъм. шу йылъ йаңда сәм болдық шуннан иккъ йыл бәръиң көп йерләрде калхаз вольпты әмьш дәб айтъб йүрвәдьләр. сәм бир йашда:дын гәрәк бәзәрәм калхаза гүрдик. ай балам, бәзәр йаш вахтънда көп қыйынчълық гүрдик. чаласават, охыдық, а:дымъзың ыазавылмыйн қалъб геттък. сәм бәзәр өлмәс бәръиң оқыйвар, ей балам, съләрүә дө:врънъздыйн дәвр йок.

(Хазорасп район, Оашар қишлоғи).

ЕРТАК

қади:мда бир қәзірдін искәндәр дейән барәкән. ву қуррадо-зларъна³: „бир пал ташаң қанъ, мән қача:веләдәкәммән?“ дәпть. осын қуррадозларъ пал ташап: „пашшайъм, қачан съзың дәвәрәкъыңз еттән қала воса, асман құмьшдым боса, йер мъсдым боса, өләсъз“ дәптьлә. осын „мә:вунда съра өл-мъйдәкәммәнкү“ дәп искәндәр шәд вольптақ: бир вах гүн дъм қызыб геттъпты. а:дамла дәррәв пано восын, дәп, дәвә-рақа тыйәләр қойыптыла, үстләръна ми:хларъ құмьшдан әл-ван ыазъп са:я зәтъптыла.⁴ құм-чәйә мъсдым са:рь қызыб геттъпты. искәндәр дәррәв ойланып қараса, қуррадозларың айтқанъдыйнокан. „хав, хәль бүйін өладәкәммәнкү“ дәп, көп уръш этъп а:дамларъ қырғанъна, анасъның хызматынъ этъб йүргәйенәннә пушман этъп, анасъна хат ыазъпты.

(Хазорасп район, Оталиқ қишлоғи).

¹ ұнна — яна

² тарашман — пахса деворни тарашловчи, текисловчи.

³ қуррадоз — пол очуячи.

⁴ өлийдәкәммәнкү — үлмас эканманку.

⁵ зәтъптыла — тузатибидилар, ясадилар.

әртәк

бър варәкән, бър йоқәкән, қади:м вахта бър пашша варәкән. бър пашша дъм бәләнт этип бър әйван салдърадъ. хуна ҳеччайдан¹ өрә тапълмъидъ. ахыръ бър ма:манын ҳовузының бойында өрәйе дъм қайым ағач ва:" дәп сарсы² гәләдъ. дәррәв пашша а:дам йүвәрәдъ. ма:маң бъ а:дамлара ағачъ бәрмыйн қайтарадъ. пашша: „иеш нарсә бәрмыйн алжаквоғансълардъ"³ дәп а:дамлара гаппърадъ. ҳуннан соң пашша а:дамларъна кеп алтын-зәр бәрпеп йүвәрәдъ. шүннин өтъп, вулар ма:манъ ра:зъ өтъп, ағачъ йықъб әпкәтәдъләр. аппарып әйва:на қойтәб гәрсаләр өлчәйәннин⁴ бөльб дуравәрәдъ. бъраз вахттан соң ма:ма шашшаңқына ағачынъ гәрмәкә варадъ.

ма:ма гәрсә, ху ағачъ гес қамаштъръб дуръптъдағын, ма:ма ағачынъ гәрпеп:гөзиннен йи:шъ айланъб гетьб: „инә, ағачъм, өзүң⁵ дөгрөлькүннан озыңам зара чоландың, мәнә:м зорә чоладың" дәп йағлапты.

(Хазорасп район, Юқори Мухамон кишлоғи)

әртәк

бър заманда бър йыгът воладъ. вунъ бър хошсу:рат, хошсұхан бър хатынъ воладъ. йаңқы йыгъттың қайғысъ бърдыйн хатынъ воладъ. қамма:ллъқъннан қайғы-әләм бълән бърдыйн хатынъ элдәдә отърадъ. шо:рын бай а:дамларъ хатына гум бәрмыйдълә, ха:тънын хушройлькүннан. бър гүнъ хатынъ: „нәғә йер чуқалъисан?" дыйдъ. „мәннән сән қайғы этмә, ман сада йедърөвлімәдым, ичърөвлімәдым, кәммә:ллъқдан қайғы этәмән" дәпти йыйт. "өгәр ҳуннйим болса, бър бай йана бар, хат бөрбә әллә тълла алъб гәл" дыйдъ ха:тън. йыйт хат бөрбә әллә тълла алъб гәләдъ. „мунъ нә:и:ш этйин?" дыйдъ йыйт. шу пулларын ҳәммәсънә бәззаздам баръб, үстүшаш алъб го!" дыйдъ ха:тън. алъб гәләдъ. ха:тън йасанъп, ҳөснә зыйят воладъ. ха:тънъ осың айтадъ: „әльмә үш-дорт этмәс тәңір тавъб бәр" дыйдъ. ха:тън үш-дөрт этмәс тәңінән алъб, йүзинде чадър вълән бәззаза варадъ. шә:р байларъ хатының и:зънә чүшкән әдъләр. бәззаз: „съц-

¹ ҳеччайдан — хеч ердан.

² сарсы — хабар.

³ алжаквоғансълардъ — олмоқчи бўлгандирсизлар.

⁴ өлчәйәннин — ўлчагандай.

⁵ өзүң — ўзингилини.

льм, тәңкәнъз өтмәсқу?“ дыйдь. ха:тън чадърънъ гетеръл:-
ләвънъ ъргатъп,⁶ қа:шынъ қақыб йәрдәдағын: „тәңкәнъз
өтмәсә, өзьмъзәм өтмъймъзмә?⁷ дәп. бәззаз аны қачъп:
„йо:, ина горек воса, алаверън, мән дәгышмә⁸ әттым“ дыйдь.
ха:тън бәззазың көп нәрсәләрън алғаннан соң: „әрым пә-
лан йерә гетть, бызың, ейә барәвәръц“ дыйдь. пе:шын вахтъ
хатъның ейнә гәләдь бәззаз. ха:тън о:қата қарыйдь. бәз-
заз: „о:қат пышырмә, мән базарда балық йедым“ дыйдь. „мән
йатаман, ахшам көп отъръшма волдъ“ дыйдь. хатън: „гәл-
гән гәлсүн, гәтгән гессүн, шу вахтанам йатмақ болама?<“
дыйдь. гүнәм батадъ, әркын учәкә чъкаръп қойадъ, „қараб
отър“ дәп. аңсаң бәззаз йатқаннан соң чушыб дәрвазанъ қа-
қадъ. бәззаз: „әркыз гәлдь, мән нышәтәмән“ дыйдь. „ила:-
жъ аңсат, сыз бешкәк герьд“ дыйдь. ха:тън дәрвазанъ ач-
адъ. әрь герьб гәләдь. ха:тънъ вylan саглық — эсәнлък со-
рашадъ. „қанъ, бешкәк⁹ кым бу йатқан?<“ дыйдь. хатън:
„мә:съз гетгәннән соң доғдым“ дыйдь ха:тън. „әсә, баланъ
истәпмән¹⁰, гөрәмән“ дыйдь әрь. ачъп қараса, бешкәдә сақ-
қаллъ быр кыш. „доғған балаң шума?<“ дыйдь. „хава“ дыйдь
ха:тън. „мунъ гөтәръп чыхсан, о:ва қошшыға, пәлан кәсъң
ха:тънъ быр саққаллъ бала дөгүлтъ“ дәп бызәрә ҳа:р-на:-
мъс бу, бел, ие:рдә ҳәвльгә¹¹ гөмәмән мунъ!“ дыйдь. йыгът
белни гөтәръп ҳәвльгә гетть. хатън айттъ: „сәнъ айақ ба:ғың-
нанъ йаздъръйн, қачмасаңила: ж йоқ индъ“ дыйдь ха:тън бәззаз-
за. әрь ҳәвльгә гетгәндә, айақ бағларънъ йаздърдъ.¹² бәззаз ту-
ръп қаштъ. ха:тъна бүтън мәта-ат-араваләрь қаладъ, бу гетть
бу индъ. әртәс гүнъ яғ алмақа ха:тън жуваччы йа:на вар-
адъ. жуваччының әльнә үш-дөрт тәңәде верәдь, өтмәс.
„съпльм, тәңкәнъз өтмәску?<“ дыйдь жуваччы. „тәңцомъз өт-
мәс воса, өзьмъзәм өтмәсмә?<“ дыйдь ха:тън, соң йүэзиннән
ча:дърънъ алъп, қашънъ қақып, гөззинъ қыпадъ.¹³ жувач-
чының аны қачъп: „ана, горек воса, батман-батман алавәр!<“
дыйдь. ха:тън: „әрым кәмәгә гетть, ейм пәлан йердә, бара-
вәр!<“ дыйдь.

⁶ ъргатъб — қимирлатиб.

⁷ өтмъймъзмә — сүроқ юкламаси Ҳазораспа-ма || -мә, (бу элемент қип-
чоқ шеналарига хос).

⁸ дәгышмә әттым — тегишим.

⁹ бешкәк — бешикдаги.

¹⁰ истәпмән — соғинибман.

¹¹ ҳәвль — молхона.

¹² йаздърдъ — ечили.

¹³ қыпадъ — қисади.

жуваччә:м пе:шында ат-арвалъ гәләдь. ха:тън қазана қаръйжақ воладъ. „қазана қарама, мәм ба:зарда о:қат йе-дым“ дыйдь. „ахшам көл отъръшма волдъ. мән йатаман“ дыйдь. шунда ха:тън: „гәлгән гәлсүн, гетгән гессүн, сонын-да йассасызам боладъ“ дыйдь. ғүнәм батадъ. жуваччъ йа-тадъ. ха:тъның әрь үчәкдән чүшьб дәрва:занъ қақадъ. жуваччъ „әрыц гәлдь, мәп нышатәмән?“ дыйдь: „ила:жъ ацсат, сән көмър а:хыра¹⁴ қойъб үстүңә үш-дөрт бел кө-мър сәрльп¹⁵ қойаман“ дыйдь. „сән йатавәрәсән, дәррәв гәльб гетәдь ву“ дыйдь. ха:тън дәрвазанъ ачадъ, әрь гърьб гәләдь: „ха:тън, мән совуқсұраб¹⁶ гәлдым, шүнчәлль көмър волъб ейә от йақмадынма?“ дыйдь. „мән кәсәлләб отъръб-ман, — дыйдь ха:тън, — ана көмър, ахырда, везъцыз салавә-рьц¹⁷“ дыйдь. йыгыт белни алъп, жуваччының буқынинъсъна салъб йәрәдь. жуваччъ туръп қачадъ. мал-дунийас қаладъ.

баззаэ вълән жуваччъ қа:зъга варадъла. „пәлан кәссың ха:тънъ бъзәрь далаб алъп қалдъ“ дәп. ха:тънъ алъб гә-ләдьлә. қа:зъ айттъ: „е:ха:тън, буларъ ме:ман алъп, нә:-үчын нәрсә-қараларънъ¹⁸“ далаб алдын?“ дыйдь. ха:тън пә-рәнжисъынъ қайтаръп, ләвънъ ъргатъп, қашынъ қақъб йәрәдь. „мәнъ әччәк-этмәжекъмъ өзүңәз бымлысъмә?“ дыйдь. „е:ат-ана нәләт, бадвахлар, — дәдь қа:зъ жуваччъ вълән баззаза— бърәвъң хатынъыц аврайынъ бузып!“ дәп вуларъ даца-жақ¹⁹ волдъ. вулар қаштъ. қа:зъ айттъ: „зэттъммә?“ дәдь. „зэттънъ!“ дәдь ха:тън. ха:тън қа:зънъ ме:ман чагырдъ. қа:зъ бардъ. барғаннан сон бойнұпа қол салъп ха:тънъ өпәжек волдъ. ха:тън айттъ: „ге:жә узак, ге:жә ныччә қа-на:тланасъс“ дәдь. қа:зъ айттъ: „мән индь йатаман, вах геч волдъ — “дәдь ха:тън“ бъттә²⁰ отърыц²¹ дәдь. вах геч вол-дъ. қа:зъ йаттъ. шу вах дәрва:за қақылдъ. қа:зъ: “индь мен нышатәмән?“ дәдь. „ила:жъ ацсат, съз харазнъ²² айлан-търъб дурың“ дәп ха:тън қа:зънъ хараза қошадъ. әрь гә-лъп: „бу нә хараз²³“ дәдь. ха:тън: „съз пәлан жа:йа гетә-мән дәвәдәңциз, шунда мән о:қатәтьб йүрвәдым“ дыйдь. шун-да йыгыт „әшәкън у:н йеб дуръбма?“ дәдь: „хәр вах шүн-нын дурадъ“ дәдь ха:тън „тайақ не:рдә?“ дәдь әрь. қа:зъ мунъ ештып, чаққап айланавәрдъ. йыгыт тайақы алъп қа:-

¹⁴ көмър а:хыр — күмирхона.

¹⁵ серпеп — уйиб.

¹⁶ совуқсұрап — совуқ еб.

¹⁷ нерсә-қара — мол-дүнә.

¹⁸ даңажақ воладъ — боргамоқчи бүлали, ¹⁹ бъттә — пича,²⁰ ²¹ хараз — эшак тегирмон.

ынын араң оашладъ. қа:зъ бойнъинна²² қамът-күчәм былән²³ қачыб геттль. осың қа:зъ йаның бәззаз вилән жуваччынъ тападъ яттың "іәт бадвах, айтқалларың расәкән, мәнъ хаааза коштъ. инде мәсгүлт атып шу ха:тънъң өйнъ ләғам „этъл²⁴ өлдүрүш гәрәк" дәдь қа:зъ. ләғам қаздълар, башлап бәззаз көп "әжъем геттъ" дәп гыржәк волдъ. бәззаз-гърдь. ха:тън ләғамнан башшынъ чыгарғанда ха:тън бәз-мәнн икк, қулақынъ кәсьб йәрдь. башлак икк, қулақын, тутып чықдъ. қа:зъ сорадъ: "нә: қулақынъ тутып чықдың?" ләль. „сыңи-нақра сәссиңнән қулақым қа:мата гәлдъ" дәдь шуныңчун қулақымъ тутып чыхдъм" дәдь. ансың жуваччы гърьб гетәдь. ха:тън жуваччынъ бүннънъ кәсьб йәрәдь. жуваччы ағзынъ тутып чықадъ. „на:з-ни: мәтлә, йахшъ о:катла и:съ бүшиңмъ туттъ" дәп чықадъ, ансың қа:зъ гърәдь. йыгыт қа:зънъ мәккәм тутып, чүкىнъ кәсьб йәрәдь. қа:зъ икк әль вилән әлдьнъ ушлап чықадъ: „сана нә волдъ?" дәп соръй-дълар. "унда қа:зъ: "тамам айтқаныныз расәкән, буларың ҳаммәс мәнъц сүннәт тойъм учынәкан" дыйдь.
 (Хазорасы район, Питнақ қишлоқ Совети, Сайид қишлоғи)

1. йаман атта йүрүнчә, йайав йүргән йахшъ
2. иатъп қалынча атъп қал.
3. көпдән қойан қачып қутылмас.
4. байың а:шъннаң бечараң ма:шъ йахшъ.
5. өйлем ақылың чыра:съ.
6. кышың ҳурмәт өзъиң қолънда.
7. акрапта пышмәсә, ахыратта пышмә?
8. су:гөрмәгънчә әдәк йешмә.
9. бәрсәң аласан, эксәң орасан.
10. әшәк гессә йүкъ вилән, тоук гессә тәzzәкъ вилән.
11. қорқкан уйалмақы былмыйдь.
12. бе:дө:ләттъ түйәнъц үстүндә:м ит қападъ.
13. лъс воса:м йол йахшъ, қыйышық воса:м қы:з йахшъ.
14. соңы пушман, өзъцә душман.
15. съпрастында у:нъ йоқ, елда а:ш кәсәр.
16. қорқса:м қой өләдь, қорқмаса:м қой өләдь
17. ҳүрмәт әтсән, ҳүрмәт горәсән.
18. икк қойаннъ қу:ған, бирсынә:м тутавылмыйдь.
19. отъ кө:ләсәң өчәр, қоңышыны кө:ләсәң көчәр.
20. узақтағы қуиркәтәй йақындағы епкә йахшъ

²² бойнъина — бүйнида, ²³ қамът-күчән — бүйнштурм.

²⁴ ләғам атып — даңлақ қазиб.

21. Йаманнан қаравъл қойсан, йавын йеддь воладъ.
22. ба:ғы бақсаң, бағ оладъ, ҳеш бақмасаң дағ оладъ.
23. йаманың бәргәп а:шъинан йахшын айтқан сөзъ йахшъ.
24. бақырақ түйән ба:ръ йахшъ, бакыръб дурғанъ ҳұннанам йахшъ.
25. а:дамын йұзъ гүннәнәм ъссъ.
26. откә:и:шә салават.
27. туйә ду:з дәп отәр, йыгыт қы:з дәп отәр.
28. кышың әйпінә гүлмә зында:р, сәнън әйпіңә:митүлә-
доғунлар бар.
29. гәп гәлгәндә әнәңцә:м айама.
30. йахшъ қозъ иккъ әнәнь әмәдъ.
31. бърәвыйң қулақынъ кәсган къйыз кәскәнчә волмас.
32. әккәндә йоқ, дъккәндә йоқ, хырманда ҳа:зър хо-
жалар.
33. йав қасса, ба:тър көпәйәр.
34. қалған и:шә қар йағар.
35. тейіар а:ша бәкавул, адағылъ қы:за әрсән.
36. қатық сатқан кәмма:л, йымърта сатқан бай воладъ.
37. мәммәнүң маңлайт қара.
38. съғырың сүтъ ағзъинан гырадъ.
39. дәмър отта, а:дам мейнәттә съналар.
40. ъссъ жан ъсътмасъ волмас.
41. ейъмдә йоқ гәжельк, кейнъм истәр хожалық.
42. алма дейән шах волар, шохльқыннан бир йа:хасъ йох
волар.
43. ағыз бир, қулақ иккъ.
44. балажъым-ба:наджқым, бълтър восаң нә воларәдъ.
45. йахшъга гәп айтсаң, жаң қулақы въләи дыцләр. йама-
на гап айтсаң, доныздыйн тоулар.
46. совур волмайънча се:рәм болмас, съғыр волмайънча
е:рам болмас.
47. геччының өләсъ гәсә, қассапъ сұзәдъ.
48. и:ш устасъинан қорқар.
49. йахшъ товуп сөлләр, йаман қовуп сөлләр.
50. таисъс съғыр сүт бәрмәс.

КОШЫГ

арқа йа:на чувық сунчъб¹ ба:ғ этсәм.
шу кәлхазда дертьсын да:ғ этсәм.

¹ сунчъб = саптпб.

дөртсыннэн бърысьнъ йа:р етсәм,
үчсынъ қодамъма за:р етсәм.

башшымда гәжәкъм қрия санчългай,
өзьм қы:з баламан, баҳтъм ачългай.
а:дамлары² ракқас дәгән сөзъ ба:
ила:йа әлдымә ғүлләр сачългай.

ейнъмда гейнәкъм дөнәвәрәдъ,
кезымдән душмалла өләвәрәдъ.
мән өзьмъ са:далъقا салсамам,
айәк әләшъмнан әләвәрәдъ.

ешъкъынъ әлдъ бәләнт бастърма,
әркың йессә мана мәнат астърма.
бър қавап дерәпте мәнъ қастъма
ила:йа алгайман айәк астъма.

ейнъмда гейнәкъм гүлләръ то:тъ,
йамам болар экән айралық о:тъ.
айралық дәмәниләр тоным қахшъидъ
ди:рь айралықдан өльм йахшъдъ.

арқадан қу:лага бър бала өтть,
қолънда ши:шәсъ ҳапасъм гетть.
атълы³ барәкән айама⁴ дәкдъ,
атълы йыттекен⁵ а:йама өтть.

ешъкъынъ әлдъ бәләнт салмадъ⁶
ге:жә-гүпидъ мәнда ра:хат қалмадъ.
апган шәпәләкъ⁷ ақлъмъ алдъ,
хәм йолдан чъкардъ, хәм йола салдъ

альс-альс ғернәндъ бър қала,
шу мактәпдә охыб йурар бър бала.
жа:ның құрвамман, айланың қара,
саңа а:шың өлтірген мәм баҳтъ қара.

рейис бувам мыйнән атъ аладъ
мыйнъ дуръеб аркесъна қарадъ
тахйасъпъ әйръ қойған қы:зладан,
ша:йә гейнәк гыйгәнънъ халадъ.

қараман тейнәндә қараб дурләдъм,
қаләмнир роммалъм ораб дурвәдъм.

² кезымдә — кетимда.

³ атъл — атир.

⁴ а:йа — кафт.

⁵ йыттакен — ўтқир экан.

⁶ салмадъ — арқадир.

⁷ апқан шәпәләк — бир түр дүппи.

эрмийэдэн баяла гэлдэй дэдьвэлэ
цара гэз а:гамъ сораб дурвадын,

(Хазорасп район марказы).

цара мэссы гыйьэдэлэй айақа,
алтын Иузык салдьрьла барнака,
хожамыз бултэрдэй ур, дэп тайақа,
урдьрма, буважан, гүна:мэннэмэс,⁸
хэнэ⁹ гэлдь, сэ:дэт энэдэн гэлдь.

со: қының тейнди қойдым а:ланъ,¹⁰
жоваб бэрсэц, си:рэтэмэн даланъ,
омбешьмэдэй гөркээдэлэ қаланъ,
урдьрма, буважан, гүна:мэннэмэс,
хэнэ гэлдь, сэ:дэт энэдэл гэлдь.

(Хазорасп район, Бешта қишилоги).

чашмэ қаздым, сувын иштым, ла:йъ барьц былмэдым,
көпү гердым, барь севдым, йа:рь барын былмэдым,

көпү герийн, барь севийэн кымь салдын йа:дына,
бъзэрэм барь йа:r сөлүүп, отлар саларман жа:ныца.

чашмэдэн чыккан пла:на мэн нычк ганжар¹¹ сялтыйн
көнль җалған йарынымын мэн пичкы көнльн алъин.

барь севийэн бээз йа:ра кым бэрпэлти хам шарап,
гөзлэрь оттыйн йанадь, қылдь баермэл кэван.

(Хазорасп, Саноат қишилоги).

ЭРТЭК

бэр варэкэн, бэр йоқ әкэн, бэр тулкы былэн бэр бөрь
ворэкэн. буларың иккись жора воладълар. бэр гүн түлкы айтадъ: „сэм мэнь бирдойдър, и:чым ач олдъ “дыйдь бөрь: „йахшъ,
мэн сэн дойдьраман” дыйдь. бөрь тулкын бэр делайга¹² ап-
парадъ товуқ оғыллаб йемэкэ. бөрь айтадъ түлкүйэ: мэн ей
еийессын алдап, ейннэн алъса альб гетэмэн, сэн кэтэкэ гърьб
товуқларъ тутыб йийсэн” дыйдь. „йахшъ” дыйдь түлкы. гетьп-
тьле.

бөрь ақсақланъб өйнээ элдьннэн өтъпти. өйнн ейесь бө-
рьиң гөрьб, тайақ вилэн арқасынан җовлапти. бөрь қачыл,
тогайа гърьб гетьпти. түлкы шу вахта товуқланъ тутыб
йепти.

⁸ мэннэмэс — менда эмас.

⁹ ҳэнэ — ҳэрээ, нимаки.

¹⁰ а:ла — чала ялчилган шоли.

¹¹ ганжар — ханжар.

¹² делэ — бостирма.

бөрь айтъпты: „мән сән дойдърдым, индь сән мәянь быр дойдър“ дәпть. түлкү:йахшъ, мән сән дойдъраман“ дәпть. сон вула быр чалыц ба:ғына варълтъла үзүм йемәка. ба:ға гъриэннәп соц түлкъ ағзына, иккө буннъ дәшъкна үзүм су-кып, бөрь йа:па варъп, „жора, мән үзүм көп йедым, дой-ғанъмнан йейәнүм буннъма гәлдь, сән ҳәль доймадыцма?“ дыйдь. „йоқ, доймадым“ дыйдь бөрь. бөрь йыйвәредь, йыйвә-редь, дым көп йыйдь. хеш буннъна гәлмыйдь. сон бөрьнүн қаннъ чи:шъб гетәдь. вуннан сон түлкү ба:ғы¹ ейәссына қычқырадъ. да:н, өзү қачъб гетәдь. бағван бөрьнүн тутъп, ура-ура өл-дърәдь. Шүндәп² түлкү бөрьнү алдыйдь.

(Янгиарик район, Калинин қишлоқ Совети, Калинин номли колхоз).

Гүрръын

быр гүн атам мана: „сәм балам, сүт вылан на:нызы пе да:н, малларышы көлә әкът³ дәдь. малларь ҳайдәп, көлө геттүм. баръп қарасам, жүмийаз да:йым қазадан балықларъ алъб дурғанакән. ву қазаныц тейиннән быр уллъ балық ушладъ. балъкы қаннъ дым уллъ адь. жүмийаз да:йым пә гәп бәр, дәп балықы қавнънъ йардъ. қарасақ, уллъ балъ-қын и:чыннән йенә быр къиччы балық чыхтъ. мән хей-рам боллъм, уллъсъ къиччессын йутъп йыйвәредькән.

(Янгиарик район, Чапаев номли колхоз).

Эртәк

қади:м заманда быр пашша волған. бу пашшаның быр то:ть қүшъ волған. бу тотъ қүшъ пашша мудам қапасда сақла-рәкән. быр гүн то:тъ қүш пашшадан „мән йуртъма варъб гәльян“ дәп жувап сораптъ. пашша зо:рдан жуваб бәрпіт. то:тъ қүш йуртъна варадъ. сон йенә пашша йанъна гәлә-жәк воладъ. атасъ йыбармажәк воладъ. то:тъ „мән гәләмән, дәп вә:дә барвәдым“ дәп, атасънан иккө алма со:ғат алъп, йенә пашшадаң йуртъна гетәдь. пашша бу алманъ йыйжок воладъ. вәзи:р алмаға зә:р салъп қойғам боладъ. пашша алманъ аввал быр а:дама йедърьб тәрәдь. ву а:дам дәррәв өләдь. зә:р саганәдь ахыр. ацсың то:тъ қүшъ өлдърәдь.

¹ бағы сийәссына — боғшыннег эгасига (и тушган).

² шүндәп — шүндәп этиб иборасиннег қисқарған форыаси.

³ әкът — олиб кет.

вуннан сон йенә быр алманъ зънданда йатқан быр а:дама йедерьб гөрсө, ву а:дам он йеддь йашар йаш йыйт воладъ. сон пашша вази:рын зо:р салғанънъ бывадъ. вази:рынъ елдърәдъ, сон вэзынъ өзь елдърәдъ. (Янгинарик район, Богот участка, „Правда“ қишлоғи).

әртәк

быр аңыздак вылан быр түңцилдак варжан. йено:м быр кал варжан. энцылдак вылан түннэлдак иккись арва зэтадь-көяләр¹. калам арва зэтмага қаратпть. аңылдак вылан түннэлдак иккись иккү гүнда быр арва зэтадакенләр, йанагы көльң быр өзь быр гүнда быр арва зотын чъкарадәкән. аңылдак вылан түңцилдак иккись мәсләт этп, каль арвасынъ ота нақадълар. кал чъкы қараса, арвасъ қу:рь күл воль қалъп-тъ. кал осыц әнасъ вылан эләп, көмърънъ айръ алъп, иккү халтаға салъп, кътәдъ. вунъ дәріадан алъ етәйатърған вахтънда деріаға чушь кътәдъ. каман дарғасъ қорқы кътәдъ. осыц кал тө:мат саладъ: „бу иккү халтада алтын барәдъ“ дәп да:ва саладъ. осыц кал иккү халта көмърън оннына иккү халта алтын алъ гәладъ. әнцылдак вылан түннэлдак мунъ гөрьп соръйдълар: „мунъ ве:рдан алдыц“ дәп. кал „шүннин-шүннин“, иккү халта көмъръмъ иккү халта алтына саттъм базарда дыйдь. осыц вуларам арвасынъ йақып, көмърънъ алъ барадълар. базарда вуларыц көмърънъ ҳешкым сорамъйдъ. қайтъ гәладыләрда:н „каль елдърәмъз“ дәп, мәсләт этадыләр. кал бунъ бывльб, әнасынъ оннына гырьб ятадъ. әңцилдак вылан түңцилдак ге:жа гельп, каль әнасынъ елдъръ кътәдълә. кал азам бывлен туръп, әнасынъ әшәко даңып, әшәгө иверьб, өзь кыйннан баравәрадъ. кальц үшәгө быр байъц хырманъна варъп, буғдайъ йыйвәрадъ. бай мунъ гөрьп, қа:рланъп, тайақ вылан кампиръ урадъ, кәмлър әғдаллъп чүшәдъ, кал йүгъръ гельп, байа тө:мат саладъ. „әнәмъ нәгә елдърдън“, дәп. байдан әнасынъ хуннин соръйдъ. бай қорқаннан быр сү:рь қой барәдъ калла. кал қойланъ алъ, гәладъ. мунъ әнцылдак вылан түңцилдак гөрьп соръйдълар. кал: „ба:зара варъп, ө:ль алажақ бармъ“ дәп қычкыръвадъм, быр па:да қойа алмаштърдъм“ дыйдь...

(Урганч район, Гойву қишлоғи).

¹ зэтчак — тузатмоқ, ясамоқ

1. элдьнде қойғанъ йәмәк малъц и:шъ.
2. шамал волмағынча ағачың ба:шъ дәрпәммәс.
3. қовун қовуннан рәц аладъ.
4. ҳәр къмыңкъ өзүнә ай гөрьнәр гөзънә.
5. гүльп сөлләйән мулладан қорқ.
6. йаз йемәсон ғамыны, и:т чакәләсүн хамыны.
7. о:дъныцы айама, наныцы дайама.
8. а:чъ сөлләтмә, до:қы дәрпәтмә.
9. өлмәнән хорлық йаман, сънықтан — мартък.
10. йер қаттъ воса, өкэз өкъздән гөрәдь.
11. нәссыйәгә маймъл ойнамас.
12. әр-хатын уршъна босага гүләр.
13. әр-хатының урьшъ дәкәнәң қурьшъ.
14. қассап йағ қайғысында, геччэ жан қайғысында.
15. қырагынъ гөр — безънъ ал, әнәссынъ гөр — қы:зънъ ва:.
16. қоншына қарағынча, оцишыңа қара.
17. қылдарь бош туссаң, эльдъ кәсадь.
18. доғръ гәп қылъштан өткър.
19. йагышдан қачып, дамчъга учрадым.
20. ҳүннелль қул та: өльнчча харолмас.
21. гәндәшль той бузълмас.
22. бар мақтанса тапълар, йоқ махтанса — чапълар.
23. башшъ ағрьма:ннъ худа вълән па:и:шъ ва:.
24. ақылсзың жа:иң азабда.
25. балаға и:ш буйыр, и:зъннән өзүң йұвүр.
26. иккъ ғәмәнъ бащшънъ тутқан дерйага ғарқ волъптъ.
27. әшәк әшәкден қаса, қулақ - буннънъ кәсәр.
28. йахшъ өжәк иккъ әнәнъ әмәдь.
29. жылльга йел вәр, эльнә бел вәр.
30. ма: лына мәккәм бол, қоншың аманда.
31. чақырган йерә вар, чақырма:н йердә нә ва:r.
32. бөрь бөрйә бө: дәпть.
33. йахшъ сез жан аэъғы, йаман сез баш қазъғы.
34. көльн йаманъ көпърьц астъядә йатъб от үркъзәдь.
35. қыйышың арва йол бузар.
36. ақыл йаштә:mес башта.
37. тайақ йарасъ битсә:m, дъл йарасъ битмәс.
38. қаллп қазанъ қайнамас, қайнаса:m қуйълмас.
39. әшәк еть етолмас, йалғанчъда бетолмас.
40. доқың а:ч вълән на: и:шъ ва:.
41. бағлы:ц быр ба:ғы ва:, бағсзың мъң ба:ғы ва:.
42. қорққана қо:ша гөрьнәдь.
43. әдәп ба:зарда сатълмас.

44. көп сөлләмә, аз сөлләйән йаҳшърақ,
көп сөлләдәм дейдь башъма тайақ.
45. гөргән гөз вүлән ишъткан қулақ дәңәмәс.
46. и:т сәмърсә ейәссың қапар, әшәк сәмърсә, ейәссың
дәпәр.
47. ей өзәмкы дәмә, ей арқастында а:дам ба:
48. бәрәйә қа:р әтъп, көрпән ота вәрмә.
49. ме:нат, мә:наттың тейй ра:ҳат.
50. артъқызы йөртъқыда йама.

(Янгиариқ район маркази).

бәрә дөғръессында

балам, бурън бәрәнъ әльинән адамла ама:на гәйән. мән
сана бәр а:дамъ бәра ҳаққында сөлләйәнъның айтъбәръйн.

„мәм бәр гүнъ җовуз бойънда йатвәдым, иккъ бәрә гәльб
иккъ йа:нъмнан жазлатайатър. дәррев йүйъръб үчәкә чық-
тъм, шунда мән:

үчәкә чыхсам и:зынән чықар,
баҳрайыб менъ йүзъмә бакар,
туттърмыйм бәръ и:чымъ йақар,
бәрәнъ әльинән ама:на гәлдым¹.

бәрәнъ бассам, ушарда гетәр,
үхлатын съра и:чымъ йақар,
туттърмыйн бәръ съләрап қачар,
бәрәнъ әльинәп ама:на гәлдым.

чакқан йеръын оттыйн пышырәр,²
қызартърын шу йеръын чишишырәр,
ахыръында и:ч гөйнәк чешырәр,
бәрәнъ әльинәп ама:на гәлдым.—

дәп буръц адамла көп азапла гөриәллә. җенә балам, а:дамланъ
бахтъна, севът ҳөкьмөт дүзельп, дуҳтълла пейда волъп,
бәр бәра да:ръ и:шләдъла, бәрәллә тумтарақай волдъ.

о:вада та:за жайла қурдъла,
дуҳтъла бәрдыйи қәраб дурдъла,
бәрәллә қалмыйн бәрън қырдъла,
бәрәнъ әльинән ама:на гәлдым.

(Янгиариқ район, Чапаев колхози).

¹ бәрәнъ әльинән ама:на гәлдым — бүрганинг дастидан додга келдим.

² оттыйн пышырәр — ўтдай күйдирап.

ҚИПЧОҚ-ҮФУЗ ШЕВАЛАРИ

қадъмғъ заманда бър пашиша боған. ву пашиша айтадъкә: „мәннән қорқмъйдаған адам бармокол?“ дәп. йенә тағын: „мәннән йенңүлмъйдаған адам бармакән? дәп ойлъйдъ.

бър гүүш бу пашишанъ хатынъ касөлләнъб өләдь. хатынъ йаш бър баласъ воладъ. бу бала йетъм қаладъ. бър гүпъ бу бала йълъйвәрәдъ, йълъйвәрәдъ. ахшамъ мънән тъншльк бәрмый йълап чығадъ. пашиша ахшамъ мънән баланъ көтәръп чығадъ. бала йеч алдаммъйдъ. уннан соң пашиша айтадъ: „мәннән шу балада қорқмадъ, дүниада баладан күшль пәрсә йоқәкән“ дайдъ.

(Урганч район, Қипчоқ қишлоғи, Сталин номли колхоз).

тапишмачоқ

аттан бәләнт, иттән пәс (ийәр—әгар).

сайасъ йоқ, қашнъ тоқ (гәшър — савзи).

қазықта қар турмас (йумъріа — тухум).

йер тыйында ай йүрәр (пазза — омоч тиши).

қазықта қамчъ турмас (йълан).

къчкынәгъша өзъ бар, тумль-тұштан көзъ бар (тууруйк).

өзъ бър мънинас, тартъб урсан съммас (тыйын).

тый дәсәм тыймыйдъ, тыймә дәсәм, тыйәдъ (лән).

пәс үчәктән қар йавар (еләк).

қараңғы үйдә бель байлъ қул йатадъ (сыпсә — супурғи).

тыйында сув қайнар, үстинда от қайнар (чылым).

хатар-хатар ғыш қойдым, жыйрән атнъ бош қойдым (тыш ҳәм тыл).

сұртъ қандъй, ичъ ундъй (жыйдә).

қошък

рейес бува үй салыпты қаладтый,
быргәдасъ малға кегән бәләдтый,
исапчысы он дәрт йашар баладтый.
тәвильчесъ отқа чүшкән чаладтый.

ховуз бойында торғай,
торғайды йълан сорғай,
бъядъ дағда қалдырган
тәвильчесъ бала күргай.

искалатчъ съэмъсъс,
йәғелъ палав йермъсъс,
кәлхаччы бу:дай дәса,
чышқан йедъ дермъсъс,
йъртък көвүш сүйрәгән,

атъэда йүрүү күйрэгэн,
өзүнэ вээ сейлэгэн
бъргэдэ амам босын.
идарань өрэсъ
иикъ кэлхээдъ терэсъ
рейслэрдъ сэрэсъ
рейльс бува амам бол.
етъгын үончъ йок,
үйнда отъръб дынчъ йок,
нахтасынпай кэйнъ тоң
режаб бува амам бол.
рейльст хатынъ хаста дыидылэр,
унашь кесмэгэ уста дыидылэр.
унашынъ узън-узън кесэдъ,
узънлыг гүн мэйманхана газэдъ.

(Урганч, Кипчоқ қишилоги).
кара чачъм йулгайманда өргэймэн,
бърав мънэн сэйлэшхэнэн көргэймэн.
бърав мънэн сэйлэшхэнэн көргэндэ,
өзүм сеннэн айрүлмасам өлгэймэн.

кара чачъм йагтннъмны¹ қуршыйдъ,
йардъ көзъ ёз көзъмэ охшыйдъ.
Йардъ көзъ ёз көзъмэ охшаса,
унъ көрьп, тэндэ жанъм қахшыйдъ,

ешыгынэ гүл екэмэн чым мънэн,
сен кетэсан, мен қаламан кым мънэн.
сен кетэсан йолда йолдашын мънэн,
мен қаламан үйдэ көз йашъм мънэн.

жүвээ екгым кэндир мънэн аралаш.
бър йар туттым орта бойлъ қалам қаш.
кара-кара дыйпермэнлэр чыканлар.
кара мънжък мънэн ҳынжъ² аралаш.

ешыкынэн мен өтэмэн көмэка.
бър қовун бэрмэдлий йарыб үемэка.
аавэл үйалардым экэ дэмэка,
инди үйаламан йаръм дэмэка.

къзэлл атты мънлыг чыхгым мэйдана,
у жанаага кышийвэрдъ ҳэрйана,
изимээдэ иикъ бала дейвана,
бърсьс йаръмдъ, бърь бейгана.

(Урганч район, Чандир-Киёт қишилоги).

ЭПЕНДЬ

қадъмда бър паشا варэкэн. унъ үч хатынъ варэкэн. бър
гүнъ паша хатынларъна „ушак бэрэк³ пышырьлэр“. дэвтэ.

¹ йагтннъм — йагриним, оркам.

² ҳынжъ — илжу,

³ ушак бэрэк — чучвара.

хатънларъ, йахшъ дэп бърь ийжан чавған, бърь хамър әткән, бърь оқлав мънән хамърънъ йаймаға қараған. шу вах пашшанъ ешъгынъ әлдънинән эпендиңь йолъ тушып қалъп, пашшанъ сънамаға бирдән пашшанъ үйнә кърп қаладъ. пашшанъ хатънларъ әләндъдән қъезғанъб, дәррув қолларъндағъ ишләрънъ йашърадълар. әләндъ булардъ қъезғанцанънъ көрп, пашшага айттып: „пәшшам, быр йълан көрдым, уллъльғы съеъ хатънънъзъ йашърган оқлавъндъй барәкән, ортанжъ хатънънъзъ йашърган хамъръндъй касәк мънән быр урдым, къчкынә хатънънъзъ и:жанъндай болъп, кеттъ“ дыйдь. осън, пашша уйалғанъннан: „пышъръплэр индъ, әләндә:м йеп кесссын“ дыйдь. осън хатънларъ пышърдъ, шүндетьп, әләндъ пашшанъ уйалтърган экэн

(Урганч район, Ўртадўрмон қишлоғи).

Йоқлав

алъб-алъб йемәгә алма бағъм, жан атам,
үзъб-үзъб йемәгә үзүм бағъм жап атам, ва:й-ва:й, кә:
вам атам.

йетъм ашъ ичърдьц йетъм наң йедърдьц,
йетъм тоңъ кыйдърдьц, кә:вәм атам ва:й-ва:й.
балаң өксіп турганда, башън съламадъцма,
енәм кеткән күнләрдә туръб йъламадъцма, кә:вәм атам
ва:й-ва:й.

йүзъмъездъ ҳәясъ, башъмъездъ сайасъ,
әлдъмъездъ қаласъ, кә:вәм атам ва:й-ва:й.
әйванъмъ қашъ¹ әдън, дөвләтъмъ башъ әдън,
чөрәгъ ҳам ашъ әдън, кә:вәм атам ва:й-ва:й.
йүргән йолъц чағфұтмаған, съра көвнүм аврұтмаған.
атажанъм, ва:й-ва:й.

(Урганч район, Ўртадўрмон қишлоғи).

Ертәк

қадъм вахта бър бованъ бър у:лъ воладъ. бова у:лъна базар-
чылъқ үйрәтәжәк воладъ. вуца қъирқ тәнгә вәрәдъ. у:лъ өгъз
алъп, өгъзләнъ ҳазаръсқа аппаръп сатаман, дәп итәләп² ке-
тәдъ. осъд атасъ и:зынә қайърадъ. у:лъна айтадъ: „дурғадък-

¹ қаш — хари.

² итәләп — етаклаб.

тә құрқ қарақчъ ва:, шуланъ қолъна түшәкөрма, оғызләнъ алдаб апқаладъ¹ дъйдь. шүнтып, у:лъ оғызләръны алъп кетәвәрәдь. йаңағъ бала йолда қарақчъла². йолъғадъ уланъ құрқсасам³ бир йерда отърганәкәллә. қарақчъла баланъ алдап, вунъ құрқ егъзыны бир тәңгәгә аладъла.

бала үйинә қайтып кәләдь. атасъ у:лъна: „егъзләнъ нышәттүц?”⁴ дәп соръйдь. „дургадықда жораларъма бир тәңгәгә саттъм” дыйдь. атасъ қа:рланъп, у:лънъ бир шаппап уръп, үйиннән қувып йәвәрәдь. йаңағъ бала йълап-йълап дургадықдагы жораларънъ элдьнә кетәдь.

жораларъ баланъ у:рлъққа үйрәтәдьла. тез гүндә бала у:рлъққа дым йахшъ үйрәнәдь. бир нычә вахладан соң қарақчъла „о:қат пышыр” дыйдьлә. ву дым йахшъ о:қат пышырәдь. қассапты алдап, бир қадақ ет оннұна үч қадақ ет әпкәләдь. осын қарақчъла „инде буам қарақчъ волдъ”, дәп вунъ у:лъққа быргә алъб үйрәдоғын боладълә. бир гүн қарақчъла пашшанъ сарайна у:лъққа барадълә. пашшанъ газынасынъ тешек етьп, баланъ кыргъаздълә. бала ичанды⁵ туръп: „сандъқла авырәкән, бырың ичана кпр” дыйдь. осын қарақчъладан бирь күрәдь, бала вунъ башынъ ғанжар мынән кесәдь, йенә:м бирь күрәдь, уна:м өлттәрәдь, шүнтып құрқ қарақчынъ барлъғынъ өлттәрәдь. ертәнгъс пашишаға хавар бәрәдьла. ҳәммә ҳейран, газына тешългәнда:я, алтынла у:рланмаган. соң құдъръп, йаңағъ баланъ тападълар, вуца пашиша көл мал-дүниә бәрәдь, шүнтып, мұрат-мажсатына йетәдь.

(Хонқа район, Нукус қишлоғи, „Москва” колхозы).

ҮҒУЗ-ҚИПЧОҚ ШЕВАЛАРИ

бир варәкән, бир йогәкән, қадым заманда бир берәк⁶ мынән бир талақ варәкән. берәк мынән талақ бир гүн бир жайа гетәдьлә. йолда берәкә талақ „мән сәнъ йыймән” дәпть. соң берәкни йеп қойыпты. йолда элдьнә бир съғыр мынән бир өжәк⁷ чъғыпты. съғыра „мән сәнъ йыймән” дәпть талақ, съғыр: „өзьд бир талақ восаң, нышәтъб мәнъ йыйсән?” дәпть. талақ уларна:м йеп қойыпты. йәнә гетәвәрсә, элдьн-

¹ қарақчъла: — қарокчилар (бу форма үғуз шеваларига хос)

² құрқсасам — құрқсас ҳәм.

³ нышәттүн — има қилдинг (үғуз шеваларига хос).

⁴ ичанды — ичкарида.

⁵ берәк — буйрак.

⁶ өжәк — бузок.

иң бър сү.рь^ қойлар вълән чопан чъгадъ. муна:м йептъ. быу үйэ "а"с, үч қыз чарх йыгъырб отърганәкән. қызлара талақ: "злэрдь йыймән" дәпть. қызлар гйтпіт: „өзън бър талақсан, пышетпіп бъзләрдь йийсән?" дәпть, шүндәтш, талақ қызларна:м йеп қойыпты. йенә бър ейә варса, бър кампър дыгърмән² тартыб дурғанәкән, кәмпърә: „мән саңын¹ мән" "ә! .. соц кәмпър: „йок, мәнъ йемә, мән сана йарта пышьрьб үәрәмән" дәпть. йарма пышьрьп, талақты үстүнә қүйғанакән талақ търьштп, өлпти. талақтъ ичдән бөрәк чекенит, съғыр чъғыпты өжәгъын сурап, чопан чъғыпты қойларън сурап, қызлар чъғыпты чархън сурап, кәмпърдь әрқастынан ҳәммәс мурат-махсатынә йетептъ.

(Шовот район, Қиёт қишлоғи).

әртәгъ

б.р вәзикән бър йорәкән бър бува мънән бър кәмпърны сапарәль 1 гән баласъ вәрәкән. сапарәль ҳәр гүн мал бағадәкән. у бър гүн дү:ш герәдь. дү:шында мағруттан бър ай гәльп, қойнъна гърәдь. азанда туръп дүшүнүнән энәссынә шталь "ничан соц энәс": „балам, дү:шың бъравларә айтагөрмә. айтсац, бърәв, дү:шың яхашъ дү:шәкән дәп, сатъб дү:шың қоймасың" дәпть. бъзләнүн вахтъмъзда дү:шың сатъб аладан-чапла² ертәңкес гүн сапарәль йадънан чъгаръп, өңгр: жыл Сақадавын эннәпәс кәл дәгән жорасына дү:шыңнай айтатъ. вунча "оң шу дү:шың сатасан, мана" дәп тутадъ кәл. кәлнән бър съйрь барәдь. шу съйрънъ бәрп жорасын дү:шың сатъб аладъдағын, үйнә құръ өзъ варадъ

аң-анасъ кәлә: „съйръ қана?" дәп соръидъла. кәл „мән съйрън бәръб, дү:ш алдъм" дыйдь. вуннан соц атасъ мънән янагъ, съйрън тап, дәп уръб-уръб йивәрәдъләр. кәләм шу т-т: эннәнән гәтәвәрәдь. башқа бър йурта варадъ. йолда бър мәчтитын элдьнәд бър ат, үстүндә пәрдәль бър нәрсә мънән байлы дурғанәкән. кәл аста:н баръп, атнъ алъп, қачадъ. атнъб-гетьб бър иерә варъп, бу иә:кан дәб ачъб қараса, пәрьдый бър қызәкән. кәл хү:шынән гетьб йъғыладь. вуннан соц қыз, бахтъмдағы шүәкән дәп калын суйаб отърадъ. соң³ кәл ҳү:шынә гәләдь. оннънан туръб, қу:ла йақа қараса, бър уллъ жай горынәдь. қыз кәлә шу жайа баръп кә, дәдъ. ат.р сатса, обзәр аламъз, дәдъ, кәл бър өзъ гетәдь. дағын

¹ сүръ — пода.

² дыгърмәп — ёргучок, құл тегирмони.

жайпъ ииәссынъ сорап, таппъп: „жайыңызъ сатасъсма, эгөр сассаңыз бязарә бәрън” дыйдь. бай: „йахшъ, сатаман” дыйдь. кәл қыз яса:на йәнә қайтъб кәләдь. атнъ үстинде бир хоржън алтын пул барәдь. кәл хоржънъ арқалаб үйшъ егәссынъкып гәләдь. жайнъ егәләръ чығып кетәдьләр. кәл қыз мынан атнъ алъп кәльп, иккисъ шө:рдә гүн гечърьб йүрүй вәрәдьләр.

(Шовот район, Бешмерган қишлоғи).

ӘРТӘГЬ

бир варәкән, бир йоғәкән, қадъмда бир бува мынән кәмпър варәкән. улардь бир оғлы мынәп бир қызы варәкән. гүнләрдан бир гүн бува мынән кәмпър кәсәлләнб өльптьләр. оғыл мынән қыз, иышәтәмъз инди, дәп йылап-йылап, иола чыкытълар. йолда байатърганда ҳаръп, мейданда бир чертәк¹ йолъғадълар. бир ахшам йатъп, йәнә гетәвәрәдьләр. гүм батадъ. булар не:рә варжағынъ былмыйләр. қарасалар бир йердә чыра йаҳтъесь чығадъ. осың булар экәүка иккисъ шу йақа варъп қарасалар; уллъ гүңгүрәль жай дарвазасъ мәккәм илик. осың булар иышәтәжәгъынъ былмый, сыңлысынъ үйдь бирбүйәқларыннан үчекә чыгарадъ. осың өзъ җәм үчәкә чығадъ. қарасалар биргәнә түйнък вар. осың сыңлысынъ бельнә йып байлаи үйдь ичипе чүшүрәдь, сыңлысы чығыб былмый үйдь ичындә қаладъ. экәсъ: „сән шө:рдә отър, мән о:кат тавъпкәләмән” дәп хошлишъп кетәдь. инди гәпдь қыздан иштәмәз. қыз қорқаянтып үйдь ичындә бир аржанъ² тавъп, ичынә гырьб, йатъп қаладъ. бир вахтънан бир шағыры-шүцүгыр этип бир вәж гәләдь. осың бу нәрсә бир сылкынъб, бир хошрай йыгыт воладъ. осың бу йердә адам барънъ бильб, бу йердә адам оғль, адамзатъ исъ варкъм босан чық³ дыйдь. қыз қорқып чықмыйдь. осың йыгытты өзъ аржанъ ачып қараса, бир қыз йатъпты. йыгыт қыздъ өййиңа чыгарып: „сән бе:рә кым гәтърдь?” дәп сорадъ осың қыз башънан өткәлләрдь айтъб бәрдь. бир ғүлләрдән бир ғүллар қыз экәссынъ сагынадъ дағын йылъйдь. осың мунъ эрь экәссынъкинә аппармақ үчүн бир түйэ алъп, үстинде жай үзәтъп⁴ өзъ шаңырдавық постънънъ гыйп түйәнъ йыпкынъ бельнә байлап, түйәнъ йетәләп, қыздъ мындыръп, гетәвәрәдь

¹ чертәк — бостирма, чайла.

² аржы — сапапк.

³ үзәтъп — тузаатып.

осъң булар қыздъ әкәссынанынә йетьб барадълар, қыдъртп-
қыдъртп, бир йурттан қыздъ әкәссын тавадълар. әкәс қараса,
бир итка охшаган бир нәрсә туйәнү йетәләп кыйатър. әкәс
хейрам болъп, қарап қаладъ. осъң ит бир сылкынъб йыгыт
воладъ. булардъ үйә гыргызәдьләр. қыздъ әкәссын хатънъ
гыйәвнин постънън тандырға йагадъ. йыгыт быләдьдағын дәр-
рәв онниннан туръп хатънъна: „сән маңа, мән сана, йоқ“ дәп
чығадъ гетәдъ. қыз йылап қалавәрәдъ. осъң қыз йыгытты ахта-
ръп гетәдъ. үч йыл дәгәндә тавъп, йәнә йыгыт мәнән тапъша-
дълар.

(Шовот район, Бүйрачи қишлоғи)..

бәрмәс бай

бир варәкән, бир йоғәкан қадъмгъ заманда бир бәрмәс бай
барәкән. шул¹ йердәгъ мәхәлләдә бир кәләм гүн гечърәр-
әкән. ул бай өз үйиннән йешбърәв² йешвәжъны бәрмәсәкән,
йегъэмәсәкән. бир гүн кәл жораларъ мәнән бәс этип, байыц
үйиннән бир вәжънъ алъб уннан соң дуръп бир дамақынъ
йыйыш тоғръсънда. бир гүн кәл байын үйинә барыпты. бай
мәнән гәпләшшитп. бай уца йеш вәж бәрмәпты. кәл шу
ге:жә байыц үйинә мейман болъп қалъпты. бай кәл мәнән
гәпләшшитпъләр, гәпләшшитп отъранда³ бай кәлдан а:дънъ со-
рапты. кәл „бъсмълла“ дыйыб айтъпты. булар отъравәрьпть-
лар-дан йаръм ахшам дуръп кәл уйхлапты. шуннан соң бай
хатънъна „дамақ пышър“ дәпты. байыц хатънъ дамақ пышп-
рьпты. шуннан соң осъң дуръп дамақты элдъларынә алъпты-
ларда „бъсмълла“ дәптыләр. мунъ ештән кәлвай „ләббәй“—
дәп орниннан туръпты. осъң дуръп, кәл қолларынъ йувъш-
търьпты, уннан соң дамақ башына гәльп, дамақты йел
башлапты уннан соң кәл мәнән дамақты йептъләр. шүнді-
тьп, кәл бәрмәс байын дамақынъ йепть, шүйтъп байъ
пәнтләпты.

(Гурлан район, Хизирәли қишлоғи)..

әртәк

бир варәкән, бир йоғәкән, қадъм замаллада бир багван ба-
ванъ оғлы варәкән. бир гүн атасъ айтъпты: „оғльм, сәнъ-

¹ бу қишлоқ шевасида түркмен тилининг таъсири очиқ сезилиб-
турибди, олмошларнинг ул, бул, шул формаси түркмен тилига хос.

² йеппібърәвә—хөл кимга.

³ отъранда—үтирганда, бу форма ҳам түркмен тилига хос.

атаң мынән әнәц қаръдь, сән базарчылық әтәсән, оғлым[“] дыйдь. баваш оғль базарға варадь-да:н быр күчкү аладь, соңысыз базарда быр пышык аладь. шунда бова „е, оғлым, базар болдь инди, күчкүлө волдық, пышкүлө волдық[“] дыйдь. соңысыз базарда бала быр қоларжа¹ аладь. шунда аржанъ сатқан адам айтадь: „йолда ачъп көрмә“ дыйдь. бала қыстанадь дағын йолда ачъп көрэдь. ачъп қараса, нчында илалланы пашшасының оғль барәкән. аржаға ҳава гүрәдь-да:н быр өзү қылдыйн нәрсә уллъ бойынтырыктыйм боладь. бала ташап қачадь ҳунъ. уннан соң план баланъ қувуп ушлаб аладь. ушлаб алғаннап күйин балаға айтадь: „сән мәннән қачма,—дыйдь иланы баласъ,— мән илалланы пашшасының оғлыман, мән сәннәт атамынъ йуртъна аппараман, лекын зэр бәрәмән, дәсә, алма, йурт бәрәмән дәсә, алма, сада быр жүп дағылдаш², йеддь жүп гәвхәр шәмчъраг бәрәмән дәсә, ал, соң әнәдь әлдьнә гәл, мәннәт атамынъ йуртъна гетърдьн, шүндәтъя, баваш оғль илаллардын пашшасының оғлымъ алъп пашшанъ әлдьнә бардь. пашша ҳұна савүнчсынә йер бәрәмән дәсә, бала алмадь, йурт бәрәмән дәсә, алмадь, быр жүп дағылдаш мәннән йеддь жүп гәвхәр шәмчъраг бәрәсән, дәдь. пашша айттъ: „е-е, йаман йердән туттың, — дәдь, — инди сана бәрәмъзда:н, оғлымъзды гетърпсән“, дәдь. шүндәтъп, бала илаллардын пашшасыннан быр жүп дағылдаш мәннән йеддь жүп гәвхәр шәмчърагдь алъб, ейнә қайттъ.

бала бава мәннән кәмпүрдь әлдьнә гәлдь. гүлләдән быр гүн бала қараса, бъяқтанам быр гүн чығадь, бъяқтанам быр гүн чығадь. „ата,— дыйдь йапағы бала,— бъяқтанам быр гүн чыхтъ, бъяқтанам быр гүн чыхтъ, бу нә гәп?“ дыйдь. „бъяқтағы гүн өзүмъезъ³ гүн,— дәдь атасъ,— бъяқтағы гүн пашшанъ қызынъ шәвләсъ, дәдь“. шунда бала: „ата,— дәдь,— маца шу пашшанъ қызынъ аппәрәсән,“ — дәдь. „биз быр кәммәл восақ, нчык пашша бъзға⁴ қызынъ барәдь, дәдь. мәннәд дыйн быр досақы⁵ адамдь пашшанъкынә йынвардь, бардь, пашшага айттъ. „систә быр ажъза барәкән, бъздә быр дөгмача⁶ бар, мыйәссәр воса айттъръп кәлдьк“

¹ қоларжа — кичик сандық.

² дағылдаш — майда тош,

³ ахборотчи Ермат Польонов (40 ёшда) қаратқичнинг ассимилятив формасини ишилатдай. Бу ходиса қипчоқ шеваларида онда-сонда учраб туради.

⁴ бъзға — кипчоқ шеваларига хос.

⁵ досақы — дүзахи.

⁶ дөгмача — ўтилча.

дыйдь. пашша қа:рланъп: „бар, — дэдь, — дъшанга чъқар,— дэдь, — бағырдъсъиъ йаэдъръп, қанинъна қырқтъ ур!” дэдь. ву адам тайахтъ йеб, баванъ элдънэ қайтъп кэлдъ. „қанъ, нэ дэдь пашша?” — дэп сорадъ бала. шунда: „е-е, пашша бъзә қыйзънъ берэмъ? — дэдь, — йавъннъма кырхтъ, қанинъма кырхтъ уръп ҳайдәб йывэрдь” дэдь. бава айттъ: „бар, йенә пашшанъ элдънэ бар, дэдь, — шүннйин, пашшанъ тайға:м боладъ,” дэдь, йенә бардъ. шунда пашшанъ вэзи:рь пашшага айттъ: „бэрмэс қыйзды қалыңы ағыр воладъ, пашшайъм, мыца, — дэдь, — иедль жүп гөвхәрь шәмчърағ, буйърыц, — дэдь, — быр жүп — дэдь — дағылдаш буиърыц, — дэдь, — быр ҳәвлъ салдърыц, қадъсъ жәвхәрдән, босагасъ алтъннам босън, — дэдь. он иккъ нәрванъ¹ восьн, — дэдь, — йопрақларъ лә:ль жаваҳърдан босън, — дэдь, — быр йағыннан бал ахсън, — дэдь, быр йағыннан сүт ахсън”, — дэдь, — пашша шүннйин, дэп буйърдъ. кәмма:лдъ оғль дағылдашть алдъ дағын о:дъннйпнъ алдъ дағын чөль бъйабанга чыхтъ. дағылдашқа айттъ: „быр ҳәвлъ саласан, быр йағыннан бал ахсън, быр йағыннан сүт ахсън — дэдь. он иккъ нәрванъ восьн, — дэдь, — йопрақларъ жаваҳърдан босън, — дэдь, — лекън, — шунъ бежәрп чыхмасан — дэдь, — мән сәнъ отларға йақаман, — дэдь. шу айтқалларъмнъ йеддь гүндә бежәрәсән!²”, дэп йергә урдъ дағылдашть. йеддь гүнниән соң барса, быр ҳәвлъ турлытъ, айтқаннанам йеддь ҳаста³ зъйада. быр йағында бал ақъп турған, быр йағында сүт ақъп турған. осың бала атасъна айтадъ: „ата, инди съз пашшанъ дәргайъна барып: състә быр ажыза бар, быздә быр доғмача бар, мыйәссәр воса, айттърп кэлдък, айтқаныныздан йеддь ҳаста зъйад әтъб бежәрдък” дыйдь. пашша вэзі:рь мънән қөрмәкә чыхтъ, шу айтқалларъм бежәрлы-дымәкән, дэп. оттъс чақыръм йердән жайдъ иалқымъ⁴ чүштъ пашшага. барып паишша гөрдь. айтқаннанам йеддь ҳаста зъйад волъб бежәрлыгән. пашша гөрьп, эсъннән ағып, қыйзъна қырқ гечә-қырқ гүндес той вәрьб, баванъ оғлынъ күйәв әтъп, барлығы маҳсатъна йетәдь.

(Күшкүпир район, Ўзбекәп қишлоғи).

¹ нәрван — сада қайрагоч.

² ҳаста — ҳисса.

³ Иалқым — шулья.

**ЎЗБЕК ТИЛИ ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ТАСНИФИ
(схема)**

Номид ва узбеки назадарни	Тарқалган территорияси	Асосий белгилари
1. Амударё ободи ишиш шаро-	Гурлан районининг Оқкум, Марibuғат қишлоқлари, ҚҚАССР. Амударё район, Ҳигой участкасида-ги айрим қишлоқлар, Мангит уча-сткасидағи Бештом, М. Горький қишлоқ Советлари ва бошқа айрим қишлоқлар.	жоқ, қатън, кучсиз диф- тонглашиш, -нён, ниң (вариантлари билан), ватър батър, мәйән, чамълдоръ, бу- зас, тамбаш, бақан, кељ.
2. Амудар- ёни шебе- ти	Амударё районининг Ҳомилбек участкаси, Гурлан районидаги кўпичлик қишлоқлар, Жанубий Хоразмдаги районларининг айрим қишлоқлари. ҚҚ АССР Беруний ва Тўрткўй районларининг асосий террито-рияси, Тукманистон ССР батъзи қишлоқ районлари.	йоқ, хатън, кучсиз диф- тонглашиш, қаратқач- -ниң -нён, -иб -иб (вариантлари билан), ватър йатър, мәйәк, чамълдоръ көшагенә өжек, ташбаш, бақн өра кель.
3. Амудар- ёни шебе- ти, — Чатар шебе- ти	Гурлан районининг Дўсимбий, Шанги, Қангли қишлоқлари, Урганч район, араб қишлоғи, Кўшкўпир, Қатагон қишлоғи, Богот, Наиман қишлоғи, Ҳазорасп, Қангли қишлоғи, Шовот район Қатагон, Ебили- Қангли қишлоғи.	кел, кас, йоқ, хатън, дифтонглашиш йоқ, қа- ратқач -иб -иб вари- антлари билан), йа- тър ватър, мәйәк маїа, көшагенә, өжек, үчак, өра.
4. Амудар- ёни шебе- ти, — Чатар шебе- ти	Урганч районининг Қиёт, Қип- чок қишлоқлари, Кўшкўпир райо- нининг Уйгур қишлоғи, Янгибозор районининг Оёклўрмон қишлоғи, Ҳонқа районининг Нўкис қишлоғи.	кел, кас, йоқ, хатън, дифтонглашиш йоқ, қа- ратқач -иб -иб вари- антлари билан), йа- тър маїа, көшагенә, өжек, үчак, өра, кель соқы.
5. Амудар- ёни шебе- ти, — Чатар шебе- ти	Жанубий Хоразмдаги саккиз район территориясининг асосий қисми, Ташбууз шахарни, Беруний ва Тўртиўлнинг айрим қишлоқлари.	гәл, ду:з, хатън, диф- тонглашиш йўқ, қарат- қач-тушум-ни, -но, йатър, маїа, көшагенә, үчак, өра, өжек соқы.
6. Ҳазорасп — Янгиариқ — Борони шебе- ти	Ҳазорасп, Янгиариқ районлари- нинг кўпичлик қишлоқлари. Урганч районининг Ғойву, Коромон қишлоқлари.	гәл, ду:з, хатън, диф- тонглашиш йўқ, қарат- қач -иб -иб, тушум -ни -иб -иб -иб, маїа, өра, көшагенә тана, үчак, соқы.
7. Амудар- ёни шебе- ти, — Гулакнан- боқ шебе- ти	Урганч район, Уртадўрмон қишлоғи, Шовот районининг Бўйрачи, Бешмерган, Қиёт қишлоқлари, Кўшкўпирнинг Ўзбекёл, Кенагас қишлоқлари, Ҳазораспнинг Пичоқчи қишлоғи.	гәл, ду:з, хатън, диф- тонглашиш йоқ, қарат- қач-тушум -ни -ни (вариантлари билан), йатър, маїа, өра, кө- шагенә, үчак, соқы кељ.

МУНДАРИЖА

Сүз боши	3
I. Хоразм шеваларининг лугати	7
1-илова. Турли соҳаларга оид сўз-терминалар	105
2-илова. Хоразм шепаларишнинг грамматик очерки	127
Фонетика	129
Лексика	139
Морфология	142
Синтаксис	177
Аффикслар рўйхати	186
Ахборотчилар тўғрисида маълумот	208
II. Хоразм шеваларининг таснифи	233
Текстлар	280

На узбекском языке

Фаттах Абдуллаев

ХОРЕЗМСКИЕ ГОВОРЫ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Издательство АН УзССР
Ташкент — 1961

Мұхаррарлар: *Б. Сайимов ва Т. Солихов*
Техредактор *З. П. Горькован*
Корректорлар: *Х. Сабдуллаева, Ш. Алазова, С. Абдукарикова*

Р12148 Теришга берилди 10/II-1960 й. Босишига рухсат этилди 19/IX 1960 й.
Көрс 60×921/₁₀=10,88 қофоз л., босма л. 21,75 Нашриёт л, 24,5
Тираж 1000 Баҳоси 1 с. 76 т. Муқоваси 20 т.

ЎзССР Фаилар академияси нашриёти босмахонаси, Хоразм
кўчаси, 9. Тошкент, 1961 й. Заказ 138
Нашриёт адреси: Кунбииев кўчаси, 15.